

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Биљана Т. Продовић Милојковић

**ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ
ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ
- Провера алтернативних хипотеза
на подацима светске и европске студије
вредности за Србију у периоду од
1995. до 2010. године -**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Текст ове докторске дисертације ставља се на увид јавности,
у складу са чланом 30., став 8. Закона о високом образовању
("Сл. гласник РС", бр. 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012,
89/2013 и 99/2014)

НАПОМЕНА О АУТОРСКИМ ПРАВИМА:

Овај текст сматра се рукописом и само се саопштава јавности (члан 7. Закона о ауторским и
сродним правима, "Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012).

**Ниједан део ове докторске дисертације не сме се користити ни у какве сврхе,
осим за упознавање са њеним садржајем пре одбране дисертације.**

Ниш, 2020.

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Биљана (Т.) Продовић Милојковић

**ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ
ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ
- Провера алтернативних хипотеза
на подацима светске и европске студије
вредности за Србију у периоду од
1995. до 2010. године -**

Докторска дисертација

Ниш, 2020. година.

UNIVERSITY IN NIS
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

Biljana (T.) Prodović Milojković

**CHANGES IN VALUE
ORIENTATIONS IN SERBIA
- Testing alternative hypotheses
according to the World and European Values
Study for Serbia in the period from
1995. to 2010. -**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2020.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Проф. др Горана Ђорић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Наслов: ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ - Провера алтернативних хипотеза на подацима светске и европске студије вредности за Србију у периоду од 1995. до 2010. године

Резиме:

Полазећи од Инглехартових основних закључака да вредности нису потпуно стабилне и фиксиране, него да се оне мењају под неким другим утицајима, наша анализа је усмерена на истраживање *промена вредносних оријентација у Србији*, уз установљавање и испитивање њиховог садржаја промене, па све до анализе могућих механизма који би могли да утичу на наведене промене (утицаја генерације, периода и животног циклуса на макро нивоу и утицаја социо-економског статуса на микро нивоу). Наша анализа прати промене вредносних оријентација кроз четири VS (три таласа - Светског истраживања вредности, и једног таласа Европског истраживања вредности), у периоду од 1995. до 2010. године, *лонгитудинално*, што нам омогућава да раздвојимо утицаје различитих наведених чинилаца на промену вредносних оријентација у Србији, и установимо њихову релативну јачину. Промене вредносних оријентација анализирани су на димензијама које је теоријски развио Инглехарт, примењене на нашој земљи, уз малу неопходну модификацију. У оригиналној верзији основна аналитичка димензија противставља материјалистичке и постматеријалистичке вредности (праћењем индекса постматеријализма); док се у измењеној варијанти анализа одвија дуж димензије: традиционалне наспрам секуларно-рационалних вредности, односно дуж димензије два добијена супер фактора „традиционализам“ и „фундаментализам“. Од коришћених методолошких процедура у истраживању је примењивана: дескриптивна статистика и фреквенца дистрибуције вредности; факторска анализа и вишеструка регресиона анализа.

Први циљ нашег истраживања био је описивање промена вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године. Промене смо, најпре, установљавали, констатовали и описивали на споменутим димензијама на три нивоа (у зависности од различите дубине анализе): а) потпуно површно, на нивоу индикатора – тј. на нивоу манифесно мерених варијабли; б) праћењем корелација међу појединим индикаторима вредности/вредносних оријентација, у којој смо пратили промену конзистенције вредносног система; и в) поређењу факторских скорова – како се они мењају из године у годину. Анализом смо се: 1) упознали са сложеним консеквенцама самог концепта вредности, с обзиром да је реч о врло комплексном, сложеном и различеном концепту; 2) увидели чињеницу да теоријске димензије Инглехарта у нашој земљи није могуће тек тако применити на емпиријску анализу, с обзиром да подаци не подржавају те претпоставке; те да је потрага за њима морала да буде усмерена на факторизовању фактора добивених манифестно мереним варијаблама које мере понашање у некаквој области; 3) констатовали да се српско друштво креће у правцу ка: – вишим вредностима индекс постматеријализма, дакле ка вредностима самоизражавања (где су се вредносни приоритети померили са наглашавања економске и физичке сигурности према наглашавању услова живота тј. са материјалистичких на постматеријалистичке вредности); и ка повећању вредности на факторима које мере *традиционализам* и *фундаментализам*, односно, ка повећању традиционализма (вредносни приоритети истичу важност приватне сфере, односно придаје се већа важност породици, раду и религији); и повећању фундаментализма (вредносни приоритети истичу важност јавне сфере, односно придаје се већа важност политици и религији). Истовремено је присутна склоност ка неоправдавању либералнијег понашања (развода, абортуса и еутаназије).

Други циљ је био да објаснимо утврђене промене, кроз проверу алтернативних хипотеза, помоћу два начина: 1) утврђивањем промена

вредносних оријентација према нашим независним варијаблама, помоћу којих смо дошли до појединих закључака о социо-демографским карактеристикама и општем профилу испитаника; и 2) утврђивању промена вредносних оријентација праћених регресионим моделима. Овом анализом смо констатовали повећање индекса постматеријализма и повећање вредности на два супер фактора. Открили смо већу осетљивост и већу наклоњеност питањима заштите животне средине и партиципације у друштвеном животу с једне стране, и са друге стране повећање традиционалности и фундаментализма, односно извлачење из јавне сфере и окретање приватном самоостварењу, и смањење толеранције. Оно што генерално можемо да закључимо јесте да није могуће једнострано ни одбацити ни поткрепити глобалне хипотезе – с обзиром да неки од ових фактора делују на поједине вредносне димензије, док на друге вредносне димензије делују неки други фактори. Код индекса постматеријализма наведену промену смо највише објаснили променом у композицији узорка, односно у преовладавању млађих генерација, са високим индексом, при чему нам и образовање и приходи имају јак ефекат. Односно да унутар сваке генерације људи са вишим социо-економским статусом имају више вредности индекса. Код првог супер фактора – *традиционализма* – промену смо описали ефектом периода и ефектом образовања, које објашњавамо ретрадиционализацијом. Код другог супер фактора – *фундаментализма* – суочили смо се са повлачењем у приватну сферу, при чему је значајан ефекат периода и ефекат образовања.

Надамо се да ће резултати нашег истраживања и анализе указати на значај схватања вредности, са посебним освртом његовог разумевања у делима познатог америчког социолога Роналда Инглехарта. Са вером да ће пружити допринос емпиријској анализи концепта који се у литератури сматра једном од основних димензија крос-културних варијација, нудећи тако важне увиде у природу анализираних феномена, и тиме попунити евентуалну празнину знања о правцу, степену и природи динамике промене вредности.

Научна област:	Социологија
Научна дисциплина:	Савремене социолошке теорије, Теорија друштвених промена
Кључне речи:	Промена вредносних оријентација, генерација, животно доба, период, социо-економски индекс, Србија, Инглехарт.
УДК:	316.752 (497.11)
CERIF класификација:	S 210 - Социологија S 214 - Друштвене промене
Тип лиценце Креативне заједнице:	CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Prof. Prof. Gorana Đorić, PhD, Associate Professor, University of Niš,
Faculty of Philosophy

Title:

CHANGES IN VALUE ORIENTATIONS IN SERBIA – Testing of
alternative hypotheses on data from the World and European Values Study
for Serbia from 1995 to 2010

Abstract:

Starting from Inglehart's basic conclusions that values are not completely stable and fixed, but that they change under some other influences, our analysis is aimed at exploring changes in value orientations in Serbia, by identifying and examining their content of change, and analyzing possible mechanisms that could be affected by the changes (impacts of generation, period and life cycle at the macro level and the impact of socio-economic status at the micro level). Our analysis monitors the changes in value orientations through four VS (three waves – World Values Survey, and one wave of European Value Surveys), from 1995 to 2010, longitudinally, which allows us to separate the influences of different factors on the change in value orientations in Serbia, and determine their relative strength. Changes in value orientations were analyzed on the dimensions theoretically developed by Inglehart, applied in our country, with a small necessary modification. In the original version, the basic analytical dimension contrasts materialistic and post-materialist values (by following the index of post-materialism); while in the modified variance, the analysis takes place along the dimension: traditional versus secular-rational values, that is, along the dimension of the two resulting super factors "traditionalism" and "fundamentalism". From the methodological procedures used in the research, the following were applied: descriptive statistics and frequency of value distribution; factor analysis and multiple regression analysis.

The first objective of our research was to describe changes in value orientations in Serbia from 1995 to 2010. Changes were first identified, noted and described on the mentioned dimensions at three levels (depending on different depth of analysis): a) completely superficial, at the level of indicators – ie. at the level of manifestly measured variables; b) monitoring the correlations between individual indicators of value/value orientations, in which we monitored the change in the consistency of the value system; and v) a comparison of factor scores – as they change from year to year. The analysis has: 1) been introduced to the complex consequences of the concept of value itself, since it is a very complex, complex and spill-over concept; 2) recognize the fact that the theoretical dimensions of Inglehart in our country cannot be so applied to empirical analysis, since the data do not support these assumptions; and that the search for them must have focused on factorizing factors derived from manifestly measured variables that measure behavior in an area; 3) stated that Serbian society is moving towards: – higher values of the postmaterialism index, ie towards values of self-expression (where value priorities shifted from emphasizing economic and physical security to emphasizing living conditions, ie from materialistic to postmaterial-list values); and towards the increase of values on the factors that measure traditionalism and fundamentalism, that is, towards the increase of traditionalism (value priorities emphasize the importance of the private sphere, that is, attach greater importance to family, work and religion); and an increase in fundamentalism (value priorities emphasize the importance of the public sphere, ie attach greater importance to politics and religion). At the same time, there is a tendency to justify more liberal behavior (divorce, abortion and euthanasia).

The second objective was to explain the changes identified, by testing alternative hypotheses, in two ways: 1) identifying changes in value orientations according to our independent variables, by which we reached some conclusions about the socio-demographic characteristics and general profile of the respondents; and 2) identifying changes in value orientations followed by regression models. With this analysis, we have noted an increase in the index of post-materialism and an increase in value on two super factors. We have found greater sensitivity and

greater affection for environmental issues and participation in social life, on the one hand, and on the other hand an increase in traditionalism and fundamentalism, that is, withdrawal from the public sphere and a turn to private self-realization, and a decrease in tolerance. What we can generally conclude is that it is not possible to unilaterally reject or substantiate global hypotheses obzirom given that some of these factors affect individual value dimensions, while other value dimensions affect other factors. In the postmaterialism index, we mostly explained this change with a change in the composition of the sample, that is, in the prevalence of the younger generations, with a high index, with education and income having a strong effect on us. That is, within each generation, people with higher socio-economic status have higher index values. For the first super factor of traditionalism, we have described the change by the effect of the period and the effect of education, which we explain by retradition. With the other super factor super fundamentalism ili, we are faced with a retreat into the private sphere, with a significant effect of the period and the effect of education.

We hope that the results of our research and analysis will highlight the importance of understanding value, with particular reference to its understanding in the works of renowned American sociologist Ronald Inglehart. Believing that it will contribute to the empirical analysis of a concept considered as one of the basic dimensions of cross-cultural variation in the literature, thus offering important insights into the nature of the phenomenon being analyzed, and thus filling the eventual gap in knowledge about the direction, extent and nature of the dynamics of value change.

Scientific
Field:

Sociology

Scientific
Discipline:

Contemporary Sociological Theories, Theory of Social Change

Key Words:

Change of value orientations, generation, age, period, socio-economic index, Serbia, Inglehart.

UDC:

316.752 (497.11)

CERIF
Classification:

S 210 - Sociology
S 214 - Social change

Creative
Commons
License Type:

CC BY-NC-ND

САДРЖАЈ

УВОД	2
I ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ И ИСТРАЖИВАЊЕ ВРЕДНОСТИ	10
1. ТЕОРИЈСКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ПРОУЧАВАЊА ВРЕДНОСТИ	11
1. 1. Улога вредности у изградњи друштвене теорије – историјски развој концепта вредности	11
1. 2. Нејасноће у дефинисању концепта вредности	12
1. 3. Дефинисање концепта вредности у различитим теоријским приступима	17
1. 3. 1. Теоријски приступи истраживања вредности и њихове главне одреднице	17
1. 3. 2. Разграничење концепта вредности и сродних појмова	28
1. 3. 3. Вредносни систем и његова структура	40
1. 3. 4. Значај истраживања вредности	44
2. ФОРМИРАЊЕ И ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА - Питање стабилности или трајности вредности	50
3. ИНГЛЕХАРТОВА ТЕОРИЈА ВРЕДНОСТИ - Теоријски модел промене вредности	60
3. 1. Полазне Ингlexартове теорије и тезе о промени вредности	60
3. 2. Проширене тезе Ингlexартове теорије	68
3. 3. Ингlexартова концепција промене вредносних оријентација	73
3. 4. Концептуализација и операционализација вредности према Ингlexарту	78
3. 5. Критике Ингlexартових становишта	84
3. 5. 1. Критике Ингlexартових приступа од стране наших аутора	90
4. УЗРОЦИ НЕ/СТАБИЛНОСТИ ВРЕДНОСТИ – УТИЦАЈ РАЗЛИЧИТИХ ЕФЕКТА НА ПРОМЕНУ ДРУШТВЕНИХ ВРЕДНОСТИ	94
4. 1. Ефекат генерације/кохорте (тзв. генерацијска хипотеза)	96
4. 2. Ефекат животног циклуса	98
4. 3. Ефекат периода (тзв. хипотеза средине)	100
4. 3. 1. Значај друштвеног развоја и важних културно-историјских догађаја за развој и формирање вредности	103
4. 3. 1. 1. Утицај верских, културно-историјских и економских фактора на развој личности	103
4. 3. 1. 2. Друштвена збивања у Србији - ефекат на промене вредности -	106
4. 4. Ефекат социо-економског статуса	112
5. ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА ВРЕДНОСТИ И ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СВЕТУ И КОД НАС	114
5. 1. Емпиријски приступи истраживања вредности у светлу друштвених промена	114
5. 1. 1. Приказ емпиријских истраживања вредности код нас – преглед неких ранијих истраживања	115
II ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1996. ДО 2008. ГОДИНЕ - Резултати анализе -	124
6. КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	125
6. 1. Предмет научног истраживања	125
6. 2. Циљеви научног истраживања и начин мерења промене	125
6. 3. Хипотезе истраживања	127
6. 4. Очекивани резултати научног истраживања	129
7. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП	130
7. 1. Идентификација вредности и вредносних оријентација кроз варијабле	130

7. 2. Извор података	131
7. 3. Узорак истраживања	134
7. 4. Мерни инструменти	135
7. 4. 1. Методе и технике анализе	135
7. 4. 1. 1. Селекција података и њихова припрема за анализу	136
8. ПРОМЕНА ВРЕДНОСТИ МЕРЕНА ПОМОЋУ ИНДЕКСА ПОСТМАТЕРИЈАЛИЗМА ..	139
8. 1. Конструкција индекса постматеријализма на подацима у Србији	139
9. ПРОМЕНА МЕРЕНА НА НИВОУ МАНИФЕСНИХ ВАРИЈАБЛИ ПО ОБЛАСТИМА	147
9. 1. Област 1: Важност појединих сфера живота за испитанике	151
9. 2. Област 2: Карактеристике жељеног посла	155
9. 3. Област 3: Брак, породица и родна равноправност	160
9. 4. Област 4: Политички активизам	166
9. 5. Област 5: Начин владања	171
9. 6. Област 6: Оправданост начина понашања	174
9. 7. Област 7: Религиозност	181
9. 8. Област 8: Карактеристике тржишне економије	186
9. 9. Дискусија налаза у појединим сферама вредносних оријентација.....	191
10. ПРОМЕНА ВРЕДНОСТИ МЕРЕНА ФАКТОРСКИМ СКОРОВИМА НА ДИМЕНЗИЈАМА ДРУГОГ РЕДА	213
10. 1. Проналажење димензија које објашњавају факторе по областима	213
10. 1. 1. Резултати анализе промена вредности на нивоу два супер фактора – тј. фактора другог реда	219
10. 2. Сумирани резултати анализе промена вредносних оријентација у Србији на нивоу дубљих димензија	219
11. УСТАНОВЉАВАЊЕ ЧИНИЛАЦА ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1996. ДО 2008. ГОДИНЕ	224
11. 1. Операционализација и дистрибуција независних варијабли по таласима.....	224
11. 2. Промена вредносних оријентација према независним варијаблама	232
11. 2. 1. Индекс постматеријализма	235
11. 2. 1. 1. Тестирање генерацијске хипотезе.....	235
11. 2. 1. 2. Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса /старости испитаника ...	239
11. 2. 1. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом.....	242
11. 2. 1. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања.....	245
11. 2. 1. 5. Дискусија објашњења промене индекса постматеријализма	248
11. 2. 2. Традиционализам	255
11. 2. 2. 1. Тестирање генерацијске хипотезе.....	255
11. 2. 2. 2. Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса /старости испитаника ...	258
11. 2. 2. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом.....	261
11. 2. 2. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања	264
11. 2. 2. 5. Дискусија објашњења промене традиционализма.....	267
11. 2. 3. Фундаментализам	273
11. 2. 3. 1. Тестирање генерацијске хипотезе.....	273
11. 2. 3. 2. Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса /старости испитаника ...	276
11. 2. 3. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом.....	279

11. 2. 3. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања.....	282
11. 2. 3. 5. Дискусија објашњења промене фундаментализма.....	285
11. 3. Поткрепљене хипотезе наших независних варијабли	290
11. 4. Предвиђање вредносних оријентација на основу регресионих модела	294
11. 4. 1. Предвиђање вредности индекса постматеријализма	295
11. 4. 2. Предвиђање нивоа традиционализма	299
11. 4. 3. Предвиђање ниво фундаментализма	302
11. 4. 4. Дискусија регресионих модела индекса постматеријализма и фактора другог реда.....	305
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	314
ЗАКЉУЧАК - Са посебним освртом на теоријске импликације истраживања	315
Импликације за даља истраживања – да ли је традиционализам отпор модернизацији?!.....	342
ЛИТЕРАТУРА.....	347
ПРИЛОГ ТЕЗИ.....	372
Прилог 1: Различите димензије вредносних оријентација	372
Прилог 2: Хантингтонова и Инглехартова теорија.....	372
Прилог 3: Креација Инглехарт-Велзел културне мапе света	373
Прилог 4: Промена вредности.....	374
Прилог 5: Упитник.....	374
Прилог 6: Детаљне информације о питањима (варијаблама и њиховим вредностима) које смо узели у анализи.....	375
Прилог 7: Конструкција (трагање и креирање) друге димензије на подацима у Србији	387
Прилог 8: Фреквенција укупних одговора испитаника, за област – Питања о браку, породици и родној равноправности	391
Прилог 9: Фреквенција одговора испитаника укупно и по таласима о политичком активизму	392
Прилог 10: Фреквенција одговора испитаника (укупно и по таласима) о начину владања....	394
Прилог 11: Вредности аритметичке средине и стандардне девијације укупно и по таласима, међу различитим питањима о оправданости начина понашања.....	395
Прилог 12: Фреквенција одговора о религиозности укупно и по таласима; уз прилог о коефицијентима корелације појединих индикатора о религиозности	396
Прилог 13: Шематски приказ два добијена супер фактора са детаљнијим информацијама ..	399
Прилог 14: Укупно објашњење варијанси за два супер фактора.....	401
Прилог 15: Операционализација прихода (у децилима).....	401
СКРАЋЕНИЦЕ.....	403
Списак табела.....	404
Списак графикона.....	406
БИОГРАФИЈА.....	410

УВОД

Људска бића имају потребу за филозофијом живота, религијом или неким вредносним системом, управо као што имају потребу за сунчевом светлошћу, калцијумом и љубављу (Maslow, 1962).

Human beings have the need for a philosophy of life, religion or some value system, just as they have the need for sunlight, calcium and love (Maslow, 1962).

Предмет проучавања ове дисертације су *промене вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године*, њихов опис и објашњење. У њој се представља и емпиријски проверава, у светским размерама, утицајни приступ изучавању вредности, у специфичном друштвеном контексту – какав је Србија.

Поставља се питање зашто је битно истражити вредносне промене? Пре свега зато што су вредности, као нека врста диспозиција, добар *предиктор људског понашања*. Појам вредности нам заправо помаже да нешто разумемо у понашању људи. То је један од врло честих разлога због чега се вредности иначе и истражују¹. Тешка криза са којом се наша земља суочавала имала је за последицу крупне друштвене промене, чије најдалекосежније последице јесу драстично угрожавање физичко-економске сигурности грађана Србије услед наглог осиромашења великог дела популације и бројних ратова на овим просторима. След друштвених догађаја могао је довести до доживљаја „*одређене доминантне друштвене климе, нпр. да су неке вредности и друштвени циљеви превазиђени и да велики број грађана почиње да верује у неке нове, алтернативне вредности*“ (Кузмановић, 1995б), које су могле мотивационо деловати на касније друштвене промене. Управо то окретање алтернативним вредностима могло би бити објашњење уоченим променама у Србији у периоду од 1995. до 2010. године². Потпуне референце на одговарајуће истраживаче и њихова истраживања биће наведене у деловима текста за која су та истраживања релевантна.

Теоријски оквир, у коме посматрамо промену вредносних оријентација у овој тези инспириран је теоријама и истраживањима које је иницирао Роналд Инглехарт [*Inglehart*]³ (видети: Inglehart, 1971а, 1977, 1981, 1990, 1997, 2008), те наша анализа

¹ Истраживање вредносних оријентација има велику *предикторну вредност* утолико што се на основу познавања вредносних оријентација може предвидети понашање. Ова тврдња је посебно актуализована у модерно време, када се однос према човеку и перцепција човека мења од пасивног играча улога ка рефлексивном актеру, чије је понашање детерминисано његовим вредностима, односно усмерено је ка неком циљу, условљено оним у шта он верује и у складу је са вредностима које је усвојио. Уколико прихватимо овакву претпоставку о човеку, онда нам је познавање његових вредности важно да би смо предвидели његово понашање.

² У доношењу евентуалних закључака потребно је узети у обзир и Павловићево запажање да добијени концепти у случају Србије немају ни онај садржај, нити њихова раширеност има оне последице које им Инглехартова теорија приписује (па ни ону употребну вредност), јер више замагљују и прикривају односе између релевантних варијабли, него што доприносе разумевању природе односа одређених вредности и посматране културе са једне, и друштвених промена или одређеног система, са друге стране (опширније видети у Павловић, 2009б).

³ Потребно је нагласити да су и други теоретичари приступили том проблему, као што су: Хофстед [*Hofstede*] и Шварц [*Schwartz*], чија су истраживања, као што ћемо видети дала велики допринос

теоријски, епистемолошки и истраживачки потпуно одговара његовом приступу. *Промене вредносних оријентација* анализирани су на димензијама које је теоријски развио Инглехарт (Inglehart, 1971b; 1990; Inglehart, Baker, 2000), у оригиналној и проширеној верзији. У оригиналној верзији основна аналитичка димензија супротставља материјалистичке и постматеријалистичке вредности. У проширеној верзији анализа се одвија дуж две димензије: традиционалне наспрам секуларно-рационалних вредности, и, на другој димензији, вредности преживљавања наспрам вредности самоизражавања.

Промене вредности посебно је интересантно пратити у контексту друштвених промена. Крај бившег и почетак новог миленијума може се посматрати као *време промена*. Изразито су занимљиве интензивне и опсежне промене од почетка 1990-их година, са којима су суочене све социјалистичке земље (промене су биле праћене феноменима, као што су: ратови, етнички конфликти, политичка и економска транзиција, итд.), због којих се често закључује да је будућност појединих друштава мање предвидљива него што се то иначе и мисли (Musil, 2013: 218).

Мало је студија које се заснивају на *истраживању вредносних промена у земљама источне и југоисточне Европе*. Још је мање студија вредности код нас које су усклађене приступом Инглехартових хипотеза (попут: Rimac, 1997; Pantić, 1990, 2005; Pavlović, 2009a, 2009b; Вешић, 2014a). Отуд је и наше интересовање за једним таквим истраживачким подухватом било још примамљивије, поготово што у постојећим истраживањима описане промене се нису могле директно довести у везу са различитим чиниоцима који на њих утичу, нити је било могуће проверити алтернативне хипотезе о овим чиниоцима. Како би одговорили постављеном изазову и предмету истраживања теоријски оквир, у коме посматрамо *промену вредносних оријентација*, инспирисан је теоријама и анализама које је иницирао Роналд Инглехарт (Inglehart, 1971a, 1977, 1981, 1990, 1997, 2008). Поред тога, тезу смо утемељили и на већ постојеће резултате истраживања вредносних оријентација у Србији, који чине незаобилазну основу, с обзиром да од 70-тих година наовамо кумулирају резултати истраживања у читавом свету на трагу основних Инглехартових теза (Inglehart, 1977: 21; Ester, Halman, Rukavishnikov, 1997; Halman, Riis, 1999, Giddens, 1990; 1995; Beck, 1992; Bauman, 2000; Castells, 1997; Arts, Halman, 2004; Inglehart, Welzel, 2005a; Inglehart, 2006; Pavlović, 2006; 2009a, 2009b; Duch, Taylor, 1993)⁴. У неким од ових истраживања се промене установљавају, описују и објашњавају. И у Србији и окружењу су изведена истраживања чији резултати *установљавају промене вредносних оријентација* (на пример: Kuzmanović, 1995a, 1995b, 1998a, 1998b; Pantić, 1998b; 2002, 2005; Bolčić, 1995; Vasović, 1998; Kovatcheva, 2001; Plišin и Radin, 2002; Pot, 2003; Tomanović, Ignjatović,

разумевању динамике вредносних трансформација (опширније видети у: Вешић, 2014a: 21–22; Hofstede, 1980, 1984, 2001; Schwartz, 1992, 1994, 2004).

⁴ Осим оригиналне генерацијске хипотезе, у овим истраживањима формулисано је још неколико алтернативних објашњења промена вредносних оријентација: као што су утицаји животног циклуса, периода, социо-економског статуса (мереног на индивидуалном нивоу).

2004 и 2006; Павловић, 2009б, Благојевић, Максимовић Јаблановић, Бајовић (прир.) 2013; Вешић, Ђукановић, 2000; Вешић, 2014а⁵).

Једно од најпотпунијих истраживања у којем се испитује *веза* између појединих вредносних оријентација и фактора који могу да утичу на њихово формирање – је истраживање и студија Милоша Бешића (Вешић, 2014а). Међутим, у истраживањима која се изводе на подацима из једног таласа (као што је случај код Бешића) циљ је да се установи *веза* између појединих вредносних оријентација и појединих фактора (генерација, циклус, социо-економски статус, критични догађај) који према теорији могу да утичу на формирање тих вредносних оријентација (где трендови нису предмет његовог интересовања, већ је то преваходно компарација између седам новонасталих земаља бивше СФРЈ). У истраживањима те врсте се не констатују и не прате *промене* вредносних оријентација, па се не могу ни објашњавати. Једна група истраживања вредносних оријентација у Србији прати промене вредносних оријентација, али кроссекционално, упоређивањем са резултатима претходних истраживања, при чему се установљава разлика у дистрибуцији вредносних оријентација. Како се ове промене констатују упоређивањем различитих истраживања, описане промене се не могу директно довести у везу са различитим чиниоцима који на њих утичу, и тако проверити алтернативне хипотезе о овим чиниоцима.

Анализирајући наведена истраживања искристалисало се неколико питања која су остала отворена и на која смо у овој тези хтели да понудимо одговор, на примеру у Србији. За разлику од таквог – кроссекционалног истраживачког нацрта, каквог смо углавном нашли у предходним истраживањима, наша анализа прати *промене вредносних оријентација* кроз неколико VS, у периоду од 1995. до 2010. године, *лонгитудинално*, што нам омогућава да раздвојимо *утицаје различитих чинилаца на промену вредносних оријентација* у Србији у посматраном периоду, и установимо њихову релативну специфичну тежину.

Први циљ истраживања на којем се заснива наша тезе је *описивање промена вредносних оријентација у Србији* у назначеном периоду на димензијама: 1) материјализам-постматеријализам, 2) традиционалне/секуларно-рационалне вредности и 3) вредности преживљавања-вредности самоизражавања (идентификујемо их, описујемо шта се мења, у ком смеру и којим темпом). Прва замисао била нам је да *промене вредносних оријентација* анализирамо на димензијама које је теоријски развио Инглехарт, најпре у оригиналној (димензија која супротставља материјалистичке и постматеријалистичке вредности), а потом и у проширеној верзији (дуж две димензије: традиционалне наспрам секуларно-рационалних вредности, и, на другој димензији,

⁵ Напомињемо да постоји мали број студија вредности код нас које су усклађене приступом Инглехартових хипотеза: Rimac, 1997. (скале која мери материјализам-постматеријализам); Pantić, 1990. (утврдио да крајем 80-их код младих нема наговештаја да се повећава степен постматеријалистичке оријентације, већ је приметио благ пораст материјалистичких оријентација), Pantić, 2005. (утврдио да постоји велика сличност у вредносним оријентацијама између свих посткомунистичких земаља, али и да се Словенија знатно разликује у вредносним моделима у поређењу са осталим земљама бивше Југославије); Pavlović, 2009a, 2009b. (утврдио је низак ниво вредности самоизражавања, издвајајући чињеницу да нема промена у мереном степену ове вредносне оријентације у последњих десет година); Вешић, 2014а (показује да млађе генерације исказују виши ниво материјалистичке оријентације у односу на средње генерације).

вредности преживљавања наспрам вредности самоизражавања). Из оригиналне верзије која супроставља материјалистичке и постматеријалистичке, вредности смо идентификовали и пратили на индексу постматеријализма, по „преписаном“ Инглехартовом моделу примењеном на нашу земљу. Међутим, како на подацима за Србију од 1995. до 2010. године, нисмо могли да идентификујемо и препознамо друге две Инглехартове димензије, *промене вредносних оријентација* анализирани су на димензијама које смо сами развили. Поступак долажења до тих димензија је био такав да смо анализирали најпре поједине области, након чега смо тражили дубље вредносне димензије које обележавају те области, а факторизацијом дубљих димензија из области издвојили смо два супер фактора.

Промене вредности ћемо посматрати на барем три нивоа (у зависности од различите дубине анализе), што сугерише и различите интерпретације промене вредности. На *првом нивоу* промене се посматрају као промене вредности индикатора, што је најнепосреднији, најочигледнији начин констатовања промена. *Други ниво* обухвата, нешто комплекснију анализу, засновану на праћењу корелација међу појединим индикаторима вредности/вредносних оријентација, у којој се покушава пронаћи промена у односима између тих индикатора. Тиме се, заправо, показује да ли су пронађене промене на нивоу мерених варијабли међусобно усаглашене. На *трећем нивоу* анализе мере се факторски скорови – како се они мењају из године у годину. Ове *промене*, дакле и промена фреквенција одговора и промена корелација између одговора се манифестује као промене у факторској структури и броја фактора.

Покушај да се нађу теоријске димензије био је остварен поступком који је делом *конфрматорни* (анализа која полази од већ постојеће дефиниције, која се показала као „нефункционална“ за земљу Србију, с обзиром да су постојале потешкоће да се до ње дође); а делом *експлораторни* (без теоријске идеје, али ипак функционалан за нашу земљу). Као резултат тог поступка, прву Инглехартову димензију мерили смо *индексом постматеријализма*, док смо друге две димензије мерили тако што смо издвојили два супер фактора (*традиционализам* и *фундаментализам*)⁶.

Други циљ је да објаснимо утврђене промене, кроз проверу алтернативних хипотеза које већ фигуришу у литератури и истраживањима насталим под утицајем Инглехартовог пројекта, о томе зашто је до тих промена дошло (шта је то што највише утиче на те промене). Проверићемо релативни утицај различитих механизма промене вредносних оријентација у Србији (утицај генерације, периода и животног циклуса на макро нивоу и утицај социо-економског статуса на микро нивоу). О овоме постоји обиље резултата за друге земље, али не и за Србију. Другим речима, проверићемо хипотезе о промени вредности које су поставили Инглехарт и његови следбеници у случају Србије.

Промене вредносних оријентација у Србији, у периоду од 1995. до 2010. године ћемо представити и описати преко промена вредности: 1) *индекса постматеријализма*, 2) *првог супер фактора – традиционализма* и 3) *другог супер фактора – фундаментализма*. Емпиријски подаци на основу којих је мерена промена вредносних

⁶ О разлозима одступања од оригиналних Инглехартових димензија и начину изградње две нове димензије биће речи у поглављу бр. 10.

оријентација засновани на четири велика емпиријска истраживања (Светског истраживања вредности и Европског истраживања вредности), спроведена у Србији у последњих десетак година⁷. Наведена истраживања анкетног су типа, при чему је у истраживању коришћен идентичан упитник за све земље. Као релевантни временски оквир истраживања узима се историјски развој у последњих 15 година, иако смо свесни да је, из перспективе модернизације, овај 15-годишњи период сувише кратак, и да је за добру анализу промене вредносних оријентација потребно обезбедити увид у променама вредности током дужег временског периода. Због тога се ово и узима као највећи недостатак докторске дисертације.

Алтернативне хипотезе о чиниоцима којима се могу објаснити *промене* вредносних оријентација, у овој дисертацији се проверавају *лонгитудинално*, у оквиру једног истраживања. У дисертацији су тестиране хипотезе које су искључиво изведене из Инглехартових истраживања. *Прва хипотеза* која је подвргнута провери тврди да ће унутар исте генерације кроз неколико таласа истраживања, без обзира на промену старости, односно различитих фаза животног циклуса, и без обзира на утицај средине, околине и појединачног друштвеног статуса, вредности бити стабилне за ту генерацију (тзв. *генерацијска хипотеза*). *Друга хипотеза* тврди да се вредности формирају под *утицајем животног циклуса* (односно старости испитаника), независно од генерацијске припадности и друштвених околности у различитим периодима посматрања. Према овој хипотези, неко ко је у младости веровао у једне ствари касније у старости може да верује у неке друге ствари. *Трећа хипотеза* тврди да на вредносне оријентације појединаца утичу промене у друштвеној средини независно од утицаја тзв. *формативног периода*. Појединац може променити вредносну оријентацију под утицајем критичних догађаја – односно различитих друштвених услова (тзв. *хипотеза средине*, односно *ефекат периода*). И на крају, *четврта хипотеза* испитује да ли постоји *диференцијација унутар популације коју истражујемо дуж димензије социо-економски статус* (проверавање утицаја индивидуалних карактеристика појединаца, у нашем случају социо-економског статуса независно од генерацијске припадности, старости и периода). Ако се вредности формирају и мењају под утицајем околности у којима стасава једна генерација, друштвеног статуса, животног доба и периода у коме се испитују/мере вредности онда можемо у сваком тренутку у времену предвидети вредносну оријентацију појединаца који припадају одређеној генерацији, друштвеном статусу и у одређеном су животног доба. Ако усвојимо теоријске претпоставке, да су

⁷ Са великим процватом међународних компаративних студија вредности (у осмој и деветој деценији прошлог века), које су, између осталог, потпомогнуте развојем компјутерских метода статистичке обраде података, могуће је сакупљање упоредивих података о различитим аспектима друштвеног живота, укључујући и вредносне оријентације, у великом броју земаља током дужег временског периода. Тиме је отворена могућност да се тестирају тезе о повезаности вредности и вредносних оријентација са другим социо-економским аспектима друштва, али и да се прати динамика њихове промене у контексту промењених глобалних и локалних услова живота. Илустрације ради, Инглехартов и Оисерманов [Oyserman] рад има веома значајан допринос у психолошким студијама културе, у којима се, између осталог, илуструје како на најбољи могући начин искористити изворе података прикупљених током дужег временског периода како би се истражили узроци и последице културне смене, која би требало да представља један од најважнијих истраживачких агенди у крос-културној анализи у будућности (опширније видети у: Inglehart, Oyserman, 2004).

вредности, између осталог, потенцијално добар предиктор понашања, онда на основу познавања вредносних оријентација сваког појединца можемо да предвидимо понашање.

Зависне варијабле чине вредносне оријентације: 1) индекс постматеријализма; 2) супер фактор „традиционализам“ и 3) супер фактор „фундаментализам“. *Независне варијабле*, чији ћемо релативни утицај на промену овако дефинисане зависне варијабле мерити, утврђене су постављеним хипотезама, и оне укључују: генерацију, старост, период и социо-економски статус. Од коришћених методолошких процедура у истраживању примениће се: а) *дескриптивна статистика* (дистрибуција одговора, просеци и мере дисперзије); б) *факторска анализа*; в) тестирање хипотеза о *утицају независних варијабли на димензијама на којима смо мерили промену вредносних оријентација*; и г) *регресиона анализа*.

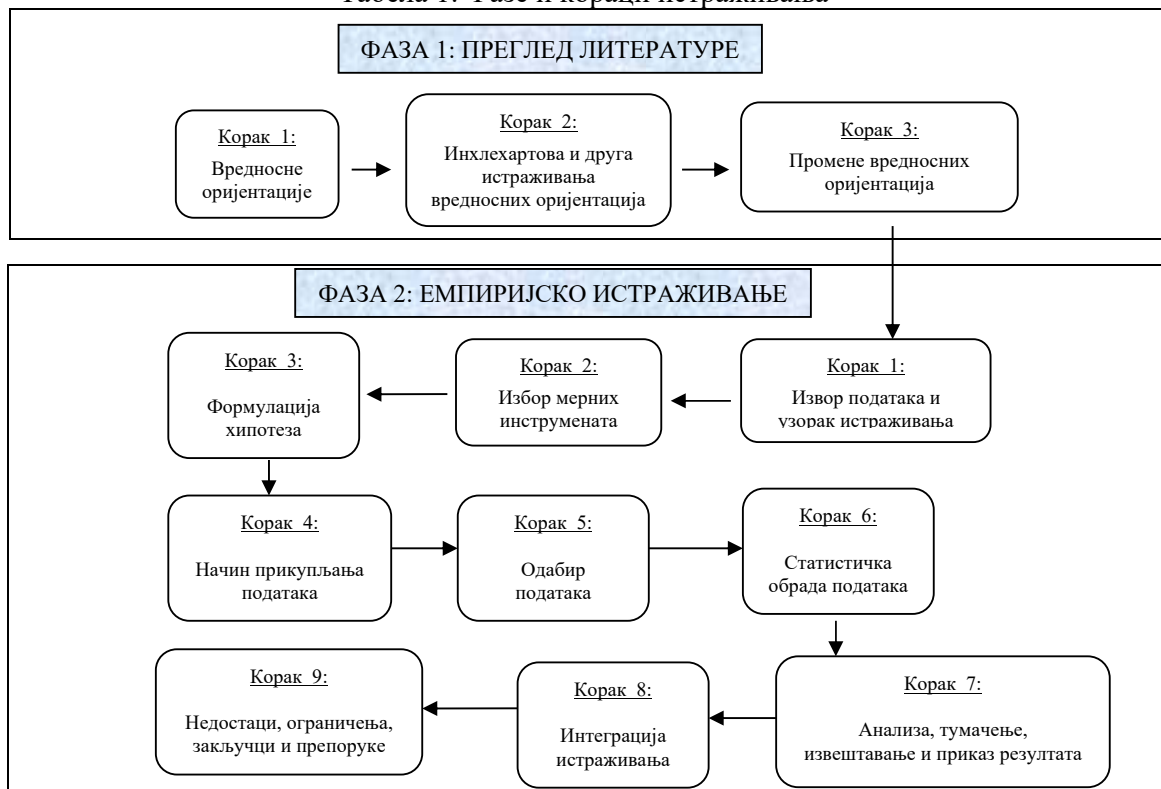
Промена вредности је праћена као промена: 1) *индекса постматеријализма*, и 2) факторских скорова на димензијама *традиционализам* и *фундаментализам*. Истраживање промене вредности иду у правцу трагања за одговором: да ли су вредности заиста постале индивидуалистичке (у смислу да су традиционалне склоности све мање или више изабране), и да ли је овај тренд утицао на све вредносне домене. Да ли је *(де)традиционализација*, ограничена само на једне вредности, или је утицала на оријентације у свим животним областима; или је можда дошло до повратка другачијих друштвених процеса (нпр. *ретрадиционализације*, итд.). Питање на која смо одговарали у вези са тим променама је: да ли су вредности стабилне у Србији у посматраном периоду.

Очекујемо да резултати нашег истраживања и анализе: (1) потврде значај истраживања вредносног система, компаративно и у дугом временском периоду, као што је и случај са Инглехартовим пројектом изучавања вредности (Pavlović, 2009b: 5); (2) да пружи допринос емпиријској анализи вредности, нудећи тако важне увиде у природу анализираног феномена; (3) да покажу шта се променило, на који начин и у ком смеру у вредносним оријентацијама грађана Србије у периоду од 1995. до 2010. године; (4) да укажу на најважније чиниоце утврђених промена (механизме промена); (5) да поткрепе, односно оповргну, конкретно постављене хипотезе и понуде теоријски засноване интерпретације добијених налаза.

У теоријском делу нашег истраживања, ослањамо се на коришћење литературе која је у директној вези са природом, проблемима и циљевима истраживања. Њен значај у емпиријском делу, остварен је употребом одговарајућих и стандардизованих мерних инструмената, уз помоћ коришћења репрезентативног узорка.

Фаза и кораци истраживања на коме се темељи ова дисертација приказани су у табели која следи (табела 1).

Табела 1: Фазе и кораци истраживања

Резултати нашег истраживања у овој тези представљени су кроз две целине:

1) *Прва – Теоријски приступи истраживања вредности* – представља утемељење истраживања на коме се заснива наша докторска дисертација.

У оквиру ове прве целине дефинишу се вредности, из перспективе различитих теоријских приступа и у оквиру различитих дисциплина које се баве термином вредности, и разграничава концепт вредности од садржаја сродних појмова. У другом делу теоријског утемељавања вредности бавимо се теоријама о формирању, и променама вредносних оријентација. Посебно место у теоријском утемељавању нашег истраживања заузима Инглехартова теорија вредности, и због тога је врло детаљно представљамо. Након Инглехартове теорије, о промени вредности презентујемо хипотезе о утицају различитих ефеката на промену вредности (ефекта: генерације, животног циклуса, периода и социо-економског статуса). На крају прве целине упознајемо се са до сада изведеним емпиријским истраживањима вредности у светлу друштвених промена у свету и код нас, јер се наше истраживање, осим у теоријској литератури, утемељује и у резултатима предходних емпиријских истраживања.

2) *Друга – је промена вредносних оријентација у Србији у периоду од 1996. до 2010. године*, у којој представљамо резултате нашег сопственог истраживања.

Она садржи концептуални оквир истраживања, методолошки приступ и резултате анализе. Резултати су представљени кроз четири подпоглавља:

- резултати мерења промена вредности помоћу индекса постматеријализма;

- резултати мерења промена вредности на нивоу манифесних варијабли по областима;

- резултати мерења промена вредности на димензијама *традиционализам* и *фундаментализам*;

- резултати анализе чинилаца промена вредносних оријентација у Србији у посматраном периоду.

Преглед резултата промена вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године биће приказан на три нивоа, и то: а) на нивоу индикатора – тј. на нивоу манифесно мерених варијабли; б) на нивоу корелација између варијабли; и в) на нивоу дубљих димензија – изражених као индекс и факторске скорове. На овом нивоу анализе промена вредности је мерена помоћу: 1) индекса постматеријализма и 2) два фактора *традиционализам* и *фундаментализам*. Установљавање чинилаца промена вредносних оријентација, односно објашњење уочених трендова, увођењем наших независних варијабли, прати се: а) промена вредносних оријентација према независним варијаблама; и б) моделовање промена вредносних оријентација регресионом анализом.

Након дискусије добијених резултата у светлу теоријске литературе и предходних сличних истраживања, тезу завршавамо закључком и теоријским импликацијама добијених резултата, и сугестијом могућих праваца даљих истраживања.

I
ТЕОРИЈСКИ
ПРИСТУПИ
И ИСТРАЖИВАЊЕ
ВРЕДНОСТИ

1. ТЕОРИЈСКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ПРОУЧАВАЊА ВРЕДНОСТИ

1. 1. Улога вредности у изградњи друштвене теорије – историјски развој концепта вредности

*Концепт вредност, више него било који други,
треба да заузме централно место ...
у стању да уједини очигледно различите интересе свих наука које се
баве људским понашањем*
(Рокич, 1973: 3).

*The value concept, more than any other, should occupy a central position...
able to unify the apparently diverse interests of all the sciences
concerned with human behavior*
(Rokeach, 1973: 3).

Вредности имају дугу традицију, као концепт у филозофији и друштвеним наукама (Joas, 2001). Проблемом *вредности*, иако под другим називом, бавили су се још антички филозофи из 5. и 6. века пре наше ере, и то углавном у оквиру разматрања о (највишем) добру. Од тада, па све до данас, вредности су у центру интересовања мислилаца и истраживача у свим друштвеним наукама⁸. Видљиво интересовање за вредности уочљиво је после Другог светског рата, о чему сведоче бројна теоријска и емпиријска истраживања (Hofstede, 1980; Scwartz, 1999; Bešić, 2014a; Plišin, Radin, 2002; Kovatcheva, 2001; Kuzmanović, 1972, 1995a; Pantić, 1977a, 2002; Rot, 2003; Rot, Havelka, 1973; Tomanović, Ignjatović, 2004, 2006)⁹.

Вредности се појављују у теоријама социолога (и других теоретичара) од Диркема [Durkheim], преко Вебера [Weber] до Парсонса, Вригхтмана [Wrightman], Рокича [Rokeach]¹⁰. Поставља се питање у ком смислу су ови теоретичари укључивали појам вредности у своје теорије. Пре свега: 1) људи користе „вредносни језик“ када говоре о социолошким појавама/феноменима у свакодневном животу и њиме вреднују социолошке појаве; 2) други случај у којим се појављује је када се желе идентификовати мотиви за акцију (вредности су у основама мотива за деловање, које су присутне не само у психологији, већ и у другим научним дисциплинама); и 3) врло често та мотивација није индивидуална, него цела група дели исту мотивацију, што онда може да објасни колективну друштвену акцију којом се премошћује јаз између микро (индивидуалног) и мезо/макро (групног) нивоа анализе.

⁸ Опширније о најосновнијим филозофским схватањима вредности, као и третману вредности у социолошким и психолошким школама и теоријским правцима видети: Pantić, 1977c.

⁹ У научној литератури видљива је фасцинантна заинтересованост за човекове вредносне ставове и вредносна (пожељна) опредељења уопште, с једне стране. Међутим, с друге стране врло ретко се могу пронаћи систематска разматрања вредности. То је посебно пресудно за данашње време које је, само по себи, угрожено недостатком чврсте, заједничке вредносне основе.

¹⁰ *Вредности* су део теорије многих социолога, с обзиром да свака ера социолошке мисли поседује теоретичаре који су се залагали, или бар то покушали, да укључе вредности у својим теоријама, и анализи.

1. 2. Нејасноће у дефинисању концепта вредности

Без обзира на веома дуги временски период у коме се „вредности“ као термин користи у друштвеним наукама многи аутори још увек тврде да тај појам није довољно јасно дефинисан. Он ствара велику забуну и конфузију у покушајима операционализације и у истраживањима вредности.

Прихватајући оно што је Ериксон [*Erikson*] својевремено писао у покушају да објасни сам појам идентитета, важи и за дефинисање појма вредности, да „... што више човек пише о овом предмету, то више реч прераста у израз који означава нешто што је исто толико недокучиво колико и свеобухватно. Оно се може истраживати само утврђивањем његове неминовности у разним контекстима“ (Erikson, 1976: 7). Реч је, наиме, о изразу који „алтернативно одређује нешто толико велико и наизглед тако очигледно, да би тражење дефиниције изгледало готово као ситничарење, док у другим приликама они означавају нешто што је толико сужено у сврхе мерења да се опште значење изгуби, и да би му се мирно могли дати неки други називи“ (Erikson, 1976: 11).

Приказ историјата, или просто тога како се концепт вредности појављивао у друштвеној теорији, указује на то да постоји одређена конфузија у концептуализацији самог појма. Начин како се кроз историјски концепт „баратало“ са тим појмом, и како се он уводио у друштвеним наукама, био је поприлично нејасан, недовољно добро спецификован и дефинисан. Један од разлога за то је заправо различит начин на које су се вредности појављивале у многобројним теоријама, у различитим историјским етапама. Тај концепт је своје прве знаке настајања у друштвеним теоријама показао у врло различитом контексту, са различитом функцијом, у различитој употреби. Све то је, у крајњем, допринело једном поприлично нејасном појму. У контекст наведеној причи дајемо, у наставку, неколико теоријских упута.

На први поглед изгледа да овај појам и не треба посебно дефинисати, с обзиром да је реч о изразу који се често и у свакодневной употреби користи¹¹. Нажалост, није тако. Иза њега стоје читаве теорије и одређења за неку од постојећих дефиниција, што практично значи прихватање неког од тих теоријских концепата. Разуме се, то прихватање захтева образложење не само о разлозима зашто је неки од тих концепата прихваћен, него и зашто други нису. *Дефинисање концепта вредности* представља први корак у истраживачком процесу, будући да формално одређење, пре свега, утиче на избор индикатора и начин операционализације вредности. Да ли су вредности схваћене као субјективне или објективне категорије, лично и социјално или лично или социјално пожељне, као уверења, објекти неке потребе, акције или сврхе, опште или специфичне диспозиције¹², итд., од пресудне је важности за даљу анализу. Ако унапред

¹¹ Употреба овог појма присутна је у Парсонсовом делу: *Структура друштвене акције* („The Structure of Social Action“ – Parsons, 1939). Треба споменути да је концепт вредности добио централну позицију у америчкој социологији у наредним деценијама.

¹² Под појмом *диспозиције* не подразумева се само сажете описе правилности у понашању и реаговању појединца, него се пре свега, тим појмом указује на постојање извесних трајних својстава појединца која врше динамички утицај на уже или шире сегменте његове активности. Диспозиције схватамо као одређена стања; оне чине једну веома значајну класу структуралних компоненти личности. Међутим, органски корелати диспозиција, а посебно диспозиција за социјално понашање, представљају

није јасно шта се мери, немогуће је рећи да ли је то оно што је на крају измерено (Pavlović, 2009c: 154).

Према речима Вие Ван Дета [*Wie van Deth*] и Скарброуха [*Scarborough*] не постоји јединствена дефиниција вредности у друштвеним наукама (Van Deth, Scarborough, 1995: 23). Њиховим речником, вредности нису појединачна већ социјална својства лица која деле универзум значења (Van Deth, Scarborough, 1995: 35). Тако, на пример, психолози дефинишу вредности као режим да бирају; социолози, као друштвени концепт који се јавља у вези са нормама, традицијама, начину, идеологији, обавезама, итд.; док су за антропологе вредности нешто сасвим треће. Постоји веровање да се у енглеском језику користи чак четрдесетак термина: став, систем веровања, анализа, политичка уверења, карактер, код, контраидеологија, кредо, култура, доктрина, догма, етос, наслеђе, систем идеја, идеал, идентитет, идеологија, представа, „...изми“, (са)знање, ментални продукти, дух, миранда и креденда, мит, мишљење, личност, перспективе, филозофије, рефлексије, душа, теорија, мисао, традиција, вредносне оријентације, вредности, погледи, утопија, начин живота (Lane, 1973: 83–116). Међутим, југословенски теоретичари последње две деценије, упркос терминолошкој разноврсности, драстично су смањили број употребљивих назива (политички став, идејне оријентације, погледни – животни поглед на свет, животна филозофија, усмереност, вредносне оријентације, вредности, идеали, политичка уверења, идеологије, идеолошке оријентације, политичка мишљења, ставови, вредносни системи, опредељења, аспирације, стремљења, и тако даље). Важно је споменути да ниједан од горе наведених термина не сматра се синонимом за вредност, с обзиром да се ниједан термин не односи на толико опште појмове – као што су вредности (Поповић, и др. 1977: 272). Као синоними користе се парови, који се на различитим лествицама – од највиших до мање општих односе на хијерархијски највише елементе у структури свих вредности: а) вредносне оријентације који обухвата све врсте оријентација (идеолошке, политичке, итд.); б) животна филозофија, поглед на свет, вредносни систем; в) идеологија и политички вредносни систем; г) оријентације, опредељења, најопштији ставови; д) преференције, мишљења и уверења.

Занимљиво је споменути илустративне упуте од стране Поповића и сарадника, који истичу да постоје аутори (чак врло познати научници), који избегавају да експлицитно изнесу своју дефиницију вредности, или да прихвате неку других аутора. Поједини аутори, с једне стране, не опредељују се за посебну дефиницију, већ само констатују коегзистенцију различитих одређења, покушавајући, евентуално, да их класификују; док други сматрају да уопште није могуће дефинисати вредности, с обзиром да је реч о „најопштијим категоријама које се опиру сваком дефинисању“. Међутим, то свакако не значи да не постоје аутори који се не „усуђују“ да предложу неку дефиницију вредности (опширније у: Поповић, и др., 1977)¹³.

готово потпуно неистражено подручје. Због тога се сви диспозициони појмови квалификују као „хипотетски конструкти“ (Rot, Havelka, 1973: 19).

¹³ И поред константне употребе израза вредности у различитој домаћој и иностраној литератури, мало постоји консензус о дефиницији вредности (Maksimainen, 2012). Према овом аутору сваки од теоретичара има свој посебан приступ самим вредностима. Па тако, на пример, Рокич вредности повезује

Анализа релевантне литературе и теоријских приступа показује да постоји преко четиристо дефиниција вредности (Pantić, 1977с: 151–159) и чак осамнаест критеријума са којима се аутори суочавају (Pantić, 2005: 52)¹⁴, покушавајући да одреде садржај овог појма (Adler, 1956; Rokeach, 1973; Smelser, 1971; Williams, 1965)¹⁵.

Колико је тешко издвојити једну општеважећу дефиницију вредности можда најбоље илуструје мишљење да готово сваки аутор прилагођава дефиницију вредности потребама свог истраживања. Руководећи се добро познатом чињеницом да је неопходна операционализација самог појма вредности, уз омогућавање вредносно неутралног приступа при њиховом проучавању, на основу којих би истраживачи могли вршити упоредне анализе, упркос разликама у вредностима (Rokeach, 1973), као и врло јасна разграничења од других сличних појмова (нпр. ставова, друштвених норми), даља наша анализа управо ће ићи у том правцу. Намера нам је да, без ширег расправљања о садржају и обиму појма вредности, у најкраћим могућим цртама, укажемо на неке од дефиниција вредности, с обзиром да аутор (Роналд Инглехарт) чији ће концепт бити предмет наше анализе не даје прецизнију формалну дефиницију вредности.

Због наведене концептуалне конфузије, социолози пре 70-их година суочавали су се са изузетно тешким задатком *дефинисања вредности* на начин који је дозвољен за посматрање, мерење, или поређење на сврсисходан начин. Једна од научних дисциплина која је направила велики искорак у разјашњавању појмовног одређења овог термина јесте *психологија* (примера ради огроман напредак у овој дисциплини представља теорија Милтона Рокича; опширније видети у: Rokeach, Cochkanе, 1972; Rokeach, 1973). С друге стране, многе друге понуђене дефиниције (видети: Kluckhohn, 1951; Spates, 1983; Hitlin, Piliavin, 2004), сувише су нејасне, и у њима се не успева пронаћи најуспешнија операционализација вредности; поготово ако се има у виду да су *вредности*, недовољно искоришћене, с обзиром да заслужују израженије место у друштвеној теорији (опширније видети: Gecas, 2008; Wuthnow, 2008).

Занимљиво је споменути једну од најшире прихваћених дефиниција *вредности* у социолошкој литератури – дефиниција Мишела Хекхтера [*Hechter*], понуђена 1992. године у његовом чланку из социолошке теорије, под називом „Да ли би се вредности могле конкретизовати/спецификовати уз помоћ социолошког научног Лексикона?“¹⁶.

са веровањима, Супер [*Super*] са потребама, Шварц и Билски [*Bilsky*] са циљевима, Лок [*Locke*] их сматра критеријумима за одабир и избор циљева, Егли [*Eagly*] и Чаикен [*Chaiken*] вредности повезује са ставовима (Maksimainen, 2012); Хараламбус [*Haralambos*] и Холбурн [*Holburn*] повезују вредности са уверењима да је нешто добро и пожељно, и нешто што појединац сматра да је важно (Haralambos, Holburn, 1994); Шредер [*Schreuder*] и Терон [*Theron*] вредности повезују са оријентацијама и склоношћу да селективно одређују начине понашања или облике живота (Schreuder, Theron, 2004), итд.

¹⁴ О различитим класификацијама дефиниција вредности видети детаљније у: Pantić, 1977b: 273.

¹⁵ Опширније о критеријумима вредности (16 плус две методолошке природе) видети у: Поповић, и др., 1977: 273–275). Илустрације ради, као најчешћи критеријум разврставања приступа проучавања вредности издваја се њихова (Пантић, 1977b: 275): а) *објективност* (чије су присталице: Lukić, 1964; 1974); б) *субјективност* (Kluckhohn, 1951; Popović, 1974; Rot, Havelka, 1973; Životić, 1969; Fromm, 1959), при чему се овој основној линији класификације придружују додатни критеријуми општости-специфичности и универзалности-релативности (Popović, 1973; Tanović, 1972).

¹⁶ Оригинални назив чланка гласи: „Should Values be Written out of the Social Scientist's Lexicon“ (Hechter, 1992: 214–230). Управо Хекхтер, у овом чланку, даје неколико корисних сугестија – о томе како да се дефинишу и истраже вредности на начин који је продуктиван за изградњу социолошке теорије

Хекхтер указује на то која су прва два схватања вредности која су у конфузији и недостатке специфичности у дефиницијама вредности: 1) *прво*, је рационалистичко и квантитативно, где је идеја вредности повезана са концептом „вредности“ у економском или рационалном смислу, у контексту у коме су вредности дефинисане у односу на концепт корисности; и 2) *друго*, примена речи „вредности“ у свакодневном говору, наводи на чињеницу да људи њеном употребом често користе речи у вези са етичким и моралним проблемима, при чему се и саме вредности могу дефинисати у погледу концепта морала (Hechter, 1992).

За разлику од првог наведеног схватања, према другим дефиницијама вредности се често окрећу изворима изван појединца за своје порекло, обично осмишљене у трансценденталном или духовном смислу. У преносном значењу, први ће ставити нагласак на квантитативне описе понашања људског избора, док други стављају акценат на квалитативним одабирима. Парсонс је, битно за изградњу социолошке теорије, заједно са својим сарадницима, покушавао да разреши сукоб између горе наведена два схватања, међутим, без много успеха, с обзиром да је реч о два перспективама, које су сувише различите, те захтевају веома неслична методолошка истраживања која се спајају у јединствену теоријску концепцију (Parsons, Shils, 1951). Парсонс полази од тога да су вредности најважније за друштвено устројство и друштвену стабилност. Тачније, оне су постављене као фундамент друштвене структуре, представљајући морална уверења; и као таква јесу основ људске рационалности и оправдање за животне изборе (Parsons, 1939)¹⁷.

Значајна је чињеница да се вредности, схваћене и као морална уверења и као најважнији елемент друштвеног живота (Parsons, 1961), не наслеђују, већ се формирају као продукти интеракције човека и друштва у коме живи. То значи да оне нису потпуно стабилне карактеристике, него су под одређеним условима подложне променама (о чему ће бити речи нешто касније).

Живот савременог човека у периоду наглих промена вредности, стања културног шока – „шока будућности“ (Toffler, 1970), наметнуо је полемику бројних аутора који наглашавају постојање праве *перманентне вредносне револуције*. Ова револуција, покренута технолошким променама и културом постмодернизма, заменила је материјалне вредности постматеријалистичким вредностима (о чему ће тек бити речи)

(опширније видети: Hechter, 1992). Илустрације ради, овај аутор вредности дефинише као „... релативно општи и трајни унутрашњи критеријуми за вредновање, односно процену“ (Hechter, 1992: 215).

¹⁷ На овом месту позваћемо се на Парсоново виђење вредности. Суочавајући се са постојећим проблемом тешког дефинисања вредности можда је евентуално потребно позвати се на Парсонса који покушава да открије шта би били главни регулатори делања код појединаца као друштвених актера. Не улазећи у то да ли су вредности важне или не у неком теоријском систему, битно је истаћи да ли је место вредности јасно – како да их користимо у анализи, како су оне, пре свега, дефинисане. Парсонс (у својој *Теорији акције*) јасно истиче постојање једног актера који дела у ситуацији. Ситуацију чине разни објекти и други актери, који тај актер који дела перципира и он своје делање усмерава односно оријентисе: а) према објектима, б) према циљевима и в) према вредностима. Овде се вредности први пут појављују када се говори о вредносно-рационалном деловању, повезивајући их са Веберовим типовима делања. Парсонс на још једно место користи појам вредности, када каже да мотивација за деловање код актера иде или из потребе или из интереса, а да вредности служе као нека врста регулатора. Управо се на основу вредности усмерава ка једном или другом правцу (дакле, у ком правцу ће та акција тећи то одређују саме вредности) (опширније видети у: Parsons, 1939).

(Inglehart, 1990; Vasović, 1988a; Pavlović, 2009a, 2009b). Потешкоће у дефинисању овог концепта леже, као што можемо да видимо, у друштвеној и културној природи самих вредности. Како су „друштво“ и „култура“ и сами непрецизни концепти, *вредности* које су повезане са њима, на врло битан начин, такође се суочавају са својом неодређеном концептуализацијом (Hechter, 1992). Роберт К. Мертон на врло експлицитан начин, предлаже и даје један изузетно добар савет социолозима да је потребно, пре него што објасне или протумаче неки феномен, проверити да ли промена/појава заиста постоји, те да ли је довољна да се за њу тражи и захтева објашњење. У том контексту предлаже да се феномен посматра дужи временски период, и то с времена на време (Merton, 1987: 2). Према овом аутору, *друштвено теоријски концепт вредности* такође пати од чињенице да људи теже само да „знају“ шта вредности јесу, шта оне могу, и како то чине. Наведена „незнања“, према Мертону, представљају „... изричита признања онога што још увек није познато, али треба да се зна, како би се поставили темељи за још виша и већа знања“ (Merton, 1971: 191). Што, у преводу значи, да се сам концепт вредности заиста суочава са својом непрецизношћу, нашта је, још једном, неопходно упутити.

Вера да постоје вредности, полази, не само од тога што за њих постоје одговарајућа објашњења о њиховој улози у друштвеним научним теоријама, већ зато што људи непрестано причају о вредностима¹⁸. Начини преко којих људи говоре о вредностима управо указују на то колико су вредности дубоко одржане, издржљиве, и важне. Већ је добро познато да друга половина 20. века са собом доноси и приметну већу заинтересованост за *емпијска истраживања вредности*, која су, с друге стране знатно отежана, како због концептуалне хетерогености, тако и због неуједначености методолошких стандарда. Све ово чини садржај појма вредности у великој мери зависним од (Pavlović, 2009b: 6–7):

а) различитог схватања вредности унутар разноврсних дисциплина (филозофског, културно-антрополошког, социолошког, психолошког, о чему ће бити речи);

б) подршке конкретном теоријском становишту одређеног аутора;

в) конкретне дефиниције појма вредности;

г) коришћења диференцираних термина од стране различитих аутора (вредности, вредносне оријентације, преферирани животни стилови, идејне оријентације и сл.);

д) дистонираног концептуалног статуса приписаног вредностима (став, базични ставови, базичне димензије социјалног понашања, али и црте личности, мотиви и слично);

ђ) самог начина истраживања (да ли се истраживање спроводи у правцу потпуне свеобухватности хипотетског универзума вредности, бирања мање или више репрезентативног узорка вредности које су карактеристичне за одређену популацију,

¹⁸ Као пример могу да послуже употребљене речи које се чују у политичким дебатама, као што су „аномија“ или „статус хијерархије“, при чему се готово увек повезују са „вредностима“ у следећем контексту.

или уже селекције, која се темељи на процени релевантности појединих вредности за проучавање разних појава које су предмет истраживања);

е) начина испитивања вредности (различити аутори вредности испитују на различите начине: питањима са више алтернатива, при чему свака алтернатива представља једну вредност; независним испитивањем појединачних вредности путем једног или више индикатора; испитивањем преферираних животних стилова, друштвених циљева и сл.) (Kuzmanović, 1995a; Popadić, 1990; Havelka, 1995)¹⁹.

1. 3. Дефинисање концепта вредности у различитим теоријским приступима

1. 3. 1. Теоријски приступи истраживања вредности и њихове главне одреднице

У дугом периоду научног проучавања повећао се број теоријских и емпиријских сазнања о овој социјалној и психолошкој појави. Реч је о сложенем феномену чије одређење превазилази оквире појединачне научне дисциплине. Тако се *појам вредности*²⁰ употребљава у многим наукама (филозофији, историји, економији, антропологији, правима, математици, социјалној психологији, политикологији и другима; дакле, другим речима, све представнике дисциплина које су за свој предмет имале друштво). У зависности од тога коегзистирају различита значења вредности и међусобно повезане димензије (филозофска, лингвистичка, социолошка, антрополошка, индивидуално-психолошка, итд.) (Tripković, 2007: 658)²¹. Због тога систематско изучавање овог феномена није могуће без примене *интердисциплинарног приступа*. У наставку ће бити дата појединачна објашњења различитог значења вредности, у зависности од дисциплинарних полазишта.

На најопштијем, *филозофском нивоу*, вредности се схватају као опште категорије које дефинишу сврховитост и смисао људске егзистенције, по којој су човекова природа и пожељан тип егзистенције неодвојиви од вредности (Sociološki гећник, 2007: 658). У филозофском смислу вредност је ознака за она својства лица, догађаја и схватања која, због својих карактеристика да задовоље извесне сврхе, постају предмет људских жеља, па се због тога одређују позитивно. Свака вредност

¹⁹ Још једном је битно указати на то да је Рокич најзначајнији истраживач и теоретичар вредности у подручју социјалне психологије, у чијем су раду вредности први пут (заиста) јасно и добро теоријски и операционално дефинисане (Rokeach, 1968). Нарочито је заслужан за коришћење појма вредности (опширније о теорији вредности Милтона Рокича видети у: Rokeach, 1973, Аларгић, 2012: 28–34).

²⁰ О појму вредности писали су како инострани аутори: Klaxon (Kluckhon, 1951), Adler (1956), Moris (Morris, 1956), Rokeach, 1960; Abramhason, 1972; Ingelhart, 1977, 1990, 2000a; Tajfel, 1981; Švarc (Schwartz, 1996), Rohanova (Rohan, 2000), Feldman, 2003; Brubaker, Kuper, 2000, Brajman (Bryman, 2001); тако и домаћи аутори, као што су: Rot, Havelka, 1973, Rot, 1994, 2003; Kuzmanović, 1973, 1984, 1995a, 1995b; Pantić, 1977a, 1990, 2002; Golubović, 1990, 2003; Popadić, Biro, 1999; Subotić, 2002; Fajgelj, 2004; Ćekrljija, Turjačanin, Puhalo, 2004, и други.

²¹ Коегзистенција разноврсних дефиниција присутна је, поред зависности од постојања различитих теоријских приступа (филозофског, културно-антрополошког, социолошког, психолошког), и због значајног напретка у развоју теорије вредности, као и делимичног усаглашавања различитих методолошких приступа у проучавању. Отуд се јављају и тешкоће у јасном његовом одређењу.

претпоставља постојање субјекта који има одређене потребе и тежи неком циљу²². Вредности могу бити индивидуално-субјективне (једна особа) или опште-објективне (заједнице људи), док се акт придавања вредности нечему назива вредновање или вредносни суд. Објективне су због тога што се остварују у делима и институцијама друштвене заједнице. Вредности се, уопштено говорећи, постављају као норме које људи, друштвене групе, покрети настоје својом делатношћу да реализују (Mrđa, 2016: 11). Прве искорак у промени значења концепта вредности, од филозофског ка практичном значењу, повезаном са свакодневним људским активностима, дали су научници Олпорт [*Allport*], Вернон [*Vernon*] и Линдзи [*Lindzey*] који су свој приступ вредностима засновали на разматрањима немачког филозофа Шпрангера [*Spranger*]²³ (Allport et al., 1960). Ови научници су сматрали да постоји шест основних категорија вредности: теоријске, економске, друштвене, социјалне, политичке и религиозне, и да се људи могу у односу на прихваћене вредносне оријентације и класификовати (Allport, 1969; опширније о овом становишту, видети у: Ђекрлија, Турјаџанин, Пуhalo, 2004: 24).

Међу нашим ауторима који припадају области филозофије а бавили су се дефиницијом вредности издвајамо схватање Миладина Животића. Човек постаје биће своје врсте, биће које се разликује од свих осталих природних врста, тиме што ствара научне, техничке, уметничке, моралне, правне, политичке, религиозне и друге *вредности*. Управо је једна од најбитнијих карактеристика којом се човек разликује од других, природних бића, његова способност да разликује вредно од невредног (Životić, 1969: 7). Вредности које је човек створио и које ствара, са којима живи и дела, према схватањима Животића, носе са собом и нове могућности прогреса, али и доживљај парадоксалности људске егзистенције. Према његовим речима, човек данас живи са вредностима које му пружају могућност разрешавања историјских конфликта између појединца и друштвене целине, личног и генеричког, егзистенције и есенције, али живи и у процесу разарања самосвести, „разарања ума“ (Horkhajmer), на домаку Хакслијевој визије *Врлог новог света*, или Орвелове *1984. године* (Životić, 1969: 10).

У оквиру *антрополошког* одређења сматра се да вредности преузимају улогу биолошких инстинката, оријентишући појединце и групе и уређујући друштвени живот (Heller, 1981: 34). У антрополошким разматрањима се, према Давиду Греберу [*Graeber*], издвајају три различита одређења вредности: 1. када се говори о крајњем добру, ономе што је исправно или пожељно у друштву, тада се ради о социолошком одређењу вредности; 2. економско (материјалистичко) одређење односи се на степен пожељности објеката, односно степен у којем су људи спремни да се одрекну нечег другог не би ли

²² Античка филозофија на различите начине покушава да дефинише овај појам. Тако Протагора дефинише вредност у релативним категоријама (израженим у максими „Човек је мерило свих ствари“), док је Платоново схватање вредности објективистичко: истина, добро и лепота за њега представљају објективне вредности које су изван индивидуе и настају мимо њених перцепција и уверења (Pešić, 2016: 23).

²³ Према Шпрангеру, вредности се дефинишу као констелације жеља, хтења, морања, становишта, унутрашњих инклинација, рационалних и ирационалних судова и образаца асоцијација, који одређују начин на који индивидуа посматра свет. Значај вредносног система је у томе што, када је једном интернализован, постаје, свесно или подсвесно, стандард на основу којег се врши усмеравање индивидуалне делатности (Pešić, 2016: 25).

добили жељени објекат; и 3. лингвистичко одређење вредности, које се везује за системе језичких дистинкција (опширније видети: Pešić, 2016: 25–27).

Лингвистичко схватање вредности односи се на објекат или појаве којима се приписује статус вредности (слобода, равноправност, демократија, достојанство) (Јеремић, Ристић, 2010: 244). Тако се у литератури, у зависности од разноврсних концептуалних оквира, унутар различитих подручја науке, могу пронаћи „вредности дефинисане као ставови, норме, мотиви, циљеви, уопштени облици понашања, искуствено усмеравани обичаји или традиције, те везе и односи међу појединцима, групама, предметима или догађајима“ (Kluckhohn, 1962b).

За *социолошки* приступ, који вредности проучава као субјективну појаву, изузетно је важна њихова улога у интеграцији система и функционисању друштвеног поретка. Интересовање за вредности у социологији порасло је као последица њиховог повезивања са друштвеним понашањем. Јер „вредности су спојни елемент културе и друштва, обрасци које је потребно одржати“ (Gavrilović, 2008). Њихов значај огледа се у усмеравању делања како појединаца, тако и читавих друштвених група. За социолошку теорију веома је важан однос између колективистичког и индивидуалистичког система вредности. Док је први карактеристичан за традиционалистички орјентисана друштва, у коме су породица, територијална и етничка заједница „испред појединца“, дотле се други карактерише доминацијом појединца „као вредност за себе“, док су колективитети на секундарном нивоу; присутни у модерним друштвима (Tripković, 2007: 660)²⁴.

У социолошкој дисциплини издвајају се аутори који издвајају схватање вредности као уверења о пожељном и праведном – односно вредности као преференције. Социолошки, у неким теоријама се тврди да су вредности као морална уверења најважнији елемент друштвеног живота и као таква јесу основ људске рационалности и оправдање за животне изборе (Parsons, 1939), те да је друштвена репродукција могућа само уколико су вредности стабилне кроз време и уколико друштво има ефикасне механизме репродукције заједничког вредносног система (Parsons, 1961).

У оквиру социологије и социјалне психологије вредности су интерпретиране као „уверења“ (прескриптивна или проскриптивна – Rokeach, 1976) о ономе што је „пожељно“ (друштвена димензија вредности) (Kluckhohn, 1951; Dodd, 1951; Morris, 1956; Schwartz, Bardi, 2001). Под пожељним се подразумева осећање и мисао да је циљ (стање, однос) вредан жеље и напора, као и довољно значајан да га треба остварити и сачувати (Kluckhohn, 1962a). Тако су вредности дефинисане као најопштије веровање о томе шта је (и колико) ваљано, пожељно, корисно и шта би требало да буде циљ људских напора (позитивна вредност), односно о томе шта је непожељно и недопустиво (негативна вредност) (Trebješanin, 2004). Дакле, вредности одређују који облици понашања за појединца у одређеној ситуацији имају позитиван а који негативан предзнак.

²⁴ Опширније о неким важним социолошким приступима вредности (попут Диркемовог и Веберовог социолошког приступа вредности, Парсонсовог системског социолошког проучавања вредности, одређења вредности у оквиру марксистичке теорије друштва) видети у: Pešić, 2016: 34–55.

Често се истиче повезаност вредности са друштвеним понашањем. Наиме, вредности, као важан део структуре личности, прожимају све остале психичке процесе – осећања, учење, мишљење, опажање, вољу, пажњу и памћење, а посебно су повезане са психичким особинама – способностима, навикама, интересовањима и карактером, утичући и на понашање – поступке и реакције. Тако, на пример, поједини аутори (Adler, 1956; Rokeach, 1973; Smelser, 1971; Williams, 1965) саме вредности повезују са друштвеним понашањем, тако што тврде: а) да је понашање актера у друштву приоритетно мотивисано структурираним вредносним системом којим појединац располаже; б) да исти (вредносни систем) ограничава понашање; в) или долази до одређеног процеса прилагођавања и/или рационализације самог понашања, а на основу вредносног система.

Пажњу привлаче и она становишта која дефинишу вредности као *потребе* или *интересе* (Becker, 1941; Perry, 1954; Maslow, 1954; Provis, 1996; Đukanović, Bešić, 2000), чији је родоначелник, како у систематском, тако и у истраживачком смислу, свакако Инглехарт. Према овом приступу, у друштвеном животу појединац (читај: ми) вреднује/мо најпре ствари које задовољавају (наше) иманентне потребе у датим друштвеним условима.

Међу нашим ауторима који припадају области социологије а бавили су се дефиницијом вредности издвајамо схватање и дефиницију Пантића који вредности одређује као: *релативно стабилне, опште и хијерархијски организоване карактеристике појединаца (диспозиције) и група (елементи друштвене свести), формиране међусобним деловањем историјских, актуелно-социјалних и индивидуалних чинилаца, које због тако приписане пожељности усмеравају понашање својих носилаца ка одређеним циљевима* (Pantić, 1981a: 13; Pantić у: Popović, i dr., 1977; Pantić, 1990: 13)²⁵. Одредивши вредности као карактеристике не само појединаца, него и друштвених група, Пантићева дефиниција омогућује да се вредностима приступи из перспективе двеју дисциплина, социјалне психологије и социологије, односно да се избегну замке редукционистичког свођења вредности на карактеристике индивидуалних актера, с једне стране, или на чисто идеолошке представе, са друге стране. На тај начин се вредносне оријентације повезују са елементима друштвене структуре (друштвеним групама), односно са друштвеним системом у целини (елемент легитимације поретка), али и са ширим, историјским контекстом развоја једног друштва, омогућавајући да се анализа врши на различитим аналитичким нивоима (Rešić, 2016: 86). Према Пантићу се вредности дефинишу као: а) вишеструко значајни елементи друштвене свести група – од оних најмањих, све до највеће – човечанства; и

²⁵ Наведена Пантићева дефиниција, која садржи све битне карактеристике појма вредности, по чему је иначе најобухватнија, истовремено представља релевантно одређење вредности од које полазимо у нашој анализи. Схватање наведене дефиниције шире је изложено у студији: Pantić, 1977c: 172–287. Слична, али нешто шире одређена дефиниција појма вредности је она по којој су вредности друштвено–историјски условљене, релативно стабилне, специфичне творевине и конституенте индивидуалне, групне и друштвене свести; и то оне које настају из искуства или се преузимају из културе на основу потреба за оријентацијом, регулисањем и превладавањем односа према свету који нас окружује и себи самима; који се јављају у облику имплицитних и експлицитних симбола или образаца о пожељним односима и било којем смислу позитивном (Čulig, Franuko, Jerbić, 1982).

б) диспозиције социјалног понашања појединаца и једна од манифестација њиховог субјективног доживљавања света, друштвених група и других индивидуа (Pantić, 2005: 51)²⁶.

На *индивидуалном нивоу*, вредности се односе на критеријуме или стандарде које људи користе у процењивању сопствених активности и активности других људи (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992); док на *социјалном нивоу*, вредности одговарају принципима којима се дефинишу права и обавезе међу грађанима (Kapraga, Cervone, 2003). Посебно се наглашава сама двојност концепта вредности. *Прво*, вредности представљају имплицитни део културе, (претежно) универзално или крос-културно упоредиве, с једне стране, али истовремено поседују моћ да направе разлику између култура, с друге стране²⁷. *Друго*, вредности могу бити истражене као категорије појединца, у смислу мотивације и идентификације поимања личности и себе. У том смислу, они су двоструки феномени, с обзиром да се могу тумачити као: а) лично (појединачно); или б) социо-културно (колективно).

У савременим позитивистичким теоријама вредности, вредност се истражује као „објективна чињеница“; као израз свести, хтења, праксе човека какав је он у датим, постојећим друштвеним структурама. Људска суштина се, при том, идентификује са оним што човек сада јесте и чини, а стварност са чињеничким стањем ствари (Životić, 1969: 24). Вредности као друштвене чињенице су за Диркема и Леви-Брила [*Levi-Bri*], пре свега, норме, правила понашања унета у свест појединца једним посебним ауторитетом помоћу којег су та правила поштована, уз помоћ којег она важе. Тај ауторитет долази од друштвене целине (Životić, 1969: 25). Смисао вредности сазнаје се и утврђује испитивањем функције вредности у оквиру друштвене целине. Основна функција моралних, религиозних, обичајних и других друштвених вредности је да стварају, одржавају и јачају социјалну солидарност, друштвену кохезију чланова дате заједнице. Вредности су „колективне представе“ чија је функција да управљају понашањем индивидуа у складу са интересима целине друштва (Životić, 1969: 26)²⁸. Коковић и Лазар сматрају да је „концепт вредности један од кључних концепата помоћу којег социологија приступа истраживању и објашњењу друштвене реалности; тако што вредности врше функцију свих врста друштвеног селективног понашања –

²⁶ С обзиром на чињеницу да вредности, поред осталог, карактерише једно необичајено ствојство: да су релевантне и на индивидуалном и на глобалном (социјално-институционалном) нивоу (Mayton, i sar., 1994) сасвим је разумљиво да су важни неизоставни део низа социјално актуелних тема (попут: расизма, политичког понашања, друштвених промена, друштвене правде) (опширније видети у Рокичевим истраживањима: Rokeach, 1973, 1979, 1982). Вредности омогућавају људима нацрт за понашања, пружајући нам, не само шематски план зашто живимо, већ и како да живимо (May, Yalom, 2000: 286).

²⁷ На тај начин, вредности су вредни концептуализације за анализирање и разумевање појединаца, група, институција; а самим тим и разликовања међу културама и међу појединцима (унутар и међу култура) (Knafo, Roccas, Sagiv, 2011: 179, Musil, 2013: 203).

²⁸ У оквиру савремених позитивистичких теорија вредности постоји разилажење око тога да ли су вредности израз, експресија осећања (по емотивистичкој теорији) или заповести и вољне одлуке (по императивистичкој теорији Рудолфа Карнапа [*Carnap*] и Ханса Рајхенбаха [*Reichenbach*]); или су прописи (према прескриптивистичкој теорији Ричарда Хера [Her]), и тако даље. У овим теоријама, нема разилажења око тврдњи да су вредности ирационалне, да се њима не сазнаје стварност, и да се рационално не могу доказивати разлози на основу којих се одређене вредности усвајају или одбацују (Životić, 1969: 32).

друштвених акција, идеологија, ставова и моралних просуђивања, упоређивања себе са другима, као и оправдања себе и других“ (Koković, Lazar, 2006: 120)²⁹.

Загорка Голубовић дефинише вредности као „трајније стандарде“ на основу којих процењујемо вредност и важност одређених појава или идеја, те на основу њих упоређујемо различите алтернативе и опредељујемо се за оне које смо, углавном под утицајем своје културе, склони да прихватимо као пожељније и вредније. Осим што се схватају као друштвени стандарди понашања, вредности „пружају и извесне оријентације, тј. представу о свету и схватању света“ (Golubović, 1981, према: Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009a).

У новијим разматрањима, а у оквиру социолошке науке, јавља се теоријско одређење овог појма. Наиме, вредности се могу посматрати као резултат процеса социјализације, као производ друштвених структура (духовни рефлекс друштвених структура); као стабилне диспозиције након што их појединци усвоје и као такве – као водич за друштвено понашање (Bešić, 2014a: 25–26).

Посматрајући вредности са становишта *психологије*, вредностима се примарно приступа као карактеристикама личности. Постоји велики број диспозиционих карактеристика које називамо ставовима, уверењима, цртама личности, мотивима, навикама, интересима и низом других појмова (о чијим ћемо термилошким разграничењима говорити нешто касније) (Rot, 1994; Kuzmanović, 1995a; Pantić, 1990). Према психолошкој теорији вредности, чији је аутор пољско-амерички психолог Милтон Рокич, вредности су детерминанте људског понашања, односно изванредно специфичан начин понашања или крајњег стања постојања (Rokeach, 1973). Свакако је неопходно напоменути да су приступи и одређења вредности у оквиру психологије далеко од једнозначних и општеприхваћених: док једна струја говори о вредностима као циљевима који су изван људи, већина дефиниција се ипак ослања на субјективистичко становиште, одређујући их као диспозиције људи ка одређеним понашањима (опширније о психолошком одређењу вредности видети у: Pešić, 2016: 27–33).

Међу иностраним ауторима издвојићемо већ споменутог социјалног психолога *Милтона Рокича*. Покушавајући да докучи своју дефиницију вредности Рокич је заснива на пет претпоставки о природи вредности: 1) људи имају ограничен број вредности; 2) људи имају исте вредности, али формирају и постављају различите нивое важности за њих (различито им придају важност); 3) саме вредности су организоване у вредносним системима; 4) људске вредности су углавном укорењене у култури, друштву и личности; 5) утицај људских вредности практично представља феномен који је вредно истражити и разумети (не само од стране социолога) (Burgess, 1992: 1).

²⁹ То не значи да не постоје велике концепцијске и методолошке препреке за разумевање когнитивних темеља самих вредности (Wuthnow, 2008), упркос многобројним достигнућима у теоријском и емпиријском истраживању вредности, које су, између осталог, довеле до оживљавања интереса у области социологије и доприноса у напредовању социолошке теорије (Gecas, 2008; Hitlin, Piliavin, 2004; Wuthnow, 2008). Тиме су омогућиле побољшано разумевање структуре вредности, њихове улоге у мотивацији, и повезаности друштвених и индивидуалних карактеристика са вредностима (Bardi, et al., 2009; Bernard, et al., 2003a, b; Glover, et al., 1997; Maio, et al., 2009; Schwartz, 1992; Schwartz, et al., 1997; Torelli, Kaitati, 2009).

Вредности, као и сва уверења, имају когнитивну, афективну и бихејвиоралну компоненту. Оне представљају когницију или концепцију о пожељном, па „рећи да нека особа има вредност, значи рећи да она когнитивно зна исправан начин понашања или крајњег циља којем тежи“ (Rokeach, 1973: 7). Управо се као најистакнутији представник оваквог приступа (схватања вредности као преференције) сматра Рокич (Rokeach, 1973), за кога су вредности трајна веровања да су одређени начини понашања или крајња стања постојања, лично или друштвено пожељнија од опречних или супротних начина понашања или стања³⁰.

Потребно је издвојити и виђење америчког социјалног психолога *Шалома Шварца* (Schwartz, 1992) који вредности дефинише као пожељне циљеве различите важности, који надилазе специфичне ситуације, а делују као усмеравајућа начела у човековом животу. Говорећи о природи и изворима вредности, Шварц и Билски издвајају одређене теоријске поставке, наглашавајући да су вредности когнитивне представе три врсте универзалних људских услова: 1) биолошки засноване потребе организма; 2) социјални интеракцијски услови за међуљудску координацију; и 3) социјални институционални захтеви за групно благостање и опстанак (Schwartz, Bilsky, 1987: 551). Двострука природа вредности, с једне стране – као детерминанта индивидуалног понашања, и с друге – као образац културног и друштвеног организовања, управо чини доступним успостављање међусобне везе на микро и макро нивоу. То, пре свега, омогућава друштву и појединцу стабилност и конзистентност у друштвеном свету, односно флексибилност за прилагођавање бројним променама (опширније видети: Stern, et al. 1995; Stern, et al. 1998).

Према немачко-америчком психологу Курт Левину [*Lewin*] вредности усмеравају понашање, али немају особине циља (на пример, појединац не настоји „постићи“ вредност праведности, већ праведност „усмерава“ његово понашање) (Lewin, 1952).

Вредности се, према немачко-енглеском психологу Ханс Ајзенику [*Eysenck*], посматрају и као виши ниво става, односно као систем веровања који одражава својеврстан животни стил, општи поглед на живот и свет. Наиме, реч је о *Ајзенковом моделу хијерархијске структуре ставова*, по коме су ставови међусобно чврсто повезани у одређене структуре које одређују читав низ понашања појединца. Према овом моделу постоје четири нивоа структуре: 1) *независна мишљења*, која се мењају зависно од околности, а нису карактеристика личности и недостаје им темељна метријска особина – доследност; 2) *поуздана и стабилна мишљења*, која су сталан део нечијег мишљења – која се могу одредити као примена става у одређеној ситуацији, а могу изгледати као да изражавају став, али нису став; 3) *трајни облици понашања с одређеним нивоом опитости* до којих се долази помоћу комбинације већег броја мишљења од оног на другом нивоу, тако да се долази до појма става који се односи на шире подручје, и на крају 4) *идеологија*, као структуриран систем повезаних ставова који представља општи систем вредности (Eysenck, 1954)³¹.

³⁰ Дакле, степен пожељности одређене вредносне оријентације је оно што је потребно мерити приликом истраживања вредности (Јоксимовић, 1992).

³¹ У даљој анализи биће опширније дата појмовна сличност и разлика између вредности и става.

Вредности, као темељна подручја интереса, односно доминантни животни циљеви и интересне оријентације, примењују се и од стране Олпорта, Вернона и Линдзија (Allport, Vernon, Lindzey, 1960). Према Олпорту, америчком психологу, вредности се дефинишу као крајњи циљеви људске мотивације, који се могу директно приписати или произлазе из појединчевих основних потреба или инстинкта, а обезбеђују појединцу доминантни животни циљ, интересну оријентацију или сврху која његов живот чини смисленим (Allport, et all, 1960).

Међу теоретичарима издвајамо и схватање Супера који сматра да вредности као и интереси, произилазе из потреба, с обзиром да су вредности циљеви које појединац настоји остварити како би задовољио своје потребе (Super, 1973).

Међу нашим ауторима који припадају области психологије а бавили су се дефиницијом вредности издвајамо схватање Николе Рота и Ненада Хавелке. Као релативно стабилна диспозиција, вредности имају централно место у структури личности које снажно и трајно покрећу на одређене активности (Rot, 2003). Наиме, према Роту вредности се најопштије схватају, као релативно стабилне, опште психичке диспозиције настале комбинованим дејством когнитивно-емоционалног развоја, индивидуалних црта личности и интеракције са социјалним окружењем, а које усмеравају наше понашање ка циљевима који нам се чине пожељнима и којима тежимо (Rot, 2003). Коришћене у психологији, вредности увек укључују диспозиције за одређено понашање и циљеве на чије остварење је понашање усмерено (Rot, 1994: 301). Заједно са Хавелком, Рот вредности схвата као „трајан, изразито позитиван однос особе према одређеним објектима које оцењујемо као важне и за чије остварење постоји изражено лично ангажовање“ (Rot, Havelka, 1973: 9).

Занимљиво је виђење социјалног психолога Боре Кузмановића, који прихвата ону врсту дефиниција које наглашавају идеју о пожељном, као битну одредницу вредности. Наиме, он вредности одређује као „схватања (систем уверења) о лично или друштвено пожељним општим начинима понашања, врстама активности и релативно трајним стањима у природи, друштву и појединцу“ (Kuzmanović, 1995a: 19). Тиме указује да оне у себи нужно укључују когнитивну димензију, тј. да је неопходно да постоји макар делимично артикулисана мисао о пожељном да бисмо могли говорити о вредностима (при чему вредносни однос подразумева доживљај избора, те се преко вредности непосредно изражава и може проучавати мотивација појединца) (Kuzmanović, 1995a). Кузмановић, даље, прави разлику између вредности-циљева и вредности-средстава, односно инструменталних и терминалних вредности, које су у сложеним функционалним односима. Ова подела одражава разликовање концепција о пожељним стањима везаним за природу, друштво или појединца, која се желе остварити или сачувати, и преферираних начина остваривања тих циљева. Ова друга група укључује велики број диспозиција које се на тај начин могу сматрати вредностима, и иду до нивоа црта личности (опширније у: Kuzmanović, 1995b).

Сви приступи и теоретичари вредносних оријентација могу се према Винкену [Vinken] поделити у три групе (Vinken, Soeters, Ester, 2004):

а) *постмодернисти* – који сматрају да су вредности флуидне, хибридне и да се налазе у процесу сталног дефинисања и редефинисања. У савременом друштву, према њима, сами актери се слободно опредељују и бирају властите вредносне матрице;

б) *димензионалисти* – полазе од тога да за све вредности у друштву постоји једна кључна, фундаментална вредност из којих све остале проистичу, и као такве вредности су само димензије или 'експозитуре' ове базичне вредности; и

в) *партикуларисти* – који третирају вредности као структуриране, али ипак као посебне вредносне оријентације (па се, на пример, засебно анализирају религиозност, породичне вредности, политичке вредности, традиционализам, ...) (Вешић, 2014б)³².

На основу прегледа доступних дефиниција вредности, можемо издвојити одређене *карактеристике схватања вредности* од стране различитих аутора³³ (реч је, наиме о заједничким (формалним) карактеристикама вредности у теоријским одређењима, које би могле бити схваћене и као *иманентне одреднице вредности*) (Jagodzinski, 2004; Bilsky, Schwartz, 1994; Schwartz, Bilsky, 1987; Pavlović, 2009c; Schwartz, Bardi, 1997; Schwartz, 2007; опширније у: Pavlović, 2009b).

Иако се поједине дефиниције међусобно разликују и мимоилазе, фокусирајући се више на поједина својства, а мање на друга, у наставку ћемо издвојити *иманентне одреднице вредности*, углавном заједничке за све дефиниције вредности које се непрестано понављају:

1. Схватање вредности као *концепти или уверења*, при чему вредности представљају процену неког средства или крајњег циља акције као (не)пожељног. Циљеви скоро увек доживљавају као нешто вредно, значајно, привлачно (Левин). Наиме, постојање циља узима се као нужан услов да би се могло говорити о комплетним вредностима, с обзиром да подразумевају само један њихов аспект (Поповић, и др., 1977: 282–283).
2. Чињеница да се вредности односе на *»понашање«* важан је елеменат дефиниције вредности, јер се вредности као диспозиције, које се субјективно доживљавају, манифестују у тзв. селективном понашању, односно у ситуацијама када постоји или треба направити избор. Потребно је вредности раздвојити од понашања, с обзиром да би се у супротном појам вредности морао проширити. Реч је о стабилној и чврстој међусобној вези, с обзиром да се познавајући нечије вредности, са већом вероватноћом предвиђају нечија понашања, него уколико, на пример, знамо само његове ставове (Аларгић, 2012: 21–23). Да вредности *»усмеравају понашање«* односи се на то да вредности подразумевају стандарде, критеријуме, водиче, оријентире у понашању, али се вредности не могу свести на

³² Партикуларисти су посебно оријентисани на проблеме промена које се кроз време дешавају када је реч о вредностима, при чему је њихово основно интересовање идентификовање у којој мери су вредности перзистентне на деловање различитих друштвених фактора, односно, да утврде под којим друштвеним променама се и саме вредности мењају (Ester, Halman, Rukavishnikov, 1997; Halman, Riis, 1999).

³³ Тако на пример, према Грунерт и Шерхорну могу се препознати пет важних карактеристика вредности, а то је да вредности: 1) представљају уверења или концепте; 2) о пожељном понашању или стању; 3) која превазилазе одређене ситуације; 4) водич су избора или процене догађаја и понашања, и 5) распоређене су у хијерархији (Christiansen, Hansen, 2001).

норме. Вредности и друштвене норме две су класе појава, које се међусобно преклапају у неким својим аспектима, али се и разликују међусобно и то у неколико карактеристика. Вредности су општије од норми, односно иста вредност може да буде извор већег броја норми, обично претходе нормама и често их наживљавају. Норме увек укључују и неки облик правних санкција, док вредности подразумевају само моралне санкције. Усмереност подразумева и активну, свесну окренутост ка будућности (Olport, 1969).

3. Вредности се односе на *пожељне циљеве, крајња стања или понашање* (Hofstede, 1980; Kluckhohn, 1951; Kuzmanović, 1995a; Morris, 1956; Pantić, 1981a; 1990; Rokeach, 1973). Чињеница да представљају »карактеристике појединца (диспозиција) односи се, пре свега, на наглашавање да су вредности у људима, а не у објектима; док карактеристике друштвених група« (елементе друштвене свести) говори о оним аспектима друштвене свести који су историјски и актуелно-социјално стекли социјалну пожељност, која подразумева дијалектичко повезивање и интеракцију појединих вредности, а не прости збир система вредности појединаца, нити независна сила ван људи (како су замишљали неки аутори укључујући и Диркема) (Поповић, и др, 1977: 278). Ова особина вредности односи се на чињеницу да пожељност има своје историјско, актуелно-социјално и индивидуално порекло (ово се посебно наглашава зато што у дефиницијама многих аутора није јасно откуд потиче пожељност). Концепт пожељног знатно је шири од преференције. Представља спону између интереса одређене друштвене групе или појединаца и испољавања вредности кроз понашање. Пожељно се током социјализације интернализује у појединцу и фиксира у свести друштвених група. Историјски посматрано, пожељно се у вези са сваком конкретном вредношћу формирало као израз групне и индивидуалне заинтересованости за одређени начин понашања и субјективног доживљавања, и налази се у функцији опстанка друштвених група, целог друштва, па и читавих култура. Такође, карактеристика пожељности у вредности омогућава међусобно споразумевање и комуникацију између људи и одржање групне кохезије, континуитета, преношења искустава предака на потомке, прилагођавања и сналажења у свету, физичком и социјалном, самоактуализацији. О значају пожељног писали су многобројни теоретичари, попут: Конфучија, Буде [*Buddha*], Аристотела, Канта [*Kant*], Гијоа, Конта [*Comte*], Диркема, Вебера, Сартра [*Sartre*], Скинера, Фројда [*Frojd*], Клакхон [*Kluckhohn*], и других (Поповић, и др, 1977: 280–281).
4. *Општитост вредности* – као одредница превазилажења специфичних ситуација, која подразумева опште вредности које представљају однос према друштвено релевантним појавама и често се називају социјалним вредностима. Ова општост значи да вредности нису специфичне, већ обједињују више различитих својстава личности (емоционалних, интелектуалних, вољних) (Аларгић, 2012: 21–23). Оне детерминишу широк опсег социјалног понашања (Rot, 1994; Kuzmanović, 1995a; Kluckhohn, 1951; Pantić, 1981a; 1990).
5. Вредности управљају *селекцијом или евалуацијом понашања, људи и догађаја*, као последица централности диспозиције у структури личности човека (која га

интензивно и континуирано покреће на одређене активности). Тако саме вредности: воде заузимању одређених позиција у погледу друштвених тема или прихватање одређене политичке или религијске идеологије насупротив другој (Rokeach, 1973), имају утицај на избор доступних начина, средстава и циљева акције (Kluckhohn, 1951), постављање критеријума помоћу којих људи рангирају своје интензитете жеља (Catton, 1954), критеријума за преференцију (Williams, 1969) или усмеравање понашања (Pantić, 1981a; 1990).

6. Вредности се могу **рангирати**, с обзиром на релативан значај, што је повезано са чињеницом да појединци истовремено прихватају више вредности (Mrđa, 2016: 33). »*Хијерархијска организација*« указује на „вертикалну структуру вредности“ (Поповић, и др, 1977: 278), односно на степен значајности појединих вредности у систему вредности који је својствен једном друштву³⁴, при чему су хијерархија и садржај вредности условљени историјско-класним чиниоцима (као највећа заслуга марксизма) (Аларгић, 2012: 21–23). Најбоље је, вероватно, манифестована у Рокичевом схватању да је укупан број вредности које појединац има релативно мали, при чему сви људи поседују исте вредности у различитом степену, организоване у вредносни систем (Rokeach, 1973).
7. Најзад, карактеристика вредности је и њихова **релативна стабилност**, било да се посматрају као: стандард који перзистира (Catton, 1954), стабилна диспозиција (Barton, 1963), трајно уверење (Rokeach, 1973), трајни однос (Rot, Havelka, 1973) или релативно стабилна диспозиција (Pantić, 1981a; 1990), вредности се посматрају као дубоко укоренење и тешко променљиве карактеристике појединца које понашању дају доследност и конзистентност (Pavlović, 2009c: 156). »*Релативна стабилност*«, као битна карактеристика вредности, подразумева да су „вредности углавном трајне диспозиције појединца и трајне карактеристике елемената друштвене свести“ (Поповић, и др, 1977: 277); да се могу мењати изазване утицајем промене положаја вредности у хијерархији, или уколико дође до измене целокупног вредносног система; али се оне не мењају лако, пошто су дубоко укоренење у структури личности и опиру се променама (Аларгић, 2012: 21–23). Ипак, вредности *нису непроменљиве* или потпуно стабилне (када никаква лична и/или друштвена промена не би била могућа), али ни потпуно нестабилне и лако променљиве (чиме би било какав континуитет у развоју био онемогућен) (Rokeach, 1973). Констатација да су вредности »*формиране међусобним деловањем историјских, актуелно-социјалних и индивидуалних чинилаца*« указује на сложеност етиологије вредности и на испреплетено деловање разнородних чинилаца. Историјски фактори су најопштији и вероватно одговорни за највећи део варијације садржаја појединих вредносних оријентација и вредносних система, њихових традиционалних носилаца, динамике и континуитета вредности³⁵.

³⁴ Треба нагласити да је хијерархија само принцип организовања, али не и универзални редослед вредности. Чак и код истих појединаца хијерархија вредности може да варира зависно од периода живота и других фактора.

³⁵ Ретки су случајеви да су историјски фактори предмет емпиријских истраживања вредности (опширније у: Erlich, 1965: 27–42).

Актуелно-социјални фактори обухватају текуће ситуационе друштвене факторе и социјалну структуру, односно изражавају утицај разлике у друштвеним положајима појединца на формирање вредности (преламајући се кроз призму конкретног појединца, што је још давно истицао оснивач грађанске социологије Огист Конт). Индивидуални чиниоци имају посебно велику улогу у објашњавању разлика унутар група у систему вредности (унутар слојне варијације), битни и за начин организовања вредности у шире системе, за интензитет вредносних оријентација и веза између вредносних елемената (Поповић, и др, 1977: 279), док су историјско-социјални фактори од већег утицаја на разлике међу класама, односно слојевима и групама (тј. интер слојну варијацију).

Концептуална дефиниција која превладава у литератури обухвата 5 аспеката који обележавају вредности, и то као: а) веровања, б) пожељна крајња стања или врсте понашања, ц) процесе који надилазе специфичне ситуације, д) критеријуме за усмеравање избора или евалуације понашања, е) елементе који се разликују по релативној важности у саставу вредносних приоритета (Schwartz, Bilsky, 1987, 1990).

Дакле, међу истраживачима који се баве дефиницијама вредности постоји једна, такорећи општа сагласност, да су вредности интегрисани социјални ставови, да имају трокомпонентну структуру (когнитивна, афективна и конативна компонента) и да утичу на различите облике понашања.

1. 3. 2. Разграничење концепта вредности и сродних појмова

Поред појмовног одређења вредности, на овом месту важно је учинити одређена термилошка разграничења, односно одредити однос вредности према појмовима сличног значења. На тај начин допринело би се настојању да се прецизним одређењем избегну могући неспоразуми око њиховог садржаја (Pešić, 2016: 88). Као важан корак разјашњења, неопходно је јасно разумевање појмова у мотивационом ланцу понашања (уверења, ставова, вредности, вредносних оријентација, животних стилова, идеологија, вредносног система) (видети графикон 1).

Графикон 1: Мотивациони ланац понашања

Извор: Јеремић, Ристић, 2010: 243.

Веома широк филозофски, аксиолошки, социолошки, психолошки теоријски оквир, и приступ тим појмовима, сведен је на разматрање вредности, вредносних оријентација и вредносног система (о чему ће тек опширније бити речи). Заједно са животним стилем и идеологијом вредности и вредносне оријентације чине *мотивациони ланац понашања*, у којем се сваки ниво формира на основу садржаја претходног нивоа.

Треба имати на уму да између појединих врста карактеристика не постоји јасна и оштра дистинкција, у том смислу да се не могу увек прецизно разграничити вредности од на пример ставова или црта личности, односно вредности од вредносних оријентација (Rot, Havelka, 1973: 8). Како бисмо добили прецизније разумевање онога шта је концепт вредности, важно је да знамо како се вредности разликују од суседних и сродних термина. Напомињемо да је уложено доста напора да се вредности разликују од „сродних концепата“ (Поповић, и др., 1977: 283)³⁶; и да иста нису исцрпна.

Теоријска разграничења вредности и вредносних оријентација

Јасну дистинкцију између вредности и вредносних оријентација је тешко одредити, с обзиром да се генерално посматрано, појам „вредносне оријентације“ ређе користи него појам „вредности“, па постоји и мање одређења тог појма (Rot, Havelka, 1973: 9)³⁷. Добро познато је да се вредности усвајају у процесу социјализације, те да временом постају културни стандарди, на основу којих појединци и групе бирају правац делања, тако да их можемо посматрати и као *вредносне оријентације* (видети истраживања: Janjetović, 2002; Joksimović, Janjetović, 2008; Radović, 2010; Rot, Havelka, 1973; Popadić, 1995; Joksimović, 1998; Šram, 2001a, 2001c)³⁸. Вредносне оријентације представљају стабилно интегрисане ставове који конституишу једну кохерентну целину, и оне се могу јавити на индивидуалном али и на групном нивоу, као оријентира индивидуалног или групног понашања. Не треба заборавити да готово све социопсихолошке дефиниције наглашавају да су вредности диспозиције ка одређеним врстама понашања, али није нужно да вербално усвојене вредности подразумевају консеквентно друштвено делање које је у складу са њима (Popović, 1974: 236).

Међу ауторима који не праве разлику између појмова вредности и вредносне оријентације можемо споменути Рота и Хавелку (1973), Јоксимовића (1992) и Шрама (2004). Разлике које су мале и које постоје међу овим појмовима неки од ових аутора називају разликама теоријске природе, те их у својим истраживањима користе као синониме. У литератури постоји заједничко схватање које указује да је вредносна

³⁶ Најозбиљнији такви покушаји предузели су Милтон Рокич (Rokeach, 1973) и Милица Петровић (Petrović, 1973), са нагласком да ни они нису успели да направе јасна појмовна раздвајања.

³⁷ Вредносне оријентације и њихов значај за понашање појединца истраживане су у различитим научним дисциплинама, али су најшире разматране у оквиру социјалне психологије.

³⁸ Преко вредносних оријентација, вредности се преводе из апстрактног у конкретно поље људске друштвености (Аларгић, 2012: 62), па тако и у поље економског живота, у коме битно обликују економске активности сваког од нас: како и колико зарађујемо, трошимо, штедимо, подижемо кредите, купујемо некретнине, отворени смо или нисмо за нове економске појаве као што је *E-banking*, кредитне картице, деонице, акције, берзе или приватна осигурања (Rot, 1989: 289–303).

оријентација шири појам. Вредности обухватају уже, мањи број или појединачне диспозиције личности, док се вредносне оријентације односе на виши ниво општости или сложене структуре које обухватају већи број ужих, специфичних диспозиција личности. Уколико је вредносно доживљавање и/или понашање примењиво на широк дијапазон искуствених садржаја, при чему су обухваћена жељена циљна стања на друштвеном, интерперсоналном и личном плану, тада говоримо о вредносним оријентацијама (Јеремић, Ристић, 2010: 245)³⁹.

Кузмановић указује на сродност појмова вредности и вредносних оријентација, између којих једину евентуалну разлику види у томе да вредности означавају више артикулисану, одређенију концепцију о пожељном, док би вредносне оријентације представљале шири, мање артикулисан систем уверења (Kuzmanović, 1995a, 1995b).

Рот и Хавелка праве у аналитичком смислу значајну дистинкцију између ова два појма. Тако су под вредносним оријентацијама подразумевали „опште принципе понашања и деловања у вези са одређеним циљевима, чијем се остварењу тежи“, док су под вредностима у социјалном смислу подразумевали прихватање идеје о друштвеним односима које настојимо да остваримо (Rot, Havelka, 1973: 9)⁴⁰.

Значајно је упозорити да ћемо у нашој анализи термине вредности и вредносне оријентације користити као синониме, иако се, према горе наведеном ради о појмовима које карактеришу различити ниво општости. Наиме, вредности се, с једне стране, појављују као опште карактеристике културно-симболичког система једног друштва (и у том смислу представљају глобалне друштвене феномене), које се, бивајући усвојене од стране појединаца или читавих група, појављују као мезо и микро-структурне варијабле. Вредносне оријентације се, са друге стране, везују првенствено за носиоце друштвеног делања (колективне или индивидуалне актере), те се, на тај начин, појављују само на нижим аналитичким нивоима (групном или појединачном), односно не могу се приписати глобалним друштвеним системима (Pešić, 2016: 88–89). Можда би се вредносне оријентације могле разликовати од вредности по томе што би смо под вредносним оријентацијама подразумевали опште принципе понашања и деловања у вези са одређеним циљевима чијем се остварењу тежи и који се манифестују у бројним и разним облицима активности. За разлику од тога под вредностима бисмо могли

³⁹ Приликом проучавања вредносних оријентација, Шварц је закључио да понашања усмерена према одређеном типу вредности имају психолошке, друштвене и практичне последице које могу бити компатибилне или у конфликту са другим типовима вредности. Управо из тог разлога издвојио је 10 типова вредносних оријентација: независност, стимулација, хедонизам, постигнуће, моћ, сигурност, конформизам, традиција, добронамерност и универзализам (Scwartz, 1992. цит. према Petrović, Zotović, 2012: 50). Из њих је изведен дводимензионални модел личности, чије су димензије: *сопствено одрицање* (универзализам и добронамерност) насупротив *самоунапређењу* (достигнуће, моћ и постизање личног успеха) и *отвореност за промене* (независност, слобода мисли и склоност променама) насупротив *задржавању традиционалних односа* (сигурност, конформизам и традиција) (Ferić, 2007. цит. према Petrović, Zotović, 2012: 50).

⁴⁰ Термин „вредносна оријентација“ од стране Милице Петровић одређена је као: скуп вредности, који је веома сличан појму „система вредности“, али указује на мању организованост и мању хијерархичност. Код разликовања вредносних оријентација, која је веома слична Олпортовој класификацији (који разликује шест врста вредности: теоријску, економску, естетску, социјалну, политичку и религиозну), термин у основи означава генерализоване тенденције начина понашања (Petrović, 1971).

подразумевати прихваћене и цењене идеје о друштвеним односима које настојимо да остваримо (Rot, Havelka, 1973: 9)⁴¹.

На основу постојања различитих дефиниција вредности може се закључити да се под вредносним оријентацијама могу подразумевати различите ствари, као што су: *одређени спектар социјалних ставова* (Katz, 1972), *систем животне филозофије* (Allport, Vernon, Lindzey, 1960), *стил живота* (Fulgosi, Radin, 1982), *интереси* (Pantić, 1981b), *политичке оријентације* (Šiber, 1998a, b), експлицитно или имплицитно *схватање нечега пожељног и позитивног* што утиче на понашање и на селекцију претходних начина, средстава и циљева акције (Kluckhohn, 1962b), али и *особине личности* (Maslow, 2001).

Повезаност вредности и норми и њихова теоријска разграничења

Према Рокичу (Rokeach, 1973) *норме* представљају још један термин који се лако може помешати са вредностима. Наиме, према њему, док се вредности односе на појединачне акције и појединачне ситуације, дотле норме представљају друштвене уредбе или забране, одређено понашање, у специфичној ситуацији. Вредности једне особе могу бити пресудне на то да ли ће појединац желети, или не, да прекрши одређену норму у датој ситуацији. Иако је реч о уско повезаним појмовима, постојећи разлози не дозвољавају њихово изједначавање.

Према *функционалистима* вредностима се дефинишу пожељни облици друштвене реалности, док су норме категорије које су изведене и којима се утврђују пожељни и прихватљиви начини да се остваре циљеви дефинисани вредностима. Из овакве дефиниције следи да вредности представљају основу из које се може изводити више различитих норми чији карактер не мора увек бити једнозначан и непротивуречан. Заједно, вредности и норме сачињавају систем општих и специфичних правила којим се уређује функционисање друштва као целине, као и његових појединих делова. Иако су вредности често општије од норми, ове друге могу, са своје стране, да одреде оквире усвајања нових вредности. То даље значи да су вредности двоструко утемељене: у широј културно-историјској традицији, с једне стране, али и у нормативно-институционалном систему који представља израз владајућег система друштвених односа (Pešić, 2016: 89).

Други критеријум који служи за разграничење вредности и норми односи се на форму у којој су изражене. Док су вредности формулисане у облику (позитивних) диспозиција, норме у себе укључују и (негативни) елемент санкције, која следи уколико дође до њиховог кршења. Ово је управо могуће због различитог степена општости на којем су једне и друге формулисане, па тако одређене опште вредности бивају конкретизоване у нормама кроз низ исказа о пожељним, али и непожељним облицима деловања, мишљења или осећања. Вредности, на тај начин, одређују садржај, док се норме односе на средства за реализацију садржаја (Pantić, 1977b: 281).

⁴¹ Тако би, на пример, хедонизам или алтруизам биле вредносне оријентације, а демократија и социјализам – вредности. При чему поново треба напоменути да је доста несигурна дистинкција и између става, с једне, и вредности и вредносних оријентација с друге стране.

При разграничењу вредности и норми треба имати на уму и критеријум који је методолошке природе. Наиме, у процесу операционализације, вредности је могуће посматрати као дијалектичке ентитете, односно као скале које имају различите полове, док су норме дате најчешће као једнодимензионални захтеви или правила (Pantić, 1977b: 281).

Теоријска сродност ставова и вредности

Истраживање вредности произашло је из истраживања ставова, у оквиру психологије, као научне дисциплине. То је у међувремену покренуло бројна питања о односу вредности и *ставова*, с обзиром да проучавање улоге личности у организацији и функционисању ставова има дугу историју (Thomas, Znaniecki, 1918; Thurstone, 1927, 1928; Thurstone, Chave, 1929; Likert, 1932; Remmers, Silance, 1934; Guttman, 1950, McClosky, 1958; Eysenck, 1954; Adorno et al., 1950, 1964; Wolf, 1989; Eckhardt, Lentz, 1971; Rokeach, 1973; Lentz, 1950; Rogers, 2003; Momirović, 1988; Момировић, и сар., 1989; Ćorkalo, Stanković, 2000; Šiber, 1998a, b; Šram, 2001a; Kuzmanović, Petrović, 2007a, 2007b).

Пошто су ставови вишеструко детерминисани, то значи да у друштвеној кризи могу бити више под утицајем неких других фактора (нпр. актуелних интереса) него вредности⁴². Као генерални стандарди вредности подразумевају „критеријуме које људи користе да одаберу и оправдају акције и да евалуирају друге људе (и себе) као и догађаје“ (Schwartz, 1992). Истраживачи најчешће полазе од претпоставке да вредности имају нека својства која погодују објашњењу друштвених ставова и понашања; да поред тога што утичу на шири обим понашања, своје деловање имају и на формирање ставова (Rot, Havelka, 1973: 9). Тако се вредности изражавају и преко ставова, али се не исцрпљују у њима; оне представљају диспозициону основу за стварање ставова према релевантним новим објектима (Kuzmanović, 1995a, 1995b). Али су се показале и недовољним да објасне сву комплексност мноштва ставова.

Слично као и став, вредност представља диспозициони појам који има когнитивну, афективну и мотивациону компоненту. За разлику од става, вредности су „малобројнији, општији, средишњи и прожимајући, мање ситуационо ограничени, више отпорни на модификацију и можда везанији за развојно више примитивна или драматична искуства“ (Robinson, Shaver, 1969: 410). Чињеница да су општије, више централне и трајније диспозиције, повлачи са собом неписано правило да се за једну вредност везује више сродних ставова и шири репертоар понашања (Rokeach, 1968). Ово је важно нагласити јер се може тврдити да се факторском анализом из ставова извлаче вредности као фактори који повезују више ставова. У том контексту, док Парсонс и Лухман [Luhmann] указују да су вредности општије од ставова, те да су ставови заправо изведени из вредности (Bešić, 2014a: 18), неки други социјални

⁴² Појам вредности је економичнији (у смислу згуснутости), динамичнији (у смислу утицаја на понашање) и централнији (у смислу општости и важности), него што су ставови (Pantić, 1981a; 1990; Rokeach, 1973).

психолози тумаче вредности као систем ставова (Katz, 1960)⁴³. При чему, ставови претходе вредностима, а њихово структурирање производи вредносне оријентације као ентитете вишег реда. Шварц (Scwartz, 1999), међутим, сматра да су вредности по себи не само опште, већ и увек позитивне, док ставови могу бити позитивни и негативни⁴⁴.

И Кузмановић (Kuzmanović, 1998b) прави концептуалну разлику између вредности и ставова. Према њему вредности изражавају човеков субјективан однос према свету, и представљају општије концепције о пожељном (упрошћено речено, о циљевима и средствима за остварење тих циљева); док су ставови однос према конкретним и јасно препознатљивим објектима (институцијама, групама, појединцима, и уопште, друштвено релевантним појавама). Отуда су вредности често извор ставова и путоказ за заузимање нових ставова, али у неким случајевима и резултат повезивања и некаква врста надградње већ формираних ставова (Pešić, 2016: 78). Иако постоји одређен степен конкретних веза, показало се да ставови нису увек прост израз вредности него и актуелних потреба, опажања социјалне ситуације, конформирања референтним друштвеним групама и слично, због чега су често ставови и мање стабилни од многих вредности (Kuzmanović, 1995d).

Веза између ставова и вредности није тако једноставна и једнозначна (Kuzmanović, Petrović, 2007a; Radović, 2010), с обзиром да из вредности може да произилази одређени број конкретних ставова⁴⁵.

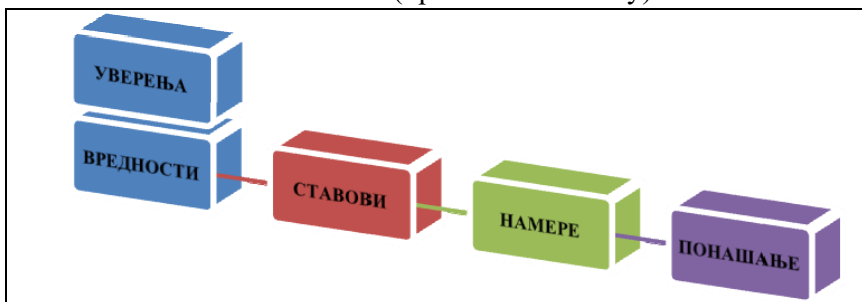
⁴³ Социјални ставови су изразито битни када је реч о структури личности и односу према вредностима. Наиме, начин на који ће одређени социјални ставови бити изражени у значајној мери зависи од карактеристика личности појединца (Milas, 1998, Šiber, 1991; Šram, 2001c). Велики број аутора, међу којима се издваја Катз [Katz], сматра да се социјални ставови могу посматрати у терминима функција које они имају за одређену личност (Katz, 1972). Постоје дефиниције по којима се под социјалним ставовима означавају такве диспозиције које се могу дефинисати као „трајни системи позитивног или негативног оцењивања емотивних стања и делатних тенденција за или против у односу на друштвене објекте“ (Krech, Crutfield, Ballachey, 1971: 143), при чему друштвени објекти могу бити групе људи (народи), друштвене појаве (појава нација), друштвене институције и идеје о друштвеним односима. Међутим, постоје и критичке примедбе на овакву перцепцију појма става, за који се каже да је непотпуна (с обзиром да не помиње стеченост ставова) или да је неадекватна (с обзиром да не истиче довољно суштинску карактеристику става) (Rot, Havelka, 1973: 8).

⁴⁴ За разлику од ставова који могу укључивати било позитиван било негативан однос, вредности представљају увек позитиван однос према одређеним објектима, који се сматрају важним и цењеним, и тежи се њиховом реализовању. Управо је ово једна од суштинских карактеристика вредности: околност да је појединац својом личношћу ангажован за реализовање одређених вредносних објеката (који могу бити различити: друштвено важне појаве: друштвене институције и идеје о друштвеним односима).

⁴⁵ Током својих многобројних истраживања разни аутори (попут Турстона [Thurstone] и Ликерта [Likert]) конструисали су скале за мерење ставова (опширније у: Thurstone, 1928; Likert, 1932), чиме су многобројне специфичне ставове сводили на мањи број основних општих ставова. Споменућемо, на пример, Фергусонова [Ferguson] три фактора: религиозност, хуманитарност и национализам, које сматра базичним ставовима, уз помоћу којих може објаснити многе специфичне ставове (нпр. став према цензури, смртној казни, цркви, контроли рађања, комунизму) (Ferguson, 1939); као и Гилфорд [Guilford] који све социјалне ставове своди на пет биполарних димензија: а) либерализам-конзервативност, б) религиозност-арелигиозност, ц) хуманитаризам-нехуманитаризам, д) национализам-интернационализам, е) еволуционизам-револуционарност (Guilford, 1959). Такве основне димензије, и разноврсне варијације, назване и општим ставовима, данас се чешће употребљавају у значењу идеологије или као *вредносне оријентације*.

У наставку се даје Пенингтонов [Pennington] приказ структурално-сукцесивног односа уверења и вредности са ставовима који потом детерминишу намеру понашања (Pennington, 1997) (видети графикон 2).

Графикон 2: Структурно-сукцесивни однос између уверења, вредности, намера и понашања (према Пенингтону)

Извор: Pennington, 1997.

Покушај разграничења вредности од појма друштвених ставова учинио је Рокич наводећи неколико важних карактеристика које их међусобно разликују: 1. ставови представљају мноштво веровања о једном објекту, док су вредности појединачна веровања; 2. вредности надилазе објекте и ситуације, док су ставови усмерени на њих; 3. вредности представљају стандарде понашања појединца, а ставови не; 4. док је број вредности ограничен на коначни број пожељних понашања и крајњих стања; број ставова није ограничен, исто као ни број објеката на које се став односи; 5. вредности су смештене у средиште психичке структуре појединчеве личности, те стога одређују и усмеравају и ставове и понашања (Аларгић, 2012: 30).

Повезаност вредности и мотива

У научној литератури врло често се истиче *мотивациона улога вредности*, која се испољава у облику преференција одређених циљева или усмеривача понашања према одређеним стандардима. Наиме, може се рећи да свака вредност има значење мотива, али не важи и обрнуто. Мотив не мора достићи ниво вредности. Мотиви не морају бити свесни, док је човек увек свестан својих вредности (Аларгић, 2012: 24).

Теоријска сличност и могућа разграничења појма вредности и особина

Особине личности, као унутрашње карактеристике, одговорне су за понашање као њихов видљиви део, па се понашање на основу њих може предвидети са одређеном вероватноћом⁴⁶. Треба нагласити да особине нису нужно и директно, или искључиво, одговорне за понашање. Оне су у сталној интеракцији са средином (природном и

⁴⁶ Особине личности (као основне детерминанте понашања) се према Олпорту дефинишу као стабилне унутрашње карактеристике, које узрокују карактеристично понашање или реаговање на подстицаје социјалног окружења (Allport, 1968). Свакако, постоје и друге дефиниције које употпуњују горе наведену (видети: Eysenck, 1957, Hall, Lindsay, 1983).

социјалном), уз могућност повратног утицаја. Појединци се међусобно разликују по обиму и интензитету изражености особина. Тако је конструисана шира листа особина којима је могуће потпуније описати сваку личност, а потом и почетна свеобухватна листа, које су класификоване и структурисане као модел основних (базичних) димензија (варијабли или особина) личности (Аларгић, 2012: 60)⁴⁷.

Разлике између особина и личних вредности истраживали су бројни аутори (Bilsky, Schwartz, 1994; Roccas et al., 2002). Особине су трајне карактеристике, док се вредности односе на дугорочније циљеве и на оно што људи сматрају важним. Особине варирају у учесталости и интензитету њиховог настанка. Вредности варирају у својим приоритетима. Људи верују да њихове вредности представљају њихове значајне референце пред другима, док особине могу бити засноване на вредностима, па се одређују као позитивне или негативне. Људи могу објаснити понашање у односу на особине или вредности, а треба рећи да нису ретка истраживања којима се повезују особине и вредности (Roccas et al., 2002). Вредности и особине могу утицати једни на друге, тако што вредности могу утицати на особине, јер се људи понашају у складу са својим вредностима (Rokeach, 1973; Schwartz, 1994); али и обрнуто.

Најосновнија разлика између особина и вредности је у томе што особине описују како појединац осећа и мисли, а вредности су мотивационе природе и описују како ће се појединац понашати (Bilsky, Schwartz, 1994).

Сродност вредности и црта личности

Унутар психологије личности развила се, током 20. века, *психологија индивидуалних разлика* или *теорија базичних црта личности*. Она је дала значајан допринос разумевању структуре личности, идентификовањем базичних особина личности као универзалних, а по чијој изражености се људи међусобно разликују⁴⁸. Уједно је допринела разумевању различитих облика људског понашања.

Црта личности, под којом се подразумевају релативно трајне и опште диспозиције које се манифестују у тежњи да се на сличан начин делује у односу на све ситуације које се оцењују као сличне (Allport, 1969: 427), заједно са сродним појмом вредности, има диспозициони карактер (видети истраживања: Kasagić, 1983; Kvašček, 1975; Janjetović, 2006). Ипак, црте личности се налазе дубље у структури личности и нису толико везане за објекте у окружењу. Најчешће се инструменталне вредности повезују са цртама личности, док се терминалне вредности посматрају као општије категорије (Аларгић, 2012: 24)⁴⁹.

⁴⁷ Међу истраживачима особина личности треба споменути: Гилфорда, Терстона, Катела [*Cattell*], Олпорта, Ајзенка, Телегена [*Tellegen*], Нормана [*Norman*], Косту [*Costa*] и Мек Креа [*McCrae*], као и многе друге.

⁴⁸ Истраживање индивидуалних разлика указало је да постоји неколико фундаменталних диспозиција или особина одговорних за највећи део индивидуалних разлика међу људима (сви модели који се баве издвајањем базичних особина личности крећу се у распону од три (Ајзенк) до седам особина (Телеген и други)).

⁴⁹ Карактеристично је да се од ставова разликују по томе што су мање везане уз одређену класу објеката, и што су диспозиције општије од њих (Rot, Havelka, 1973: 10).

Однос вредности и понашања

За разлику од неких других диспозиција личности, вредности су се показале као општија категорија која омогућава боље предвиђање понашања, с обзиром да се уз помоћ стабилности, као основне карактеристике вредности, могу предвидети будућа понашања људи и друштвена кретања (Pantić, 2003a, 2003b)⁵⁰.

У трагању за одговорима на питање: да ли вредности усмеравају човека да чини оно што мисли да би требао чинити, или да чини оно што жели чинити (односно да ли су вредности одраз пожељног или жељеног?) Рохан [Rohan] пронајли три могућа одговора:

1. према првом виђењу вредности су водичи за преживљавање, омогућавајући човеку одржање у социјалном окружењу. У том смислу вредносни приоритети усмеравају човеково понашање тако да он чини оно што мисли (или осећа) да би требао чинити, зато што жели опстати у свом друштвеном окружењу;
2. на основу другог виђења вредности се односе на нешто што је пожељно, тј. оне су оквир за разликовање исправног од неисправног, доброг од лошег. Вредносни приоритети усмеравају човека према добром и исправном понашању, те му пружају основу за морално и етично живљење, а не нужно за прилагођавање окружењу у коме живи;
3. и на послетку, према трећем виђењу, постоје два основна приговора претходним одређењима вредности, а то су: а) да људи често потпуно свесно угрожавају властиту добробит, чак и властиту живот, како би помогли другима – те су стога вредности сигурно више од пуких водича за преживљавање; б) да не постоји „једнозначно одређење доброг и лошег“, већ да је процена доброг и пожељног (односно лошег и непожељног) често врло субјективна: „човек не жели нешто зато што сматра да је то добро, већ процењује да је нешто добро зато јер то жели“ (Rohan, 2000). Управо је Рохан присталица овог трећег виђења у коме се сматра да вредносни приоритети одражавају динамичку организацију процена о способности појединих „ентитета“ (ствари, људи, облика понашања, или активности) да омогућавају човеку што бољи и угоднији живот – али не у искључиво хедонистичком смислу, већ у смислу остваривања свих властитих потенцијала. Према томе, вредносни приоритети би били одраз човекове процене важности остварења појединих жеља и потреба, с циљем да њему лично омогуће што угоднији и продуктивнији живот, узимајући при том стално у обзир околности у којима живи. Променом тих околности, и човекова процена о томе шта је за њега „најбољи могући начин живота“ ће се мењати, а сходно томе може доћи и до промене његових вредносних приоритета.

Оно што је заједничко наведеним виђењима, како наводи Рохан (2000), јесте да постоји коначан број „универзалних вредности“, односно истих вредности, а разлике

⁵⁰ У преводу то значи да се понашање људи најбоље може предвидети ако познајемо њихове циљеве, оно што им је важно и пожељно, оно што лично цене (сфера мотивације), као што се и друштвени токови који зависе од воље људи вероватно могу задовољавајуће предвидети. Посебно на кратак рок, ако познајемо систем заједничких вредности популације.

постоје само с обзиром на хијерархију тих вредности, односно релативну важност коју им појединци придају.

Врста односа између вредности и животних циљева

Неколико истраживача вредности, попут Рокича, Шварца и Билскија, преко уопштених циљева испитују системе вредности појединаца и група. У том контексту користе појам – животни циљеви, без обзира што се више служе појмовима вредности, и водећих начела (Rokeach, 1973, Schwartz, Bilsky, 1987, 1990). Не могу се све вредности исказати као циљеви, поготово ако је реч о нечему већ оствареном. Нарочито ако се инсистира на подели вредности-циљеви (терминалне вредности) и вредности-средства (инструменталне вредности)⁵¹.

Према Пантићу и Кузмановићу потребно је концептуално разликовати личне циљеве од односа појединца према општим друштвеним циљевима. У оба случаја реч је о личном односу, али је референтни оквир другачији. Лични циљеви су израз свесно доживљених потреба или интереса. Међутим, када појединац бира друштвене циљеве, претпоставља се да бар у извесној мери, узима у обзир и интересе других људи и друштва у целини, да исказује своје виђење друштвених приоритета. На оцену и прихватање друштвених циљева, свакако, могу утицати и крајње лични циљеви, али тај однос може бити посредован и одређен и низом других фактора: усвојеним идеолошким и другим уверењима, конформирањем референтним групама, културом, па и одређеним особинама личности (Adorno et al., 1950; Eysenck, 1954; Golubović i saradnici, 1995).

Теоријска повезаност вредности и потреба

Однос између концепата потреба и вредности донекле је контроверзна, али је свакако значајна, с обзиром да, можда, довољно говори о смислу колико је важна веза између ових концепата у разумевању промена вредности. Наиме, Рокич говори да уколико су вредности биле синоним за потребе, могло би се рећи да чак и најмање живо биће има вредност. Овим путем је он дефинисао везу између ова два термина, описујући вредности као когнитивне одредбе и претварање потребама. Ова тачка је од посебног значаја, с обзиром да Рокич описује узрочно-последичне везе између два термина који треба да претходи вредности, што указује да промена у потражњи може изазвати промену вредности (Rokeach, 1973: 20).

Указујући на повезаност вредности и потреба, Нинковић констатује да се развојем људског друштва број потреба повећавао, као и могућности (средства и начини) за њихово задовољење. У том контексту, поменути аутор, разликује следеће потребе и вредности: • материјалне и духовне, • појединачне, посебне и опште, •

⁵¹ Као битно својство система вредности сматра се хијерархија вредности, схваћена као значајно утврђивање везе између ставова и вредносних приоритета. Када се особа нађе у ситуацији да мора да усвоји одређени став према неком објекту, активирају се релевантне вредности у стабилном систему вредности појединца, тако да став бива детерминисан релативним рангом вредности (Rokeach, 1973).

индивидуалне и друштвене, • хедонистичке, утилитарне, • виталне (биолошке), • друштвене (идеолошке, политичке, правне, економске), • моралне, • естетске и • сазнајне (Ninković, 2007, 437–438).

Када се потребе и вредности доводе у везу са средствима и начинима њиховог задовољавања, постиже се одређени систем вредности, који се, између осталог, одликује сложеностју (потребе, вредности, средства, начини, циљеви), хијерархијом и развојношћу.

Разјашњење односа између вредности и праксе

Значајно разјашњење дистинкције која постоји између вредности (као дубинских, релативно трајних уверења) и пракси (као променљивих карактеристика) понудио је холандски социјални психолог Херт Хофстед. Према његовим речима, вредности су много адекватнији предмет научног истраживања од других. Вредности и праксе никада у потпуности не кореспондирају, па је, у том смислу, корисно правити разлику између онога што спада: а) у домен пожељног (*desirable*), као опште категорије која се односи на ставове о томе како нешто треба да буде, при чему такви ставови, који се односе на пожељност, као апстрактну категорију, само донекле кореспондирају стварном понашању; и б) жељеног (*desired*), као индивидуалне категорија, која означава ставове о томе шта људи желе за себе лично, при чему се ставови који се односе на конкретни ниво личних жеља могу сматрати знатно ближим стварним праксама. Две врсте ставова, сматра он, разликују се, пре свега, у типу норми које упошљавају. Док се ставови о пожељности односе на понашања која су морално исправна и ослањају се на апсолутне норме, ставови који се односе на личне жеље почивају на нормама које су пробабилистичке: оне указују на врсту избора за коју оптира већина чланова групе. У том смислу, ставови прве врсте у већој мери кореспондирају идеологијама, док се други више односе на реалне животне праксе. Хофстеде, стога, упозорава да је њихова упоредивост проблематична, с обзиром на то да се ради о два различита аналитичка нивоа, која не треба мешати при доношењу закључака (Hofstede, Hofstede, Minkov, 2010: 28–29).

Однос између вредности и интереса

Постоје становишта која терминолошки праве разлику између вредности и интереса. Наиме, Михаило Поповић дефинише вредности као прихваћене друштвене стандарде којима се оправдавају, односно легитимишу одређени системи друштвених односа, а тиме и одређене структуре (хијерархије) друштвених, како општих тако и посебних групних (класних или слојних) интереса (Popović, 1974: 235). Интереси⁵², пак,

⁵² Евидентно је да се о интересима говори као умерености појединаца и других актера на друштвеној сцени према одређеним циљевима (добрима). Та усмереност није случајна и пролазна, већ системска и релативно трајна, и обележава понашања тих актера и независно од њиховог свесног односа према циљевима (добрима) од значаја за животну ситуацију појединца и развој датог друштва. Пушић зато упозорава да се о интересима не би требало мислити само као о усмереностима према материјалним добрима, односно материјалним интересима (Pusić, 1972).

представљају релативно трајне мотивацијске оријентире понашања појединаца и друштвених група, који су одређени реалним условима индивидуалне или групне егзистенције („интересне ситуације“), чије значење се уобличава у сложенем садејству елемената који чине појединачну и колективну свест (Pešić, 2016: 90). Интереси егзистирају паралелно са вредностима, нормама, знањима и значењима, обликујући се као продукт вредносно-нормативних, когнитивних и семантичких филтрирања доживљаја спољашњег света (Pusić, 1977: 24). Вредности и интереси су отуда тесно повезане, али не и истоветне категорије. Тако је могуће да, у оквиру једног друштва, појединци или групе прихватају вредности које нису у складу са њиховим интересима, или да одбацују вредности које не противрече њиховим интересима (свакако да су могућа и друга два исхода: редефиниција сопствених интереса и њихово усклађивање са владајућим вредностима, или пак прихватање вредности које су у складу са сопственим интересима). Управо ова потенцијална несагласност између интереса друштвених група и доминантних вредности омогућава промену доминантних вредности, где се, као посредујући елемент у односу вредности и интереса појављује институционално-нормативни систем (Pešić, 2016: 90). Много је примера из којих се види да се појам „интерес“ везује за вредности. Такво значење посебно долази до изражаја када се говори о човековим дугорочним интересима. Интереси, наравно, могу имати и вредносну димензију, јер избор међу потенцијалним правцима акције најчешће није вредносно неутралан. Међутим, интереси могу понекад бити и вредносно неутрални, тј. они утичу на понашање људи независно од тога да ли такво понашање људи оцењују као вредно или не (Поповић, и др, 1977: 73)⁵³. Отуда је оправдано претпоставити да, за разлику од вредности које служе као генерални обрасци усмеравања људског понашања, интереси траже и намећу одређена понашања.

Према Рокичу, поједини научници спајају концепте вредности и интереса, па каже: „интерес је само један од многих манифестација вредности, са нагласком да у себи садржи неки од атрибута које вредности имају. (...) Ипак, интересовање је очигледно ужи концепт од вредности“ (Rokeach, 1973: 22).

Појмовна разграничења вредности и идеолошких оријентација

Како се вредносне оријентације често повезују, или изједначавају, са идеолошким оријентацијама (Pantić, 1977b), и овде је неопходно извршити одређена појмовна разграничења. Наиме, не улазећи у широко поље научних расправа о појму идеологије⁵⁴, определили смо се за ону по којој се идеологија дефинише као поглед на свет различитих политичких и историјских група (Mannheim, 1968); те да је сваки поглед на свет идеолошки по свом карактеру⁵⁵. У том смислу јасно је да и вредносне

⁵³ Тако, на пример, људи обично имају интерес за знањем, независно од тога да ли знање као такво сматрају вредношћу или не.

⁵⁴ Испоран приказ теорија видети у: Malešević, 2004.

⁵⁵ Идеологија представља интеграцију политички релевантних вредносних оријентација. Поред тога, што по дефиницији укључује појмове којима се дефинише политика (нпр. класни и слојни интереси, манипулација, и друго), идеолошке оријентације укључују и неке друге животне оријентације (нпр. религиозна оријентација) (Поповић, и др., 1977: 284).

оријентације представљају један вид идеолошког погледа на свет, односно историјско и друштвено одређен начин интерпретације друштвене реалности.

Занимљиво је, рецимо, да поједини аутори, попут Пантића, констатују да нема никакве разлике између појмова идеолошких и вредносних оријентација, те да се два термина могу користити алтернативно (Pantić, 1977a)⁵⁶.

Илустрације ради споменућемо још један, додуше другачије дефинисан однос између ове две оријентације (видети: Pešić, 2016). Иако и једне и друге представљају погледе на свет, карактеристичне за одређене епохе или друштвене групе, идеолошке оријентације представљају знатно шире и комплексније феномене, које у себе могу да укључују различите вредносне оријентације. У том смислу оне представљају општији појам од вредносних оријентација. За разлику од Пантића, који идеолошке оријентације повезује искључиво са политичким садржајем уверења (Pantić, 1977b), Пешић их одређује као шире комплексе мишљења и веровања, карактеристичне за одређене друштвене групе или епохе, који се могу односити на било који аспект друштвене реалности, а које сачињава сложен и релативно хомоген комплекс различитих вредносних оријентација (при томе, поједине вредносне оријентације могу имати централно место при дефинисању идеолошких оријентација, док друге представљају споредне димензије) (Pešić, 2016: 91).

Повезаност појма вредности и морала

Постоје мишљења да су употреба термина вредности и морала у неким случајевима прилично сличне. Наиме, Рокич каже да морал садржи значајно место у концепту вредности, као једног од два типа инструменталних вредности (моралне вредности и стручности вредности). Те у том контексту морал дефинише као један од неколико типова вредности (Rokeach, 1973)⁵⁷.

1. 3. 3. Вредносни систем и његова структура

Ниједна људска вредност не постоји изоловано – за себе, већ живи и делује само у оквиру одређених целина: *посебних система вредности* (морала, религије, политике, итд.) и *опште целине вредности* (која одређује и изражава дух једне епохе, идеологију и културу једног доба).

Недостатак дефиниција појма вредносни систем у научној литератури изразито је упадљив; те се само индиректно спомиње у радовима о вредностима (Pantić, 1990). Садржај појма вредносног система разликује се у зависности од тога да ли је реч о појединцу или организацији. Међутим, и код једног и код другог (1) елементи су

⁵⁶ Пантић ће, ипак, у својој студији вредности друштвених слојева из 1977. године, користити први термин (идеолошке оријентације) – како би их разликовао од вредносних оријентација које се појављују на индивидуално-психолошком нивоу анализе; дефинисајући их као интеграције, политички релевантних, вредносних оријентација (Pantić, 1977b: 284).

⁵⁷ Опширније о овој тематици видети у: Gavrilović, 2008, 2013.

вредности, (2) обележја су релативна – трајност и конзистентност, а (3) релација између елемената вредносног система и окружења је стална интеракција.

Добро дефинисани вредносни системи представљају врсту културног или моралног кода, било појединца било друштвене групе. *Лични вредносни систем* важи само за индивидуу која га одржава и примењује на своје животне ситуације, док се *друштвени вредносни систем* одржава и примењује на разне облике друштвеног живота – друштвене групе⁵⁸. Сваки члан организације, друштва, локалне заједнице, може, као појединац, имати свој лични вредносни систем, а да се као члан одређене групе, у исто време, држи групног кода вредности. Ова два система, лични и групни, могу бити међусобно конзистентни или неконзистентни. Вредносни систем је изнутра конзистентан када појединачне вредности унутар њега нису међусобно контрадикторне, и када су изузеци довољно апстрактни, уопштени, да би били коришћени у свим могућим ситуацијама и доследно се примењују на те ситуације⁵⁹. Обрнуто, вредносни систем је неконзистентан ако појединачне вредности унутар њега противрече једна другој, и када су изузеци недовољно уопштени, па се примењују недоследно и у високој зависности од ситуације⁶⁰.

Конзистентност вредносног система може бити вредност сама по себи, у ком случају она постаје тзв. мета-вредност (Лазих). Изузеци унутар вредносног система служе да ојачају рангирање вредности унутар њега⁶¹. Изузеци могу бити општи, тј. довољно генерализовани да би били релевантни за било коју ситуацију; и могу бити ситуациони, који се одређују *ad hoc* и примењују се у неким, специфичним ситуацијама. Тип изузетка, уопштен или ситуациони, детерминише да ли је вредносни систем „идеалан“ или „реалан“. *Идеални вредносни системи* су заправо листа вредности у којој нема изузетака. То је нека врста апсолута који може бити кодификован као строги сет прописа који забрањују одређена понашања, са мало изузетака, а када их и има, они су општи⁶². *Реални систем вредности* садржи ситуационе изузетке којима решава контрадикције између вредности и практичних околности⁶³. То су системи које људи користе у свакодневном животу, наравно, уколико као личности нису прекомерно социјализовани и подвргнути строгом диктату неког од идеалних вредносних система. Постоји, у релацији са претходним, и трећи тип вредносног система у којем постоје тзв. *имплицитни изузеци*. То су формални вредносни системи у којима, без обзира на то да ли су реални или идеални, заправо

⁵⁸ Друштвени вредносни системи, када су људи своје активности уобличили у облик организације, могу узети форму легалног кода организационог понашања или чак, као што је то случај са државама, они су систематизовани у форми закона.

⁵⁹ Пример је правни систем са сетом међусобно усаглашених закона.

⁶⁰ Пример је такав правни систем у коме постоје многобројне уредбе и одлуке којима се уређују неке специфичне ситуације, а при томе, ове уредбе и одлуке нису усаглашене са законима у том правном систему.

⁶¹ Истиче се следећи структурни ниво ставова, коју Ајзенк назива системом вредности, а пратећи хијерархију, издвајају се: као најнижи ставови они који нису чврсти; на другом нивоу су нешто стабилнији ставови који чине саставни део нечијег мишљења; а на трећем, највишем нивоу, налази се структурисан систем стабилних, доследних ставова који утичу на својствено понашање индивидуе (Eysenck, 1954; 1975).

⁶² Пример су религиозни вредносни системи.

⁶³ Такви су правни системи.

свака вредност садржи имплицитни изузетак, то јест свака појединачна вредност важи тако дуго док вредност, која је вишег приоритета, није прекршена⁶⁴. Вредности, дакле, представљају основни референтни оквир; омогућавајући појединцу да оправда, објасни и рационализује своје понашање, да га интерпретира у појмовима пожељних облика понашања и егзистенције, тј. оних видова понашања и егзистенције који су и лично и друштвено вредни да се за њих залаже.

Систем вредности је начин концептуализације стварности, и подразумева конзистентан скуп вредности, веровања и понашања које се налазе у појединцу⁶⁵. Он се првенствено развија као реакција на изазове животне средине и различитих претњи (Van Marrewijk, 2004). Системи вредности представљају основу интелигенције, која је водич понашању и утицају животних одлука, делујући као оквир одлучивања, тако што се односе на више од садржаја нечијег мишљења, обезбеђујући тако структуру за доношење одлука (Du Preez, Nash, 2008).

Разлике у томе како људи решавају основне проблеме може се описати у разликама у вредностима; при чему су ове разлике инхерентно друштвене, с обзиром да је реч о разликама које су важне у односу на друге људе. Ово нас наводи на закључак да садржај и операционализација система вредности сваког појединца зависи од њиховог социјалног положаја дефинисаног полом појединца, његовим узрастом, друштвено-економским статусом, образовањем, занимањем, брачним стањем, родитељским статусом, вероисповешћу, религиозношћу, расном и/или етничком припадношћу. Социјално локација може утицати на систем вредности на два нивоа. *Прво*, друштвена локација појединца током детињства се заснива на приписаном статусу, који утврђује које су врсте вредности интернализоване током детињства. *Друго*, кад човек постане одрасла особа неке од његових статуса могу се променити због различитих достигнућа, па би стога, у том случају они који имају сличне друштвене локације делили сличне системе вредности (Wolf, Berrensens, 2003).

На основу горе наведеног постоји могућност да се на основу постојања заједничких вредносних оријентација, међу подгрупама у оквиру једног народа, и познавања тих вредносних оријентација, предвиди понашање и реаговање тих подгрупа у односу на проблем који је предмет истраживања. Наиме, постоје претпоставке да су људи, једноставно, свесни улоге коју вредности играју у свакодневном животу. Производећи промене у понашању одражавају и промене у приоритетима вредности (Ball-Rokeach, Rokeach, Grube, 1984). Како су људи свесни значајног утицаја вредности на њихове свакодневне одлуке, свесни су и постојања психолошких, практичних и

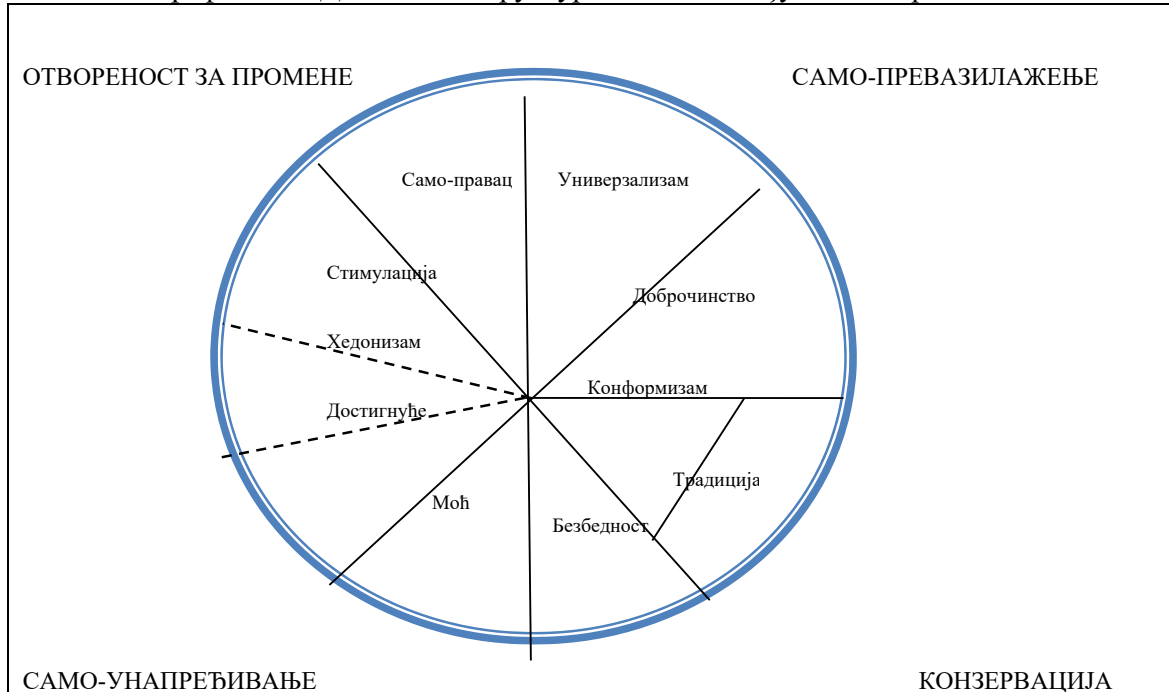
⁶⁴ Славни пример за реални вредносни систем који је интерно конзистентан и има опште, а не ситуационе изузетке, представљају „Три закона роботике“, дата у књизи Исака Асимова [Asimov] Ја, робот: 1. Робот не сме да повреди људско биће нити да, уздржавањем од делања, допусти да људско биће буде повређено. 2. Робот мора да извршава наређења која му дају људска бића, осим ако се то не коси са Првим законом. 3. Робот мора да води рачуна о свом опстанку, осим ако се то не коси са Првим и Другим законом (Asimov, 1977).

⁶⁵ Дефиниција вредносног система појединца гласи: „релативно трајан, комплексан и хијерархијски скуп индивидуалних вредности, настао у интеракцији са променама у групном и друштвеном систему вредности, који усмерава понашање појединца ка достизању преферираних циљева, као посебно значајног у изградњи и очувању идентитета и интегритета личности“ (Јеремић, Ристић, 2010: 246).

социјалних последица које су резултиране радњама изазваним сукобом међу вредностима. С друге стране, суочени смо са непостојањем било каквих последица када је наша радња компатибилна са акцијама које изражавају неке друге вредности (Schwartz, 2006b).

Вредности се могу груписати, класификовати, типологизирати. Динамичну структуру односа између типова вредности, које се налазе међу културама, можемо видети на следећем графикону (видети графикон 3).

Графикон 3: Динамична структура односа између типова вредности

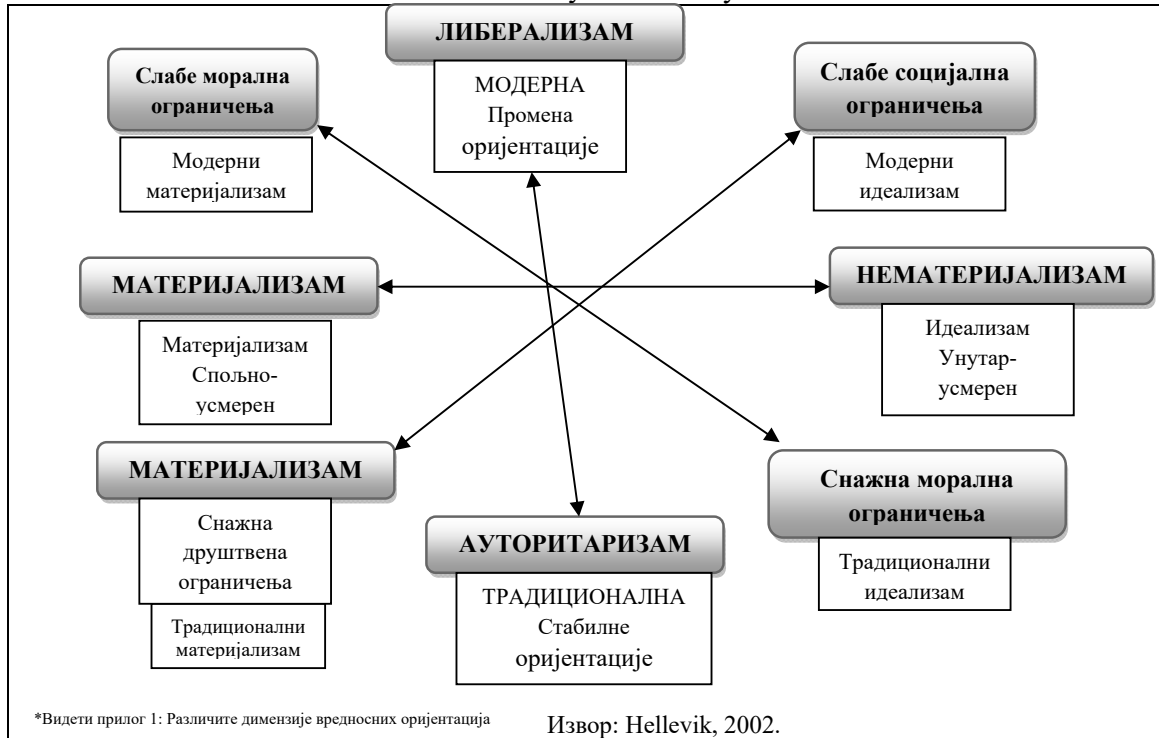
Извор: Schwartz, 1994: 24.

Кружна структура приказана на наведеном графикону представља комплетан образац односа сукоба и компатибилности међу вредностима; те се неки парови вредности стога такмиче, док су остали комплементарни. Тако се може говорити о два биполарним димензијама (Schwartz, 2006b) које организују систем вредности у интегрисаној мотивационој структури: а) сукоб вредности и б) компатибилност. Једна димензија представља „отвореност за промене“ – „очување вредности“ (односно сукобљава с једне стране нагласак на сопствене независне мисли и акције и фаворизује промене (само-правац и стимулације вредности); у односу, на другу страну, само-ограничење, очување традиционалних пракси, и заштиту стабилности (безбедност, конформизам, и традицију). Друга димензија се односи на вредности „само-унапређивања“ у односу на „самопревазилажење“, која наглашава сукоб с једне стране прихватања других као једнаке и бригу за њихову добробит (универзализам и доброчинство), наспрам спровођења сопственог релативног успеха и доминацију над другима (постигнућа). Хедонизам садржи елементе и отвореност за промене и само-унапређење.

Из горе наведеног, према Шварцу, с обзиром на то да се вредности тичу циљева и мотива који представљају интересе одређене особе или групе, вредности дели у две категорије: а) вредности које служе појединачним интересима (као што су: само-правац, стимулација, хедонизам, успех и моћ), и б) вредности које служе заједничким интересима (као што су: конформизам, традиција и добротинство) (Schwartz, 2006b).

У наставку је дата универзална структура вредности, објашњена од стране Инглехарта, Фланагана и Хелевика [Hellevik] (видети графикон 4).

Графикон 4: Универзална структура вредности према Инглехарту, Фланагану и Хелевику

Следи теоријско разјашњење значаја истраживања вредности и постојећих разлога за њихово проучавање.

1. 3. 4. Значај истраживања вредности

Значај проучавања вредности је вишеструк. Бројни аутори су указивали на то. У наставку текста представићемо основне групе разлога које се могу издвојити на основу анализе литературе и истраживања вредности, којима аутори оправдавају своје интересовање за проучавање вредности (што свакако не значи да поред њих не постоји и мноштво других).

Прва група разлога указује на то да су вредности пре свега дефиниције пожељних циљева. Ако знамо који су циљеви пожељни, онда можемо да предвидимо понашање, јер очекујемо да ће појединци желети да остваре своје пожељне циљеве. Кад се тичу групе онда су ти циљеви садржај групне идеологије. Ова група разлога тиче се

једног од најважнијих елемената у марксистичким, а и у појединим немарксистичким, схватањима друштвене свести и идеологије. Реч је управо о вредностима; с обзиром да су идеолошке разлике и сукоби у жижу главних криза нашег доба, и нису само одраз различитих економских интереса. Поред тога, оне нам омогућавају разумевање тренутне структуре друштвених односа, уз помоћ које се уједно разуме и надилажење реалности, односно неки даљи развој у будућности, а све на основу тога шта су људи прихватили као пожељно или непожељно. Према Мрђи, вредности и вредносни систем одређује нашу комуникацију са интерном и екстерном средином, с обзиром да дефинишу шта је пожељно а шта није (односно, оне нам дефинишу шта је пожељно а шта не у комуникацији). Њихова двострука улога огледа се у томе да они репродукују понашање сада (наше понашање је одређено оним што наша средина сматра пожељним, и то се од нас очекује, јер ћемо тако разумети стварност каква јесте, али ћемо на неки начин моћи и да трансцирамо ту стварност с обзиром да ћемо се понашати на начин који је можда бољи од оног који је тренутно). Кроз то се заправо показује и некакав однос према прошлости. Усвајањем вредности на неки начин предвиђа и однос према будућности (Mrđa, 2016: 322). Управо чињеница шта смо прихватили као пожељно, и како репродукујемо друштвену структуру и некакав систем интеракције данас, утиче на то каква ће нам бити будућност.

Друга група разлога тиче се чињенице да нам вредности заправо омогућавају да разумемо зашто се људи понашају на одређени начин, јер су вредности оне које мотивишу. Посебан значај истраживања вредности може се видети и у томе што теоретичари сматрају вредности, као: а) релативно стабилне диспозиције; б) чиниоци који мотивишу и усмеравају понашање појединаца и друштвених организационих група; в) представљају снажне мотивационе факторе који утичу на све што човек жели, мисли или ради; г) чине појединца расположеним и пријемчивим за одређене ставове, идеје и решења личних и организационих проблема. Док су вредности релативно стабилне зато што не само да га мотивишу сада, у овом тренутку, него су трајне, стабилне у једном дужем временском периоду, утиче на то да можемо предвидети понашање тог човека или читаве групе људи. Као што смо могли да видимо, ова група разлога ставља акценат на значај истраживања вредности као трајних диспозиција, који се огледа у снази *предикторског утицаја*, који је присутан у самом њиховом значају: као производ друштвених структура; као стабилне диспозиције након што их појединци усвоје; као водич за друштвено понашање, али и у томе да су вредности резултат процеса социјализације и да су оне заправо духовни рефлекс друштвених структура (Vešić, 2014a: 25). У крајњем то значи да су вредности не само добар предиктор већ поуздан предиктор у дужем временском периоду.

Трећа група разлога везује се за значај истраживања вредности у модерно доба. Посебно се мотивација вредностима актуализује у модерно време када се однос према човеку и перцепција човека мења (човек као актер); по коме је човек посматран као неко чије је понашање детерминисано сопственим вредностима, а његово понашање усмерено ка неком циљу, и условљено оним у шта он верује. Време када се човек више мотивише вредностима а мање принудом. Прихватањем овакве претпоставке о човеку, долазимо у ситуацију да на основу познавања његових вредности, и онога у шта он

верује, можемо лако предвидети његово понашање. Овакво становиште у супротности је са некадашњим превазиђеним гледиштем, по коме «човек није актер, стваралац, али ни носилац вредности, већ да их он само затиче, препознаје и открива као објективне датости»⁶⁶. Данас се човек посматра као «активно, самосвесно и, према одређеним циљевима и идеалима, усмерено биће» (Pantić, 1981a: 10), чија је основна одредница његов *specificum* (Pantić, 1981a: 11). Добро позната чињеница је да људи нису пасивни примаоци социјалних утицаја, већ да они (делимично) обликују и активно бирају социјалне факторе који на њих утичу (Karpaga, Cervone, 2003). То се може видети на основу проучавања утицаја социјалних промена на индивидуалне вредности⁶⁷.

Четврта група разлога тиче се интердисциплинарности. Наиме, појам вредности постао је толико популаран и због чињенице да као мало који други појам омогућава интердисциплинарни и плуридисциплинарни приступ друштвеним феноменима; с обзиром да вредности дозвољавају и подстичу повезивање индивидуалног (био-психо-социјалног), групног, друштвеног, културног и универзално-хуманог приступа. Како вредности настају као резултат социјализације, изузетно је важно да се у истраживању структуре вредности узму у обзир обележја друштвено-структурираног искуства и културне позадине (имајући у виду да култура има великог утицаја на вредности људи) (Schwartz, 2006a), ставова и понашања (Schwartz, 1996). Помоћу *вредности*, као интегративног појма, могу се целовитије сагледати сложене друштвене појаве, укључујући, и најопштије (културу, друштво, личност) (Pantić, 1990). Као битне компоненте културе, али и личности, тј. њене менталне структуре и вољно-мотивационог комплекса, омогућава се одржавање психо-социјалне равнотеже, и лакше и брже прилагођавање времену и друштву у коме се живи.

Пета група разлога односи се на допринос вредности, нарочито када је реч о психологији, примени холистичког приступа човеку, третирању личности као целовитог система. Савремени свет све више схвата, о чему је посебно говорио хуманистички психолог Маслов [Maslow], да је једна од највећих опасности за човечанство „стање без вредности“, без јасних циљева, идеала, односно појава аномије, апатије, анхедоније (Maslow, 1962). Такво стање сматрано је „психопатогеним стањем“ (Pantić, 1990), посебно опасно за младе, с обзиром да у њему не постоје јасни прецизни циљеви.

Шеста група разлога односи се на флексибилност и економичност њене употребе. Према Рокичу, појам вредности знатно је економичнији, централнији и динамичнији за емпиријска истраживања и теоријска уопштавања, него неки сродни појмови (Rokeach, 1968; Rokeach, 1976). Вредности укључују многе елементе релевантне за истраживање и теорију (па тако различите дефиниције наглашавају „релативно трајне диспозиције“, начин понашања, циљеве, преференције, социјалну

⁶⁶ Таква гледишта заступали су, рецимо: Вихелм Винделбанд [*Vindelband*], Макс Шелер [*Scheler*] и Николај Хартман [*Hartmann*].

⁶⁷ Неопходно је, отуда, поред истраживања улоге коју играју фактори личности у развоју вредности (којом се баве социјални психолози), више пажње посветити, како проучавању формирања вредности, тако и чиниоцима који доприносе промену усвојених, личних и друштвених вредносних оријентација (као суштинске компоненте личности).

пожељност, прилагођавање, идеале, итд.). Због своје општости, вредности омогућавају боље предвиђање понашања (него што је то случај са ставовима – па су тако, на пример, вредности поузданија основа за предвиђање успеха на студијама, него што је мотив постигнућа). Вредности се мењају током целог живота, иако су релативно стабилне диспозиције, те боље од других диспозиција одражавају променљиву људску природу. Оне постају популарније, између осталог, и због тога што је дошло до извесне кризе у истраживањима самог појма става. Саме вредности у друштвеним наукама, често се употребљавају под другим сродним називима, попут: рефлекси, инстинкти, мотиви, навике, интереси, ставови (који датирају од стране Маркса [*Marx*], Фрома [*Fromm*], Маслова, и других). Као највећа предност концепта вредности истиче се могућност њеног флексибилног коришћења (као што су на пример: већина карактерних особина уједно су и вредности, с обзиром да се карактер најчешће дефинише као организација морално релевантних црта личности – храброст, поштење, искреност; слично је и са појединим мотивима и потребама – самоактуализација; или физичке карактеристике – лепота, здравље, снага... опширније у: Тановић, 1972).

Седма група разлога везује се за методолошку природу њених истраживања. У деценијама које су за нама људске вредности постале су важна варијабла у социјалним научним истраживањима (Davidov, 2008: 34). Занимљиво, посебно за емпиријски оријентисане истраживаче, јесте чињеница да вредности могу да буду третиране и као независна и као зависна варијабла, али и као посредујућа варијабла (опширније о томе: Rokeach, 1973). Према Рокичу концепт вредности може да буде: 1) главна зависна варијабла у проучавању културе, друштва и личности; или 2) главна независна варијабла у проучавању друштвених ставова и понашања (Rokeach, 1973: ix). Саме вредности су значајан истраживачки простор због њихове способности да се уз помоћ њих предвиде не само ставови, већ и понашања (Rokeach 1973; Inglehart 1977; Schwartz, 1992; Feather, 1995). Не само *индивидуална* (при чему се на индивидуалном нивоу, вредности дефинишу као апстрактни стандарди или идеали који воде живот особе, пружајући им помоћ у доношењу битних одлука и процени шта је пожељно у односу на не-пожељно понашање (Schwartz, 2010: 222); већ и *колективна* понашања (по коме вредности обликују структуру друштва (Weber, 1958) и регулишу обрасце за масовна понашања (Inglehart 1977; Inglehart, Welzel, 2005a)). Истраживање вредности појединца у различитим периодима живота омогућава праћење индивидуалног развоја и сазревања, постизања зрелости, усклађености, самоактуализације, који се често сматрају само синонимима за поједине вредности. Постоје схватања од стране појединих аутора који справом истичу да су вредности „индикатор квалитета живота“. Истраживање вредности има не само теоријско-истраживачки значај, него и практичну релевантност (попут: професионалне оријентације, селекције, саветовања, образовања, терапије, психолошке аспекте политичког живота, дијагностичка средства за утврђивање потреба, циљева, аспирација, конфликта у појединцу и међу појединцима; о чему је посебно писао Рокич).

Конечно, један од најзначајнијих праваца проучавања вредности је проучавање њихове промене. Отуда се као *осма група разлога* издваја значај проучавања промене вредности. Не само да је значајно проучавати саме вредности за разумевање понашања

сада, и евентуално понашања сада који ће постављати темељ структурама у будућности, него је значајно и проучавање промена вредности. Занимање за саме вредности посебно је изазовно у периоду у којем живимо – *доба глобализацијских, економских токова и нових друштвених покрета, убрзаних културолошким променама*, као и све радикалније политичке опције, које су довеле до одређених пропитивања вредности и на њима створених идентитета. Ми данас живимо у времену: масовне деперсонализације, акумулације политичке моћи бирократије, политичких митова, неједнакости, технолошке рационалности, уз разне облике деструктивности и фиктивног бежања од стега тоталитарних цензура; у времену у којем човек све мање поседује самосвојну вредност засновану на личној основи; у *масовном друштву* у којем „бити различит значи, како каже Гасет [*Gaset*], бити непристојан“, у којем се обезвређује оно што је лично, изузетно и издвојено; у времену у којем јењавају битке за једнакост, слободу личности, тзв. самоуправно слободно друштво (Životić, 1969: 234). Једном речју, парафразирајући Улриха Бека [*Beck*] и његово *Ризично друштво* (Beck, 1992), време у којем живимо представља *време неизвесности*. Таква нас неизвесност усмерава на истраживање варијација насталих у вредносним променама. Најбољи начин да се наведене варијације разумеју јесте испитати промене које су се десиле током одређеног временског периода⁶⁸. Истраживања промене вредносних оријентација представљају једно од најомиљенијих подручја савремених емпиријских социолога, психолога и политиколога⁶⁹. С обзиром на то да су за нама (али и испред нас) турбулентна времена у којима су се промене одвијале великом брзином у свим сегментима друштва, неопходно је сагледати какве је трагове на систем вредности оставило ово време великих друштвених криза. Постоје претпоставке да, уколико социолози и други истраживачи, желе да испитају вредности на смислен начин, морају почети истраживањем степена сличности у вредностима и вредносним оријентацијама, уколико је могуће, уз помоћ специфичног укрштања расе, класе и пола (Hechter, 1992)⁷⁰. Према речима Милоша Бешића, промене вредносних оријентација јесу (и) индикатор промена у структури (Bešić, 2014a: 25–26). Истраживање промена вредности и вредносних система постају све привлачнија, с обзиром да су такве промене знатно

⁶⁸ Ово је посебно од значаја, с обзиром да промене вредности нису увек *прогресивне* у еволутивном смислу, већ могу бити и *регресивне*, нарочито у друштвима и системима у којима се друштвена криза продубљује, добијајући драматичне размере, као што је то био случај у Србији.

⁶⁹ Нема сумње да је истраживање промена у доминантним вредносно-идеолошким оријентацијама једно од важних сегмената проучавања процеса пост-социјалистичке трансформације (Pešić, 2016: 15). Таква истраживања представљају интегрални аспект изучавања целокупности системских промена. Иако су ове промене спорије, у односу на оне које се одигравају у нормативно-институционалној сфери, оне нису ништа мање важне за разумевање промене целокупног система друштвених односа (Inghart, 1997: 52).

⁷⁰ Данас су све чешћа настојања да се покаже како представе људи о сопственом месту у класној структури стоје у тесној, ако не и у одлучујућој, вези са доминантним (владајућим) системом вредности датог друштва. Отуда се и поставља занимљиво питање: какву улогу има систем вредности у формирању целовите човекове визије друштвене структуре, формиране у појединцу под утицајем доминантног система вредности (Поповић, и др, 1977: 203). Представници функционалистичке теорије друштва (почев од Парсонса, па до његових следбеника (Дависа [*Davis*] и Мореа [*Moore*]) претпостављају да опште прихваћени систем вредности датог друштва чини основу система друштвене стратификације и да појединци различито хијерархијски разврставају поједине друштвене слојеве управо зато што за полазну тачку имају различите системе вредности.

дуготрајније (илустрације ради напомињемо да се до ових промена много теже долази него до промене ставова). Постоје бројни показатељи да се човечанство у целини, те и свако друштво и култура на особен начин, налазе у фази вредносне трансформације – „вредносне револуције“ (Поповић, и др., 1977: 271). Наглашава се да су проблеми избора вредности постали важнији од технолошко-економског развоја (иако се, по многим ауторима – почев од Сократа до Канта, Маркса, Фрома, Маслово, и других – ови појмови међусобно прожимају и условљавају).

У свему горе наведеном, и можда оном ненаведеном, стоји *значај истраживања вредности*, у чему се истовремено огледа и велика заинтересованост за њихова крос-културолошка истраживања.

2. ФОРМИРАЊЕ И ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА - Питање стабилности или трајности вредности -

Једина ствар која је константа је промена
(Хераклит, наведено према Robinson, 1968).

The only thing that is constant is change
(Heraclit, quoted by Robinson, 1968).

Из сложене проблематике емпиријских истраживања вредности, посебно се издвајају питања која се односе на *усвајање и формирање вредности*⁷¹.

Вредности настају тако што се одређени број ставова организује у став вишег нивоа општости, који обухвата садржај сваког од интегрисаних ставова. Тако формирана вредност заузима одређено место у систему вредности, која опет игра одговарајућу улогу у структури личности (Аларгић, 2012: 17)⁷². Сама друштвена димензија вредности огледа се у чињеници да се оне формирају на индивидуалној равни, а да је овај процес формирања резултат деловања друштвене структуре и/или културе у процесу социјализације (Rohan, Zanna, 1998; Rokeach, 1973; Pantić, 1990). У даљем тексту излагања биће дата теоријска разматрања о променама, најпре друштвених вредности, а потом о променама на индивидуалном нивоу; уз навођење налаза емпиријских истраживања о истим. Увидом у начин формирања и усвајања вредности, и интеракцију вредности и особина личности, омогућава се закључивање о стабилности или променљивости вредности у различитим животним периодима и животним околностима појединца, о чему ће бити речи у наставку. У вези са тим је значајно питање *промена вредности*, односно питање „стабилности“ или трајности вредности, које се сматра, иначе, једним од најосетљивијих питања у социологији. Ово је посебно значајно питање, с обзиром да је промена доминантних вредносних оријентација, одбацивање ‘старих’ и усвајање нових вредности, саставни део друштвене трансформације⁷³.

Своју основну тезу, засновану на чињеници да се у одређеним фазама живота, с обзиром на економско стање друштва, формирају наше потребе (тзв. формативна искуства), Инглехарт преузима од Манхајма [*Mannheim*], о чему ће детаљније бити речи, у неком од наредних поглавља. Он тврди „да се појединац формира у одређеном периоду свог живота у датим друштвеним условима, те да након тога, формиране карактеристике појединца постају трајне, без обзира на промене у друштву“ (Mannheim, 1952: 286)⁷⁴. Према Манхајму, временом се дешава процес *смена*

⁷¹ Реч је о формирању вредности и успостављању доминантних вредносних оријентација генерално и уопштено, као и посебно према Инглехарту.

⁷² Код поимања вредности се, осим снажног уверења, јављају и емоције, док снажна мотивација за реализацију привлачног циља не мора бити увек присутна.

⁷³ Бројне студије показују да постоји добар доказ да се верује да вредности утичу на понашање (Bardi, Schwartz, 2003; Feather, 1992; Feather, 2004; Rokeach, 1973); те се може закључити да ће промене у вредности вероватно довести до промена у ставовима и акцијама. Промене вредности, као тема са потенцијално великим перспективама, може бити од интереса за скоро све друштвене науке, а не само за социологију.

⁷⁴ Инглехарт сматра да су вредности основане у детињству (Inglehart, Welzel, 2005a: 37–38).

генерација, при чему свака нова генерација у промењеним животним условима уноси новине у друштвени живот. До тога долази јер свака генерација расте у различитим животним условима у односу на претходну генерацију. Друштвени утицаји мењају перцепцију нове генерације, а појединци који припадају овој генерацији имају другачије погледе на свет и другачије приоритете. Како је смена генерација најзначајнији механизам промена у култури, као кључни аргумент се узима да друштвени догађаји обликују појединце у периодима тзв. *формативног искуства*⁷⁵. Постоје тезе које сугеришу да су вредности појединца стабилне, а да се друштвене вредности мењају сменом генерација (а не тако што појединци мењају своје вредности). Формативна искуства везују се за друштвене услове у којима су појединци формирали свој поглед на свет. Генерације су, према томе, обликоване кључним социјалним, културним, економским и политичким догађајима који обликују појединце у кључном периоду њиховог развоја (Bešić, 2014a: 24–25). Ако су припадници једне генерације у овом формативном периоду изложени ратовима, економској кризи, националним катастрофама, ова искуства битно ће утицати на њихов вредносни систем. Отуда се формативно искуство узима као најзначајнија променљива (не само емпиријска, него и теоријска). Структурални фактори у једном друштву јесу фундаментални за сам процес социјализације који се дешава на генерацијској равни. Генерације постају генератор друштвених промена, а разлике међу генерацијама суштинске за разумевање тих промена. Након што се, под друштвено-генерацијским утицајем, вредности обликују оне постају трајне и релативно стабилне одреднице понашања појединаца до краја живота (Bešić, 2014a: 25). Разлике између генерација ће бити у оној мери изражене, колико су друштвени услови у којима су две генерације формирале свој поглед на свест суштински другачији, и обрнуто (Бешић, 2014a: 24–25).

Вредносни атрибути (добро-лоше, лепо-ружно, корисно-штетно, успешно-неуспешно, итд.) не постоје одвојено од субјеката који их изричу (индивидуалних или колективних), те су вредности категорије које су, у крајњој инстанци, релативно а не универзалног карактера. Са променом субјеката који их креирају, долази до промене вредносних система (Sociološki rečnik, 2007: 659). Као карактеристике индивидуалних личности, вредности представљају релативно стабилне феномене. Међутим, с обзиром да није реч о особинама које су стечене рођењем, већ о томе да вредности настају као део процеса интеракције индивидуе и њеног окружења (социјализација и интернализација), може се донети закључак да су, под одређеним околностима, вредности подложне променама (Pešić, 2016: 85).

Истакнути теоријски и практични значај истраживања вредности везује се, пре свега, за њихову релативну *стабилност* (Pantić, 1990). Она омогућава да се будуће понашање људи и друштвена кретања предвиђају, чак успешније него на основу

⁷⁵ Они који припадају истој генерацији деле са припадницима своје генерације иста искуства у процесу формирања погледа на свет зато што су на њих деловали исти социјални фактори, при чему су наше вредности производ друштва, али само у оквиру генерацијске локације. Сама чињеница да припадате одређеној генерацији, не значи нужно да имате исти поглед на свет и да сте са том генерацијом идентификовани. Да би дошло до генерацијске идентификације, потребно је да појединац буде изложен дејствима социјалних догађаја који су кључни за формирање те генерације.

познавања неких других диспозиција и карактеристика личности⁷⁶. Поједини социјално-психолошки оријентисани теоретичари (Barton, 1962; Rokeach, 1968) сматрају да су вредности у основи „диспозиције“, које се усвајају у ранијим фазама живота појединца и тешко су подложне каснијем утицају друштвених чинилаца, чак и у ситуацијама када долази до драматичних друштвених промена (Mannheim, 1952; Spates, 1983). Парсонс, полазећи од тога да су вредности постављене као фундамент друштвене структуре, сматра да су вредности најважније за друштвено устројство и *друштвену стабилност* (Parsons, 1939). У нашој анализи заступамо став који је инспирисан идејом да су вредности релативно стабилне диспозиције, које се формирају у одређеним фазама живота појединца, идеју коју је, као што смо видели, први систематски развио Манхајм (Mannheim, 1952).

Упоредјујући саме вредности са ставовима, наглашавајући да су прве трајније и стабилније, Хекхтер користи реч „релативно“ у својим дефиницијама, како би подвукао чињеницу да вредности имају способност да се мењају (Rokeach, et al. 1970; Rokeach 1971; Rokeach, Cochkane, 1972; Rokeach, 1973, 1975, 1979; Greenstein, 1976; Grube, et al. 1977; Paris, 1980; Braithwaite, 1982; Ball-Rokeach, et al. 1984; Braithwaite, Law, 1985; Greenstein, 1989; Grube, et al. 1994; Johnston, 1995; Kennedy, 1995; Braithwaite, 1998; Kasser, et al. 2002). Пре свега, мисли на очигледно постојање варијација вредности између група, између појединаца унутар групе, и између групе и појединаца током/дуж времена (Hechter, 1992). Вредности које имамо са 40 година вероватно ће се разликовати од оних вредности које су нам доминантне са осамнаест. Велике су и опширне дебате о томе шта утиче на брзину и дубину промена самих вредности (деловање силе спољних глобалних фактора, као што су глобализација у економском и политичком смислу, и микро социјалних социјализацијских процеса, који успешно диктирају репродукцију друштва и појединца – Inglehart, 1997; Welzel, Inglehart, Klingemann, 2003). На промену вредносних оријентација, могу утицати различити концепти, о чему ће касније бити много више речи, попут: а) чињеница да је појединац не само остарио, већ се и променио под утицајем процеса социјализације и искуства, али и због промене социјалне категоризације из фазе „адолесцената“ у фазу „средовечни“; б) утицај друштвених промена на појединца или друштвеног контекста групе и социјалних категорија – попут емигрирања у новој земљи, ратних разарања, економске кризе, итд⁷⁷. Отуд Хекхтер истиче да су вредности издржљиве, али способне

⁷⁶ Ако узмемо да су вредности основне, стално присутне и утицајне, онда треба да будемо свесни да ће, промена вредности људи, вероватно довести до промене друштвеног/вредносног система, чији узроци и последице могу, на пример, бити историјски догађаји или културне промене.

⁷⁷ Као изразито занимљив пример може послужити улога родитељства. Наиме, чињеница да постајемо родитељи, са собом носи, хтели то да признамо или не, одређене „драматичне“ промене, како у нама самима, тако и у нашем досадашњем погледу на свет. С обзиром да сама улога родитељства са собом не доноси само нове задатке, већ и нове животне перспективе, које долазе полако, током времена, онда када се појединац и сам навикне на приписану му нову улогу. На наведени утицај промена свакако могу да утичу и други чиниоци, попут: *самог објекта за процену*, односно *области предмета истраживања* (на пример: да ли ћемо своју глад задовољити шаргарепом, као извором здраве хране, или хот-догом, као нус производом месне индустрије, односно економска, физичка/медицинска, емоционална, правна или духовна оправданост абортуса, силовања, инцеста, итд.); *социолошки занимљивих облика на нивоу појединца* (пре свега мисли се на социјални положај – социјални статус и социјалну улогу, расу/ етничитет, класу и род, при чему се овде „род“ наизменично користи са „полом“

да се промене током времена. Саме силе и фактори који одређују и утичу на промене вредности, према његовим речима потребно је посматрати их у контексту самих група или појединаца (Hechter, 1992). Његова претпоставка даље сеже ка чињеници да уколико су се вредности усадиле у појединца преко процеса социјализације, и уколико садржај и/или процес социјализације варира у зависности од социјалног положаја, онда бисмо очекивали варијације у вредностима и вредносним оријентацијама између друштвених група дефинисаних варијабла социјалне локације (Hechter, 1992)⁷⁸.

На овом месту се важност анализе усмерава на индивидуални ниво формирања вредности. *Социјализација*, као и учење, обухвата цео период живота⁷⁹. Наведену причу пре свега потврђује чињеница да су међу елементима личности који су стечени учењем, најстабилнији и најтрајнији обрасци основних вредносних оријентација, при чему постоји обимна евиденција о томе да се они „стичу“ у детињству и да се током живота не подвргавају дубокој промени (Parsons, 2009: 247)⁸⁰. Вредносне оријентације, као и остале компоненте културе заједно са специфично акумулисаним објектима који чине културну традицију у виду способности, знања и слично, увек се преносе генерацијама које долазе (Parsons, 2009: 582), процесом социјализације⁸¹. Пошто дете зависи од одраслих, оно почиње да се оријентише према жељама које, како их оно види, отеловљују вредности одраслих, тако да се његове примарне потребе културно организују, односно образују тако што њихово задовољење види у непосредном складу са својом интеграцијом у систем интеракције (Parsons, 2009: 583). Вредносне оријентације развијене у виду културних образаца поседују потенцијал да постану заједничке вредности чланова колектива. Конкретно, вредносне оријентације су претежно укључене у процесе друштвене интеракције (Parsons, 2009: 729).

(наглашавајући да пол и род нису иста ствар), старост, занимање, образовање, вероисповест, сексуална оријентација, класа и националност); *местом одлуке* (очекује се да ће вредносне одлуке о томе шта се дешава у нашем граду вероватно бити другачије од одлуке о томе шта се дешава на националном нивоу, и вероватно још другачије од одлука о томе шта се дешава у другим земљама – као пример може да послужи изградња нуклеарне електране или легализација марихуане. Треба нагласити да вредновање „слободе“ и „статуса“ у друштву није исто што и вредновање „слободе“ и „статуса“ од стране појединца или групе); *време* (као што постоји дистанца између људи у простору постоји дистанца између људи на време). Илустративно то се односи на дебату око глобалних климатских промена и загађења и хедонизма) (Hechter, 1992).

⁷⁸ Пример рецимо могу бити лекари од којих се очекује да имају одређен степен заједничких вредности и вредносних оријентација, управо због социјализације и дружења са другим лекарима који се суочавају са сличним изазовима, сличним врстама одлука, и аналогним приступима ресурсима (како економским, тако и социјалним).

⁷⁹ Ипак, у текућој употреби у литератури овај процес се првенствено односи на процесе дечијег развоја.

⁸⁰ Као изузетак најчешће се спомиње онај који објашњавамо амбиваленцијом у ранијем систему оријентације, када су драматичне промене манифестног понашања наравно могуће.

⁸¹ Постоји веровање да, иако се вредности користе на личном нивоу, оне ипак представљају друштвене и културне конструкте, те се закључује да људи, стога, нису рођени са вредностима; већ их уче кроз социјализацију (Kluckhohn, in Berry et al., 2002). Наиме, према Шварцу експлицитне и имплицитне вредности које карактеришу културу пренете су на своје чланове, кроз свакодневно излагање обичајима, законима, нормама, језицима и пракси које су уобличиле културне вредности. Међутим, треба нагласити да друштва нису хомогена, с обзиром да се састоје од бројних група које имају различите скупове приоритета вредности и начина гледања на свет. Ово доводи до различитих субкултура (као што су етничке, верске и професионалне групе, генерације, класе и полне категорије) (Schwartz, 1997).

Темеље усвајања одређених вредности у најранијем узрасту поставља породица, а затим утицај врше вршњаци, школа, медији. Наиме, трагајући ка одговору на питање ко утиче на формирање ставова и вредносних оријентација на првом месту, нарочито у првим годинама живота, издваја се примарни *утицај породице*, на коју се током одрастања човека надовезује „секундарни“ *утицај школе и вршњака* (чије је дејство и најјаче) (Јоксимовић, Јањетовић, 2008: 290)⁸². Данас, у 21. веку, све је доминантнији утицај медија, односно јавне личности (политичара, естрадних звезда, спортиста...) који се појављују у медијима (Gredelj, 2004: 144).

Друштвено-културне промене (чији се фундаментални карактер може идентификовати теоријски и мерити емпиријски)⁸³ су у протеклих двадесет година, дубоко дестабилизовале традиционалне вредносне системе и оријентације у готово целом свету (види: Giddens, 1990; 1995; Beck, 1992; 2002; Bauman, 2000; Castells, 1997)⁸⁴. Од многобројних тема, којима се описују горе наведене промене, за наш предмет интересовања од изузетне важности су *вредносне промене* (Inglehart, 1977: 21; Ester,

⁸² Значајан део вредности до којих нам је стало, усвојили смо у нашим раним годинама – од стране родитеља, учитеља, пријатеља и других. Док смо били деца, говорили су нам да су одређена понашања или исходи (увек) пожељнији или (увек) непожељнији (Miljković, Rijavec, 2002). На пример, речено нам је да би требало да будемо поштени и одговорни. Никада нас нису учили да будемо само мало поштени или само мало одговорни. Како је то апсолутно, црно-бело учење вредности, оно мање-више осигурава њихову непромењивост и издржљивост. Сасвим је друга констатација, која је иначе повезана са стављањем знака навода испред појма секундарни утицај школе и вршњака, која у данашње време можда све више има примарнију улогу. У том контексту сувишно је на овом месту говорити о постојању истраживања која су показала да је млађим генерацијама најбитнија генерацијска припадност, и слагање са својом генерацијом (Kuzmanović, Petrović, 2008: 166).

⁸³ За разлику од неких других теоретичара који сматрају да су промене изазване револуционарним деловањем, или да су њена последица (који „револуције“ виде као средство за промену културе, опширније видети: Lens, 1971), наше схватање је идентично оним теоретичарима културе, међу којима се посебно издваја Инглехарт, који полазе од тога да се политичка, економска и друштвена култура не може променити преко ноћи. „Можда се лакше могу променити владари и закони, али да би се променили основни аспекти културе обично је потребно много година“ (Inglehart, 1997: 19).

⁸⁴ Тако на пример, Данијел Бел [Bell] у свом делу *Долазак постиндустријског друштва* („The Coming of Post-Industrial Society“) описује пет аспекта индустријског друштва који су погођени променом друштвених структура: 1) *привредни сектор*: у коме је видљива промена од робне производње на економију услуга; 2) *радна дистрибуција*: надмоћност и истакнутост професионалне и техничке класе; 3) *осовински принцип*: централизам теоретског знања као извора иновација и формулисања политике за друштво; 4) *будућа оријентација*: контрола технологије и технолошке процене; и 5) *одлучивање*: стварање нове „интелектуалне технологије“ (Bell, 1973: 14). Бела су првенствено занимале промене у друштвеним и економским структурама, као и то какве су евентуалне последице оне имале за политички систем (Bell, 1973: 13). Поред њега, потребно је споменути и Хантингтоново интересовање за промене, при чему променљива друштвена структура има директан утицај на политички систем. Хантингтон ствара везу између промене друштвених и економских структура и политичког система, али треба рећи да његова анализа остаје на системском нивоу, с обзиром да изоставља једну виталну везу – индивидуалног грађанина (Huntington, 1974, 1981). Хантингтонов дискурс, у великој мери, подржава становиште по којој ће наслеђа културе истрајати. У том контексту он истиче да ће снага, отпорност и вискозност домаће културе, и њена способност за обновом одолети, одупрети и прилагодити се Западном увозу (Huntington, 1996: 154). Посебно наводи, да уколико политички лидери уведу новине западне културе, ипак они нису у стању да трајно потисну или елиминирају кључне елементе своје домаће/урођене културе (Huntington, 1996: 154). Такође, наводи да, једном уведени, неки западни елементи остају и тешко их је уклонити. За разлику од Хантингтона, Роналд Инглехарт, чије анализе представљају основу за ову тезу, укључује и анализира вредности и на индивидуалном нивоу, и детектује померање вредности и ставова западних јавности изазваних промена у друштвеним структурама (видети прилог 2).

Halman, Rukavishnikov, 1997; Halman, Riis, 1999)⁸⁵. Присутно је велико интересовање бројних теоретичара за ову проблематику (поготово за питање: да ли се и на који начин вредности мењају кроз време, и зашто се неке вредности мењају на историјској равни релативно брзо, а неке су резистентне)⁸⁶.

Бројна спроведена истраживања показала су како је адолесценција кључни период у којем млади упознају „свет вредности“ и ангажују се у трагању за сопственим вредносним опредељењима (Havelka i sar., 1990; Havelka, 1994; Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995)⁸⁷. Тако велики број доказа указује да се основне вредности појединаца у великој мери формирају у време достизања зрелости (Baker, Dalton, Hildebrandt, 1981)⁸⁸. Такође постоје убеђења која тврде да генерације поседују „колективна сећања“, утиснута у младо и рано одрасло доба, које опстају током животног циклуса (Schuman, Scott, 1989)⁸⁹. Јер, како то каже Ериксон, у друштвеној џунгли људске егзистенције, осећања да смо живи нема без осећања идентитета⁹⁰ (Erikson, 1976: 109), и (читај: додајемо) друштвених вредности⁹¹.

⁸⁵ WVS и EVS, које се бави социо-културолошким и политичким променама, штавише показује да је основни правац тих промена, у извесној мери, предвидљив, што је срж наше анализе. Интензитет и обим промена представља атрибуте који суштински мењају устаљену перцепцију друштва као релативно стабилну и (више идеално) трајну колективну структуру (Musil, 2013: 202). Једна од занимљивих питања, која се на овом месту намеће тиче се следеће проблематике. Наиме, уколико се трансформише наша перцепција о стабилности и одрживости ширег друштвеног света, да ли то такође подразумева да ће се она одразити и на индивидуалном нивоу, односно, на психичку организацију појединца? Ово питање, наравно, може бити и другачије, тј. обрнуто перципирано: да ли промене у функционисању појединца утичу на промене у друштву као целини? Ову дебату о каузалности, нажалост, нећемо сада анализирати, али ће, свакако, у каснијим фазама тумачења имати свој значај.

⁸⁶ Међу домаћим ауторима који су се бавили питањем вредносних промена, поготово у коауторској књизи: *Криза друштва – Југославија у раним 90-тим* (Lazić, i dr., 1995), могу се издвојити: социјални психолог *Бора Кузмановић*, и социолог *Стјепан Гределј* (Gredelj, 2000: 221).

⁸⁷ Пресудан значај у формирању вредности имају прве године живота, закључно са раном адолесценцијом, јер људи теже да задрже рано усвојене преференције. Тако је, на пример, Русел Далтон, у свом истраживању података из седам европских земаља заједнице, чије је анкетање спровео 1973. године, у коме је покушавао да реши релативни утицај генерацијског ефекта, ефекта животног циклуса, образовања, и текућих прихода (Dalton, 1977: 459–473), посебно истакао, можда и најупечатљивији, значај очигледне доминације ране социјализације током каснијих искустава, наглашавајући да рано искуство више него садашње има утицаја на тип вредности (видети: Dalton, 1977).

⁸⁸ Основне људске вредности су у великој мери у формативно доба фиксиране (док појединац не одрасте), и релативно мало се касније нешто мењају (Rokeach, 1968, 1973; Inglehart, 1977, 1997).

⁸⁹ Треба споменути једну важну хипотезу: по којој људи имају тенденцију да у одраслом добу дају приоритет скупу вредности које су утврђене у њиховим годинама формирања. Уколико кренемо од тога да је ова хипотеза тачна, наићићемо на битне разлике у вредностима које имају различите старосне групе. Како је најиздржљивији концепт у друштвеним наукама идеја да људи настоје да задрже одређени карактер током живота, који се једном формира у детињству и младости, требало би да важи да се код старијих особа истичу приоритетне вредности, које опстају упркос релативно несигурним материјалним условима, са којима су се сретали током одрастања. Немогуће је тврдити да нема промена у основним вредностима током човековог сазревања, али се она умањује после тога (поготово након достизања зрелости). Зато је и за очекивати да код старије кохорте нису присутне пост-материјалистичке вредности (Inglehart, 1977: 23–24).

⁹⁰ Пубертет је период у коме је јединка много ближа историјском дану него у ранијим етапама развоја у детињству (Erikson, 1976: 21). Оно за чим млади теже није свет у коме је све допуштено, већ пре нови начин директног суочавања са заиста битним стварима. Тако ће нова генерација, која расте са технолошким и научним напретком, као са нечим сасвим природним, бити спремна на свакодневни конфронтацију, са радикално новим практичним могућностима за прихватање коренито новог начина мишљења, као везе између нове културе и нових облика друштва. Млада особа ће у пубертету, као фаза

Говорећи о *стабилности вредности* и вредносног система, један од пионира истраживања вредности у друштвеним наукама – Рокич, полази од тога да се све визије о потпуној стабилности вредности морају узети релативно, с обзиром да свака претпоставка потпуне стабилности чини појединачне и друштвене промене немогућим (Rokeach, 1973: 5–6). Истовремено упозорава да стабилност вредности није апсолутна, јер друштвени и лични развој не би био могућ да су вредности непроменљиве; а опет наглашавајући да ни лични интегритет ни идентитет, као ни друштвена стабилност, не би били одрживи да су вредности лако подложне мењању. Дакле, вредности су ипак само релативно стабилне и стабилније него друге карактеристике личности и друштва, и као такве омогућавају поменути бољу предикцију у поређењу са другим условима (Rokeach, 1973). Због тога исправна концептуализација мора узети у обзир могућност и само промену карактера вредности, чиме се отвара могућност саме промене у вредностима (сачињене углавном постепено, како у садржају, тако и у времену). Тако се показало да су *најстабилније особине* темперамента и интелигенције (као најпоузданије особине у процени личности), потом следе *базичне особине* личности, затим ставови и уверења, и на послетку особине усмерене на самопроцену и самопоштовање (Аларгић, 2012: 63). Рокич, с друге стране, истиче битну карактеристику вредности – а то је чињеница да поседују капацитете за истовремену стабилност и промену. Прва карактеристика тиче се мере континуитета људске личности и друштва; док друга наглашава способност вредности да се промене – у смислу тога да су појединачне и друштвене промене могуће (Rokeach, in Burgess, 1992).

Значајно је напослетку упутити на теоријски модел *вредносно-нормативне дисонанце* (детално преузет из: Pešić, 2016; цитирано: Lazić, 2011a, b), који је иначе развијан у радовима Младена Лазича и сарадника, која суштински настоји да помири марксистичко и функционалистичко схватање односа вредности и ширег система друштвених односа (Lazić, Cvejić, 2007; Lazić, 2011a, b; Lazić, Pešić, 2013). Они, између осталог, настоје да објасне промене у доминантним вредносним обрасцима друштва Србије. У њиховом теоријском излагању може се аналитички уочити разликовање три типа вредности, с обзиром на њихов изворни оквир (Pešić, 2016):

1. *Транс-системске*, чије је извориште у историјској прошлости једне групе, али и ширих друштвених целина. Профилишу се као мање или више универзални обрасци

развоја у којој постоји потреба за самопоуздањем и за поуздањем у друге, очигледно веома ватрено трагати за људима и идејама у које може веровати, односно због којих је вредно трудити се. Истовремено, због присутног страха од лакомисленог превише поверљивог предавања човеку или идеји, изражаваће се и гласно и цинично неповерење (Erikson, 1976: 108). Ериксон напомиње да је млада особа у пубертету, током финалне етапе формирања идентитета, подложна дубљој патњи, него што је раније била, или ће икада бити, због конфузије улога (Erikson, 1976: 138). Реч је о томе да млади пате од „конфузије вредности“, која може за неке људе бити специфично опасна, али која је у великој размери свакако опасна по друштвено ткиво у целини (Erikson, 1976: 158).

⁹¹ Врло интересантно питање које тера на размишљање је оно које Милош Бешић поставља на самом почетку своје познате студије *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ*: „да ли је друштвено понашање производ друштвене структуре, постојећих друштвених односа, устаљених друштвених пракси, подложно социјализацији и деловању културе као својеврсне меморије једног друштва, или су пак у савременом друштву појединци дејственици који имају капацитет да креирају властиту друштвену стварност производећи нове друштвене односе и структуре?“ (Бешић, 2014а: 16).

мишљења и делања, неопходни за дугорочни опстанак људске заједнице (Lazić, Pešić, 2013). Мењају се релативно споро, чак и онда када дође до промене доминантног система друштвених односа (наравно, то значи да долази до прилагођавања вредности новом систему односа и уграђивању у његове основе, што је омогућено управо универзалношћу њиховог карактера).

2. Вредности које се обликују под утицајем актуелног система производње друштвеног живота и односа који се у оквиру њега успостављају. Нормативно институционални систем представља непосредни израз тих односа, односно мање или више сложене структуре интереса основних друштвених група (од којих су, свакако, интереси владајуће групе доминантно представљени). Вредности које се на овај начин обликују су релативно чврсте и трајне, а подлежу променама онда када дође до промене актуелног система друштвених односа (теорија вредносно-нормативне дисонанце одређује услове промене ових вредности).
3. Вредности које су релативно слабо укоренење, мењају се, у мањој или већој мери, зависно од актуелног друштвеног контекста. Њихова промена је одређена условима који су описани као унутар системска вредносно-нормативна дисонанца (промене нормативних решења на којима систем почива услед конјунктурних кретања, без довођења у питање владајући систем), а опсег могуће промене је одређен карактером владајућег система друштвене репродукције (Pešić, 2016: 100).

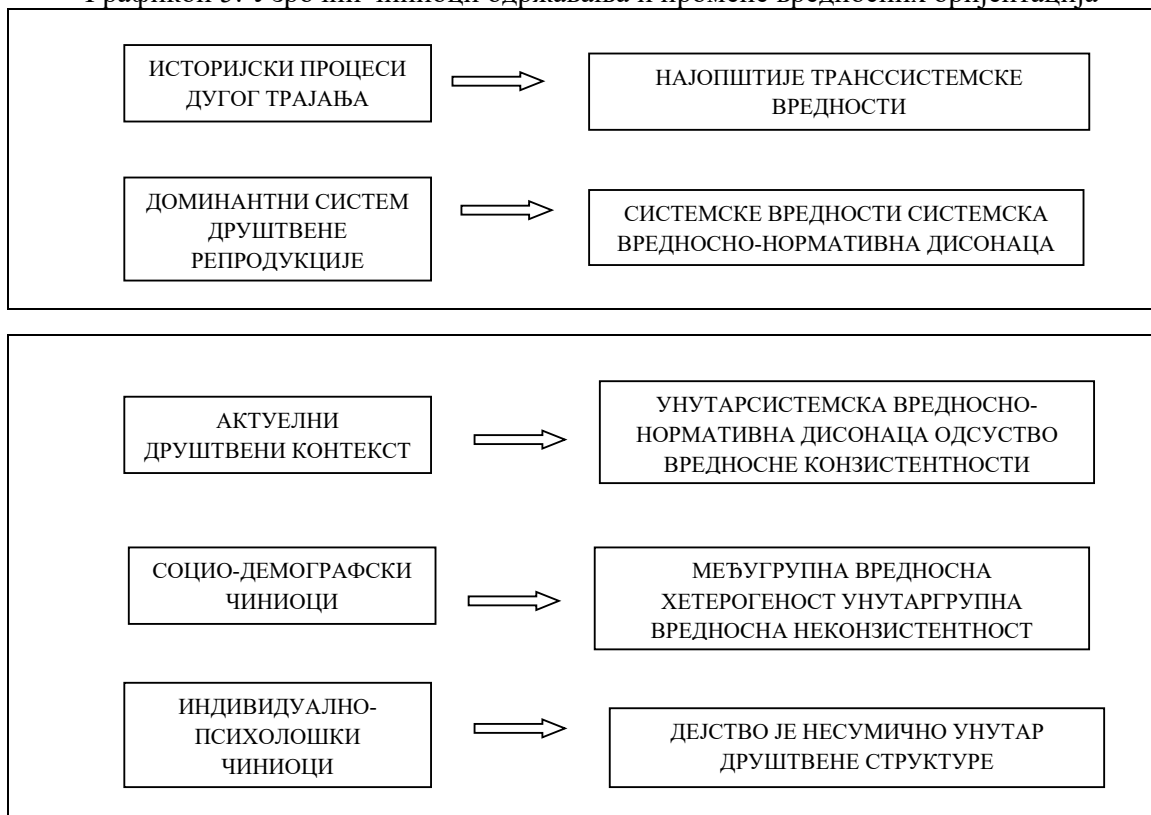
У односу на приказане типове вредности могу се јасно разликовати следећи чиниоци њихових промена и одржавања (Pešić, 2016: 101–102).

- a. *Процеси дугог трајања*, који дефинишу оквире шире културе одређене друштвене групе или заједнице (реч је пре свега о националним културама) и омеђују простор могућих институционално-нормативних решења, чији је утицај најопштијег карактера и одлучујућ је за формирање транс-системских вредности.
- b. *Доминантни систем друштвене репродукције* и односа на којима почива, а који се кристалишу у нормативно-институционалном систему, при чему је утицај овог фактора кључан за појаву системских вредности, односно за системску вредносно-нормативну дисонанцу (до које долази услед промене система).
- c. *Актуелни друштвени контекст и конјунктурни чиниоци* који доводе до унутар-системских промена, који није кључан за формирање нових вредносних образаца, али утиче на потенцијалне промене у степену распрострањености постојећих вредносних образаца. Њихово дејство кључно је за појаву унутар системске вредносно-нормативне дисонанце, али и за потенцијално одсуство вредносне конзистентности на нивоу датог друштва.
- d. *Социо-демографски индивидуални фактори* (обележја) појединачних актера (као што су пол, старост, степен образовања, место становања, итд., чији се агрегирани ефекат исказује на нивоу друштвених група). Њихово дејство не мора нужно да буде условљено актуелним системом друштвених односа, иако се кроз њих прелама и тако добија специфичан карактер (на пример, припадност одређеним старосним или родним категоријама). Узрочно дејство ових фактора показује се и као потенцијално непостојање међугрупне вредносне хомогености, али и кроз постојање унутар групне вредносне неконзистенције.

- е. *Индивидуално-психолошки фактори* (који нису део нашег интересовања, а односе се на неке од темељних карактеристика личности), чије се дејство испољава као мање или више насумично у оквиру друштвене структуре.

Наведени чиниоци промена приказани су у следећем графикаону (видети графикон 5).

Графикон 5: Узрочни чиниоци одржавања и промене вредносних оријентација

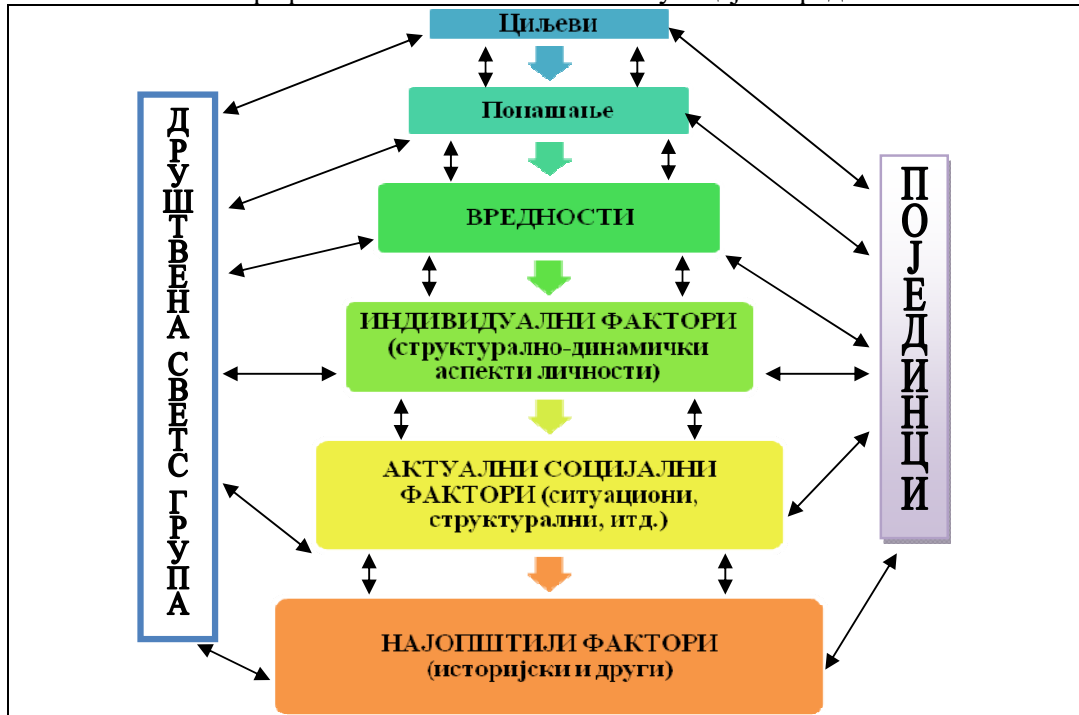

Извор: Pešić, 2016: 101.

Последње три групе фактора не представљају чиниоце који се могу третирати као изворишта одређених вредности, већ се ради о *интервенишућим факторима*, који могу да утичу на претпостављено узрочно дејство прва два фактора у процесу усвајања, односно промене доминантних вредносних образаца (они, у том смислу могу утицати на распрострањеност одређених вредносних образаца, али не и на њихову појаву у датом друштву) (Pešić, 2016: 102). Сва три типа вредности се могу, у виду синдрома, кристалисати у посебне идеолошке оријентације које, зависно од садржаја на које се односе и тип вредности који у њима преовлађује, такође могу бити *транс-системске* (на пример, патријархална, која се појављује како у премодерним епохама, тако и као интегрални део капиталистичких, па и социјалистичких система друштвених односа), *системске* (добар пример је либерална идеологија, као типичан пратилац капитализма) или идеологије које се везују за вредности/норме/односе карактеристичне за одређене *фазе у развоју система* (на пример, фашистичка идеологија типична за поједине фазе у развоју капиталистичког система) (опширније у: Pešić, 2016 цитирано: Lazić, 2011a, b).

У шема која ће бити наведена (видети графикон 6) приказан је хипотетички сплет фактора који условљавају вредности и њихово место у таквом сплету. Из наведене шеме може се запазити да су историјски фактори најопштији, и да постоји сужавање како се иде ка појединцу. Такође је видљиво да међу факторима, без обзира на разлике у општости, постоји интеракција.

Графикон 6: Хипотетички сплет утицаја и вредности

Извор: Поповић, и др, 1977: 287.

Шема показује да као најшири и најосновнији фактор делују историјски, социо-културни и социо-економски утицаји и детерминанте. Своје дејство, свакако имају и класни односи и конфликти. Потребно је споменути да је наведена шема хипотетичка, што значи да првенствено служи да усмери (читај: наше) истраживање, и никако је не треба схватити као дефинитиван, заокружен теоријски поглед на проблем структуре вредности и њихове етиологије.

3. ИНГЛЕХАРТОВА ТЕОРИЈА ВРЕДНОСТИ - Теоријски модел промене вредности -

У обичном друштву нема места за необичне личности.
(Erikson, 1976: 120).

In an ordinary society there is no room for unusual personality.
(Erikson, 1976: 120).

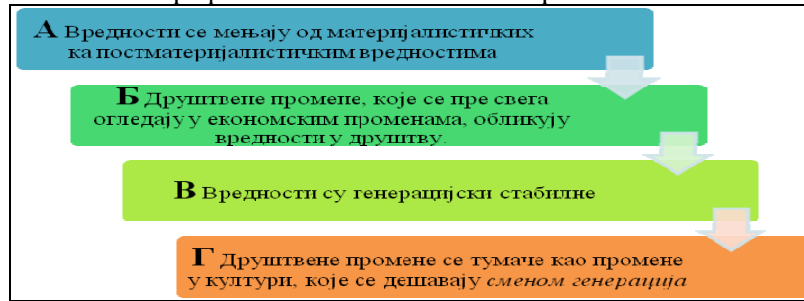
За нашу студију најзначајнији и најинтересантнији је тридесетогодишњи научно-истраживачки рад *Роналда Инглехарта* (вероватно и у светској научној јавности најпрепознатљивији) (Inglehart, 1971b, 1977, 1981, 1985, 1990, 1997, 2008)⁹². Ово поглавље, с обзиром да се цела наша теза на томе заснива, биће посвећен прегледу литературе и теоријског одређења концепта вредности од стране Инглехарта, позивајући се на његову теорију и истраживања. Он је направио импресиван допринос проучавању *промене вредности* у постиндустријском друштву (Newman, 2002: 599). Треба нагласити да његова теорија, која ће бити разматрана у даљем тексту, реципрочно оцењује природу друштвене, економске и политичке промене и начин на који су те промене трансформисале, или ће трансформисати, природу културе у датом друштву. У том контексту се Инглехарт сматра иницијатором *теорије промене вредности*, о чему ће бити речи у наставку текста.

3. 1. Полазне Инглехартове теорије и тезе о промени вредности

Како је наша анализа иницирана наведеним теоријским и емпиријским истраживањима Роналда Инглехарта, у даљем тексту, биће дат преглед његових основних полазишта. Пре него што кренемо у детаљније теоријско образложење, потребно је споменути како Инглехарт дефинише вредности, односно вредносне оријентације. С обзиром да је познато да не даје своју, у дефинисању вредности, као елемента културног подсистема, Инглехарт се ослања на Рокичеву теорију и наглашава да се ради о субјективном аспекту друштвених институција (Inglehart, 1997: 15); док вредносне оријентације представљају стандарде којима се дефинишу пожељни и непожељни циљеви, и који, стога, представљају снажне мотиваторе човековог понашања (Inglehart, Welzel, 2005a: 23). У графикону који следи (видети графикон 7) дата су основна полазишта која ћемо таксативно образлагати у даљем тексту.

⁹² Инглехарт је заједно са својим сарадницима, са Универзитета у Мичигену, сачинио највећи емпиријски извештај о природи и обиму трансформације културних вредности, користећи податке из анкете која постоји свуда у свету. Анализа је вршена уз помоћ понављања попречног пресека анкете релативно током година, и различитих националних анкета, почевши од *Еуробарометра* (од 1976. године), затим *EVS* и *WVS* (1981–1984, 1990 и 1999–2001). Упоређивао је одговоре 120 различитих народа, достизајући тако невиђен глобални домет (Inglehart, Welzel, 2005a).

Графикон 7. Полазне Инглехартове тезе

Инглехартова кључна теза (познатија под истоименим називом његове књиге *Тиха револуција* („Silent revolution“ – Inglehart, 1971b, 1977), почива на претпоставци да услед друштвених промена долази до смањења материјалистичких вредности, и паралелно до јачања постматеријалистичких вредности (А). Основне претпоставке на којима је Инглехарт изградио своју теорију, а онда и мерење вредности, представљају транскрипцију Масловљеве теорије мотивације⁹³ и хијерархије потреба (Maslow, 1954) (о чему ће бити речи нешто касније). Суштински концепт Инглехартове теорије јесу *две димензије вредности* – материјалистичке (безбедност, економска и политичка стабилност) и постматеријалистичке (присутне у условима мира и релативног просперитета) вредности – у зависности од тога којим вредностима појединци дају приоритет (Inglehart, 1977: 40–41).

Инглехарт полази од тога да су материјалистичке вредности присутне код старијих, и обрнуто, постматеријалистичке вредности више превладавају међу младима (видети и: Abramson, Inglehart, 1992; Inglehart, 1997; Inglehart, Welzel, 2005a, Baker, Dalton, Hildebrandt, 1976)⁹⁴. Наиме, Инглехарт креће од тога да су старије генерације живе у социјалном и економском дефициту, расле у време кризе и ратова, те је стога њихов вредносни систем материјалистички условљен. Млађе генерације, нарочито оне које су расле у благостању 60-их и 70-их година, одликују постматеријалистичке вредности, а не оне усмерене на егзистенцијални минимум (Inglehart, 1977: 32). Управо на овоме је Инглехарт изградио компаративно-историјски конструкт, који заправо почива на идеји да се савремено друштво креће од материјализма ка постматеријализму.

Концепт постматеријалистичких вредности у почетку је представљен још 1970-их година, и изложен је у споменутој Инглехартовој књизи *Тиха револуција* (Inglehart, 1977). Међутим, упркос томе што је његова постматеријалистичка теза привлачила бројне дебате и критике, њена суштина је одржана и дан данас, као централни део његовог деценијског рада, додуше временом побољшаног и допуњеног одређеним изменама⁹⁵. У својој другој књизи *Културне промене у развијеним индустријским*

⁹³ Која говори о грубо предвидљивим последицама социо-економског развоја на доминантне вредности одређене заједнице (Inkeles, 1969; Inkeles, Smith, 1974; Lerner, 1964; Smith, Inkeles, 1966).

⁹⁴ Ове своје тезе је потврдио у истраживању 1970. и 1971. године (видети: Inglehart, 1971b) са изнетим закључком да млађе кохорте имају тенденцију да буду мање материјалистичке од старијих.

⁹⁵ О њеним проширењима биће речи касније. Опширније о овој врсти оријентације (постматеријалистичке вредности) видети у: Inglehart, 1971b: 39–43; Dalton, 2002: 80–81.

друштвима („Culture Shift in Advanced Industrial Society“) (Inglehart, 1990), Инглехарт предлаже своју намеру да стално ради на постматеријалистичкој трансформацији, као само једној од димензија све већег тренда културне трансформације (Inglehart, 1990: 5–7). Већ у трећој књизи *Модернизација и Постмодернизација: културне, економске и политичке промене у 43 друштва* („Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies“) (Inglehart, 1997), у којој на основу емпиријских доказа из WVS уочава постојање кохерентних културних образаца, показује блиске везе са економским развојем, који ће, с друге стране имплицирати културне и политичке промене. Исте ће, према његовим речима, у одређеној мери бити предвидљиве (Inglehart, 1997: 5).

Модернизација према Инглехарту подразумева: индустријализацију, бирократизацију, централизацију, економски развој, професионалну специјализацију, раст нивоа образовања, урбанизацију, уверења и вредности које подржавају високе стопе економског раста, и тако даље. Постмодернизација, по њему, ставља нагласак на квалитет живота, самоизражавање, индивидуалну слободу и аутономију, пораст сумње у власт, опадање подршке хијерархијским друштвеним и политичким институцијама (за детаљни преглед вредносних промена видети: Inglehart, 1997: 5–107). Њу повезује са постматеријалистичким вредностима.

Према Инглехартовој тези постматеријализма, реч је о еволуцији концепта који ставља акценат на повећање свести и бриге појединаца (као што је самоактуализација и самопоштовање), које су, између осталог, резултат индустријализације и постиндустријализационог процеса. То подразумева: а) остваривање друштва економског просперитета и његово дугогодишње стабилно одржавање; б) процес је пропраћен све либералнијим перспективама и неповерењу међу људима према власти; в) повећавање стицања појединачних социјалних и политичких вештина и знања, као и критичку способност, због ширења економских и интелектуалних ресурса (као што је образовање); г) могу износити популарне склоности за јавно самоизражавање; д) у политичком контексту значи подизање свести владиног реаговања међу становништвом (Inglehart, 1997). Постматеријалистичке тезе, заједно са сродним теоријама, претпостављају да ће, вероватно, индустријализација и постиндустријализација имати утицај на вредносну трансформацију⁹⁶. Важне карактеристике ове трансформације често се огледају преко читавог спектра процеса, као што су: индустријализација, урбанизација, демократизација, секуларизација, професионализација и слично

⁹⁶ Тако се, на пример, Ирли Гунделах [Gundelach] залаже за хипотезу која нагласак ставља на значај *институционалних карактеристика*, полазећи од тога да уколико земље имају различите институционалне карактеристике, оне ће имати другачији утицај на вредности њиховог становништва. У супротном ако имају исте институционалне карактеристике, оне ће имати сличан утицај. Да би тестирао ове поставке идентификовао је неколико важних институционалних карактеристика (типова породица, благостања државног режима и нивоа културне фрагментације) које су сличне у неким европским земљама, и другачије у неким другим. Закључио је да породични обрасци вредности најбоље објашњавају варијације међу земљама. Чак, истиче да се институционалним факторима много боље објашњавају варијације међу земљама, него што то помажу индикатори модернизације (Gundelach, 1994). Овде треба имати на уму, да постоји могућност да се, у односу на постматеријалистичке и материјалистичке вредности, важност да утицају културних посебних фактора (мислећи, пре свега, на незападна друштва); који опет могу да говоре о двема супротстављеним факторима: вредносној промени или културној посебности.

(Inglehart, Welzel, 2005a). У овој књизи је Инглехарт постматеријализам поставио у ширем оквиру постмодернизма, који, између осталог, обухвата промене у политичким, економским и културним сферама; заједно са променом доба друштвене ере: из традиционалног у модерно, а потом у постмодерно (Inglehart, 1997). Управо следећа табела (видети табелу 2), Инглехартовом репродукцијом, пружа увид у кључне промене које се дешавају из једне друштвене ере у другу.

Табела 2: Традиционална, модерна и постмодерна друштва: друштвени циљеви и индивидуалне вредности

	ТРАДИЦИОНАЛНО	МОДЕРНО	ПОСТМОДЕРНО
Друштвена срж	Стабилни опстанак - државне економије	Максимални економски раст	Максимализовање субјективног благостања
Индивидуалне вредности	Традиционалне верске и јавне норме	Мотивација постигнућа	Постматеријалистичке и постмодерне вредности
Ауторитарни систем	Традиционални ауторитет	Рационално-правни ауторитет	Не/Наглашавање на правну и верску власт

Извор: Inglehart, 1997: 76 (table 3.1).

Инглехарт (Inglehart, 1977, 1990, 1997; Inglehart, Welzel, 2005a), описивајући важан културни помак, у погледу пораста постматеријалистичких вредности, указује да самопоштовање, самоизражавање и лични избори добијају на значају, док материјалистички циљеви, који, с друге стране, наглашавају економску и физичку сигурност, опадају⁹⁷. Одбацивање традиционалних стега доводи до процеса детрадиционализације⁹⁸, кога карактерише пад традиционалних ставова у различитим животним доменима (нпр. мушких и женских улога, морала и религије с једне стране, и повећаним нагласком на вредности које истичу аутономију, појединачна права и личну слободу, с друге стране). Другим речима, индивидуализација се може посматрати као

⁹⁷ Наиме, са повећањем безбедности, која је резултат економског просперитета, долази до померања међу старосним групама од материјалистичких вредности ка све већој појави постматеријалистичких вредности. Треба нагласити да се структура друштва мења. У том контексту је корисно Беково упозорење да технолошка продуктивност може ограничити оскудицу, али у исто време може ослободити нуспроизводе и опасности у виду ризика. Тако, на пример, глад престаје да буде проблем у друштву, али је овај проблем замењен са проблемима гојазности; односно, у ширем смислу, оскудица више престаје да буде питање од великог интереса, а вишак отпада, деградација животне средине, нуклеарне и атомске катастрофе постају фокус занимања/интересовања (Beck, 1992).

⁹⁸ Кључни појам индивидуализације је детрадиционализација (види: Peters 1995; Felling, Peters, Scheepers, 2000). Наведени процес није везан за пад традиционалних вредности и оријентација у само једној животној области (рецимо религији), већ се догађа у свим различитим животним сферама (у распону од религије и морала, па до политике, породичног живота и брака). Стога, треба очекивати промене не само у вредносним оријентацијама далеко од традиционалних ставова, све више ка правцу индивидуалних и секуларних вредности, и пада у прихватању традиционалне ауторитарне власти. Као резултат индивидуализације и глобализације, такође се могу очекивати већа разноликост у овим оријентацијама и мишљењима, означена као хетерогенизација или плурализација, где су повећане разлике у мишљењима између појединаца (Peters, 1995: 20).

процес растуће аутономије, чиме су људски избори постепено постали ослобођени структурних ограничења, и лично су независни (Beck, 1992; 2002)⁹⁹.

Кључна компонента постматеријалистичких вредности је лична аутономија. Речју, једна од основних карактеристика постмодернизма је да је све могуће и непредвидиво.

Прелазећи на другу теоријску основу, Инглехарт сматра да се друштво не само мења, него и ‘развија’ кроз време. По његовом мишљењу, унапређивањем економије унапређују се услови у којима појединци живе, а према томе мењају се и потребе друштва и појединца. Промене у економији утичу на промене вредности¹⁰⁰. Овакав приступ је у складу са такозваном ‘хипотезом оскудице’ (*scarcity hypothesis*), предложене од стране Маслова (Maslow, 1954), према којој су потребе појединца хијерархијски структуриране (Inglehart, 1990) (видети графикон 8)¹⁰¹.

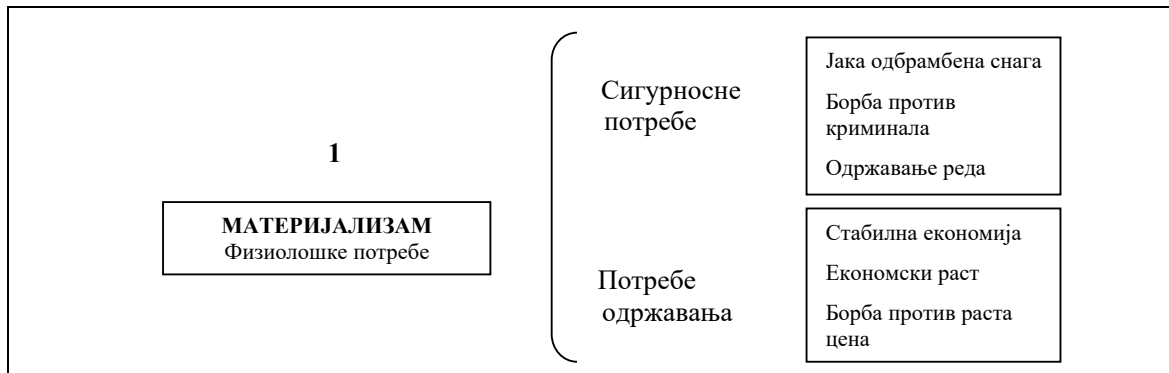
Графикон 8: Масловљева вредносна хијерархија и материјалистичко-постматеријалистичка скала

⁹⁹ Индивидуализација спада у много расправљан процес културне промене. Овај „свеобухватан“ концепт (*catch-all concept*) (Schwartz, 2004), заправо, је персонална транскрипција историјског процеса модернизације у земљама западног културног круга. Процес индивидуализације означава „друштвени и историјски процес у коме се вредности, веровања, ставови и понашања све више заснивају на личном избору, и мање зависе од традиције и друштвених институција“ (Ester, Halman, de Moor, 1994: 7; Ester, Mohler, Vinken, 2006). Другим речима, са процесом приватизације, ставови и поступци људи и њихова понашања, те персонална аутономија и индивидуалне склоности „релативно су слободне од спољашњих ограничења“ (Inglehart, Welzel, 2005a: 47). Ово је посебно видљиво у вези са осетљивим питањима, као што су, рецимо, сексуално понашање, где се људи мање „обавезују моралним учењима наметнуте религије“ (Fukuяama, 2000: 48). Можемо спомену да и поштовање према ауторитету продорно пада (Inglehart, 1999b). Реч је о кључном културолошком концепту који прати смену епоха (Giddens, 1991; Beck, 1992; Beck, Beck-Gernsheim, 2002). Историјски, овај процес је достигао врхунац након Другог светског рата, чије се последице, са теоријско-вредносног становишта, различито тумаче. Изгледа да постоји мало споразума о дефинисању и тумачењу овог процеса, те самим тим постоје различите процене о последицама индивидуализације уопште, као и повећање индивидуализма посебно. Неки аутори имају *позитиван став*, тврдећи да је индивидуализација отворила простор актерима (или агентима) за слободно изражавање вредности и оспоравање традиције, те за креативност и самоактуализацију (Yankelovich, 1981; Inglehart, 1990); док је друга група аутора *критички настројена*, тврдећи да је индивидуализација довела до нарушавања солидарности, социјалне дисолуције, изолације и отуђења, примећене кроз конзумеризам, хедонизам и нарцизам (Lasch, 1979; Sennet, 1977).

¹⁰⁰ Према Инглехарту, то представља кретање од материјалистичких ка постматеријалистичким вредностима.

¹⁰¹ Инглехарт користи Масловљеву вредносну хијерархију за материјалистичко-постматеријалистичку скалу.

Извор: Inglehart, 1977: 42.

Према овој перспективи, људски циљеви су подељени у неколико фактора у хијерархијски поредак. Генерално, постоје две категорије, односно: (1) физиолошке потребе, и потребе (2) социјалне самоактуализације. Маслов тврди да се људи понашају у складу са задовољењем различитих потреба, хијерархијски распоређене, у складу, опет, са хитношћу њиховог задовољења (видети: Maslow, 1954; и графикон 9). Према овом приступу вредносни приоритети појединца одражавају социо-економске услове средине, при чему се највећа субјективна вредност придаје најважнијим незадовољеним потребама (Inglehart, 1977: 3). Најпре тежимо да задовољимо базичне егзистенцијалне потребе, након чега се јављају потребе ‘вишег реда’ (Maslow, 1970)¹⁰². Речју, то значи да појединци/актери највише вреднују оне ствари које су у дефициту¹⁰³. Отуда се материјалистичке вредности формирају у времену оскудице, а постматеријалистичке у времену обиља.

Графикон 9: Хијерархија потреба према Масловљевом моделу

Извор: Семинар *Политичка култура истраживања*; Др Сузана Пикел.

¹⁰² Базични ниво хијерархије сачињавају оне потребе чије је задовољавање услов физичког опстанка појединца, при чему су физиолошке потребе подељене на: (а) потребе одржавања и (б) потребе за безбедност (а то су, пре свега, потребе као што су храна, вода и склониште). Након што се ове потребе задовоље, јављају се потребе за сигурношћу и прихватањем (за љубављу, припадношћу и поштовањем), а у самом врху хијерархије су потребе за самоизражавањем, социјабилношћу и самоостварење, односно сет циљева који се односе на интелектуално и естетско задовољство (које Маслов назива „потребама самоактуализације“) (видети: Maslow, 1954; Knutson, 1972; Allardt, 1973).

¹⁰³ Ако људи живе у материјалној оскудици, они ће највише вредновати новац и материјалне ствари (*материјалистичка вредносна оријентација*); а ако нису материјално угрожени, а истовремено су веома индивидуални и недостаје им исказивање властите индивидуалности, вредноваће управо оне ствари које излазе у сусрет њиховим потребама овог типа (*постматеријалистичке вредности*) (Inglehart, 2008: 131; Бешић, 2014а: 23).

Посебан извор Инглехартових теза заснива се на *теорији модернизације друштва*¹⁰⁴ на историјском нивоу (полазећи од тога да се друштво након ренесансе, а нарочито након индустријске револуције динамично мења)¹⁰⁵. Присталице процеса модернизације полазе од тога да *економски развој доноси културне промене* (прихваћена теза од стране теоретичара модернизације од Маркса наовамо). Вредносне оријентације, које су саставни део културе¹⁰⁶, мењају се услед крупних друштвених промена, које су последица модернизације (а историјски се крећу од традиционалних ка модерним вредностима, а по мишљењу Инглехарта и од модерних ка постмодерним).

Једна од битних Инглехартових иновација у модернизацијској теорији је у томе што он не претпоставља аутоматско напредовање према модерности¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Ова теорија, која епистемолошки подразумева афирмацију идеје прогреса, говори о грубо предвидљивим последицама социо-економског развоја на доминантне вредности одређене заједнице (Inkeles, 1969; Inkeles, Smith, 1974; Lerner, 1964; Smith, Inkeles, 1966). Према овој теорији могу се поставити две интересантне хипотезе: 1) *Прва хипотеза гласи*: како модерна, односно индустријализована, друштва напредују (технолошки и економски) доћи ће до процеса индивидуализације, при чему ће се вредности њиховог становништва мењати (променити) са колективистичког на индивидуалистички етос; 2) *Друга хипотеза* (нешто слична претходној) гласи: како модерна друштва напредују, са процесом рационализације, доћи ће и промена вредносних образаца становништва која се радикално мења са „апсолутне етике принципа“ на „прагматичну етику одговорности“, односно од суштинског ка инструменталистичком етосу (Halman, et al., 1987; Halman, 1991; Ester, et al., 1994). Потврда за то је да је сила индустријских околности, својствена логици индустријализма да убеђује људе да поштују индивидуална и инструменталистичка уверења и вредности; те да, у оној мери у којој индустријализација, урбанизација и развој великих бирократских структура ствара, више или мање, стандардна окружења, са мање или више стандардним, институционалним притисцима за одређене групе, на том степену они треба да производе више или мање стандардних образаца веровања и вредности (Inkeles, 1960; Inkeles, Smith, 1974).

¹⁰⁵ Изузетно је важно нагласити да је теорија модернизације, дуго времена, доминантна теорија у друштвеним наукама, чији је задатак усмерен на објашњењу технолошких, економских и друштвено-културних промена; углавном преокупирана трансформацијом преиндустријског у индустријско друштво, са свим његовим последицама (опширније видети: Appelbaum, 1970: 36–54; Smelser, 1966; Smith, 1973: 60–75; Sztompka, 1993: 129–132). Једна од главних претпоставки ове теорије јесу неповратне, праволињске, једносмерне и постепене промене од преиндустријског друштва ка традиционалном, односно ка модерном (тј. од традиционалних, религиозних вредности ка рационалним световним) (опширније видети: Weber, 1993 [1904], Tönnies, 1957 [1887], Marx, 1954 [1859], итд). На ово место је потребно указати на мишљење једног теоретичара ДиМагиа [*DiMaggio*], који је, међутим, супротно од Инглехарта, тврдио да су културне вредности релативно независне од било чега што се дешава у економском систему, те је, стога, предвидео постојаност традиционалних вредности (DiMaggio, 1994). Оваква разматрања и предвиђања довела су до великог броја уздужних и крос-националних студија у потрази за јединством и разноликошћу, континуитетом и променама самих вредности (Arts, Hagenaars, Halman, 2003; Arts, Halman, 2004; Ester, Braun, Vinken, 2006; итд).

¹⁰⁶ За терминологију популарних појмова става и вредности, Инглехарт понекад користи израз „култура“. Међутим, треба напоменути да се „култура“ у том конкретном смислу разликује од дефиниције „културе“ углавном коришћене за описивање традиционално наслеђеног скупа норми, обичаја и вредности у датом друштву. Прво значење, према његовим речима, укључује популарне појмове ставова и вредности, пре и после трансформације изазване економским или модернизацијским развојем друштва, а, опет, под претпоставком да су такви ставови и вредности (барем неки њихови делови) подложни промени. Ово, наравно, више обухвата бављење „разликама“ између друштва са одређеним степеном доследности или трајности (Inglehart, 1977). Напомињемо да ће, у нашем истраживању, други смисао терминолошког израза „културе“ бити изостављен.

¹⁰⁷ Инглехарт је предложио потребу за неколико амандмана свим оним истраживачима вредности који желе да наставе да раде са теоријом модернизације (Inglehart, 1977, 1990, 1997). *Први амандман* је чињеница да је човечанство ушло у нову историјску фазу – постмодерности или пост-индустријализма. Ова нова фаза није само пропраћена новим технологијама (информационе и комуникационе технологије) и економским променама (попут: глобализације тржишта и флексибилности

Спроведеним таласима истраживања неколико аутора дели мишљење о постојању тзв. „делимичне модернизације“, односно идеје да нису сви друштвени домени модернизације присутни у истој мери, и истом брзином. Овај појам „делимичне модернизације“ у складу је са Огбурновом [*Ogburn*] теоријом „културног заостајања“, која се односи на идеју да *материјална култура* (технологија, економија) има тенденцију да се мења рапидно брзо и да еволуира; док *нематеријална култура* (вредности, норме, улоге) тежи да се одупру променама и остану фиксирани дужи временски период (Ogburn, 1952; 1957). Без улажења у детаље ове његове теорије, дајемо значај Инглехартовом предлогу решења у вези са проблемом због чега постоји временска разлика између техничких иновација и економског раста с једне стране, и промене вредности, с друге стране (видети: Inglehart, 1971a, 1977, 1990).

Према Инглехартовим основним тезама видели смо да генерације које су живеле у оскудици формирају *материјалистичке вредности*, а генерације које су се формирале у време обиља *постматеријалистичке вредности*. Инглехартовим речима, тако формиране вредности појединац задржава и касније у животу. Реч је, наиме, о Инглехартовој тзв. ‘генерацијској хипотези’ (тзв. *хипотези социјализације – generational hypothesis*); која подразумева да се у одређеним фазама живота, с обзиром на економско стање друштва, формирају наше потребе (тзв. *формативна искуства*) (Inglehart, 1999a: 220)¹⁰⁸. Основна структура личности се према томе обликује док појединац достигне зрелост (Inglehart, 1990: 69), и доживљавају промене релативно мало након тога (Inglehart, 1999a: 220–221). Према овом приступу, које је прожето од Платона до Фројда, претпоставља се да нечије основне вредности одражавају услове који су доминирали током (његовог) сазревања (Inglehart, 1981: 881), и те се вредности мењају углавном кроз *интергенерацијску смену становништва* (Inglehart, 2008: 131).

Инглехартовски речено, проистиче, *прво*: да постматеријалистичке вредности замењују материјалистичке на историјској равни; и *друго*: да се ове разлике могу идентификовати и на интергенерацијском нивоу, с обзиром да је свака генерација обликована друштвеним условима који су деловали на појединце у формативном периоду њиховог развоја. Фундаменталне промене вредности одвијају се постепено, како млађе генерације смењују старије у одраслој популацији одређеног друштва. У складу са тим, након дужег периода економске и физичке сигурности и већег броја генерација које су одрастале у таквом окружењу, могу се очекивати значајне разлике између вредносних приоритета млађих и старијих група услед значајно различитих формативних искустава социјализације (Mrđa, 2016: 49)¹⁰⁹.

рада), већ је са собом донела и нове вредности – преласка са материјалистичких на постматеријалистичке вредности. *Други амандман* је да се поред узимања у обзир дугорочних догађаја, узимају у обзир и краткорочне промене (као што су ратови и револуције). *Трећи амандман* уграђује у теорију модернизације теоретски појам „путање зависности“ – која подразумева да иако правац промена може бити уобичајен у различитим друштвима, свако се друштво развија сопственом брзином, и на препознатљив начин одражава друштвено-културна искуства и историјско наслеђе.

¹⁰⁸ Опширније о формативном искуству и периоду у наставку текста.

¹⁰⁹ Зато се вредносне оријентације код појединца могу разумети само уколико истог (појединца) сместимо унутар његове/њене генерацијске локације.

Однос између друштвено-економског окружења и вредносних приоритета није увек прилагођен. Значајна кашњења укључена су у нечије основне вредности и одраз су услова који су владали током нечијег сазревања (Inglehart, 1999a: 220). Због тога, Инглехарт друштвене промене тумачи као промене у култури, које се дешавају *сменом генерација*, са нагласком да долазећа генерација има другачије вредносне оријентације од претходне генерације (Inglehart, 2008: 132). Преузимајући тзв. хипотезу социјализације, Инглехарт објашњава да се наведене интергенерацијске разлике у основним вредностима дешавају услед друштвених услова који су утицали на припаднике једне генерације у периоду њеног формирања (док су старије генерације формиране у условима материјалне оскудице, долазеће генерације формиране су у условима друштвеног благостања) (Inglehart, 1999a: 220–221). Стога старије генерације карактерише материјалистичка, а млађе постматеријалистичка оријентација.

Консеквентно, генерацијском сменом дешава се „тиха револуција“, где се мењају доминантни вредносни обрасци у друштву, а сменом вредности – дешавају се значајне промене у култури. Уместо вредности усмерених на физички опстанак, у друштву доминирају вредности усмерене на личност, самоактуализацију и благостање (Inglehart, 1977).

Како би објаснио промене у доминантним вредностима (о чему ће касније бити нешто више речи), Инглехарт прибегава *еволуционој парадигми*: промене вредности представљају еволуциони процес, у оквиру којег оне институције, или вредности, које најбоље одговарају датим условима егзистенције имају селективну предност над институцијама и вредностима које им слабије одговарају (видети: Пешић, 2016). Доминација одређених вредности у друштву објашњава се механизмима селекције и адаптације, па тако доминантне вредносне оријентације рефлектују преовлађујуће егзистенцијалне услове¹¹⁰. Са променом ових услова треба очекивати и одговарајућу промену владајућих вредносних оријентација. Ипак, Инглехарт упозорава, не треба очекивати истовременост датих процеса, већ одређени период „закашњења“, током којег долази до експериментисања са животним стратегијама које би одговарале новим условима живота. При томе, нове животне стратегије пре ће усвојити млади, него старији људи, код којих је присутно нешто спорије напуштање уврежених навика и погледа на свет. Међутим, када једном дође до успостављања нове животне стратегије, сматра Инглехарт, наредне генерације ће имати могућност избора и усвајања оне стратегије која најбоље одговара њиховом егзистенцијалном искуству (Inglehart, Welzel, 2005a: 23).

3. 2. Проширене тезе Инглехартове теорије

Основна Инглехартова полазишта временом су допуњена и проширена новим (Inglehart, Baker, 2000). У почетку је суштински концепт Инглехартове теорије била димензија (*пост*)материјалистичких вредности. Њено ширење је у популацијама

¹¹⁰ Полазећи од еволуционе парадигме и идеје о селекцији и опстанку оних културних и институционалних форми које су се током историје показале најфункционалнијим, Инглехарт тумачи крах европских социјалистичких система као неуспех ауторитарно вођених државних економија да опстану у компетитивном капиталистичком окружењу (Inglehart, 1997: 16).

развијених демократских земаља тумачено као последица дугорочног економског развоја у овим срединама, након Другог светског рата. Оне су довеле до просперитета у којима су одрастале младе генерације, које су, самим тим, биле постматеријалистички оријентисане (Инглехарт, 1971b; 1990). По његовом схватању су, *постматеријалистичке вредности*, схваћене као давање предности самоизражавању (Inglehart, Welzel, 2005a) или еманципаторским вредностима (Welzel, Inglehart, 2009) и квалитету живота (опширније у: Gurin, et al, 1960; Cantril, 1965; Bradburn, 1969), за разлику од физичке и економске сигурности (Inglehart, 1971b; 1977: 28). Ове вредности посматране су као главна манифестација промене вредности у развијеним друштвима, као главна компонента демократске политичке културе, и нека врста културног предуслова демократије (Inglehart, 1971b; 1990; 1997)¹¹¹.

Треба издвојити нову верзију теорије модернизације тзв. *«рефлексивна модернизација»* (Inglehart, Welzel, 2005a; Beck, 1992; Giddens, 1990; Arts, Halman, 2004), према којој се претпоставља да људи имају искуства, развијају ставове и вредности као одговор на њихово окружење. Теорија сматра да, у оквиру широких лимита, исти ситуациони притисци, исти оквир за живот, појединац доживљава као сличан, те да ће генерисати исту или сличну реакцију код људи из различитих земаља (Inkeles, 1960). Процес модернизације се, према Инглехартовој *ревидираној теорији модернизације*, одвија кроз две главне фазе – индустријску и постиндустријску – од којих свака са собом носи промене у преовлађујућим погледима на свет (Pavlović, 2009c). *Индустријска револуција* била је повезана са помаком од традиционалних ка секуларно-рационалним вредностима, носећи са собом бирократизацију, централизацију, стандардизацију и секуларизацију ауторитета. Овај помак, према Инглехарту, не представља критичко преиспитивање, већ само померање основе ауторитета од традиционално-религиозних ка секуларно-рационалним изворима (Inglehart, Welzel, 2005a). Појава *постиндустријског друштва* доводи до промене у другом правцу. Економски раст и држава благостања увећавају стандард становништва, до те мере да се задовољавање материјалних потреба може узети „здро за готово“. Растући нивои образовања, ширење масовних комуникација и рад са људима, симболима и информацијама где људи пре „мисле него што раде“ (Fukujama, 2002: 116), повећавају интелектуалне вештине људи, док растућа социјална комплексност, дестандардизација економских активности, али и друштвеног живота уопште, шири и диверсификује људске социјалне могућности. Све то води материјалној, интелектуалној и социјалној аутономији појединца, што за последицу има преиспитивање неконтролисаног и неограниченог ауторитета над људима, и осетљивост за идеје индивидуалне слободе и једнакости, тј. растућу еманципацију како од религијских, тако и од секуларно-рационалних ауторитета (Pavlović, 2009c: 151).

Обе фазе модернизације (индустријска и постиндустријска) увећавају осећај егзистенцијалне сигурности, и доводе до преобликовања оријентација према ауторитету, при чему се међусобно разликују по степену развијања индивидуалне

¹¹¹ Током последњих неколико деценија, постматеријалистичке вредности, постале су незаобилазан елемент сваке озбиљне компаративне анализе политичке културе или промена у доминантним вредностима одређеног друштва.

аутономије (Pavlović, 2009b: 20). Тако, „индустријска фаза модернизације доноси са собом секуларизацију ауторитета, док постиндустријска фаза доводи до еманципације од ауторитета“ (Inglehart, Welzel, 2005a: 25)¹¹².

Иако оставља могућност да индустријализација и урбанизација доведу до мноштва различитих политичких и културних система, при детектовању развојних фаза кроз које су прошла или пролазе друштва, Инглехарт се држи класификација које су развијене у оквирима теорије модернизације. Главна линија поделе остаје она на *традиционална* (прединдустријска) и *модерна* (индустријска друштва), којима кореспондирају традиционалне и модерне вредности (Inglehart, 1977). Ипак, услед немогућности да овом парадигмом објасни промене настале услед савремених развојних тенденција, у новијим радовима Инглехарт проширује аналитички оквир на дводимензионални модел вредносних промена, који одговара индустријској и постиндустријској фази друштвеног развоја. Отуда се од средине деведесетих година 20. века, примећују новине и померања теоријског фокуса у његовим радовима. Тако је, на основу података из четири таласа WVS (у којима је учествовало преко 70 земаља у свету, укупно близу 200 истраживања, односно преко 250.000 испитаника) Инглехарт идентификовао две димензије крос-културних варијација: 1) *традиционално/секуларно-рационалне вредности*, и 2) *вредности преживљавања/самоизражавања* (Baker, 2005; Inglehart, 1997: 81–98; Inglehart, Baker, 2000; Inglehart, Welzel, 2005a), које представљају исходе две фазе модернизације.

Два добијена фактора (заједно са Хантингтоновом [*Huntington*] класификацијом цивилизације (Huntington, 1996)), Инглехарту су послужила као основа за конструисање познате *културне мапе света* (опширније о креацији Инглехарт-Велзел културне мапе света видети у прилогу тезе 3). Од тада су сви каснији његови радови били проширени овим становиштима (Inglehart, Baker, 2000).

Већи део варијације у људским вредностима између друштава се углавном своди на ове две велике димензије: *традиционалне вредности* наспрам *секуларно-рационалних вредности* (као прва димензија на *x* оси) и *вредности преживљавања* наспрам *вредности самоизражавања* (као друга димензија на *y* оси) (опширније у: Inglehart, et al., 2004) (у даљем тексту биће више речи о наведеним димензијама). Према Инглехарту и Велзу [*Welzel*] обе димензије су блиско повезани са економским развојем, при чему снажна веза између система вредности и БДП-а по глави становника указује на то да економски развој тежи да произведе приближно предвидљиве промене у веровањима и друштвеним вредностима (Inglehart, Welzel, 2010b: 41)¹¹³.

Са модерношћу људи своје приоритете преусмеравају са традиционалних ка секуларно-рационалним вредностима, као реакција и осећај повећања егзистенцијалне сигурности (или обрнуто, када се тај осећај смањује). С обзиром да се највећи раст

¹¹² Овај процес, по мишљењу Инглехарта, чини суштинску карактеристику људског развоја, јер наглашава најдистинктивније својство човека: способност да доноси одлуке и понаша се у складу са личним аутономним изборима.

¹¹³ Упоредивањем ставова земаља, из узастопних таласа истраживања вредности од 1981. до 2007. године, можемо уочити да су готово све земље, код којих се јасно види пораст БДП-а по глави становника, искусиле предвидљиве промене у својим вредностима (погледати прилог 4 о промени вредности).

егзистенцијалне сигурности јавља код преласка из аграрног у индустријско друштво, највећи помак од традиционалног ка секуларно-рационалним вредностима се дешава управо у овој фази. Прелазак са вредности преживљавања на вредности самоизражавања везује се за повећање осећаја индивидуалне делатности (и обрнуто), и присутан је највише у фази преласка из индустријског друштва у друштво знања (Inglehart, Welzel, 2005a: chapter 2)¹¹⁴.

Док је основно културно обележје прве развојне фазе секуларизација, друга је обележена еманципацијом од ауторитета (Inglehart, Welzel, 2005a: 25). Ова друга димензија вредносних промена суштински се поклапа са поделом на материјалистичке и постматеријалистичке вредности (Inglehart, Baker, 2000). У наставку биће дат појединачни опис сваке од наведених варијација, при чему треба навестити да у крајњем исходу Инглехартов приступ теорији модернизације методолошки подразумева историјско и генерацијско кретање од вредновања борбе за опстанак ка вредновању благостања, као и кретање од традиционалних ка секуларним вредностима.

Традиционалне вредности карактерише висок ниво националног поноса и перспективе, и изразито негативан став према разводу, абортусу, еутаназији и самоубиству (Inglehart, Welzel, 2014). Посебно се истиче комплекс религиозних вредности, осећање националног поноса, поштовање и потчињавање ауторитету (став да деца кроз васпитање треба да се науче послушности и поштовању старијих), поштовање послушности и брака (уверење да је породица најважнија институција, као и норму да се има већи број деце од двоје), доминацију мушкараца у друштвеном, политичком и економском животу, високо вредновање рада (схваћеног као напрезање и марљивост) (Inglehart, Welzel, 2005a: chapter 2)¹¹⁵.

Секуларно-рационалне вредности, често се називају «модерне» или «постмодерне» вредности (secular-rational values), и карактеришу их супротне преференције у односу на, прво споменуте, традиционалне вредности. Она друштва која прихватају ове вредности стављају мањи нагласак на религију, традиционалне породичне вредности и ауторитет, док су им развод, абортус, еутаназија и самоубиство „релативно прихватљиве“. Подразумевају мотив постигнућа (амбициозност), високо цењење политике, толерантан став према абортусу и разводу, уверење да је код деце васпитањем најважније развити осећање одговорности, одлучност и штедљивост

¹¹⁴ Разлике вредности између друштава широм света показују изражен образац културне зоне. Најјачи нагласак на традиционалне вредности и вредности преживљавања налазе се у исламским друштвима на Блиском истоку. Насупрот томе, најјачи нагласак на секуларно-рационалним вредностима и вредностима самоизражавања налази се у протестантским друштвима северне Европе (Welzel, Inglehart, Klingemann 2003, 341–380). Мапа земље са заједничким карактеристикама групише и као „исламске“, или „англофоне“, што показује у којој мери културу обликују ствари као што су језик, или религија. Помало поједностављена анализа показује да са повећањем животног стандарда и са преласком из статуса земље у развоју у правцу индустријализације и постиндустријског друштва знања, земља тежи да се креће дијагонално, из левог доњег угла (сиромашне) ка горњем десном углу (богате), што указује на помак у обе димензије.

¹¹⁵ „Традиционални ауторитет“ обухвата: осећање националног поноса, комплекс религиозних вредности, уверење да је породица најважнија институција, високо вредновање рада и марљивости и уверење да деца васпитањем треба да се науче послушности и поштовању старијих (Inglehart, 1997).

(Inglehart, Welzel, 2014)¹¹⁶. Већи нагласак на овим вредностима производи културу поверења и толеранције, у којима људи придају велику важност вредностима индивидуалне слободе и самоизражавања, и имају активистичке политичке оријентације (Inglehart, Welzel, 2010b: 41).

Вредности преживљавања (опстанка/оскудице) карактерише несигурност, ниска примања; наглашавају економску и физичку сигурност (висока процена новца, науке и технологије). Присутан је осећај угрожености страним утицајима, етничком разноврсношћу и културним променама. Све то води нетрпељивости према мањинским групама, инсистирању на традиционалним полним улогама (ставу да жена мора имати децу да би била срећна и да је неопходно да деца имају оба родитеља, тј. неприхватање идеје и праксе да жена има децу без мужа), ауторитарном моделу у политици. То је повезано са релативно етноцентричним изгледима и ниским нивоом поверења и толеранције (неприхватање хомосексуалности, апстиненције од политичког деловања, неповерења у странце и слаб осећај среће) (Inglehart, Welzel, 2014). Истовремено укључује приоритет сигурности над слободом. Другим речима, «када је опстанак несигуран, културна разноврсност изгледа угрожавајуће» (Baker, 2005: 22). Ове вредности (*survival values*) карактеристичне су за источне земље света (Inglehart, Welzel, 2005a: chapter 2)¹¹⁷.

*Вредности самоизражавања или благостања (self-expression values)*¹¹⁸ – дају предност базичном поверењу у људе (на шта упућују, још, Алмонд [*Almond*] и Верба [*Verba*] – Almond, Verba, 1980). Даје се висок приоритет заштити и очувању животне средине и висок приоритет еколошким вредностима, постматеријализам (који према Инглехарту укључује: солидарност, естетизам, преферирање идеје у односу на новац, итд.), задовољство животом и личним здрављем, толерантан став према другима (странцима) и сексуалним мањинама (LGBT популацији), женским покретима (равноправности полова), растућим захтевима за учешће у доношењу одлука у економском и политичком животу, али и уверење да васпитањем треба да се подстичу њихова маштовитост и креативност (Inglehart, Welzel, 2014)¹¹⁹. Заступљеност ових

¹¹⁶ Заједно са материјализмом ове вредности су биле формулисане од стране филозофа и левичарске политичке стране још у Француској револуцији, и могу због тога бити забележене нарочито у земљама са дугом историјом социјалдемократске или социјалистичке политике, као и у земљама где велики део становништва на факултетима студира филозофију и природне науке, с обзиром да ставови становништва у великој мери зависе и од филозофских, политичких и верских идеја које у земљи преовлађују. „Секуларно-рационални ауторитет“ подразумева: амбициозност, високо цењење политике, високо толерантан став према разводу брака и уверење да се васпитањем код деце требају развијати осећање одговорности, одлучности и штедљивости (Inglehart, 1997).

¹¹⁷ „Вредности преживљавања“ садрже: мањак осећања среће, одбацивање „спољашњих група“ и „другачијих особа“, високо цењење новца, науке и технологије, уверење да деца васпитањем треба да се науче марљивости, и мишљење да предност при запошљавању у доба кризе треба да имају земљаци (Inglehart, 1997).

¹¹⁸ Вредности самоизражавања су постале један од кључних елемената крос-културних истраживања које свака озбиљна студија вредности и/или политичке културе узима у обзир. Према Павловићу управо је сам Инглехарт један од најцитиранијих, али и најспораванијих аутора у овој области (Pavlović, 2009c).

¹¹⁹ Инглехарт је на основу факторске анализе постојећих димензија потврдио неке своје основне претпоставке. Наиме, утврдио је да на интензитет раширености вредности самоизражавања интензивно утиче ниво социо-економског развоја друштва (Inglehart, Welzel, 2005a). Наведене вредности су у високој

вредности видљива је у западним земљама света, где у либералној постиндустријској привреди, све већи део становништва узима опстанак и слободу мисли „здрово за готово“, те се и „самоизражавање“ високо цени¹²⁰. Када се опстанак узима „здрово за готово“, етничке и културне разноликости постају све прихватљивије (где се различитост не посматра само као толеранција, већ може бити позитивно вреднована као интересантна и стимулативна)¹²¹. Према Инглехарту (Inglehart, 2005a; 2005b; 2007b; Inglehart, Welzel, 2003; 2005a; 2005b; Welzel et al. 2005; Welzel et al., 2003) реч је о таквој димензији крос-културних варијација, која се развија као последица утицаја социо-економског развоја, која по теорији, има узрочан утицај на јављање и опстанак демократских институција једног друштва, тј. демократског система. Уједно се сматра и субјективним аспектом демократске политичке културе (Pavlović, 2006)¹²².

3. 3. Инглехартова концепција промене вредносних оријентација

Масовне културне промене, како су истакли Инглехарт и Бејкер (на основу Мрђе - Mrđa, 2016) делују на постојаност препознатљивих традиционалних вредности. Индустријализација промовише прелазак са традиционалног ка секуларно-рационалним вредностима (Inglehart, 1977, 1997), а успон постиндустријског друштва доноси заокрет ка више поверења, толеранције, благостања и постматеријалистичке вредности (Inglehart, 1997). С друге стране, економска криза и осиромашење већине друштвених група тежи да покрене друштво у супротном смеру. Даљим економским развојем, утицај традиционалних система вредности ће вероватно нестати; међутим, системи веровања показују изузетну издржљивост и отпорност. Теоретичари модернизације су делимично у праву. Успон индустријског друштва је повезан са кохерентним културним померањима са традиционалних система вредности, а успон постиндустријског друштва повезан је са удаљавањем од апсолутних норми и вредности ка рационалности, толеранцији и постиндустријским вредностима.

корелацији са мерама других сродних концепата са којима постоје теоријске сличности (попут индивидуализма-колективизма, о коме говори Хофштед (Hofstede, 1980), потом Шварцова димензија аутономија-укорењеност (Schwartz, 2007), или са економским индикаторима (тј. квалитетом демократских институција) (Inglehart, 2005a).

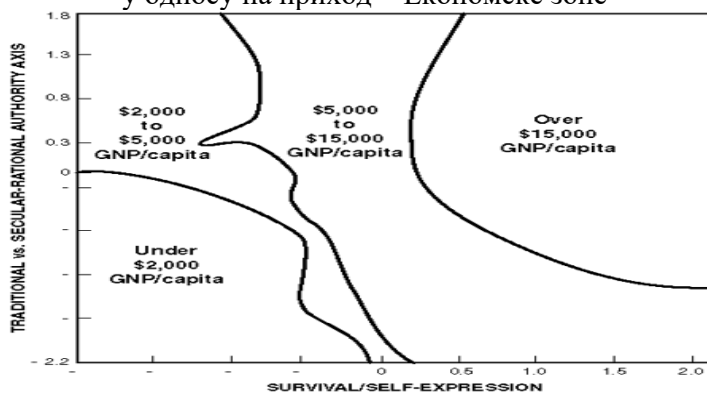
¹²⁰ Инглехарт је, у својим каснијим истраживањима, проширио варијабле у WVS које су уско повезане са овим димензијама, о чему ће бити речи у методолошком делу.

¹²¹ Вредности самоизражавања су у неким истраживањима операционализоване преко пет елемената у које спадају: слобода и партиципација (преференција постматеријалистичких циљева даљег друштвеног развоја), јавно самоизражавање (спремност за потписивање петиције), толеранција различитости ((не)оправдавање хомосексуалности), субјективно благостање (процена степена личне среће) и интерперсонално поверење (уверење да се већини људи може веровати) (Pavlović, 2009c: 153). Односно „вредности благостања“ садрже: поверење у друге људе, очување животне средине, солидарност, предност идејама у односу на новац (постматеријализам), задовољство животом, толеранција према сексуалним мањинама и уверење да се васпитањем код деце требају развијати креативност и маштовитост (Inglehart, 1997).

¹²² Истраживање вредности самоизражавања представља нов концепт, с обзиром да се њиме, као предмет детаљније теоријске или емпиријске анализе у нашој земљи, бавио, до сада колега Зоран Павловић у свом истраживачком подухвату (опширније у: Pavlović, 2009b).

Инглехарт је (на основу анализе Светског истраживања вредности 1990–1991. године у 43 друштва) показао да се поглед на свет у богатим друштвима разликује од оних друштава са ниским примањима, и то у широком спектру политичких, друштвених и верских норми и веровања, што потврђује да економски развој има снажан утицај на културне вредности (видети: Inglehart, 1977). Тако се системи вредности богатих земаља разликују од система вредности сиромашних земаља (у графикаону 54, који следи, Инглехарт даје илустративан приказ разлике система вредности)¹²³.

Графикон 54: Разлике система вредности богатих и сиромашних земаља у односу на приход – Економске зоне

Извор: Inglehart, 1977: 105.

Економски раст/статус, али не појединаца и група, него држава, свакако има свој утицај на промене, и показао се као релевантан. Пре свега јасно су видљиве стопе раста прихода (где је реални доходак по глави становника сада барем дупло већи него што је био пре Другог светског рата у готово свим западним земљама), које су утростручиле или чак четворостручиле осећај економског и физичког обезбеђења; а већи приходи и програми заштите смањују сиромаштво, претходно присутан међу највећим делом становништва. Ипак, постоје бројни подаци који важност ефекту периода дају предност. Како Инглехарт и Велзел (2005а) показују, они одражавају тренутне економске услове, посебно нивое инфлације, али немају трајан утицај: тако на пример, млађе кохорте остају релативно пост-материјалистичке упркос краткорочним флукуацијама. Током периода од 35 година нису пронађене тенденције за чланове изнедрелих генерација да постају материјалистичке, као што су старије, већ је већина хорде незнатно више постматеријалистичка на крају ове временске серије него што су биле на почетку.

¹²³ На графикону у доњем левом квадрату приказане су земље са ниским приходима (испод 2000\$ БДП по глави становника), док су богата друштва заузела горњи десни квадрат (више од 15000\$ БДП по глави становника). У првој групи спадају Азија (јужна), Африка, бивши комунисти и део православних културних зона; док друга економска зона припада Протестантима, бившим комунистима, Конфуцијанцима, Католицима, и подручју енглеско-културне зоне. Преостала друштва спадају у две средње културно-економске зоне.

Обимна емпиријска евиденција показала је да доминантан систем вредности једног друштва у великој мери зависи од нивоа, пре свега *економског развоја*. Теоретичари модернизације, почев од Карла Маркса до Даниела Бела тврде да економски развој доноси свеprisутне културне промене. Тачније, економски развој је повезан с помаком од апсолутних норми и вредности према рационалности, толеранцији, поверењу и партиципацији¹²⁴, па можемо да закључимо да транзиција од традиционализма ка модернизму има далекосежне последице на вредносне обрасце (Pavlović, 2006: 248). За разлику од њих, неки други теоретичари, као што су Макс Вебер и Самуел Хантингтон, тврде да културне вредности имају трајан и аутономни утицај на друштво. Инглехарт упућује да економски развој има систематске и, у одређеној мери, предвидљиве културне и политичке последице, које се, према његовим речима, не „пеглају“ законом историје; већ су вероватни трендови (Inglehart, Baker, 2000: 20; Inglehart, 1990; 1997; Arts, Halman, 2004; Baker, 2005)¹²⁵.

Економски развој тежи да гура друштва у заједничком правцу, али уместо да конвергирају, изгледа да се крећу по паралелним путањама обликованим својим културним наслеђем. Због тога, Инглехарт и Бејкер предлажу неколико модификације теорије модернизације (Inglehart, Baker, 2000).

1. Прво, *модернизација не прати линеарну путању* – Успон услужног сектора и прелазак ка друштву знања повезан је са културним променама различитим од оних које карактеришу индустријализацију. Штавише, дуготрајна економска криза може да преокрене ефекте модернизације, што је резултирало повратку ка традиционалним вредностима.
2. Друго, *теза о секуларизацији је веома поједностављена* – Истраживачки налази указују на то да се углавном она односи на фазу индустријализације при прелазу из аграрног друштва у индустријско друштво, која је завршена пре извесног времена у најразвијенијим индустријским друштвима. Ова промена је повезана са великим падом улоге цркве. То је навело Маркса и друге да претпоставе да ће, на дужи рок, верска уверења изумрети. Прелазак са аграрног ка урбаном индустријском друштву смањује значај организоване религије, али то је противтежа све веће забринутости за смисао и сврху живота.
3. Треће, *културне промене изгледа имају зависну путању* – Економски развој тежи да донесе опште културне промене, али чињеница да је друштво историјски

¹²⁴ Широко културно наслеђе друштва (протестантизам, католичанство, православље, конфучијанство, или пак комунизам) оставља траг на вредности које трају упркос модернизацији. Осим тога, разлике између вредности у оквиру датих друштава су много мање међу припадницима различитих религија него што су унакрсне националне разлике. Након што бивају успостављене, такве крос-културне разлике постају део националне културе које се преносе путем образовних институција и масовних медија.

¹²⁵ Уколико укупни економски ниво у некој земљи значајно порасте, док у другом њеном делу стагнира, или се значајно смањи, све би то требало да утиче на саму дистрибуцију вредности, тако што ће код просперитетнијих чланова дате старосне групе превладавати постматеријалистичке вредности, за разлику од оних мање богатих. Слично је и са економском сигурношћу. Постоје очекивања да ће припадници из средње класе бити постматеријалистички оријентисани, из радничке класе мање, док најмање из сеоских домаћинстава (Inglehart, 1977: 73). То се истраживањем и доказало, посебно када је реч о квалификованим и неквалификованим радницима (Harris, 1973: 36–41).

обликовано од протестантизма, конфучијанизма или ислама оставља културну баштину са трајним ефектима који утичу на каснији развој.

4. Четврто, *погрешно је културне промене тумачити као „американизацију“* – Процесом индустријализације друштва уопште не постају слична Сједињеним Државама. У ствари, САД изгледају као да су посебан случај, јер многи посматрачи америчког живота тврдили су да Американци имају много традиционалних вредности и уверења него у било ком другом једнако просперитетном друштву. Економски развој је повезан са великим променама у преовлађујућим вредностима и уверењима: погледи на свет богатих друштава разликују се од сиромашних друштава. То не мора нужно да значи културну конвергенцију и не предвиђа општи правац културне промене, али даје неке параметре о вероватноћи да ће до таквих промена доћи (Inglehart, Baker, 2000).

Резултати првих истраживања постматеријалистичке тезе о вредносним променама потврдила су изложене хипотезе и предвиђања, јер су регистроване узрасне разлике у очекиваном правцу (Inglehart, 1971). Материјалистичке вредности доминантне су у старијим кохортама, али што је кохорта млађа, бројност материјалиста опада, док број постматеријалиста расте¹²⁶. Међутим, иако као оправдање може бити чињеница да појединци више прихватају материјалистичке вредности са повећавањем година старости, ипак се показало да групе не постају више материјалистичке са повећавањем година старости, већ да свака кохорта задржава своју релативну позицију (Abramson, Inglehart, 1992; Inglehart, Abramson, 1994). Свака нова старосна група укључена у истраживања касније више прихвата постматеријалистичке вредности него претходне и задржава ту карактеристику. Дакле, степен прихватања (пост) материјалистичких вредности једне исте групе мерено у различитим периодима истраживања има минималне варијације. С друге стране, у једном истом периоду истраживања степен прихватања ових вредности различитих узрасних група показује тенденцију пораста постматеријалистичких вредности у односу на узраст. Наравно, ове тенденције нису линеарне и законите, јер долази до периодичних флукуација које Инглехарт приписује дејству екстерних ефеката. Мисли се, пре свега, на нагле промене у социо-економском окружењу, које, у складу са хипотезом оскудице, могу довести до краткотрајних промена вредносних приоритета у складу са типом, структуром и јачином дејства тих екстерних фактора. Дакле, уколико су сви други услови једнаки, стабилне међугенерациске разлике значе да постоји дугорочна тенденција ка ширењу постматеријалистичких вредности, како млађе генерације смењују старије. У складу са хипотезом социјализације, промене се дешавају само у земљама у којима је било значајнијег економског раста. Високи нивои богатства у одређеној земљи, у одређеном тренутку, доводе до високе пропорције постматеријалистичких вредности код узрасних

¹²⁶ Инглехарт је тврдио да познавајући релативан број материјалиста и постматеријалиста, у свакој кохорти једног народа, уз познавање величине сваке те групе, могу се проценити (израчунати) износ вредносних промена сваке године које су резултат међугенерациске смене становништва (Inglehart, 1977: 138–139). Примери који показују како се промене у вредностима и вредносним оријентацијама израчунавају јесу методе: Бардија и сарадника (Bardi, et al., 2009), Маја и сарадника (Maio, et al., 2009), Феатхера (Feather, 1995) и Рокича (Rokeach, 1979).

група социјализованих у таквим условима, тако да висока стопа економског раста имплицира релативно брзо ширење оваквих вредности (Inglehart, Abramson 1992).

Стога, може се рећи да тенденције ка постматеријалистичким вредностима нису глобални феномени, већ су ограничени на државе које су оствариле дугорочнији и стабилнији економски раст у смислу акумулације апсолутног богатства. То додатно ојачава тезу да у основи оваквих кретања нису ефекти животног циклуса, јер би уочене промене у том случају требало да буду карактеристика било ког друштва, што су поменута лонгитудинална истраживања јасно показала. Због тога у својим каснијим радовима Инглехарт (Inglehart, 2007b) посматра ширење постматеријалистичких вредности – само као један аспект ширег процеса културних промена који преобликују скоро све сфере друштва.

У настојању да објасни везу између вредности на индивидуалном и друштвеном нивоу, Инглехарт прави разлику између промена у ставовима (доминантним вредносним оријентацијама) и институционалним променама (Pešić, 2016: 68–69). На првом аналитичком (индивидуалном) нивоу, као централни, детектује проблем односа између ставова и понашања људи, односно мере у којој међусобно кореспондирају. За разлику од Хофстедеа, који је овај проблем настојао да реши правећи разлику између уверења која се односе на пожељност као апстрактан појам, и оних која су ближа индивидуалним жељама, Инглехарт сматра да као битан посредујући фактор у односу став-понашање треба узети у обзир *ситуационе факторе*. Нити су сви ставови подједнако релевантни за одређене ситуације, нити су сва уверења подједнако чврста. Ставови који су централни и исказују чврсто интернализоване вредности током периода ране социјализације пре ће се испољити, и мање ће бити подложни промени, од ставова који су усвојени касније током живота и чија је позиција периферна у систему вредности. Процес социјализације се, у том смислу, показује као кључна карика у повезивању индивидуалних вредности и институционалног поретка (Inglehart, 1997: 52). С друге стране, полази од општег става да вредносни систем има значајну улогу у стварању културне основе лојалности датом политичко-економском систему. Систем вредности нема сопствену логику промене, он је увек у процесу интеракције са спољашњим економским и политичким факторима. Култура не представља насумичну збирку уверења, симбола и вредности, већ представља врсту стратегије којом се појединци и групе адаптирају спољним условима егзистенције. У настојању да поткрепи тезу да вредносни систем има улогу легитимације владајућег друштвеног поретка, он се позива на Веберов аргумент да сваки друштвени поредак почива на комбинацији спољне присиле (коју врши држава) и интернализovaných норми. Зависно од степена у којем су присутни један или други механизам, можемо разграничити различите типове легитимности на којима поредак почива. *Култура*, у том смислу, може бити схваћена као доминантна идеологија која има за циљ да оправда повиновање нормативно-институционалном поретку, али и да постави границе легитимног противљења (Inglehart, 1997: 54).

3. 4. Концептуализација и операционализација вредности према Инглехарту

Суштински концепт Инглехартове теорије, као што смо могли да видимо, јесу *две димензије вредности* – материјалистичке и постматеријалистичке – у зависности од тога којим вредностима појединци дају приоритет (Inglehart, 1977: 40–41). Реч је о:

- (а) *Материјалистичким вредностима* (безбедност, економска и политичка стабилност) које стављају нагласак на материјалистичке или физиолошке потребе (Inglehart, 1977: 28). У табеларном приказу у наставку, операционално су дати кључни индикатори материјализма (подршка законима и социјалном поретку и борба против раста цена – видети табелу 3).

Табела 3: Кључни индикатори материјализма

МАТЕРИЈАЛИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ			
		Индикатор	
ФИЗИОЛОШКЕ ПОТРЕБЕ	Потреба безбедности	1	ЈАКА ОДБРАМБЕНА СНАГА
		2	БОРБА ПРОТИВ КРИМИНАЛА
		3	ОДРЖАВАЊЕ РЕДА
	Изражавање	4	СТАБИЛНА ЕКОНОМИЈА
		5	ЕКОНОМСКИ РАСТ
		6	БОРБА ПРОТИВ РАСТА ЦЕНА
Подршка			

Извор: Inglehart, 1977: 42.

Рангирање материјалистичких вредности, од „најједноставнијих“ ка „најтежим“, могу се приказати на следећи начин (видети графикон 10).

Графикон 10: Рангирање материјалистичких вредности

Извор: Inglehart, 1977: 52.

- (б) *Постматеријалистичким вредностима* (присутне у условима мира и релативног просперитета) стављају нагласак на постматеријалистичке потребе (Inglehart, 1977: 48). Следећи приказ (табела 4) показује кључне

индикаторе ове вредносне оријентације (самоактуализација, демократија и толеранција)¹²⁷.

Табела 4: Кључни индикатори постматеријализма

ПОСТМАТЕРИЈАЛИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ			
			Индикатор
СОЦИЈАЛНЕ САМОАКТУАЛИЗОВАНЕ ПОТРЕБЕ	Естетске	1	ЛЕПИ ГРАДОВИ/ПРИРОДА
		2	ИДЕЈЕ
	Интелектуалне	3	СЛОБОДА ГОВОРА
		4	МАЊЕ БЕЗЛИЧНО ДРУШТВО
	Припадање и поштовање	5	ВИШЕ РЕЧИ О ПОСЛУ/ЗАЈЕДНИЦИ
		6	ВИШЕ РЕЧИ У ВЛАДИ

Извор: Inglehart, 1977: 42.

Према Инглехарту већи део варијације у људским вредностима између друштава углавном се своди на две велике димензије: *традиционалне вредности-секуларно-рационалних вредности* (као прва димензија на *x* оси) и *вредности преживљавања-вредности самоизражавања* (као друга димензија на *y* оси)¹²⁸ (опширније у: Inglehart, et al., 2004)¹²⁹. У наставку погледати табелу (табела 5), у којој је приказана факторска структура наведених димензија на индивидуалном и агрегатном нивоу, заједно са њиховим садржајем¹³⁰.

Табела 5: Инглехартове две димензије крос-културних варијација

Димензије	Фактор засићења			
	Нација	Степен	Индивидуа	Степен
ТРАДИЦИОНАЛНЕ vs. СЕКУЛАРНО-РАЦИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ				
Традиционалне вредности изражавају:				
Бог је веома важно у животу испитаника.	.91	.—	.70	.—

¹²⁷ Напомињемо да ће о операционализацији обе димензије бити више речи у методолошком делу.

¹²⁸ У појединим Инглехартовим радовима димензија преживљавања/самоизражавања описана је као: а) „синдром поверења, толеранције, субјективног благостања, политичког активизма и самоизражавања који се појављује у постиндустријским вредностима које карактерише висок ниво сигурности“ (Inglehart, Baker, 2000: 25); б) „кластер варијабли који укључује материјалистичке на супрот постматеријалистичким вредностима, субјективно благостање, интерперсонално поверење, политички активизам и толеранцију мањинских група“ (Inglehart, Baker, 2000: 29); в) „синдром масовно прихваћених ставова у чијој основи лежи једна димензија која одражава наглашавање слободе, толеранцију различитости и партиципацију“ (Inglehart, Welzel, 2005b: 67); г) „широк спектар уверења и вредности, која одражавају међугенерациски помак од наглашавања економске и физичке сигурности, пре свега, ка растућем наглашавању самоизражавања, субјективног благостања и квалитета живота“ (Inglehart, 2007b: 12).

¹²⁹ Инглехарт димензију „вредности преживљавања“ спрам „вредности самоизражавања“ често сматра једном од базичних вредносних димензија (Pantić, 2005: 52).

¹³⁰ Према Инглехарту и Велзу обе димензије су блиско повезани са економским развојем, при чему снажна веза између система вредности и БДП-а по глави становника указује на то да економски развој тежи да произведе приближно предвидљиве промене у веровањима и друштвеним вредностима (Inglehart, Welzel, 2010b: 41).

Важније је да се дете научи послушности и религијске вере од независности и одлучности.	.89	.—	.61	.—
Абортус никада није оправдан.	.82	.—	.61	.—
Испитаник има јак осећај националног поноса.	.82	.—	.60	.—
Испитаник фаворизује више поштовања према ауторитету.	.72	.—	.51	.—
(СЕКУЛАРНО-РАЦИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ акцентују супротно)				
ВРЕДНОСТИ ОПСТАНКА vs. ВРЕДНОСТИ САМОИЗРАЖАВАЊА				
Вредности опстанка изражавају:				
Испитаник даје приоритет економској и физичкој сигурности над самоизражавањем и квалитетом живота	.—	.86	.—	.59
Испитаник описује себе као не баш срећно.	.—	.81	.—	.58
Испитаник није потписивао и неће потписивати петицију.	.—	.80	.—	.59
Хомосексуалност никада није оправдана.	.—	.78	.—	.54
Мораш бити врло опрезан у вери према људима.	.—	.56	.—	.44
(ВРЕДНОСТИ САМОИЗРАЖАВАЊА акцентују супротно)				

Извор: Inglehart, Baker, 2000: 24.

Инглехарт је ове димензије мерио уз помоћ: стандардног четири-ајтем индекса (Inglehart, 1971b; 1976: 57–99; 1977: 29; 1977: 40–41; 1990)¹³¹, коришћен као мера материјалистичких и постматеријалистичких вредности¹³² (посредством четири ајтема¹³³ на истом питању). Инглехарт жели да открије, наведеним индексом, шта је испитаницима важније материјалистичке или постматеријалистичке вредности. Он то чини тако што поставља исто питање на које нуди четири одговора (отуда назив четири-ајтем индекс)¹³⁴. У наставку ће бити дат екстензивни детаљни опис формулације и конструкције *индекса постматеријализма*.

Питање у EVS–у које се користи за мерење материјалистичке/ постматеријалистичке оријентације постављено је на начин да се од испитаника тражи да наведе/изабере који би циљеви државе требало да буду у наредних десет година (односно од испитаника се тражи да одабере са листе од четири одговора онај који сматра најважнијим). У одговору се нуде две опције као индикатори материјалистичке

¹³¹ Коришћење наведеног индекса значајно је из неколико разлога. Наиме, овај индекс је, упркос новијим Инглехартовим радовима усмереним на ширим трендовима вредносних трансформација, имао самосталан значај у политичким и другим друштвеним наукама, које му придају посебну пажњу, *per se*. Друго, од самог почетка, овај је индекс константно коришћен од стране Инглехарта и његових сарадника, и одиграо је кључну улогу у његовим (полазним) тезама. У вези с тим, управо је овај индекс коришћен у серији истраживања (као што су WVS, Еуробарометар, и друга истраживања). Треће, наведени индекс има посебан значај за демократске студије, поготово присутне у Инглехартовим недавним чланцима.

¹³² Наиме, према Далтону, највећи недостатак првог индекса јесте чињеница да се он заснива само на четири предмета, што даје врло уску слику шаролике димензије људске вредности; али истиче и осетљивост индекса на промене економске услове (Dalton, 2002: 95 (note 2)). Ипак, наглашава да су досадашњи емпиријски радови већ обезбедили валидност првог индекса.

¹³³ Мерна вредност сваког од ајтема велико је питање, у многобројним истраживањима, с обзиром на то како је та скала компонована и да ли се ти ајтеми могу сматрати уопште индикаторима вредносних оријентација.

¹³⁴ Важно је споменути да је најозбиљнија слабост „стандардног 4-ајтем индекса“ једноставна чињеница да се овај индекс заснива на само четири ајтема, који, стога, може бити претерано осетљив на краткорочне прогнозе/снаге (Inglehart, 1977: 39). Отуда би, према Инглехарту, проширена листа ајтема помогла у смањењу количине грешака у мерењу, као врло честом великом проблему у истраживању (Inglehart, 1977: 40). Ипак, Инглехарт је јасно нагласио да и стандардна и проширена листа индекса ајтема даје веома сличне резултате, када је реч о приказивању вредносних промена у напредном индустријском друштву (Inglehart, Abramson, 1999).

односно две друге опције као индикатори постматеријалистичке оријентације (тј. од четири понуђена одговора, два одговора су индикатори вредности опстанка, друга два одговора су индикатори вредности самоизражавања). Као кључне индикаторе материјализма Инглехарт узима подршку законима и социјалном поретку, и борба против раста цена, док се као кључни индикатори постматеријалистичке вредносне оријентације узимају самоактуализација, демократија и толеранција (Inglehart, 1990). Питање је формулисано у форми првог и другог избора, за приоритете које држава, по њиховом мишљењу, треба да има, што значи, од четири ајтема бира се један од циљева државе, као први, и исто тако један, као други избор¹³⁵. Дакле, након првог избора, од испитаника се тражи да од преостала три одговора поново одабере онај који сматра најважнијим. Одређени одабир наведених вредносних преференци одражава одређен став¹³⁶.

Методолошки, скала се формира тако што они који се определе за одговоре (или ставке) који указују на материјализам у погледу оба избора спадају у категорију *материјалиста*, они који се определе за оба ајтема који указују на постматеријалистичку оријентацију у оба избора јесу *постматеријалистички оријентисани*, а они који се у првом избору определе за материјалистичке ајтеме, а у другом за постматеријалистичке (или обрнуто), спадају у *мешани тип*¹³⁷. Инглехарт је на основу ова четири ајтема формирао *скор* који идентификује три профила (материјалисти, постматеријалисти и мешани тип)¹³⁸.

Важно је навестити да постоје две врсте материјалистичке-постматеријалистичке скале. Једну чини споменути стандардни четири-ајтем индекс, док другу сачињавају проширени индекс са дванаест ставки (видети табелу 6).

¹³⁵ Према Инглехарту избор прве ставке одражава забринутост за физичку сигурности; а избор треће одражава висок приоритет за економску стабилност. Због чињенице да физичка и економска сигурност, обично, иду заједно, у његовим истраживањима показало се да људи поред ове две вероватно бирају и другу ставку (с обзиром да када је нека земља нападнута постоји страх од економског пада и губитка живота у њој, а с друге стране економски пад често је повезан са тешким поремећајима) (опширније видети у: Inglehart, 1990).

¹³⁶ Илустрације ради дескриптивно одређење димензија вредности изгледа овако: вредности преживљавања/хипотеза оскудице (материјалистичке вредности) – економска и политичка стабилност и физичка безбедност појединаца, неприхватање разноликости. Вредности самоизражавања (постматеријалистичке вредности) – субјективно благостање, квалитет живота, интерперсонално поверење, политички активизам и толеранцију мањинских група, заштита слободе говора и партиципација.

¹³⁷ Наведени типови вредности такође показују значајне везе с бројним другим ставовима. Тако на пример, испитаници који одаберу постматеријалистичке вредности подржаваће студентске демонстрације (четири пута више); даће приоритет економској помоћи мање развијеним земљама, показаше више бриге за женска права; док ће материјалисти супротно свему наведеном, доследно дати већи приоритет националном престижу (видети: Inglehart, 1977: 29; 1976: 57–99). Наглашавамо да не мора нужно да се овај тип вредносних оријентација зове „материјализам“ и „постматеријализам“ (Bešić, 2014a) али за сада ћемо то тако звати, док не нађемо неко друго име, у зависности од постојећих промена.

¹³⁸ Овакав скуп предмета коришћен је у истраживању националног узорка у шест Европских земаља у 1970. години, а потом поновљен у пет ових земаља годину дана касније (Inglehart, 1971b).

Табела 6: Проширена скала са дванаест ставки

<i>Материјалистичка – постматеријалистичка скала</i>	
Основно питање гласи: „Људи понекад говоре о томе треба да буду циљеви ове земље у наредних десет година“. На овој картици су наведени неки од циљева којима различити људи дају приоритет. Молим вас да кажете који од њих ви сматрате најважнијим? А потом, одаберите следећи најважнији циљ.	
Скала А (први и други избор)*	
*Напомена: М = Материјалиста; ПМ = постматеријалиста	
1. Висок ниво економског раста	М
2. Осигурати земљи јаке одбрамбене снаге	М
3. Обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе	ПМ
4. Настојати да наша насеља и природа буду лепши	ПМ
Скала Б (први и други избор)	
1. Одржавање реда у нацији	М
2. Обезбеђивање већег утицаја људи приликом доношења важних владиних одлука	ПМ
3. Борба раст цена	М
4. Заштита слободе говора	ПМ
Скала Ц (први и други избор)	
1. Стабилна економија	П
2. Напредак ка мање безличном и хуманијем друштву	ПМ
3. Напредак ка друштву у којем идеје вреде више од новца	ПМ
4. Борба против криминала	М

Наведена материјалистичка-постматеријалистичка скала са дванаест ставки (тзв. индекс 12-тачака) чине свих 12 ставки (скала А, Б и Ц). Наиме, сумира се укупан број постматеријалистичких предмета којима су дати високи приоритети (тј. рангиран као први или други по важности у својој групи од четири ставке). Резултати се крећу од нуле (када се ниједном од пет постматеријалистичких предмета не даје висок приоритет) до пет (када свих пет постматеријалистичких предмета задобија висок приоритет)¹³⁹.

Инглехарт је дао и дужу проширену верзију индекса постматеријализма са 20 ајтема за мерење вредносних оријентација на димензијама *традиционалне–секуларно-рационалне* вредности и *вредности преживљавања–вредности самоизражавања*, које, према њему корелирају са стандардним четири-ајтем индексом. Наиме, Инглехарт је, уз типичне вредности: *материјализам-постматеријализам*, трагао ка вредностима које високо корелирају (неки више, неки мање), те је пронашао читаву листу ајтема. У следећим табеларним приказима (видети табелу 7 и 8) стављене су на увид корелације

¹³⁹ Извор: '1995–1997 World Values Survey: English-Language Version of Questionnaire, Institute for Social Research, The University of Michigan' and 'SPSS coding instructions for Materialist/Postmaterialist Values Indices', in Inglehart, Ronald et al., ICPSR 2790, World Values Surveys and European Values Surveys, 1981–1984, 1990–1993, and 1995–1997, ICPSR (Inter-university Consortium for Political and Social Research) [a PDF file attached to the dataset], pp. 33–34, 171–172.

додатних ставки димензија традиционалне/секуларно-рационалне вредности, као и вредности опстанка/вредности самоизражавања¹⁴⁰.

Табела 7: Корелација додатних ставки димензије
Традиционалне/Секуларно-рационалне вредности

Ставке	Корелација
ТРАДИЦИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ИЗРАЖАВАЈУ:	
Религија је веома важно у животу испитаника.	.89
Испитаник верује у Бога.	.88
Један од главних испитаникових циљева у животу је да у његови/њени родитељи поносни.	.81
Испитаник верује у пакао.	.76
Испитаник редовно похађа цркву.	.75
Испитаник има велико поверење у цркву у својој земљи.	.72
Испитаник добија утеху и снагу у вери.	.72
Испитаник описује себе као "религиозну особу".	.71
Еутаназиа никада није оправдана.	.66
Рад је веома важан у животу испитаника.	.65
Требало би да буду строжије границе за продају стране робе.	.63
Самоубиство никада није оправдано.	.61
Обавеза родитеља је да раде најбоље за своју децу чак и по цену сопственог благостања.	.60
Испитаник ретко или никада не говори о политици.	.57
Испитаник ставља себе на десној страни, у односу на лево-десну скалу.	.57
Развод никада није оправдан.	.57
Постоје потпуно јасна начела о добру и злу.	.56
Изражавајући сопствених преференција јасно је важније него разумевање преференције других људи.	.56
Проблеми моје земље за заштиту животне средине може да се реши без икаквих међународних споразума у њима.	.56
Ако жена зарађује више новца од мужа, то ће готово сигурно изазвати проблеме.	.53
Увек морају да воле и поштују своје родитеље, без обзира на њихово понашање.	.49
Породица је веома важна у животу испитаника.	.45
Испитаник је релативно наклоњен да војска управља земљом.	.43
Испитаници фаворизују жељу за релативно велики број деце.	.41
СЕКУЛАРНО-РАЦИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ акцентују супротно	

Извор: Inglehart, Baker, 2000: 26.

У наредној табели дат је приказ централне компоненте назначених димензија која укључује поларизацију између материјалистичке и постматеријалистичке вредности. Управо ове вредности показују међугенерациски помак од нагласка на економско и физичко обезбеђење према све већем нагласку на самоизражавање, субјективно благостање и квалитет живота (Inglehart, 1977, 1990, 1997).

¹⁴⁰ Реч је о додатним варијаблама у WVS које су уско повезане са наведеним димензијама.

Табела 8: Корелација додатних ставки димензије
Вредности опстанка/Вредности самоизражавања

Ставке	Корелација
ВРЕДНОСТИ ОПСТАНКА ИЗРАЖАВАЈУ:	
Мушкарци су бољи као политичке вође од жена.	.86
Испитаник је незадовољан финансијском ситуацијом његовог/њеног домаћинства.	.83
Жена мора да има децу да би била испуњена	.83
Испитаник одбија странце, хомосексуалце и људе са АИДС-ом као суседе.	.81
Испитаник фаворизује већи нагласак на развој технологије.	.78
Испитаник не рециклира ствари у заштити животне средине.	.78
Испитаник није присуствовао састанку нити је потписао петицију за заштиту животне средине.	.75
Када тражите посао, добар приход и сигуран посао су важнији од осећаја достигнућа и рада са људима које волите.	.74
Испитаник је релативно наклоњен државном власништву бизниса и индустрије.	.74
Детету је потребан дом са оба родитеља да би одрастао срећно.	.73
Испитаник не описује своје здравље као врло добро.	.73
Испитаници увек морају да воле и поштују своје родитеље, без обзира на њихово понашање.	.71
Када су ретки послови, мушкарци имају више права на рад у односу на жене.	.69
Проституција није никада оправдана.	.69
Влада би требало да преузме већу одговорност да осигура да сви буду обезбеђени.	.68
Испитаник нема много слободног избора или контролу над својим животом.	.67
Факултетско образовање је важније за младића него за девојку.	.67
Испитаник не фаворизује мањи нагласак на новац и материјална добра.	.66
Испитаник одбија људе са криминалним досијеом, као суседе.	.66
Испитаник одбије тешке пијанице као суседе.	.64
Напоран рад је једна од најважнијих ствари за подучавање деце.	.65
Машта није једна од најважнијих ствари за подучавање деце.	.62
Толеранција и поштовање других нису најважније ствари које треба учити децу.	.62
Научна открића помажу, а не штете, човечанству.	.60
Слободно време није најважније у животу.	.60
Пријатељи нису најважнији у животу.	.56
Имајући снажно вођу који нема бриге за парламент и изборе био би добар облик владавине.	.58
Испитаник није учествовао и неће учествовати у бојкоту.	.56
Треба повећати власништво трговине и индустрије.	.55
Демократија није нужно најбољи облик владавине.	.45
Испитаник се противи слању економске помоћ најсиромашнијим земљама.	.42
ВРЕДНОСТИ САМОИЗРАЖАВАЊА акцентују супротно	

Извор: Inglehart, Baker, 2000: 27.

3. 5. Критике Инглехартових становишта

Поред изврсног броја истраживања, која су реализована у функцији тестирања Инглехартовог приступа, овде се спомиње одређен број студија који је критички оријентисан на његов приступ. Реч је о теоријским и методолошким решењима на

којима почива његов рад (Arts, Halman, 2004), упркос чињеници да се Инглехарт сматра једним од најутицајнијих савремених теоретичара вредности, а његов инструмент (заједно са Шварцовим) најчешће примењиван у међународним компаративним студијама (Pešić, 2016: 69).

Анализом суштинских одредница вредности могу се уочити поједине *главне слабости* Инглехартове теорије. Реч је о одсуству експлицитно дефинисаног схватања природе вредности, на шта је посебно указао Зоран Павловић (видети: Pavlović, 2009c). Према његовим речима, Инглехартов приступ не садржи формалне дефиниције вредности, нити постоји концептуално разграничење од других сродних појмова. Поред тога, изостаје теоријска анализа природе овог појма, као и могућност његове операционализације. Сам Инглехарт се (евентуално) позива на истакнуте ауторе у овој области, или преузима њихова становишта¹⁴¹.

Овакво *одсуство формалне дефиниције вредности* и те како представља посебну потешкоћу. Као пример, може да послужи дескриптиван, а не формално дефинисан, опис централног концепта Инглехартове теорије – *вредности самоизражавања*¹⁴². Ради се о томе да наведен концепт није дефинисан на одговарајући начин, с обзиром да се уместо постојања формалне дефиниције, преко кога је сам појам дефинисан независно од садржаја, јавља његов дескриптиван опис – набрајањем елемената који чине анализирани скуп индикатора¹⁴³. Процес који није ишао дедуктивним (од дефинисања ка операционализацији) већ индуктивним путем (од уочених диспозиција ка њиховом теоријском обједињавању) условило је неконзистентно дефинисање појма, с обзиром да избор индикатора и начин њихове операционализације није био условљен и омеђен претходно постојећом дефиницијом. Реч је о врло ниском нивоу дефинисања самог концепта – који је врло неодређен, нејасан, са бројним термилолошким нејасноћама, с обзиром да се за исте индикаторе користе различити појмови који јесу сродни, али не нужно и идентични по свом значењу (алтернативна употребљивост различитих појмова)¹⁴⁴.

Поред недостатка јасне конзистентне формалне дефиниције вредности (самоизражавања), критике су упућене и на *непоузданост закључивања о базичним вредностима*. Према Шварцу, горе наведени закључци се не смеју доносити на основу одговора на специфичне ставове и корелацију различитих ајтема, већ на основу нужно

¹⁴¹ Рокич је један од ретких на које се Инглехарт позива. У најбољем случају то чини и када говори о функцији вредности које „постављају стандарде за пожељне и непожељне циљеве ... што их чини моћним мотивационим регулатором људског понашања“ (Inglehart, Welzel, 2005a: 23).

¹⁴² Опширније о критици Инглехартове димензије вредности самоизражавања видети у: Pavlović, 2009c: 156).

¹⁴³ Павловић указује на питање о мање-више произвољном избору индикатора, њиховој операционализацији и њиховом искључивом заснивању на главним незадовољеним потребама. Он, доводи у сумњу да ли је прихватљива, јасно дефинисана и исцрпна листа од пет индикатора вредности самоизражавања за свеобухватну потребу људи. У том контексту поједини аутори с правом користе знаке навода када говоре о самоизражавању, упућујући да су то, у Инглехартовој теорији, вредности само условно (Bond, 2004). Има и оних који су крајње критични према таквом статусу вредности самоизражавања, сматрајући их хетерогеном скупином ајтема (Haller, 2002).

¹⁴⁴ Другим речима „истраживања која нису вођена концептом структуре вредности морају се ослањати на појединачне вредности, арбитарно изабране од стране истраживача“ (Schwartz, Bilsky, 1987: 551).

постављених бројних питања у разним областима садржаја одређене вредности, јасно дефинисаних и операционализованих (Schwartz, 2007: 40).

Критиком је изложена и претпостављена *веза између економског (технолошког) развоја*, оличеног у индустријализацији, и *промене у доминантним вредностима* (рационализација, секуларизација), која не успева да одговори на питање ко управља вредносним променама, односно која групација је одговорна за производњу и ширење доминантних идеологија (Haller, 2002). На овај начин, и упркос позивању на Марксове идеје, Инглехарт је занемарио конкретну интересну утемељеност друштвених група чија репродукција почива на одржавању владајућег друштвеног поретка. Маркову идеју о материјалној бази као основи, на којој почивају промене у духовној надградњи, суштински је поједноставио и свео на однос чистог аутоматизма. Ово даље значи да његова теорија остаје неосетљива на унутар-друштвене разлике, нарочито оне које исходе из материјалних услова егзистенције и начина на који се те разлике оправдавају и прихватају, односно одбацују.

Иако није експлицитно наведено, његова теорија суштински почива на идеји о постојању вредносног консензуса унутар једног друштва, јер не проблематизује питање унутар-друштвених конфликта и последица које то има у сфери вредности, свдећи могућа конфликтна решења у домен еволуционих механизма селекције и адаптације (Rešić, 2016: 69–70). У вези са тим је и примедба која се односи *на схватање друштвених и вредносних промена*, као процеса који се одвијају еволуционом нужношћу на унапред детерминисан и аутоматски начин, без активног учешћа колективних или индивидуалних актера. Тиме се занемарује волунтаристички моменат и могућност индивидуалних или колективних актера да осмишљавају своју друштвену егзистенцију (Haller, 2002).

Хипотеза о оскудици као изворишту вредности, такође је критикована, с обзиром да је развијање материјалистичких, односно постматеријалистичких циљева и вредности, готово по аутоматизму изведено из материјалних услова егзистенције (Haller, 2002: 140). Тиме се имплицитно подразумева постојање универзалног, апсолутног критеријума за постављање циљева у свим друштвима (задовољење базичних или потреба вишег нивоа), предвиђајући чињеницу да су потребе често релативне, те да не морају нужно бити прост одраз услова у материјалном окружењу (Rešić, 2016: 70). Критикована је и теза да *савремени постиндустријски развој доводи до снажнијег прихватања постматеријалистичких* у односу на материјалистичке вредности. Халер [Haller] наводи да савремене студије показују управо супротну тенденцију: потрошачко друштво, услед веће количине новца која је на располагању и разноврсније понуде добара и услуга, управо подстиче развој материјалистичких вредности (Haller, 2002: 141).

Изузетно је занимљиво да и Инглехартова (кључна) теза о *индустријализацији, као покретачу вредносних промена*, није имуна на критике. Наиме, под овим појмом Инглехарт подразумева читав низ процеса (од технолошког развоја, преко поделе рада и специјализације, демографских промена, повећане политичке партиципације, побољшања животног стандарда, рационализације, бирократизације до промена у сфери образовања), који се нису показали довољно дискриминаторним да укажу на

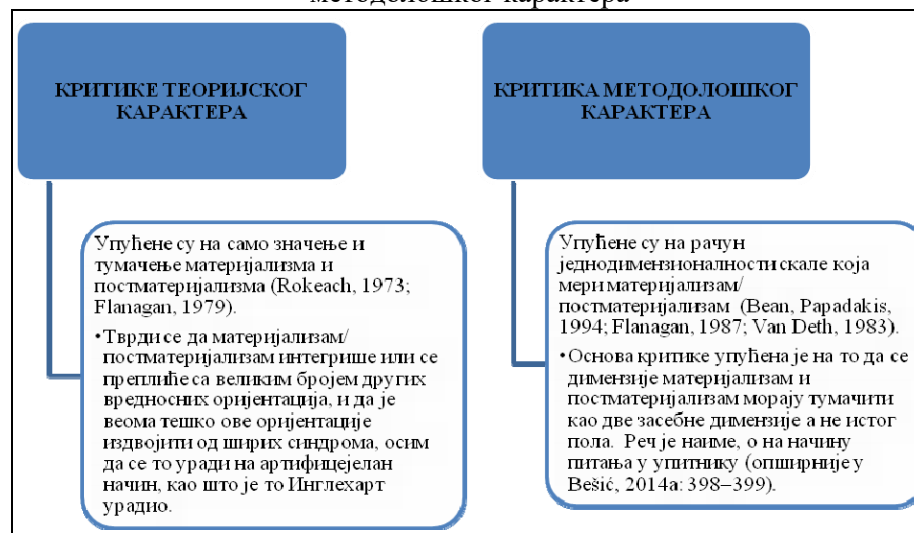
разлике у друштвима, која се налазе на различитим нивоима друштвено-економског развоја. Стога је Инглехарт приморан да уведе нову димензију вредносних промена, која се више не ослања на примарно економски дефинисане показатеље развоја, већ критеријум за разликовање индустријских од постиндустријских друштава тражи управо у сфери вредности. Тако, за разлику од индустријске фазе развоја, где се примарни детерминистички значај за процесе промена придаје економским факторима, постиндустријска фаза је обележена релативним приматом културног подсистема, који сада добија на значају. Основни критеријум за разврставање друштава која се налазе у различитим фазама развоја нису више објективно мерљиви показатељи, већ то сада постају сами аналитички развијени конструкти којима се мере културне промене (опширније у: Решић, 2016).

Иако Инглехарт настоји да се ограда од унилинеарних концепција друштвено-историјског развоја, наглашавајући пробабилистички, а не детерминистички правац промена (односно њихову делимичну одређеност културно-историјским специфичностима датог друштва), али и могућност реверзибилног кретања, његова теорија суштински не успева да утекне замкама схематизованих еволутивних концепција развоја: једнолинеарна концепција развоја се тако подразумева и када се ради о нивоу друштвено-економског развоја (развојна трајекторија прати линију прединдустријско-индустријско-постиндустријска друштва), али и када је реч о нивоу вредносних промена (традиционално–материјалистичко–постматеријалистичке вредности) (Решић, 2016: 71).

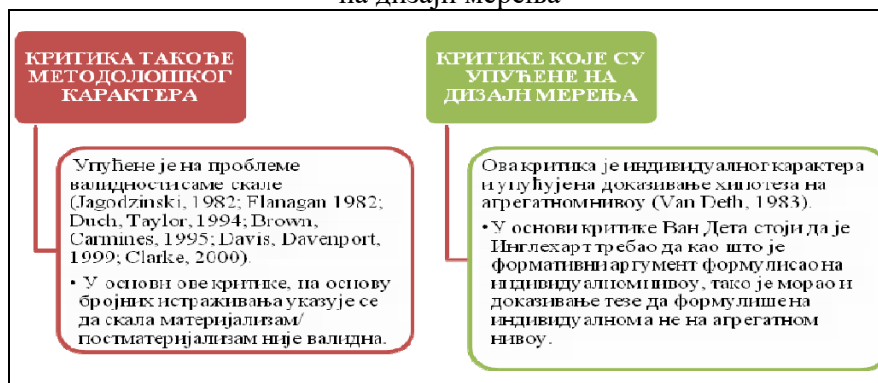
Занимљиво је да је управо сам Инглехарт на поједине критике одговарао, било теоријским било новим, истраживањима.

У следећем приказу (видети графиконе од 11а до 11в) дат је табеларни приказ наведених критика. Укратко, колико сам текст буде дозвољавао, осврнућемо се на неке од њих, које су сврстане у неколико категорија, с обзиром на аргументацију која се користи за оспоравање.

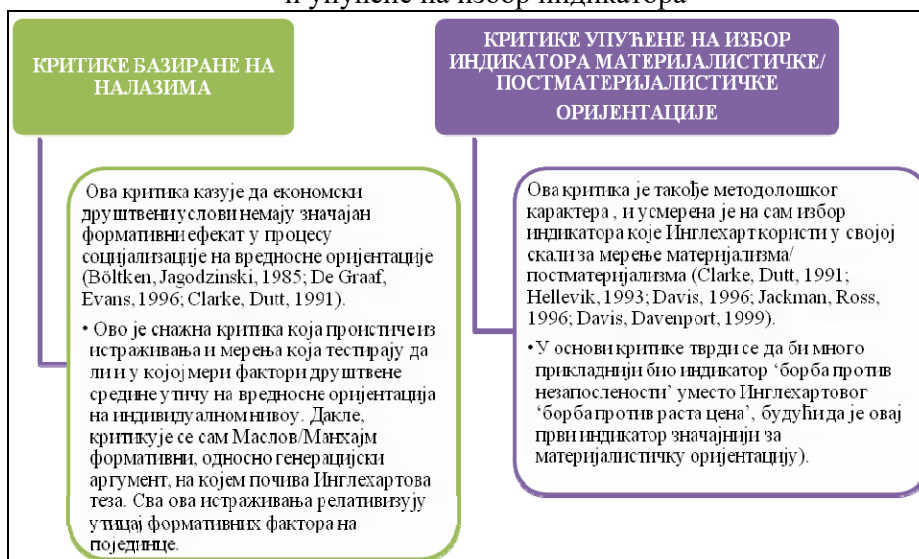
Графикон 11: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике теоријског и методолошког карактера

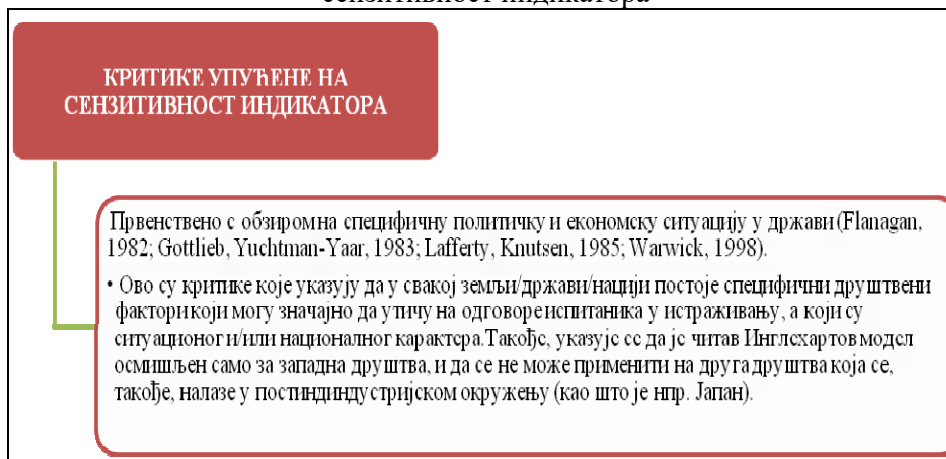
Графикон 11а.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике упућене на дизајн мерења

Графикон 11б.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике базиране на налазима и упућене на избор индикатора

Графикон 11в.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике упућене на сензитивност индикатора

Илустративно, постојеће критике, односно алтернативни приступи, могу се приказати и као (Mrđa, 2016):

- a) тежња појединих аутора који тврде да овако мерен постматеријализам не представља једну вредносну димензију него више њих (Sacchi, 1998);
- b) критика Инглехартовог инструмента, с обзиром да мери само једну димензију – *материјализам-постматеријализам*. Како социјални циљеви у великој мери зависе од постојећих социјалних услова, доказ је да његов инструмент мери ставове, а не вредности (Flanagan, 1987a, b; Hellevik, 1993b; Schwartz, 2003);
- c) коегзистенција тврдње да постматеријализам има два облика, и да образовање и старост имају различит утицај на сваки тип (Moors, 2003);
- d) да су поједини аутори у својим истраживањима проверавали адекватност инструмента и димензионалност Инглехартове батерије од 12 ставки, чије су анализе показале да уколико се промени редослед ставки, највећу подршку добија онај који је на првом месту. То би значило да индивидуални одговори не одражавају вредносну димензију која им се налази у основи (Davis, Davenport, 1999);
- e) истицање појединих аутора који наглашавају да је веома непоуздано тврдити да одређени одговори мере политичку културу, јер су то често одговори на које одлучујуће утиче тренутна социо-економска ситуација, посебно инфлација и стопа незапослености, тј. тренутно стање у економској сфери окружења у коме појединац живи (Clarke et. al., 1997). Многи аутори и истраживачи једном од највећих недостатака Инглехартовог инструмента сматрају његову неосетљивост на дугорочне измењене економске околности. Што би, такође, могло значити да постматеријализам није сасвим поуздано мерити истим индексом у различитим земљама, које имају различите доминантне економске проблеме (Clarke et. al., 1999);
- f) излагање Макс Халера, који оспорава Инглехартову централну тезу да су промене вредности првенствено условљене економским растом и технолошким развојем; оцењујући је као материјалистичку и компаративно статичну, с обзиром да имплицира директну условљеност идеја материјалним околностима, те да претпоставља високу корелацију између економског развоја и вредносних промена (Haller, 2002);
- g) указивање Дирк Берг-Шлосера [*Berg-Schlosser*] на потребу опрезнијег посматрања овако великих теорија, као што је Инглехартова. Коришћењем доминантно статистичких мерила (корелације и регресије) губе се из вида практични значаји сваког појединачног случаја. Оваква општа теорија морала би бити више историјски и друштвено утемељена, с обзиром на различите обрасце развоја појединих региона или делова света (Berg-Schlosser, 2003).

Из горе наведеног, можемо да укажемо на чињеницу да бројне студије нису потврдиле Инглехартове емпиријске и теоријске поставке¹⁴⁵ (опширније видети: Davis,

¹⁴⁵ Тако један број анализа не потврђује тезу о постепеном ширењу постматеријалистичких вредности. Наиме, Инглехарт је предвидео да, упркос постепеном ефекту генерацијске замене, посебно с обзиром на пад natalитета у касним 1980-им, број постматеријалиста биће већи од броја материјалиста у

Davenport, 1999; Duch, Taylor, 1993, 1994; Clarke, Dutt, 1991; Clarke et. al., 1997; Clarke et. al., 1999; код нас Пантић, 1990; 2005, Павловић, 2006; 2009b; Bešić, 2014a)¹⁴⁶; други су захтевали да Инглехартова теорија постматеријализма мора бити ревидирана (видети: Arts, Halman, 2004). Ипак, посебно је указати и на оне треће студије по којима су бројне критике упућене Инглехарту дискутабилне (као на пример: De Graaf, Evans, 1996; Duch, Taylor, 1993; Warwick, 1998., и други).

3. 5. 1. Критике Инглехартових приступа од стране наших аутора

У наставку су дата мало другачија виђења Инглехартових теза, заснована на добијеним различитим резултатима везаних за нашу земљу. Преглед резултата ових истраживања, која на изванредан начин проблематизују Инглехартову теорију, указује на потребан опрез приликом интерпретације добијених података. То важи посебно код коришћења Инглехартових инструмената и структуре његових димензија вредности, али и претпоставки о пресудној улози економских фактора, релативној стабилности ових вредности и, посебно, улози фактора образовања (Mrđa, 2016: 63).

Као за сваку, тако и за ову развијену и утицајну теорију, постоје ранија емпиријска истраживања која, на неки начин, преиспитују налазе до којих је дошао Инглехарт; и она нуде алтернативне моделе и тумачења истих резултата (преглед других истраживања урађен према: Pavlović, 2009b: 33–43). Отуда постоје истраживања која указују на релијабилност и мерне карактеристике одређених скала вредносних оријентација (Rimas, 1997), при чему је степен релијабилности кључне скале која мери материјализам-постматеријализам под озбиљним знаком питања. Праћене су идентификовањем одређених проблема када је реч о релијабилности скала у екс СФРЈ земљама, а које су коришћене у EVS-у.

Међу првим истраживањима које у себи укључују Инглехартове концепте, издваја се анализа Силвана Болчића, крајем осамдесетих година 20. века, који се бавио истраживањем интереса међу запосленим у друштвеним фирмама. Резултати су показали да је међу људима у Србији, крајем осамдесетих година двадесетог века, доминантнија била постматеријалистичка него материјалистичка оријентација. Испитаници у великој мери приписују себи постматеријалистичке вредности а другим људима приписују материјалистичке вредности. Такође интересантан резултат је да су материјалистичке вредности биле најизраженије код најмлађе посматране групе испитаника (до 27 година), што је у директној супротности са Инглехартовом теоријом (Bolčić, 2003). Оно што је било у складу са његовом теоријом је корелација са нивоом образовања – у смеру да са повећањем степена образовања опадају материјалистичке вредносне оријентације (опширније у: Bolčić, 1998).

односу 5:3 до 2010. године (Abramson, Inglehart, 1992). Међутим, у неким развијеним земљама, овај тренд је био веома слаб, или чак одсутан; док је у неким земљама проценат постматеријалиста опао (Boltken, Jagodzinski, 1985). У принципу, у развијеним земљама западне Европа, тренд промена се одвија у правцу проширења мешовитог типа (Arts, Halman, 2004).

¹⁴⁶ Кларк [Clarke] и његове колеге били су међу најупорнијим критичарима Инглехартове наведене тезе о постматеријалистичком тренду, иако су признали да је његово истраживање „невероватно“ (Clarke, Dutt, Rapkin, 1997: 20).

Значајна је студија вредности из 1977. године, која је поред мерења вредносних оријентација, мерила и разлике у вредностима између различитих социјалних слојева тадашње Југославије. У овом истраживању је утврђен висок ниво колективизма, ауторитарности, етатистичке и самоуправне оријентације, као и ниска религиозност (Поповић, ур., 1977).

Својевремено је, својим истраживањем, Драгомир Пантић¹⁴⁷, опет на основу инструмената који су усклађени са Инглехартовим приступом, утврдио да крајем 80-их код младих нема наговештаја да се повећава степен постматеријалистичке оријентације, као што је то Инглехарт тврдио; напротив, пре је реч о благом порасту материјалистичке оријентације (Пантић, 1990)¹⁴⁸. Применом стандардне Инглехартове батерије пронашао је 23% постматеријалиста код грађана Србије, када је просечна прихваћеност ове оријентације код тадашњих земаља у транзицији била око 30% (Pantić, 2002). По овом скору Србија се налази на десетом месту од 15 транзиционих земаља. Податак који је био нови у овом истраживању је да прихватање постматеријалистичких вредности зависи од изборне оријентације испитаника. У каснијим студијама, исти аутор је утврдио да постоји велика сличност у вредносним оријентацијама између свих посткомунистичких земаља (Пантић, 2005), при чему утврђује да се Словенија знатно разликује у вредносним моделима у поређењу са осталим земљама бивше Југославије.

Својим истраживањима, који су, између осталог, били засновани на провери димензионалности Инглехартове батерије од 12 тврдњи, Мирјана Васовић је, издвајањем четири фактора¹⁴⁹ показала, с једне стране, извесну поларизацију кохорте младих између материјалистичких и постматеријалистичких вредносних оријентација, док је с друге стране уочила тенденцију генерацијске промене вредности, слично Инглехартовим налазима. Најмлађе групе испитаника се, према њеним речима, групишу изнад просека на постматеријалистичким деловима анализираних фактора (видети: Vasović, 1988b). Десет година касније утврдила је, коришћењем модификоване верзије батерије тврдњи, доминацију материјалистичких вредности (видети: Vasović, 1997b).

Бора Кузмановић истакао је да је средином деведесетих година 20. века најважнији друштвени циљ био материјални стандард, како код ученика основне школе (21%), тако и код средњошколаца (32%) (Kuzmanović, 1995c). Промене у преференцији циљева од краја осамдесетих ка средини деведесетих година 20. века имале су тренд повећања материјалистичких циљева, посебно код средњошколаца. Највероватније услед утицаја социо-економских кретања (нагли пад стандарда становништва и неизвесна будућност младе генерације) (Pavlović, 2009b: 42). Десетак година касније истраживања личних и друштвених циљева на узорку београдских средњошколаца

¹⁴⁷ Вредносне оријентације које је Пантић (1981a) истраживао су: модернизам, отвореност према свету, ауторитарност, конформизам, локус контроле, религиозност и партијска оријентација.

¹⁴⁸ Тако је 1981. године 28% младих било материјалистички оријентисано док је десет година касније тај проценат био 32%, дакле повећао се за тек 4% (Пантић, 1990).

¹⁴⁹ Као први фактор издваја се: хуманистичка оријентација–материјалистичка оријентација; као други: (не)демократска оријентација–економски раст друштва; као трећи: индустријска оријентација–еколошка оријентација; и четврти фактор: обухвата циљева који се односе на сигурност–борба против криминала, сигурност живота и имовине, јачање одбране земље и слично (Vasović, 1988a, b).

показују преференцију материјалистичких оријентација на друштвеном нивоу анализе (запосленост и животни стандард), док је на индивидуалном нивоу анализа показала нешто нижи ранг, што упућује на закључак о истраживачкој оправданости Инглехартове одвојене анализе ових група циљева.

Зоран Павловић је, када је реч о анализи раширености материјалистичких и постматеријалистичких вредности у Србији, 2001. године, у поређењу са другим европским земљама, између осталог показао, да је Србија већински материјалистички оријентисана земља, која спада међу ретким земљама у Европи у којој материјалистички оријентисани чине апсолутну већину (Pavlović, 2006: 258). Утврдио је и то да се Србија, као ниско развијена, сиромашна земља позиционира сагласно са Инглехартовом културном мапом. Такође се напомиње да је преференција материјалистичких циљева потпуно оправдана и потврђена; при чему се, као последица ризика, несигурности и неповерења грађана Србије узимају, нешто мање, процес глобализације и проблеми које она са собом носи, а знатно више производ тешких времена 90-их, која су задесила Србију и чије последице имају дугорочни ефекат (Pavlović, 2006: 260). До значајних резултата Павловић долази анализом прихватања вредности благостања, на узорку европских земаља и друштвеном нивоу анализе у два посматрана периода (1996. и 2001. година). Наиме, наведена анализа је показала релативно слабо прихватање ових вредности у популацији Србије, и тренд пада између два посматрана периода (Pavlović, 2008). Међутим, ако са државног нивоа анализе пређемо на индивидуални, добијамо два фактора, за разлику од Инглехартових претпоставки да анализирани скуп тврдњи на индивидуалном нивоу анализе мери једну диспозицију. Издвојио се: а) *први фактор* који је обухватио три елемента Инглехартовог концепта вредности благостања: постматеријалистичке вредности, спремност за потписивање петиције и толеранцију хомосексуалности; и б) *други фактор* који је обухватио преостала два елемента: субјективно благостање и поверење у друге људе. Популацију Србије 1996. године карактерисала је нетолерантност и пасивност, уз истовремено висок ниво општег задовољства, док је ситуација 2001. године била донекле обрнута – политичку културу одликовала је висока толеранција и партиципативна активност, али уз низак ниво општег задовољства (Pavlović, 2009b: 43). Инглехартове хипотезе је Павловић тестирао и у својим осталим радовима (Pavlović, 2009a, 2009b), у чијим истраживањима је утврђен низак ниво вредности самоизражавања, као и то да је демократска вредносна оријентација веома прихваћена, нарочито у млађој популацији. Поред тога овај аутор је приметно да нема промена у мереном степену вредносне оријентације самоизражавања у последњих десет година, што је у супротности са Инглехартовом тезом о постмодернизацији.

Врло занимљива је новија студија Милоша Бешића која показује другачију (обрнуту) слику у односу на Инглехартову претпоставку. Млађе генерације би морале да исказују виши ниво материјалистичке оријентације у односу на средње генерације (опширније у: Бешић, 2014a). У наведеној студији констатовано је да се вредносне оријентације значајно разликују с обзиром на степен образовања, верску/конфесионалну припадност, материјални статус, разлике на релацији село-град. На основу тога су се идентификовале разлике између земаља бивше Југославије (при чему

су значајно присутна одступања Косова и Словеније од екс СФРЈ просека) (Бешић, 2014а: 413–422).

Међутим, полазећи од чињенице да нико од Инглехартових критичара није био у стању да поништи његове основне претпоставке и налазе, оставља значајну количину кредибилитета Инглехартовим аргументима и теорији – која ће упркос критичким освртима бити призната и прихваћена као полазна основа многим будућим крос-националним истраживањима, па и нашем.

4. УЗРОЦИ НЕ/СТАБИЛНОСТИ ВРЕДНОСТИ – УТИЦАЈ РАЗЛИЧИТИХ ЕФЕКТА НА ПРОМЕНУ ДРУШТВЕНИХ ВРЕДНОСТИ

*Ти мораш бити промена коју желиш видети у свету – (Ганди).
You must be the change you want to see in the world – (Gandhi).*

*Интелигенција је способност прилагођавања променама – (Хокинг).
Intelligence is the ability to adapt to change – (Hoking).*

Пре него што се упустимо у детаљнија емпиријска образложења утицаја фактора на не/стабилност самих вредности, споменућемо валидност познате тезе да је: за *политичке промене* у једном друштву потребно шест месеци, за *економске* шест година, а за *социјалне и културне* шездесет година (Dahrendorf, 1990), чиме илуструјемо значај и постојање различитих *ефеката*, који на овај или онај начин утичу на промену друштвених вредности. Отуда се намеће потреба за истицањем оних анализа које у својој основној намени пропитују *стабилност вредности* (односно истичу утицај различитих ефеката)¹⁵⁰. Она нужно мора бити исторична, водећи рачуна о начину на који се шири друштвени процеси преламају кроз конкретне друштвено-историјске околности.

С обзиром да је улога вредности да обезбеди израз људских потреба, које воде њиховој акцији и одлучивању, претпоставља се да чланови исте културе, вероватно, деле сличне вредности и приоритете стечене током процеса социјализације (Watkins, 2010). Приоритети појединачних вредности често су резултат заједничких културних вредности и јединственог личног искуства (Schwartz, 1999); који служе као водећи принципи у животима људи (Watkins, 2010). Отуда се велики значај даје деловању различитих фактора, који ће свакако утицати на стање погледа на свет људи (видети графикон 12).

Графикон 12: Вредносне промене и културне посебности

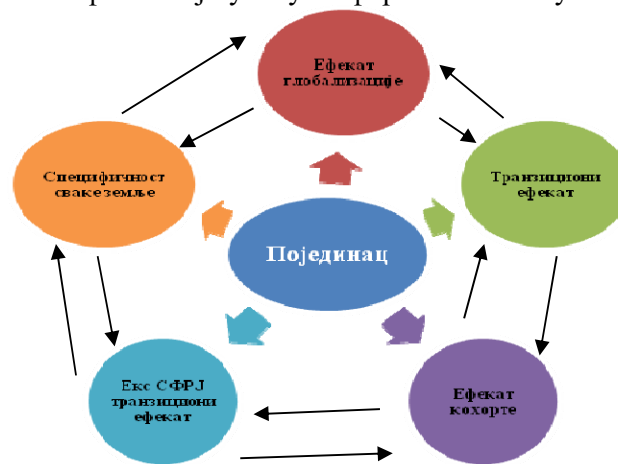

¹⁵⁰ Имају се у виду, пре свега, они фактори који споро и одложено делују, као што су: економска модернизација, постепенa урбанизација, раст образовног нивоа популације и слично (Huntington, 1991, Inglehart, Welzel, 2005a; Welzel, Inglehart, 2009).

Посматрајући два супротстављена елемента: вредносне промене и културне посебности, постматеријалистичка теза и сродне теорије вредности подржавају иницијативу по којој ће се вредносне оријентације вероватно променити кроз процес индустријализације и постиндустријализације (о чему је већ било речи у анализи Инглехартове теорије). Међу наведеним факторима издвајају се: *културно наслеђе*, на шта посебно упућују Инглехарт и Велзел (Inglehart, Welzel, 2005a: 15–47, ch. 1); *културна одступања уз уважавање ефекта економског развоја*, упут Инглехарта и Бакера (Inglehart, Baker, 2000: 19–51; Inglehart, 2000c: 80–97); *наслеђа политичке културе*, чије се дејство може кретати, о чему је говорио Гирвин [Girvin], било ка асимилацији или ка сталном континуитету вредносног наслеђа (Girvin, 1989: 31–51); па све до Далтоновог истицања, који се позива на новије Инглехартове наводе, о осетљивости на културне и локалне варијације (Dalton, 1988: 109).

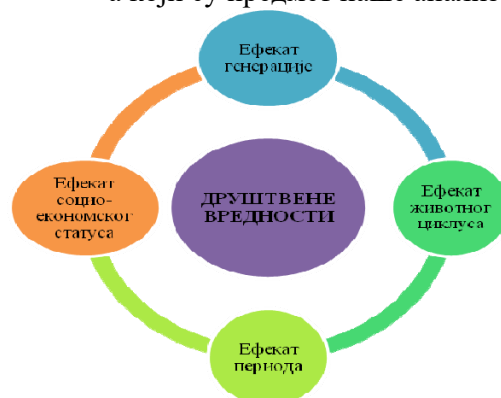
Када је реч о индивидуалном нивоу, у следећем графикону (1) (идеалнотипском) дат је приказ појединих ефеката који утичу на формативна искуства појединаца (видети графикон 13). Потом је дат графички приказ (2) оних ефеката који ће бити предмет наше анализе (видети графикон 14).

Графикон 13: Ефекти који утичу на формативна искуства појединца

Извор: Вешић, 2014а: 33.

Графикон 14: Ефекти који утичу на промену друштвених вредности а који су предмет наше анализе

Извор: Ауторова пројекција

Ако постоје емпиријске разлике између старосних група, могу се објаснити два првенствено различита ефекта: 1) *ефекат генерације (кохорте)* и 2) *ефекат животног циклуса* (Maddox, Wiley, 1976). Постоји добар разлог да се претпостави да оба ова ефекта утичу на вредности у исто време. Такође је могуће да релативна снага ова два ефекта варира за различите типове вредности. Међутим, егзистирају истраживања која истовремено јасно, поред ова два ефекта, истичу значај трећег ефекта: 3) *ефекта периода*, сматрајући да сва три ефекта имају значај за развој и формирање вредносних оријентација (опширније видети у: Hellevik, 2001). Поред ових, у нашој анализи даће се важност и четвртог ефекту: 4) *ефекту социо-економског статуса* појединца (о чему ће у наставку, за сваки појединачни ефекат, бити више речи).

4. 1. Ефекат генерације/кохорте (тзв. генерацијска хипотеза)

Поставља се питање шта се подразумева под овим ефектом?! Под тзв. *ефектом генерације* (тј. *концептом кохорте*) подразумевају се фактори који су деловали на припаднике одређене генерације, посебно најмлађе, а који се дешавају генерацијском трансмисијом на микронивоу. Чињеница је да се интрагенерацијска комуникација и генерацијска кохезија разликују од генерације до генерације. Полази се, наиме, од тога да су друштвени услови који обликују појединце у њиховом формативном периоду заједнички за све оне који припадају тој генерацији¹⁵¹. Сви који припадају истој генерацијској локацији доминантно ће имати заједничке вредносне оријентире¹⁵². Стога, вредносне оријентације једне генерације биће квалитативно и/или квантитативно другачије од вредносних оријентација претходних (а и будућих) генерација. Људи ће највероватније усвојити оне вредности које су у складу са оним што су доживели током свог одрастања. Управо ово наговештава да ће се међугенерацијске промене вредности десити уколико млађе генерације одрастају под различитим условима од оних које су обликовале раније генерације – тако да ће се вредности целог друштва постепено мењати кроз међугенерацијске замене/смене (Inglehart, 2008: 132). Основни механизам наведених промена приписује се стандардној тзв. смени генерација, будући да се одлучујућа улога у формирању основних вредносних оријентација појединца додељује раном узрасту и дистинктивним социјализацијским искуствима (Eckstein, 1988; Inglehart, 1990).

Уколико се узме да је ефекат генерација (тј. концепт кохорте) ефекат који најјаче утиче на наше вредности, за неколико година добићемо нову групу старијих људи са

¹⁵¹ Генерацијски ефекат даје своје објашњење заснивано на перцепцији да вршњаци деле одређене сличности. Они су обично скуп појединаца у истој старосној групи који имају заједничку основу у друштвеним и историјским процесима. Другим речима, није довољно да само припадају истој генерацији, већ и да представљају најмање основу културне заједнице (Hellevik, 1996: 78; Inglehart, 1977; Riis, Gundelach, 1992: 134). Отуда различите старосне групе под утицајем промене друштва и различитом социјализацијом утичу на постојање разлика између старосних група, без утицаја процеса старења.

¹⁵² Налази о раширености и интензитету одређених вредности у различитим временским периодима указују на утицај актуелних друштвених околности на вредносни профил појединих генерација, пружајући тако објашњење међугенерацијских разлика. Осим разлика између генерација, и припадници исте генерације разликују се међусобно у погледу својих вредносних опредељења, што може бити условљено одређеним личним својствима појединца.

много другачијим вредностима него што су данас. Отуда ће постојати потреба за новим студијама различитих генерација вредности, с обзиром да се друштво константно развија.

Велики је број студија које су на различите начине тестирале хипотезу о *генерацијској смени* као кључном фактору промена у култури (као што су, на пример, Ashford, Timms, 1992; De moor, 1995; Dekker, Ester, 1993; Halman, Nevitte, 1996; Van den Broek, 1996; Ester, Braun, Mohler ur., 2006; Bešić, 2014a). Полазна основа свим тим истраживањима је да се промене друштвених вредности дешавају услед *генерацијске смене*; било да, услед друштвених промена, на сцену ступају ‘нове’ вредности, или је пак реч о некој врсти генерацијске транскрипције ‘стarih’ вредности.

Да је смена генерација најзначајнији механизам промена у култури посебно је истицао Манхајм. Он је тврдио да се кроз време дешава процес смена генерација а да свака нова генерација у промењеним животним условима уноси новине у друштвени живот; с обзиром да свака генерација расте у различитим животним условима у односу на претходну генерацију. Друштвени утицаји мењају перцепцију нове генерације, а појединци који припадају овој генерацији имају другачије погледе на свет и другачије приоритете (Mannheim, 1952).

О значају генерацијске смене посебно је говорио Инглехарт (опширније видети у: Inglehart, 2005a, 2005b). Он подржава становиште да ће старије генерације са одређеним (стабилним) вредностима нестати са временом, и да ће бити замењене новим, млађим генерацијама које су социјализоване у другачијем окружењу. Због тога оне имају различите вредности и ставове, које би, такође, требало да буду стабилне током времена. Ову смену вредности Инглехарт назива „ефектом кохорте“; при чему се број чланова старијих група смањује, док се број припадника млађих скупина повећава. Што претпоставља да је број припадника једне нове генерације сличне величине или већи од броја припадника старијих генерација. На основу Инглехартовог инструмента 4-ајтем индекса даје се прилично јасна подршка хипотези генерације (Inglehart, Welzel, 2005a: 99–107). Анализа показује да је свака нова генерација постматеријалистички оријентисана за разлику од претходне, и нема назнака да се стиче више материјалистичких и мање постматеријалистичких генерација са годинама¹⁵³. По његовим речима, временом (генерацијском сменом), уместо вредности усмерених на физички опстанак, у друштву доминирају вредности усмерене на личност, самоактуализацију и благостање (о чему је било речи)¹⁵⁴.

На врло интересантан и занимљив начин се ефекат генерација/кохорте може објаснити помоћу Шварцова три универзална услова: (1) – *потребама организма* –

¹⁵³ Тал [Tall] на основу резултата WVS указује на то да су разлике између вредности међу старосним групама у западном друштву већа него у муслиманским друштвима (Norris, Inglehart, 2003). Наиме, најмлађе западне генерације су далеко позитивније према родној равноправности, хомосексуалности, абортусу и разводу од најстаријих. У муслиманским друштвима, међутим традиционални ставови доминирају у свим старосним групама. У ствари, најстарије старосне групе у западном друштву више су у складу са ставовима у муслиманским друштвима него са најмлађим генерацијама у својим друштвеним заједницама. Овај пример, међутим, заснива се на ставу према сексуалном либерализму, где муслиманске и западне земље вероватно стоје далеко (Norris, Inglehart, 2003).

¹⁵⁴ Генерацијски преокрет био је покретачка снага у постматеријалистичким променама вредности.

организам је довољно у основи исти за све, без обзира на то када смо рођени, али могућности за задовољење потреба у детињству могу да варирају између генерација, која према овом ефекту генерације могу ставити печат на вредносне оријентације до краја живота појединца; (2) – *социјалним захтевима/очекивањима* – социјални захтеви се могу мењати током времена (па се тако, на пример, у старијим данима очекују да жена треба да буде скромнија и уздржанија него што се од ње тренутно очекује); (3) – *институционалним захтевима/очекивањима* – чије становиште, може такође варирати у различитим епохама (током 1950-их вероватно се у већој мери очекивао висок степен морала и умереност плата него што је то данас) (опширније у: Schwartz, Bilsky, 1987).

Код нас, на значај овог ефекта, поред бројних налаза¹⁵⁵, указују и занимљиви резултати Бешићевог истраживања (видети опширније: Вешић, 2014а), која су показала да су се вредносни обрасци смењивали генерацијски, и да се емпиријским мерењем вредносних оријентација по кохортама увидела међусобна разлика. Те су разлике објашњиве формативним искуствима референтних генерација.

4. 2. Ефекат животног циклуса

Ефекат животног циклуса полази од тога да су појединци и њихове вредности обликовани преобладајућим периодом живота у којем се налазе (почев од рађања, преко пубертета, преадолесцентног, адолесцентног и постадолесцентног периода; појединци сазревају, након чега следи период старости и умирања). Према Бешићу хипотеза животног циклуса једноставно подразумева да људи мењају вредности зато што старе, а не зато што су те вредности животно/друштвено обликоване (Вешић, 2014а). У свакој од наведених фаза животног циклуса дешавају се значајне промене код појединца у телесном, когнитивном, вредносном и сваком другом смислу (у свакој фази појединци имају другачије циљеве, другачије потребе и другачије вредности)¹⁵⁶. Управо се према овом ефекту објашњава да су нове вредности развијене, или да се активирају, када се улази у нову фазу живота¹⁵⁷. Разумљиво је да људи мењају

¹⁵⁵ Инглехартова теорија смене генерације, раније је видљива у раду Давида Бутлера [Butler] и Доналда Стока [Stoke]: „Политичке промене у Британији: снага обликовања изборних одабира“ (чији је оригинални назив књиге: *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*), у којој се у трећем поглављу ове књиге, која носи назив „Циклус политичког живота“, представља веома слична хипотеза Инглехартовој. Наиме, аутори ове књиге указују на то да је концепт кохорте или ефекта генерације у социјалном и политичком друштвеном развоју све више постао стандардни предмет емпиријских истраживања 1960-их година, у многим земљама (Butler, Stoke, 1969). Поред ових аутора, велики је број класичних списа на ову тему, укључујући: *Политичка социјализација* Херберта Хајмана (Hupman, 1959); *Грађанска култура* Габриел Алмонда и Сидни Верба (Almond, Verba, 1963); *Диференцијална политичка социјализација енглеских ученика средњих школа* Паула Абрамсона (Abramson, 1967: 246–274) и *Политичка социјализација демократских оријентација у четири западна системима* Цека Дениса (Dennis, et al., 1968: 71–101).

¹⁵⁶ Илустрације ради, да подсетимо, док се према генерацијском приступу постојеће разлике дефинишу као резултанта промене друштвених услова у којима се једна генерација формира, приступ који почива на животном циклусу ове промене тумачи као резултат смене фаза животног циклуса (опширније у Вешић, 2014а).

¹⁵⁷ Као пример може да послужи типичан 9-годишњи интервал животног циклуса: 1) од 0 до 8 година обележава примарна социјализација од стране родитеља, пријатеља и уже породице; 2) од 9 до 17 година старости важнију улогу и место заузимају институције секундарне социјализације (попут школа и

вредности како улазе у нове фазе живота. Свака животна фаза са собом носи одређене промене потреба и нова очекивања од спољашњег света, што би могло да значи да свака генерација пролази кроз исте промене вредности као генерације пре њих.

Полазећи од ефекта животног циклуса објашњење повезаних вредности заснива се на разликама између различитих старосних група које се налазе у различитим фазама живота. Група људи у истом узрасту не мора да буде у истој фази живота, али постоји разумна шанса да већина људи који су истог узраста деле заједничко искуство и низ заједничких карактеристика у њиховим животима. Пре свега, мисли се на слична очекивања од спољашњег света, сличне околности и сличне потребе. Тако ће, на пример, 30-годишњаци бити окупирани својим послом и улогом родитељства, док ће се 70-годишњаци прилагођавати новонасталој улози пензионера. Промене животног циклуса могу бити повезане са: (1) *потребама организма* – које се мењају током живота – при чему треба споменути да су главне промене највише присутне у почетној и завршној фази (нпр. с обзиром на потребу за храном, спавањем, заштитом или негом, зависиће и остваривање одређених вредносних оријентација. Када је здравље нарушено, вероватно ће се тешко остваривати индивидуалистичке оријентације); (2) *социјалним захтевима/очекивањима* – који се такође мењају током живота. Очекује се другачија врста понашања од стране одраслог родитеља мале деце, него што се то очекује од детета или пензионера (у смислу социјалног очекивања које подразумева зрело и узорно понашање, чије су кључне вредности помагање/пружање помоћи и правда); и (3) на крају *институционалним захтевима/очекивањима* – које подразумевају одређена институционална очекивања (рецимо да смо радно ангажовани најмање до 62. године живота – при чему су наведена очекивања повезана са високом стопом радне етике, тачности и дисциплине, чије се вредности могу смањивати након пензионисања. Отуда је код омладинске и старије популације (преко 65 година) присутније прихватање нерада) (Schwartz, Bilsky, 1987).

Према Инглехарту (Inglehart, 1977) ефекат животног циклуса, сматра се комплементарним узроком нестабилности вредности, а логика која иза тога стоји полази од тога да су млади људи, из било ког разлога (биолошког, социјалног, образовног, итд.), мање материјалистички од старијих људи; те да током времена, када одрасту, они прилагоде своје вредности, па материјалне потребе и циљеви постају истакнутији (због искуства: брака, деце, занимања, ...) ¹⁵⁸. Потребно је споменути да ефекти животног циклуса неће утицати на укупну просечну вредносну оријентацију у

спортских клубова); 3) од 18 до 26 година млади су принуђени на много избора (пре свега у погледу будућности, и потребе да постану независни); 4) између 27 и 35 година појединац обично оснива своју сопствену породицу и каријеру; 5) од 36 до 44 година даље развија своју каријеру и улогу као родитељ, с обзиром на промене које прате одрастање деце; 6) од 45 до 54 година, с обзиром да су им деца у процесу *self made*, може доћи до ближе везе са професијом; 7) од 55 до 63 година без очекивања ка даљем посебном развоју у својој каријери; 8) између 64 и 72 године следе припреме за одлазак у пензију; 8) и на крају, од 72 године па надаље (посебно важи за нпр. 80 година и више) је период једне од физичког пропадања и повећања потреба за помоћ, која се прилагођава до краја живота (Riis, Gundelach, 1992: 133).

¹⁵⁸ Међу истраживањима који подржавају ефекат животног циклуса опширније видети у: Riis, Gundelach, 1992.

популацији, осим ако не постоје промене у демографским условима (рецимо порастом броја деце – baby boom)¹⁵⁹.

4. 3. Ефекат периода (тзв. хипотеза средине)

На формирање вредности, као животних смерница, поред индивидуалних чинилаца, одлучујућу улогу имају *друштвено историјски и актуелно-социјални чиниоци* (Pantić, 1981a). Реч је о тзв. *ефекту периода* (или *хипотези средине*)¹⁶⁰. Потребно је позвати се на добро позната сазнања савремене психологије личности (односно теорије личности: Фројда, Павлова, Скинера [*Skinner*], Адлера [*Adler*], Јунга [*Jung*], Роџерса [*Rogers*], Маслова, Ајзенка, Олпорта, Катела, итд.). Према овим сазнањима фактор социјалних промена и социјалних кретања има значајну улогу, с обзиром да под њиховим утицајем долази до ерозије у традиционалним схватањима и тумачењима. Тако су настале концепције ситуационизма и интеракционизма, које личност појединца посматрају као непрекидно променљив садржај, односно, садржај који се непрекидно мења у односу на ситуацију, и из ситуације у ситуацију (Аларгић, 2012: 57)¹⁶¹. Рушењем традиционалног схватања да је личност појединца стабилна и непроменљива константа коју детерминишу само унутрашњи и непроменљиви фактори, долазимо до сазнања да је за предвиђање и разумевање понашања појединца потребно узети у обзир *факторе околине и ситуацију*¹⁶².

¹⁵⁹ Тако се, рецимо, *baby boom генерација* (мисли се пре свега на децу људи рођених на почетку „baby boom“ генерације од 1945. до 1949. године, коју су истраживачи назвали X генерација, с обзиром да су социолози и други стручњаци сазнали јако мало о њима, сем да ова генерација обухвата око 17 милиона људи рођених између 1965. и 1973. године, који су углавном следили навике својих родитеља, а када и нису, нису представљали велики проблем, јер су чинили мали сегмент становништва) разликује од *нове генерације* (коју чине деца људи рођених на крају „baby boom“ генерације и деца људи рођених на почетку X генерације, односно генерација рођена између 1979. и 1994. године, коју су социолози назвали Y генерација, која је иначе веома значајнија по броју, с обзиром да их има око 60 милиона и по деловању, чије је понашање доста агресивније у класичним тржишним условима. Реч је, наиме, о првој генерацији која се родила у „пост“ друштву тј. у постиндустријском, постмодерном и, може се рећи, постмаркетинг друштву. Ове генерације имају практичан поглед на свет; много мање су хомогене; обично су одрасли без једног родитеља или им оба родитеља јуре за новцем, тако да и они имају финансијску одговорност већ од детињства; односно реч је о деци која су укључена у финансијско одлучивање, тако да се ради о једној веома практичној генерацији, с обзиром да као осамнаестогодишњаци већ имају свој финансијски план за наредних пет година). Данас је већ у оптицају и најновија тзв. *Z генерација*, која опет има неке своје образце и видове понашања и својеврсан друштвени идентитет, и која, по свему судећи јасно показује генерацијски јаз у односу на претходне две генерације. Треба имати у виду да са развојем информационих технологија долази до бржег развоја генерација, а свака генерација носи специфичности свог периода. Опширније о baby boom генерацији видети у: Stojilković, 2010.

¹⁶⁰ Обично се на вредности гледа као на тачке пресека између појединца и друштва, с обзиром на то да оне помажу да се спозна и разуме интерпсонални свет, у коме се појединац прилагођава условима околине (Grunert-Beckmann, Askegaard, in Baourakis, 2004).

¹⁶¹ Личност појединца непрекидно стоји у интеракцији са околином (друштвеном и физичком), и није једнака ујутру и увече истог дана; она заправо није никада константна.

¹⁶² Постојећи светски систем лежи на четири конститутивна елемента: економија, национална држава, међународна подела рада и војна моћ. Значајне промене у било ком од ових система изазивају структурну нестабилност, а процес уравнотежавања захтева и промене у другим системима (Mrđa, 2016: 93). Отуда се сматра да систем вредности нема сопствену логику промене, он је увек у процесу интеракције са спољашњим економским и политичким факторима.

Поред значајног утицаја формативног периода, Инглехарт је указивао и на пресудни значај овог ефекта истичући да је свака генерација обликована *друштвеним условима* који су деловали на појединце у формативном периоду њиховог развоја¹⁶³. Добро је познато да се вредносне оријентације код појединца могу разумети само уколико истог (појединца) сместимо унутар његове/њене генерацијске локације (Инглехарт, према: Вешић, 2014а: 23–24). Разлике између генерација ће бити у оној мери изражене, колико су друштвени услови у којима су две генерације формирале свој поглед на свет суштински другачији, и обрнуто. Отуда *ефекат периода* полази од тога да су друштвене промене заправо резултат ширих друштвено-историјских и посебно економских процеса, али истовремено, саме промене јесу и узрок и последица генерацијске интервенције. Према томе, друштвени услови који утичу на формирање вредности и ставова генерацијски су различити, зато што је само друштво перманентно у процесу промена.

Према Инглехарту, ефекат периода (често зван и као *историјски ефекти*) представљају спољне догађаје, за које се сматра да су довољно моћни да утичу на вредности и ставове појединаца свих узраста, у релативно кратком временском периоду¹⁶⁴. Одређене вредносне оријентације нису резултат „потреба“, већ су просто саставни део друштвене (транзиционе) средине у којима се формирају припадници најмлађе генерације (Вешић, 2014а: 31). Тако фактори средине утичу на најмлађе да усвоје одређене вредности. Усвајање ових вредносних оријентација резултат је утицаја друштвене средине изван и иза ‘потреба’ појединаца који се формирају. Реч је наиме о тзв. „хипотези средине“, према којој се тврди да се вредности и ставови код појединаца мењају временом под утицајем друштвених фактора. Појединци усвајају вредности у процесу социјализације, али су ове вредности подложне променама, а саме промене у вредносним оријентацијама јесу резултат промена у друштву¹⁶⁵.

На основу овог ефекта Инглехарт је тврдио да се друштво мења „тихом револуцијом“ кроз смену генерација. Свака следећа генерација формира се у другачијим друштвеним условима у односу на претходну генерацију. Сменом генерација, долазећа генерација постаје колективни друштвени (и политички) актер који мења саму друштвену структуру и културу. Ова промењена друштвена стварност постаје референтан социјални контекст у коме се формира следећа генерација. Промењени друштвени услови обликују наредну генерацију на начин да се она

¹⁶³ Вредносни систем се, отуда, не преноси само са генерације на генерацију и разликује од друштва до друштва, већ се и постепено мења у складу са социјалним, економским и политичким околностима, тако што се прилагођава променама у друштву, драматичним околностима и историјском политичком дисконтинуитету (опширније у: Vasović, 1997a, b).

¹⁶⁴ Последица њиховог утицаја огледа се у већем или мањем броју материјалиста или постматеријалиста у популацији, у односу на период пре утицаја овог ефекта. Типичан пример ефекта периода, према Инглехарту, је стање у привреди и његов утицај на перцепцију грађана материјалног благостања.

¹⁶⁵ У тумачењу вредносних оријентација овде је потребно споменути и постојање приступа који тврди да друштвени услови генеришу вредносне оријентације на генерацијској равни, али да се под утицајем ‘крупних’ друштвених промена вредности могу променити. То значи да постоји резистентност усвојених вредносних оријентација које су друштвено условљене, али истовремено, радикалне промене друштвених услова могу да наруше ту ‘резистентност’.

разликује од претходне, а онда ова генерација по истом обрасцу утиче на друштвене промене (Inglehart, 1971, 1977).

Развој личности по Ајзенку резултат је интеракције генетске предиспозиције, чију основу чини структура и функционалност нервног система¹⁶⁶ и спољне средине у којој се личност развија. Иста објективна средина учествује у стварању разлика међу људима у погледу свих димензија и особина личности, те ће, социјализација, као најважнији пут развоја личности, бити различито успешна (Eysenck, 1957)¹⁶⁷. Наслеђе одређује границе развоја појединих особина, док у оквиру тог обима средина одређује карактеристике личности, а нарочито њено понашање (Eysenck, 1957).

Недоследности у вредносном систему воде напетостима у систему деловања, како личном тако и друштвеном. Због тога што често настају на основу историјских околности које доводе до излагања недоследним обрасцима вредносне оријентације (Parsons, 2009: 740). Уз постојећи друштвени институционализовани систем вредности увек мора да буде независна тачка референције. Без обзира на њихов садржај, појединац на основу саме своје припадности друштву, суочава се с проблемом степена и начина свог прихватања или одбацивања тих вредности. Радикално одступање од њих, у случају када се друштвени систем није приближио дезорганизацији крајњег степена, увек ће имати озбиљне личне последице (Parsons, 2009: 747). Управо због тога систем личности настојаће да направи одабир партикуларних елемената из расположивог културног обрасца који ће потом постати делови актеровог система оријентације. Актер наравно не бира само оне елементе образаца који су идентични с његовим диспозитивним потребама, јер у противном не би било промена његовог понашања услед изложености различитим културним обрасцима током животног века. То свакако не значи да је одабир насумичан. Мора да постоји одређена кореспонденција у општој оријентацији између система диспозитивних потреба личности и елемената одабраних из расположивих културних образаца (тј. да одабир обезбеди адекватан баланс задовољења различитих диспозитивних потреба) (Parsons, 2009: 748). При томе усвојене сазнајне оријентације морају да буду сагласне или доследне са сазнајним оријентацијама које већ делују у систему личности (опширније у: Parsons, 2009).

Начин одабира вредносних образаца такође важи и за стварање нових вредносних образаца у личности, који се не одвија само путем одабира, него и путем интеграције и адаптације. Персонално стварање нових културних оријентација може по себи да буде функција избора извесних специфичних културних образаца у датој ситуацији (Parsons, 2009: 749). Вредносна оријентација није, емпиријски гледано, аутономна изузев у смислу што се може посматрати као варијабла независна у односу

¹⁶⁶ Добро знани примери су модели значајног утицаја *породице* (као образац или прототип за понашање детета), али и *културе* (као ширег срединског миљеа личности). Значај наследних фактора потврђују испитивања о понашању близанаца и усвојене деце у истим породицама (знатно је већа сличност особина усвојене деце са биолошким родитељима, него са усвојитељима и осталом усвојеном децом у истој породици).

¹⁶⁷ У преводу, то значи да ће екстравертирана предиспозиција личности резултирати чешћим сукобима са постојећим нормама, него што је случај са интровертираном предиспозицијом личности. Генетска условљеност личности, према Ајзенку, није пренаглашена у односу на факторе средине (Eysenck, 1957).

на остале варијабле система. Међу основним компонентама система делања не постоји узрочни примат ниједног фактора у смислу иницијатора промене. Промена може да произађе из било ког извора у систему, а њен исход зависиће од баланса сила у систему у дато време (Parsons, 2009: 741).

У домаћој литератури можемо пронаћи налазе који указују на селективност утицаја друштвених промена које своје највеће ефекте остварују на вредносне оријентације системског, идеолошког или политичког карактера (Pantić, 1990; Pavlović, 2009b; Kuzmanović, 1995b; 1995c). Реч је, управо о онима које измењене институционалне околности стављају у повлашћен положај, и тиме подстичу њихово усвајање (Kuzmanović, 1995a).

4. 3. 1. Значај друштвеног развоја и важних културно-историјских догађаја за развој и формирање вредности

Да би илустровали како друштвени развој може да утиче на промену вредности људи, дат је кратак опис важних културно-историјских догађаја (разних струја и процеса). Циљ је био да се објасни како другачије околности, под којом су одрасле различите генерације, утичу на развој и формирање вредности, а пре свега на промену вредносних оријентација (опширније у: Ester, Halman, 1993; Inglehart, 1977; Inglehart, Welzel, 2005b; Osterberg, 2001).

4. 3. 1. 1. Утицај верских, културно-историјских и економских фактора на развој личности

Велика се важност, од стране Инглехарта и Велзела, придаје верском и културно-историјском наслеђу (Inglehart, Welzel, 2005: chapter 2)¹⁶⁸. Како су својевремено тврдили и Вебер и Хантингтон *верске традиције* имале су трајан утицај на савремене вредности, иако треба истаћи да је култура одражавала целокупно историјско наслеђе друштва.

На обликовање свести и карактера људи посебно утичу друштвено-историјске детерминанте, без којих се не може ваљано објаснити, нити разумети готово ни једна анализа било ког започетог истраживања. Изузетно је важно узети у обзир *историјске факторе*, с обзиром да је „историја тло на којем ниче човек са свим својим специфичним одликама; она је процес самореализације човека, стварање генеричких

¹⁶⁸ Мароко, Јордан и Бангладеш (све исламске земље), примера ради, имају висок ниво традиционалних вредности и вредности опстанка, док САД, Канада и Ирска (англофоне земље) имају висок ниво вредности самоизражавања. Русија, Србија, Бугарска, Украјина и Молдавија (све православне земље) имају висок ниво секуларно-рационалних вредности и вредности опстанка, док Шведска, Данска и Швајцарска (протестантске земље Европе) имају висок ниво секуларно-рационалних вредности и вредности самоизражавања (извор: Телеграф, 5. јул, 2014: 3). Занимљиво је да су поједина спроведена истраживања управо покушавала да настале вредносне промене објасне уз помоћ свеобухватног приближавања вредности, односно груписање земаља са више или мање сличним културним наслеђем, економским развојем или повећаном ентропијом. Постоје претпоставке Крефта [*Kreft*] и Леува [*Leeuw*] да „што више људи деле заједничка искуства, како због близине у простору, и/или у времену, више су слични, или у одређеној мери, копирају једни друге“ (Kreft, Leeuw, 1998: 9).

људских особина“ (Životić, 1969: 18). Зато се валидност истраживања (у нашем случају анализе) историјског наслеђа, односно утицај аутономних историјских идеја не треба посебно наглашавати, с обзиром да продиру у животе генерација, и поново ничу свакодневним буђењем и обуком историјске свесности младих људи. То се чини кроз творце политичких и религијских митова; уметничких, научних, драмских и филмских – који сви, мање или више свесно, више или мање одговорно, доприносе историјској логици коју млади апсорбују (Erikson, 1976: 219)¹⁶⁹.

И Инглехарт је, велику улогу посветио *историјским факторима*, с обзиром да „поглед на свет одређеног народа одражава његово целокупно историјско наслеђе“ (Inglehart, 1997: 100)¹⁷⁰. Треба имати на уму следећу ствар. Рећи да су најодговорнији историјски фактори мало значи, ако се не конкретизују и аналитички не покаже њихов утицај на хомогенизацију вредности у готово свим земљама. Иако социо-економски развој одређује општи правац кретања културних промена, специфични историјски развој неке земље и њена културна традиција умногоме утичу на који начин ће се он испољити при промени доминантних вредносних система (Pešić, 2016: 69)¹⁷¹. Вредносне промене се, на тај начин, по правилу, преламају кроз историјско наслеђе датог друштва, а правац промена није нужно линеаран (Inglehart, Welzel, 2005a: 19; Inglehart, Baker, 2000: 21). Отуда су заједничка историјска искуства земаља, а не индивидуалне личности, од кључног значаја (Inglehart, Baker, 2000: 36). Управо ова искуства имају важан утицај на савремене вредности и понашања њених људи, чак и контролисања *економског развоја и професионалне структуре*¹⁷². Добро познато је да је економски развој важан покретач промене вредности. Значајне промене у културно-економском сегменту најчешће имају веома драматичан карактер, како на индивидуалном тако и на колективном нивоу. Чак и у случајевима када промене нису значајне, последице најчешће, на средњи и дужи рок, јесу.

Интересантно је подсетити се становништва Мартина Липсета [*Lipset*], Алекса Инкелеса [*Inkeles*], Габриела Алмонда и Сиднеја Вербе¹⁷³. Они настоје да вредносне

¹⁶⁹ Томе данас треба придодати и медијске садржаје, који све што је значајно износе на светлост дана (опширније видети: Продовић, 2012: 380–390; Продовић Милојковић, Миладиновић, 2015: 213–227). Међутим, није једино на старима да уче младе значењу живота; сада млади у себи носе снагу да потврде оне који њих потврђују, да обнављају и регенеришу, да се одрекну онога што не ваља, да спроведе реформе и да се буне (Erikson, 1976: 219).

¹⁷⁰ Истичући положај четири земаља енглеског говорног подручја (мада се налазе на три различита континента: Велика Британија, Канада (без Квебека), Нови Зеланд, Аустралија, док су САД, Ирска као и Северна Ирска удаљене, и не могу се мапирати као део ове језичке групе) Инглехарт указује на њихово пласирање међусобно релативно близу, што по њему подразумева да и лингвистички фактор има извесну улогу у кохезији вредности (Пантић, 2005: 56).

¹⁷¹ Занимљиви су резултати једног истраживања, који показују да се вредности могу усвајати и мењати под утицајем актуелних друштвено-историјских околности, које могу да доведу до унутар-системских промена (опширније видети у: Pešić, 2016: 655).

¹⁷² Упечатљиво је, да је на пример, Вебер ([1904] 1958) придавао кључну улогу протестантизму у покретању економског раста у Европи, а то је историјска чињеница, бар у раној фази, али не и данас, да је индустријализација била изразито концентрисана у претежно протестантским друштвима и међу протестантским становништвом мешовитог друштва.

¹⁷³ Напомињемо да ће се дати само издвојени делови њихових теоријских разматрања који су важни за одређење и концептуализацију односа вредносних оријентација и друштвених промена, без приказа становништва датих аутора у целисти.

промене повежу са ширим друштвено-историјским кретањима, односно процесима модернизације (опширније у: Pešić, 2016). Липсет, схватајући вредности и уверења као почетну тачку анализе структуре, али и динамике друштвених система, на трагу Веберових разматрања, настоји да покаже у каквој вези су вредности са историјским кретањима, и на који начин одређују исходе друштвених промена. Према његовим речима, историјски развој доводи до формирања одређеног типа вредносног система, који, потом, као врста предиспозиције, обликује будуће историјске догађаје, при чему, на тај начин, вредности постају једна од детерминанти која одређује правац друштвене промене (Lipset, 1965: 7). Како полази од тога да вредносни систем утиче на карактер институција које се формирају у друштву, и на тај начин обликује припаднике датог друштва, с једне стране, док, са друге, специфичне карактеристике припадника друштва обликују институције (Lipset, 1960: 276), Липсет сматра да је сложеним друштвима неопходно стално усклађивање институција и централног система вредности, како би се уклониле напетости које исходе из промене друштвених односа (Lipset, 1965: 8).

Теоријску залеђину Инкелесовог рада представљају теорије модернизације, у чијем фокусу теоријско-истраживачког интересовања стоји однос између друштвене промене (процеса модернизације) и одређених карактеристика личности (у које убраја и вредносне оријентације). Његова становишта крећу се у правцу тога да модернизацију не можемо свести само на структурне и институционалне промене, већ је неопходно узети у обзир и онај аспект који се односи на социо-психолошке карактеристике људи. Као један од предуслова модернизације друштва узима се развој одређених карактеристика личности, предиспозиција и уверења, при чему, истовремено, социо-културне карактеристике друштва, такође, снажно обликују релативно стабилне психолошке карактеристике личности њених чланова (Inkeles, 1997: 14)¹⁷⁴.

Алмонд и Верба, према речима критичара, преузимају оквир теорија модернизације који подразумева да социо-економске промене, мање или више, нужно воде променама у уверењима и очекивањима грађана, а тиме и демократизацији политичке културе. Наиме, у анализи политичких култура, које се развијају у источноевропским социјалистичким земљама, они пропуштају да укажу на то да ли економска модернизација производи сличне ефекте и у овим друштвима (Almond, Verba, 1989)¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Стандардизовано институционално окружење модерних друштва доводи до стандардизованих образаца одговора, који се јављају упркос супротним ефектима традиционалне културе којима је појединац био изложен (Inkeles, 1960). Међутим, новији теоретичари модернизације, који су се бавили односом друштвено-економских и вредносних промена, у значајној мери су довели у питање Инкелесову тврдњу о неупитном и једнозначном ефекту модерних институција на психолошке карактеристике личности, показујући како шира културна традиција неког друштва може да утиче на специфичан ток модернизацијских процеса. Утицај модерних институција није, и не мора да буде, подједнак у свим друштвима, већ је у значајној мери посредован карактеристикама културне традиције датог друштва (Inglehart, Baker, 2000: 49).

¹⁷⁵ Поред наведених аутора који су се бавили проучавањем вредности, илустрације ради, на овом месту упућујемо читаоце на истраживања америчког социолога Мелвина Кохна [Kohn] који повезује класне анализе и вредносне оријентације (опширније у: Kohn, 1969; 1977; Pešić, 2016: 61–63); али и рада холандског социјалног психолога Херта Хофстедеа који се бавио проучавањем односа између вредности у сфери рада и националне културе (опширније у: Pešić, 2016: 63–65; Prođović, Milojković, Prođović, 2018: 225–244).

На промену вредносних оријентација, поред дугорочног развоја (као што су технолошке иновације и економски раст), Инглехарт посебно истиче значај краткорочним променама, односно неповољним социјалним условима (као што су: ратови и револуције, сукоби и кризе) (Inglehart, 1997: 110)¹⁷⁶. Ово је посебно важно у контексту наше земље, о чему ће више речи бити у наставку текста.

4. 3. 1. 2. Друштвена збивања у Србији - ефекат на промене вредности -

Посебност Балкана (између осталог и наше земље), одликује се активним деловањем свих горе наведених фактора. Они утичу како на развој и формирање вредности, тако и на њихову не/стабилност¹⁷⁷. Неспорно је да Балкан, због свог особеног геополитичког положаја, „има моћну онтологију која заслужује озбиљно и комплексно проучавање, а то је онтологија сталне и дубоке промене“ (Тодорова, 1999).

У тексту који следи илустрован је опис периода и догађаја различитог нивоа општости који су могли да утичу на вредности и њихове промене; при том све време раздвајајући шта је догађај (трајнији или једнократан, а шта ефекат на вредности – очекиван или већ забележен као резултат неког од истраживања).

Пре него се упустимо у кратка специфична уопштавања, потребно је, најпре, издвојити оне факторе које су *трајније природе*, општијег значаја. Реч је о факторима који имају утицаја не само на живот и историју, већ и на карактеристике личности овдашњег човека. Наиме, ради се о *специфичном геополитичком положају Србије и Срба на Балкану*, означеном као „кућа на друму, или кућа на раскрсници путева“ (опширније видети: Митровић, 2006; 2008), која има утицај на психологију човека. Реч је о мултицивизацијском, мултикултурном региону „етничког коктела“ (З. Бжежински).

Морамо увек имати на уму врсту нашег менталитета (случај: Србије). Управо у *карактеристикама менталитета* има нешто што ће наћи свој израз. Реч је о најопштијем нивоу утицаја локације – не само временске, него и просторне. Њу је Цвијић одредио као *виолентни динарски тип*, који у суштини представља једну посебну врсту ауторитарности (коју карактерише: плаховитост, необузданост, импулсивност, тврдоглавост, инат, али и нетолерантност према другачијем мишљењу).

Друштвена збивања у Србији не могу се разумети без њиховог ситуирања у реални контекст промена. Пре свега се мисли на контекст суштинске повезаности

¹⁷⁶ Ова претпоставка повезан је са тзв. *хипотезом реткости* која гласи: људи имају тенденцију да поставе највише вредности у горућим потребним тренуцима. Како би тестирали ову хипотезу потребно је дати важност: животном циклусу, периоду, и ефекту кохорте. Промена вредности људи је, према неким истраживачима вредности, производ њиховог животног циклуса; док напротив, Инглехарт тврди да су ефекти животног циклуса занемарљиви, те да важност треба дати ефекту кохорте (Inglehart, 1971a, 1977, 1990).

¹⁷⁷ У одређеном социо-културном контексту питање промене вредности заокупљало је пажњу многим истраживачима, још у друштвима бивше Југославије. Таква друштва представљала су интересантно подручје за многе студије. Један од разлога је и тај што седамдесет година заједничке историје у 20. веку несумњиво је оставио трајан друштвени и културни траг на сва пост-југословенска друштва. Знатижеља тих истраживача креће се у правцу проучавања колико од тих заједничких особина трају деценијама након распада бивше Југославије (Musil, 2013: 205).

тројаког процеса: *транзиције* као ужег, *глобализације* као ширег структуралног процеса (Vujić, 2003) и процеса *модернизације*. Предмет анализе везује се за модерне вредности у Европи и специфичне вредности у Србији у специфичној проблематичној модернизацији. Овакво уопштено сагледавање процеса у нашој земљи помоћи ће нам у објашњавању добијених резултата промене вредности, у коме је видљив утицај (некаквих) ефеката који су јачи од конкретних ситуационих ефеката.

*Транзиционе промене*¹⁷⁸ (структуралне, системске и легислативне) постале су наше непосредно друштвено окружење. Тиме нам је пружена прилика да друштвене промене истражујемо *in vivo*. Транзициони процеси у држави несумњиво имају значајан утицај на однос појединца према основним друштвеним вредностима. Потребно је истаћи, Бешићевим речником (Бешић, 2014а), да су културне промене и промене у вредносним обрасцима, као и промене у бихејвиоралним моделима, касниле за горе наведеним системским променама, и да друштво у транзицији одликује *сукоб између политичке структуре и политичке културе*. Она је с друге стране довела до различитих последица – присутне нестабилности и „блокиране транзиције“ (Лазих). Добра страна транзиционих промена је што њихове основне карактеристике (динамика, темпо и исходи) могу бити теоријски идентификовани и емпиријски мерени на различите начине. Отуда је социолошки нужно да их препознамо у свим кључним областима друштвеног живота. За једно такво препознавање добро је имати на уму управо оно што је Милош Бешић уочио – а то је да је „транзиција у бившој Југославији специфична“ (Бешић, 2014а: 10) и да нам управо таква омогућава идентификовање разлика између земаља настале након распада Југославије.

Специфичност транзиције у југословенским условима, као значајан ефекат, пратили су посебни фактори који нису били карактеристика транзиције у осталим посткомунистичким земљама: ратна разарања, тешка економска криза, осиромашење становништва, висока незапосленост (нарочито младих), експанзија радикалног национализма, егзодуса становништва, као и сви остали посебно негативни фактори који су пратили распад земље. Основна кључна теза од које полази Бешић, јесте да су политичке и економске промене, и референтни вредносни модели, за разлику од класичних претпоставки теорије модернизације, на просторима бивше Југославије имали регресивне трендове у периоду транзиције. То доказују бројни економски и социјални параметри статистичког типа, као и теоријски критеријум (Lazić, 2011а; Volčić, 1994; Vladojević, 1997; Milić, 2001)¹⁷⁹. Бешић тврди да су транзициони фактори ефективно обликовали вредносне оријентације припадника најмлађе генерације, с обзиром да одређене вредносне оријентације нису резултат ‘потреба’, већ су просто саставни део друштвене (транзиционе) средине у којима се формирају припадници најмлађе генерације (Бешић, 2014а: 31)¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Не улазећи у бројна теоријска објашњења овог појма, издвојићемо да се под транзицијом подразумева фундаментална промена друштва у свим кључним аспектима његовог постојања (Бешић, 2014а: 15).

¹⁷⁹ Овакве претпоставке су у односу на Инглехартову тезу обрнуте: млађе генерације би морале да исказују виши ниво материјалистичке оријентације у односу на средње генерације (Бешић, 2014а: 30).

¹⁸⁰ Нова друштвена стварност условила је нову институционалну и идеолошку инфраструктуру друштва, а ова инфраструктура је другачија у односу на социјалистички период. Зато је било разумно

Ефекат глобализације у великој мери се теоријски подудара са ефектом (пост)модернизације, будући да је сама глобализација последица модернизацијских процеса. У ове ефекте спадају сви они фактори који су резултат глобализације и пратеће културне унификације, ефекти деловања међународних институција, глобалне кризе, као и укупан ефекат касне модерности савременог глобалног друштва који је, у одређеној мери, деловао и на простору бивше Југославије. Не улазећи у полемику значаја процеса глобализације за друштвени развој једне земље, као природног процеса који је почео да јача 1970-их година – као реакција на опадање потражње и пораст трошкова производње у централним земљама светске економије, споменућемо само његове позитивне и негативне стране. Као позитивне стране овог процеса издвајају се следеће карактеристике: техничко-технолошки прогрес, техничко-технолошка достигнућа (односно научни проналасци и иновације), ширење комуникација, трансфер знања роба и услуга, промоција светског мира, јачање политике стабилности, убрзање економског раста, научни развој и све већа контрола природе. Међу негативним особеностима издвајају се: наметање у области политике, незапосленост и смањење цене радне снаге, повећање јаза између богатих и сиромашних, економска и политичка зависност малих земаља, културна дезинтеграција и глобализација културе, пораст тероризма и насиља, контрола тржишта роба, услуга, капитала и информација, контрола политичких, културних и идеолошких вредности, неконтролисана миграција становништва, хипокризија владајућег система вредности и морала, и бројне друге (Аларгић, 2012: 12–13). Наведене позитивне, а посебно негативне, особине глобалних фактора значајно утичу на формирање (генерацијских) вредности, посебно младих¹⁸¹. Суочавамо се са проблемом плурализма вредности и идентитета, те наметнутим принципом индивидуализма (као један од базичних принципа либерално-демократских теорија)¹⁸².

Ревидирана верзија теорије *модернизације* има јасније импликације које ће, вероватно, довести до глобалног економског развоја, који ће тежити да донесе важне, грубо предвидљиве, промене у друштву, култури и политици. Економски развој је снажно повезан са продорним променама у веровањима и мотивацији људи (при чему ове промене доводе до преобликовања улоге религије, пословне мотивације, стопе фертилитета, родних улога, сексуалних норми, итд.) (Inglehart, Welzel, 2010b: 41), односно до тога да доноси друштвено-политичке промене у делу који мења понашање људи. Отуда се, према Инглехарту, модернизација дефинише као процес који у друштву повећава урбанизацију, професионалну специјализацију, ниво формалног образовања, као и ниво масовног политичког учешћа. Осим тога, модернизам

очекивати да су ови фактори дистинктивни за најмлађу генерацију у односу на старије генерације и да ће ти фактори средине утицати на најмлађе да усвоје одређене вредности, чије је усвајање резултат утицаја друштвене средине изван и иза ‘потреба’ појединаца који се формирају (Бешић, 2014а: 31).

¹⁸¹ То је уочљиво, пре свега, данас, када живимо у свету у којем је интернет саставни део живота и генерацијског идентитета најмлађих (о утицају глобалних фактора видети: Бешић, 2014а).

¹⁸² Вредности нису ограничене временом и простором и на њих не утиче традиција или структура, већ појединци, у свакодневним праксама, самостално и стално, стварају властите културне светове (Jameson, 1984). Оно што се тврди, је да је сама идеја вредносних образаца у супротности са амбивалентном друштвеном стварношћу која нас окружује и да је покушај детерминистичког тумачења људског понашања нека врста насиља над културом у којој живимо (Rosaldo, 1993).

карактерише економске ефикасности, бирократску власт, научну рационалност и верски и политички ауторитет. Управо је, према његовим речима, процес модернизације, у комбинацији са брзим унапређењем индустријализације, довео до слома културних норми које су биле присутне у „традиционалним друштвима“, са чијим сломом је дошло до повећања мотивације „индивидуалних економских достигнућа“ и „хијерархијске бирократске организације“ (Inglehart, 1997: 7)¹⁸³.

Према речима Николе Божиловића српско друштво се налази на разделници између традиционалног и модерног начина живота. По некима је ова балканска и европска држава разапета између ретрадиционализације и модернизације, а карактерише је плурални идентитет, под којим се подразумева комбинација православне саборности (идентитета) и латентно присутног комунистичког колективизма (идентитета) на путу ка грађанском индивидуализму (идентитету). Оно што је заједничко свим државама на Балканском полуострву јесте: економски раст, технички прогрес, реформа политичког уређења и социјалне структуре, уз промену психологије и система социо-културних вредности. Посебно треба напоменути да су у бившим социјалистичким земљама Балкана, каква је и Србија, почетни процеси модернизације били заустављани и спутавани традиционалистичким стегама и егалитаристичким синдромом – као јаке културне баријере које су остављале дубоке трагове у свести људи. Управо се показало да се модернизација не односи само на економске односе, већ све више на систем вредности и начин понашања (опширније видети у Vožilović, 2010: 119).

Нови извори емпиријских доказа, дају увид о томе како модернизација мења погледе на свет и мотивацију људи (мислећи, пре свега на мултиваријантну анализу података из истраживања вредности WVS и EVS, од 1981. до 2007. године). Ова истраживања омогућавају да се одвоје/сортирају релативни утицаји економских, социјалних и културних промена.

Значајно је напоменути да се процеси модернизације и последице које са собом носи (како позитивне тако и негативне) догађа и у предсоцијалистичком, и у социјалистичком и у транзиционом добу. Свака од њих има одређене ефекте на вредност.

Отуда је значајно упутити и на: а) *културно (верско) и историјско наслеђе наше земље* (Beugelsdijk, Schaik, Arts, 2006), на б) *социо-економске и политичко-институционалне факторе* (Mrđa, 2016), али и на в) *факторе новијег датума*. Вредности нису само водећи принципи у животима људи, већ су и централни описи културног наслеђа једног народа. Ова дуалистичка природа вредности може бити користан конструкт за објашњење индивидуалних и интеркултуралних разлика.

Културни фактори обухватају: релативно висок степен ауторитарности младе генерације на почетку *пост-социјалистичке трансформације земље*, доминацију

¹⁸³ Зигмунт Бауман [*Bauman*] је, на пример, тврдио да је процес модернизације довео до помака у вредностима; заснованих на тумачењу појединаца „његових/њених“ потреба. Оно што разликује Бауманово становиште у односу на Иглекхартово, је чињеница да први вредности види као контингенте на више непосредне околности, док други сматра да су вредности основане у раној социјализацији, те да опстају готово непромењене кроз животни циклус (опширније видети: Bauman, 1993: 21–36).

изразите вредносне декомпозиције и вредносну неконзистенцију у сфери културних пракси (опширније видети у: Mrđa, 2016)¹⁸⁴.

Када је реч о карактеристичним *историјским трендовима*, од којих је значајно зависио (читај: и дан данас зависи) живот и перспектива људи у Србији, треба се осврнути на два последња века српске историје. Њих су обележиле изразито учестале и крупне промене (Mirić, 2011). Поред тога, историјско наслеђе обухвата: касни почетак модернизације земље, гушење процеса модернизације током прва два таласа модернизације, ратове, антимодернистички усмерена елита и кашњење постсоцијалистичке трансформације (опширније у: Mrđa, 2016).

У контексту бивше Југославије, нарочито су значај имали сложени погоршавајући *историјски услови*. Мисли се пре свега на лоше привредне услове, друштвено-политичке кризе, етничке сукобе и војне конфронтације, које су засигурно имали кумулативни ефекат у већини друштава. Социјалистичку Југославију одликовале су снажни економски раст, политичка стабилност земље, са основним индикаторима животног стандарда који су могли да се упореде са неким земљама Западне Европе. Међутим, од слома социјализма долази до „дисолуције социјалистичке Југославије“, отпочињања „процеса друштвене трансформације“, смене друштвено-политичког система, покретања „процеса дисолуције земље“, која се коначно завршава самопроглашењем независности Косова. Сви ови процеси праћени су политичком нестабилношћу, економском кризом, новом (транзиционом) класном структуром, ратним разарањима, специфичним псеудолиберализмом, аномија сваке врсте, и доста тога још (опширније у: Бешић, 2014а).

Међу социо-економским факторима издваја се: девестирана производна инфраструктура, застарелост технологије, недостатак капитала и директних страних инвестиција, немогућност формирања стабилног трансформацијског класног блока који би могао осигурати основе за формирање демократског и тржишног типа друштвених односа (опширније видети у: Mrđa, 2016). *Политичко (институционални) фактори* обухватају: нестабилан партијски систем, неразвијене институције које ће стварати јавну политику, антиполитички и антиинституционални стил руковођења политичких лидера, изразиту доминацију извршне власти у односу на друге нивое власти и релативно неразвијено цивилно поље без јасне стратегије према носиоцима политичке власти (Mrđa, 2016).

Посебно су ефикасни *утицаји новијих/садашњих детерминанти* који делују као актуелна друштвено-политичка реалност. Оне су са собом донеле бројне промене релевантне за психичко функционисање људи на овим просторима. Поред тзв. *унутрашњих фактора* (везаних за распад бивше државе, ратове, санкције, транзицију и

¹⁸⁴ Треба имати у виду да је хијерархија вредности обично културно-историјски, друштвено-групно утврђена, при чему су вредности економични модели понашања. Само је привид да појединац има одлучујућу улогу у избору (вредности „бира“ култура и поштећује нас често од избора). Међутим, то не негира индивидуализацију вредности, већ је само релативизира. Ипак, низ избора је препуштен личности, по правилу оних за које култура, друштво у целини и класа нису заинтересовани (Поповић, и др., 1977: 281–282).

сл.)¹⁸⁵, важност се даје и *спољашњим факторима* (економске санкције, изолација, бомбардовање, негативни стереотипи о Србима, оптужбе) које поприлично остављају утицај на лични и друштвени идентитет, самоопажање, вредности, мотивацију, односно личност у целини.

Сви ови ефекти су и те како имали своје утицаје на саме вредности. Наиме, са ратом променио се систем вредности у Србији, начин одевања становништва, променила се врста музике коју становништво слуша, променила се сама свест. Према речима многих истраживача културе, систем вредности је деведесетих година 20. века постао некадашњи систем антивредности (Pavićević, Simeunović–Patić, 2005: 165). Вредновали су се култ криминала и насиља, ратно профитерство, шовинизам, провинцијализам, ксенофобија (Kronja, 2004: 103). Након демократских избора и демократских промена 2000. године наступа период у Србији, који би се могао описати као „културно–вредносни расцеп“, односно „велики рат вредности“ између „европејаца“ и „традиционалиста“ (Spasojević, 2011: 123–129).

Један од процеса који прати убрзани друштвени развој јесте *промена затечених, често окошталих вредности*, које у Србији одавно представљају чинилац блокаде модернизације. У новије време то је и чинилац ометања транзитивних процеса у свим доменима друштвеног живота (Bolčić, Milić, 2002; Lazić, 2000, Pantić, 2003a, 2003b). Такве доминирајуће вредности чине специфичну мешавину традиционалних и комунистичких (социјалистичких) вредности, које перзистирају и чак се изнова репродукују, омогућавајући тако појаву анахроних идеологија (као што су популизам, шовинистички национализам, ксенофобија, екстремни конзервативизам) (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995; Podunavac, 1998; Goati i drugi, 2002; Pantić, 2002, 2003a; 2003b). Наведена вредносна преоријентација одвијала се у смислу селективног одбацивања традиционалних вредности, великим делом по „диктату“ идеолошке пожељности: по правилу, што је систем био појединцу од веће користи, то је он у већој мери усвајао ове (и друге) системске вредности.

Напоследку, важно је напоменути да су сви горе наведени трендови међусобно повезане појаве, те да и те како имају своје деловање и важан утицај. Према Остербергу [Osterberg] модерна култура је заснована на три основна концепта: слободан појединац, разум и напредак. Суштина важности ових модерних концепата састоји се у њиховој потпуној супротности са пре-модерним периодом, од чега је и разликују (Osterberg, 2001).

Детаљно ће ефекат периода, односно поједини догађаји који су се десили између таласа у Србији, који су предмет истраживања, бити обрађени у делу где се операционализује варијабла период.

¹⁸⁵ Деведесете године, сматране најтежим годинама у новијој историји Србије, карактеришу распад заједничке државе и тржишта (1991–1992), ратови у непосредном окружењу (1991–1995), међународна изолација од чланица УН (1992–1996 и 1998–2000) и НАТО бомбардовање (1999).

4. 4. Ефекат социо-економског статуса

У процесу промене вредности Инглехарт посебно наглашава важност социо-економског развоја, као оквира који одређује егзистенцијалне услове и могућност адаптације. Отуда је он своја истраживања проширио претпоставкама о деловању неких чинилаца на индивидуалном нивоу; посебно истицајући значај *индекса социо-економског статуса*. По њему овај чинилац изузетно је јак предиктор за одређење типа вредности (кохорта, пол, образовање, социјално порекло, верска припадност, припадност политичким странкама, синдикално чланство и националност) (опширније у: Inglehart, 1977).

Важност ширег друштвеног и природног окружења нарочито је од значаја у друштвима оскудице, у којима су животне стратегије људи готово у потпуности обликоване борбом за преживљавање (Pešić, 2016: 67)¹⁸⁶. Отуда Инглехарт наглашава да социо-економски развој тежи да одређена друштва усмерава у правцу који се може лакше предвидети (Mrđa, 2016: 51). Он је на основу факторске анализе двеју димензија крос-културних варијација закључио да је „социо-економски развој повезан са културним променама како на државном, тако и на индивидуалном нивоу“ (Inglehart, Welzel, 2005a: 61). Зато социо-економски развој, према Инглехарту и Велзелу, као главни пратилац процеса модернизације, води променама како у културној тако и политичкој сфери, одређујући тако општи правац кретања културних промена (Inglehart, Welzel, 2005a). Наведена претпоставка проистекла је из већ постојећих теоријских приступа Карл Маркса и Макс Вебера¹⁸⁷.

Из досадашњих Инглехартових ставова и налаза јасно је да социо-економски развој узрокује много повољније услове живота, који доприносе померању вредносних приоритета: – са колективне дисциплине на индивидуалне слободе, – на поштовање различитости насупрот конформизму, и – као грађанску аутономију насупрот ауторитету државе. Овакве вредности рефлектују културу у којој се преживљавање не доводи у питање, па људи немају никакву потребу да се сукобљавају са другима, већ се могу ослањати само на себе, развијати креативност и индивидуалну иницијативу. При томе, слобода изражавања и слобода избора су врло високо као вредносни приоритети, како за појединца самог, тако и за друге (Inglehart, Welzel, 2005a: 300)¹⁸⁸.

Поред Инглехартовог истраживања које показује да вредности могу варирати у зависности од социо-демографских карактеристика појединаца, посебно истичемо истраживање које је спровела Јелена Пешић (опширније видети у: Pešić, 2016). Према

¹⁸⁶ Инглехарт је наглашавао да је тек савремени развој (након Другог светског рата) донео елиминацију егзистенцијалне несигурности за велики део становника планете, омогућавајући развој аутономије и креативности, те проширене могућности избора. Нарочито истиче значај економског развоја, који је за последицу имао изразито смањење сиромаштва и уклањање материјалних препрека људске егзистенције. Али и развој образовања, медија и информационих система, те повећање специјализације у сфери рада и уопштене комплексности друштва (Inglehart, Welzel, 2005a: 24).

¹⁸⁷ Према Карлу Марксу социо-економски развој утиче на оно што људи желе да раде; док је Макс Вебер тврдио да друштвено-културне промене нису линеарне.

¹⁸⁸ Благостање обезбеђује друштву карактеристике повољне за демократију, помажући да се она успостави тамо где није постојала и учвршћујући је тамо где већ постоји. Самим тим, ове оријентације врше утицај на промоцију ефективне демократије (Inglehart, Welzel, 2005a).

њеним речима агрегирано дејство социо-демографских карактеристика појединаца испољава се на нивоу друштвених група, као и с обзиром на структуралну позицију које основне друштвене групе заузимају у владајућем систему друштвених односа (Rešić, 2016: 655). У овом контексту, важно је нагласити значај класних и слојних разлика које постоје у друштву, које се, између осталог, сматрају кључним дистинктивним одредницама групног, па према томе и вредносног разликовања. Процес социјализације појединца одвија се у стратификованом друштву, у којем класна припадност преодминантно одређује поглед на свет појединца који припада одређеном статусу. Друштвени услови који карактеришу његов-њен формативни период одређени су факторима 'оскудице' или 'благостања' карактеристичних за класу/слој коме он-она припада (Vešić, 2014a: 39). У следећој табели дат је приказ предиктора типа вредности (видети табела 9).

Табела 9: Предиктори типа вредности

ВРСТЕ ВРЕДНОСТИ	Ета	Бета
Образовање	.354	.226
Старост	.330	.218
Политичка партија	.209	.128
Посећивање цркве	.223	.126
Занимање (главе домаћинства)	.261	.103
Националност	.173	.088
Синдикално чланство	.092	.082
Пол	.161	.081
Вишеструка корелација=.496		

Извор: Inglehart, 1977: 93.

У наведеној табели независне варијабле су рангиране од врха до дна према снази њиховог *бета коефицијента*, којим се мери количина утицаја на вредности у зависности од ефекта променљивих. Дата је и вредност *ета коефицијента* која показује снагу овог односа пре усклађивања ових ефеката. Ниво образовања појављује се као најјачи предиктор типа вредности (илустрован у табели као највећа вредност бета коефицијента). Упоредене са осталим варијаблама, потврђује се већ констатована чињеница да је образовање, само по себи, заиста најјачи предиктор у бројним истраживањима (Inglehart, 1977: 93). Блиске, али нешто мање вредности показује и старосна кохорта, где се обе варијабле заједно рангирају далеко испред других у утицају на врсту вредности. Чини се да тип вредности заиста обликује релативно благостање и кохорту искуства више него други фактори. Иако је на трећем месту варијабла политичка партија, његов бета коефицијент је знатно испод старосне кохорте. Слабији утицај показале су и варијабле пол, синдикално чланство и занимање (опширније у: Inglehart, 1977).

5. ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА ВРЕДНОСТИ И ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СВЕТУ И КОД НАС

5. 1. Емпиријски приступи истраживања вредности у светлу друштвених промена

Пре него што будемо изложили концептуални оквир анализе промене вредносних оријентација укратко ћемо дати преглед истраживања вредности и вредносних оријентација рађених како у свету тако и код нас (која нису у вези са Инглехартовом теоријом). Тиме би се указало на различите модалитете теоријских и истраживачких приступа овом феномену, присутних у оквиру иностране и домаће науке у друштву и сродних дисциплина.

Поред Роналда Инглехарта, као део тзв. „велике тројке“ издвајају се два значајна истраживача, која су дала велики допринос разумевању динамике вредносних трансформација, и поставили стандарде у компаративним истраживањима¹⁸⁹. Наиме, реч је о Герту Хофштеду (Hofstede, 1980, 1984, 2001) који је први реализовао велико компаративно крос-културално истраживање вредности (реализовано 60-их и 70-их година 20. века). За њега су вредности срж саме културе, па их означава као ‘software of the mind’; те су, као такве, вредности културно и национално конзистентне¹⁹⁰. Закључци његових истраживања иду у правцу доказа да су *вредности релативно стабилне кроз време*, те да постоје јасне културне (националне) разлике. Из тога следи да су националне културе релативно стабилне одреднице за разумевање разлика у вредностима. То не значи да савремени друштвени процеси (као што је нпр. глобализација) не утичу на вредности, већ да разлике између самих култура остају трајне.

Поред Хофштеда, значајна су и истраживања Шварца (Schwartz, 1992, 1994, 2004) који је самостално организовао и реализовао компаративно и лонгитудинално истраживање вредносних оријентација¹⁹¹.

¹⁸⁹ Занимљив податак изнео је Кристијан Велзел [*Weltzel*], као један од најближих сарадника Инглехарта, на предавању *Зашто је важно проучавати људске вредности*, на Државном универзитету у Тбилисију (TSU) у Грузији, 23. јануара 2009. године.

¹⁹⁰ Теоријско-методолошки Хофштед је осмислио модел са пет кључних вредносних димензија: *power distance* (степен у којем је неједнака дистрибуција моћи очекивана и прихваћена), *uncertainty avoidance* (степен у којем су појединци угрожени од непознатих ситуација), *individualism* (губитак повезаности између појединца и друштва), *masculinity* (разликовање родних улога) и *long-term orientation* (фаворизовање врлина које су оријентисане на будућност) (опширније видети у: Bešić, 2014a: 21). У међувремену је Хофштед увео и шесту димензију *indulgence versus restraint* (попуштање против уздржавања) (опширније видети у: Prođović, Milojković, Prođović, 2018: 225–244). Напомињемо да је услед проблема у преводу дат назив ових вредносних оријентација и на изворном језику.

¹⁹¹ Основна концептуализација његових истраживања базирана је на разликовању седам типова вредносних оријентација: *harmony* (јединство са природом), *embeddedness* (друштвени поредак, поштовање традиције, послушност и покоравање), *hierarchy* (ауторитет и понизност), *mastery* (амбиција и преузимање ризика), *aff ective autonomy* (задовољство, узбудљив живот), *intellectual autonomy* (радозналост, широк поглед на свет), *egalitarianism* (социјална правда и једнакост). Шварц је сматрао да ових седам вредносних димензија представљају начине на који друштва и културе реагују на понашања актера (опширније видети у: Bešić, 2014a: 22).

5. 1. 1. Приказ емпиријских истраживања вредности код нас – преглед неких ранијих истраживања

Упркос бројним потешкоћама протеклих година, приличан број социолошких истраживачких пројеката спроведено је у Србији, укључујући и оне емпиријске природе. Отуда су социолози (читај: али не само они) имали пред собом драматичну „друштвену лабораторију“ као главни истраживачки изазов (примењен на проучавање разноликих друштвених проблема)¹⁹². Оне су биле привлачне не само ауторима наше домаће сцене (Lazić, 1994; 2000; Bolčić, 1994; Milić, 1991; Lazić, Cvejić, 2004; Antić, 2000), већ и страним ауторима (Arandarenko, 2000; Gordy, 2001; Todorova, 1999) (чије су књиге и чланци преведени и на српски језик и тако постали лакше доступни нашој професионалној, научној и широкој јавности).

У овом поглављу даће се приказ појединих емпиријских истраживања вредности, у зависности од предметног изучавања. Напомињемо да ће се због ограничености, њихова илустрација максимално свести на указивање значаја њиховог спровођења (назива, године, руководећег кадра, анализе добивених резултата), те да се неће детаљисати о истима. Хронолошки ће бити споменута она истраживања која су спроведена на *нивоу* (целокупне) *популације* (једног друштва), а потом и *појединачна истраживања* у зависности од узорка (*ученика/адолесцената и младих*). Свакако, најзначајнија су спроведена истраживања на просторима бивше Југославије, која су се директно бавила вредносним оријентацијама (Поповић, 1977; Pantić, 1990, 1992, 1998б; 2002, 2005; Bolčić, 1995; Kuzmanović, 1998б; Vasović, 1998; Bešić, Đukanović, 2000; Павловић, 2009б, Благојевић, и др., 2013, и мноштво других).

Сва истраживања овог типа у бившој Југославији, можемо према Пантићу (1992) поделити на три периода:

- 1) период од када је СФРЈ установљена као држава па до 70-их година – у којима је традиционално мерен висок степен етатизма, традиционализма, егалитаризма и колективизма, те низак ниво религиозности (у овом периоду је обављено око двадесетак истраживања);
- 2) период од 80-их до почетка 90-их година – која најављују сутон социјализма и почетак транзиције, у којима се видно примећује пораст ауторитарности и национализма, с једне стране; док са друге стране, колективизам и етатизам бележе негативне трендове (Pantić, 1992) (у овом периоду је обављено тридесетак истраживања), и
- 3) истраживања спроведена од 90-их до данас (Bešić, 2014б), којима је заједничко истицање налаза који упућује на конфликт вредносних оријентација (Bolčić, 1995; Kuzmanović, 1998а, 1998б; Vasović, 1998, Bešić, Đukanović, 2000), односно, другим речима, на перзистентност постојећих (социјалистичких вредности) које коегзистирају са њима супротстављеним

¹⁹² Почев од: унутрашњих и спољашњих фактора распада земље, разарања друштва, структурних промена, нових и старих елита, „предузетничког друштва“, вредносних промена, јавног мњења, свакодневног живота, сиромаштва, трансформација стратегије друштвених група, итд. Ова истраживања су углавном урађена под покровитељством како домаћих тако и страних невладиних организација (НВО), а много мање у државним установама.

алтернативним (капиталистичким) вредносним обрасцима, а који се јављају у периоду распада социјализма: повећан степен либералне вредносне оријентације који није праћен смањеним степеном етатистичке оријентације и колективизма. У крајњим налазима у транзиционом периоду међусобно супротстављене вредности, оне из периода социјализма и оне које су у процесу (капиталистичког) формирања, коегзистирају, иако су конфликтне по свом карактеру (Bešić, Đukanović, 2000).

Сва ова и друга ненаведена истраживања могу се поделити у три категорије (видети табелу 10):

Табела 10: Врсте истраживања према нивоу и предмету

	Врста истраживања	Ниво истраживања	Предмети истраживања	Истраживања
1.	Истраживање компаративног карактера	На међународном нивоу	Тестиран је однос између агрегатних варијабли економског раста и агрегатних података материјалистичке/постматеријалистичке оријентације	Warwick, 1998; Swank, 1996; Savage, 1985; Davis, Davenport, 1999; Lee, 2007
2.	Истраживање на националном/државном нивоу која су користила Инглехартов инструментаријум за мерење вредносних оријентација	На индивидуалном нивоу	Тестиран је однос између друштвених фактора који су утицали на појединце/кохорте и вредносних оријентација које су карактеристичне, опет, на нивоу појединца/генерације. Другим речима, тестирана је валидност формативног генерацијског аргумента	Marsh, 1975; Dalton, 1977; Calista, 1984; Lafferty, Knutsen, 1985; Clarke ur. 1999; Kotzé, Lombard, 2003; Trump, 1991
3.	Испитивања односа између материјалистичке/постматеријалистичке оријентације и других вредносних оријентација	-	Ова истраживања указују да материјалистичка/постматеријалистичка оријентација условљава друге вредности у друштву, тј. да се сам концепт ове оријентације мора обогатити додатним димензијама које га сачињавају	Cotgrove, Duff, 1981; Jackman, Ross, 1996; Rossteutscher, 2004; Andrain, Smith, 2006

Извор: Bešić, 2014a: 398.

Значајно истраживање вредносних оријентација, спроведено током 1970-их година, везује се за студију Михајла Поповића и сарадника под називом *Друштвени слојеви и друштвена свест*, у оквиру које се вредностима бавио Драгомир Пантић (Pantić, 1977b, Janićijević, 1977: 43). Полазећи од девет идеолошких димензија њиховом комбинацијом долази до четири идеалнотипска идеолошка система (Pantić, 1977a: 294)¹⁹³, при чему, на теоријско-аналитичком плану, као дијаметрално супротне, супротставља традиционализам самоуправном хуманизму, односно етатизам либерализму. Ипак, треба напоменути да је модел критикован због оптерећености

¹⁹³ Реч је о: 1. *Традиционализму* – у оквиру којег централно место заузима традиционалистичка оријентација, док су споредне индивидуализам, религиозност, изолационизам, репресивност (нехуманитаризам), несамоуправна, материјална и оријентација на приватну својину; 2. *Либерализму* – у чијем је центру отвореност према свету, негалитаризам, модернизам, индивидуализам, религиозност, нехуманитаризам, материјална, несамоуправна и оријентација на приватну својину; 3. *Етатизму* (односно традиционално-социјалистичком систему) – у коме је централна несамоуправна оса, а остале су: нехуманитаризам, затвореност према свету, нематеријална оријентација, егалитаризам, колективизам, нерелигиозност, модернизам и преференција државне својине; и 4. *Самоуправном хуманизму* – у коме су централне самоуправна и хуманитаристичка оса, а око њих се окупљају још и модернизам, колективизам, нерелигиозност, оријентација ка друштвеној својини, отвореност ка свету, материјална и негалитарна оријентација (у смислу расподеле према раду) (Pešić, 2016: 74–75).

„идеолошком пристрасношћу“ (опширније у: Pešić, 2016; Gredelj, 2000: 203). Истраживање је показало да је степен прихваћености владајуће (самоуправне) идеологије пратио обрасце друштвеног раслојавања, па је тако самоуправна оријентација била најизраженија код припадника руководећег слоја и интелигенције, да би степен њене прихваћености опадао како се ишло ка дну скале. Традиционалистичка оријентација је, с друге стране, била најизраженија код пољопривредника и полутана, а најмање изражена код руководиоца и хуманистичке интелигенције (Pantić, 1977b: 317). Сличан налаз је добијен и када се ради о егалитаристичкој оријентацији. Што је положај друштвеног слоја у хијерархији виши, то је и његов идеолошки профил израженији, односно мањи је степен вредносне неконзистентности (Pantić, 1977b: 399). У студији друштвеног карактера, из 1995. године под називом *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба* Голубовић, Кузмановић и Васовић као значајне резултате истраживања истичу изразито висок степен ауторитарности испитаника, који је повезан са прихватањем етатистичке оријентације, односно некритичког уверења да се државном контролом могу решити бројни друштвени проблеми. Њима су склонији испитаници нижег степена образовања, нижег друштвеног положаја, старије животне доби и становници села (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 340). Значајно се наглашава постојање традиционално-ауторитарног синдрома, као једну од кључних карактеристика доминантног друштвеног карактера у Србији (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995).

Истраживање рађено исте године (1995), на стратификованом пропорционалном узорку радно активног становништва Србије и Црне Горе (без Косова), имало је, између осталог, за циљ да испита промене у доминантним вредносним оријентацијама основних друштвених група у контексту слома социјалистичког система и пост-социјалистичке трансформације. Основни налаз истраживања је постојање изразите вредносне неконзистенције (вредносне конфузије) на нивоу целог узорка, која се најјасније испољава кроз конвергенцију холистичке и традиционалистичке вредносне оријентације. Степен прихваћености либералне оријентације, с друге стране, није био висок, што се тумачи дубљим историјско-структуралним узроцима оличеним у неуспеху модернизацијских процеса. Треба нагласити да је, на нивоу целог узорка, доминантна вредносна оријентација била традиционалистичка (Lazić и др, 1995).

Значајна су и два истраживања вредности и вредносних оријентација, чији резултати представљају основу за анализу промене вредносних оријентација, нудећи у великој мери могућност широке компарације и различитих видова теоријске концептуализације вредности. Наиме, реч је о истраживањима: *Промене у класној структури и покретљивости у СФРЈ* (из 1989. године) и *South-Eastern European Social Survey Project* (из 2003. године), оба рађена на узорцима који обухватају целу територију некадашње СФРЈ (осим Словеније, у случају другог истраживања)¹⁹⁴. На подацима добијеним на

¹⁹⁴ Инструмент који је коришћен у последњем од два истраживања је циљно дизајниран тако да је укључио питања (емпиријске исказе) која су се појављивала у ранијим југословенским истраживањима (посебно имајући на уму оно из 1989. године), али и у другим међународним компаративним студијама (EVS, ESS, WVS) (Pešić, 2016: 84). На тај начин су омогућили примену различитих приступа у анализи добијених података (пре свега мисли се на скале које су конструисали Инглехарт и Шварц). Један од

репрезентативном узорку становника Србије 2003. године, Лазих и Цвежих су установили постојање релативно снажне вредносно-нормативне дисонанце, када се ради о првој димензији (политички либерализам/ауторитарни колективизам). С друге стране, наглашена је вредносна неконзистентност, забележена на другој димензији (тржишни либерализам/редистрибутивни етатизам), која је повезана са спорим процесом нормативно-институционалних промена у правцу успостављања тржишне економије. Отуда се постојање противречних вредности приписује мешовитом карактеру економских институција (Lazić, Svejić, 2007: 70).

Управа за морал и информисање Војске Југославије спровела је истраживање система вредности грађана Црне Горе, по коме су се као доминантне социјалне вредности истакле: слобода, породична сигурност, правда, независност, безбедност земље, затим личне вредности (као што су срећа, памет, мудрост) и моралне вредности (као што су част, лични мир и слично). На листи од 35 вредности последња три места припала су вредностима: послушност, узбудљив живот и помирљивост (Radovanović, Radulović, 2000).

Резултати Бешићевог истраживања (Vešić, 2014b), које се заснива на мерењу и упоређивању вредносних оријентација земаља које су наследнице Југославије, указују да су земље бивше Југославије у већем степену расно/етнички толерантније и демократски вредносно оријентисане у односу на остале европске земље. Са друге стране, у земљама бивше Југославије нижи је степен пермисивности и социјалног поверења. Словенија у великој мери одступа од вредносних образаца осталих земаља бивше Југославије, и значајно је ближа мереним вредностима западне Европе.

Међу појединачним истраживањима чији су узорци били ученици/адолесценти, у периоду од 1970. до 2010. године извршена је серија истраживања вредности код ученика завршних разреда основних школа и ученика средњих школа (Rot, Havelka, 1973; Pantić, 1981a, 1990; Kuzmanović, 1990, 1995a, 1995b; Pejatović, 1994; Mladenović, Knebl, 2000; Joksimović, 2002; Kordić, 2007; Kuzmanović, Petrović, 2008; Radović, 2010). У овим истраживањима као заједнички резултати истичу се:

- a) У социо-психолошкој студији животних стилова младих (средњошколаца) која носи назив *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, од стране њених аутора утврђено је постојање релативно високог степена прихваћености демократске, атеистичке, социјалистичке и (родно) егалитаристичке оријентације код гимназијске омладине, односно нешто слабији код младих, који су похађали средње стручне школе; присуство делатне оријентације, когнитивне, алтруистичке и хедонистичке, док је присуство утилитарно-материјалистичке оријентације, естетске и оријентације на моћ релативно слабо изражена (Rot, Havelka, 1973).
- b) Ранијим истраживањем (још у сутону социјализма у бившој Југославији) потврђено је одступање најмлађе генерације од уобичајене динамике животног циклуса. Наиме, њиме је установљено да млади теже да продуже адолесцентни

приступа анализи је и онај који користи Младен Лазих са сарадницима, а који се ослања на теорију вредносно-нормативне дисонанце (Lazić, Svejić, 2004, 2007; Lazić, 2011a).

- период и да је то њихов директан одговор на економску кризу која их је спречила да у 'нормалном' тајмингу реализују зацртане животне циљеве (Ule, 1984).
- c) У својим истраживањима вредносних оријентација младих (Pantić, 1981, 1990), поред вредности које се односе на политичке објекте, укључене су и друге димензије „најопштије културне вредносне оријентације“: религиозност, солидарност, хедонизам, хуманизам, хуманитаризам, егалитаризам и материјална оријентација, с једне стране, али и испитивање распрострањености идеолошких оријентација (отвореност према свету-затвореност, самоуправна-несамоуправна оријентација, оријентација на тип власништва, модернизам-традиционализам и индивидуализам-колективизам). Уместо биполарне поделе, увео је могућност постојања и трећег, мешовитог типа на свакој од испитиваних димензија, с друге стране (Pantić, 1981a). Исто истраживање било је поновљено девет година касније (Pantić, 1990). Као резултат овог истраживања посебно се истиче јасан пад подршке самоуправној оријентацији у односу на податке добијене средином 1970-их на општој популацији (Pantić, 1981a). Слична тенденција забележена је и у истраживању спроведеном (на узорку омладинске популације) девет година касније (Pantić, 1990). Поред опадања самоуправне оријентације, истраживање из 1990. године бележи пад и у степену солидарности, распрострањености колективистичке, модернистичке и егалитарне оријентације, уз истовремен пораст степена прихваћености религиозности и аномичне оријентације; смањена је вредносна конзистенција, односно пораст прихватања међусобно контрадикторних вредности. Њих аутор тумачи релативно бурним друштвеним променама којима је југословенско друштво било изложено током 80-их година.
- d) У истраживањима спроведеним 80-тих година (пре свега мисли се на резултате истраживања познатог социјалног психолога Боре Кузмановић из 1988. године) посебно се истиче давање предности друштвеној својини; слабије изражена отвореност према свету (у односу на Пантићево истраживање), али ипак још увек доминантна над затвореношћу; присутнија нерелигиозна оријентација; егалитаризам и неегалитаризам су подједнако прихваћени (тј. подељена мишљења); постојање тенденције прихватања конформизма и ауторитарности; присутан позитиван став према равноправности полова; општи и друштвени активизам је чешћи од пасивизма (Kuzmanović, 1990).
- e) Истраживање вредносних оријентација из 90-тих година утврђује да испитаници највише преферирају теоријску вредносну оријентацију, а затим друштвену, политичку и естетску, док је последње место припало религиозној вредносној оријентацији (Rejatović, 1994).
- f) Из истраживања обављеног 1994. године (као репликација на претходно истраживање од стране Кузмановића) могу се издвојити следећи резултати: доминација оријентације на приватну својину над друштвеном; некада доминантна нерелигиозност замењена је доминантном религиозном оријентацијом; присутан пад егалитаристичке оријентације; смањена је раширеност ауторитарне и конформистичке оријентације; пад друштвеног активизма, при чему се привлачност општег активизма није смањила (Kuzmanović, 1995a, 1995b).

- g) Налази истраживања Младеновића и Кнебла (Mladenović, Knebl, 2000) у вези са вредносним оријентацијама и преференцијама животних стилова адолесцената, реализованог 2000. године, иначе сматран репликцијом Кузмановићевог истраживања обављеног средином 1998. године, указују да није дошло до битних промена у вредносном одређењу младих нити у преферирању појединих стилова живота. Наиме, млади и даље преферирају приватну над друштвеном својином, наклоњенији су негалитаризму, постоји тенденција отворености према свету, залажу се за равноправност полова, преферирају општи активизам, неконформистичку оријентацију, неауторитарност и склоност ка друштвеном пасивизму, доминација хедонистичког стила живота.
- h) Врло инспиративно је истраживање Ковачеве [Kovatcheva] која указује на утицаје којима су млади изложени у транзиционом окружењу. Са једне стране, на њих делују глобални фактори касне модерности, а са друге, специфични транзициони фактори (сиромаштво, криминал, незапосленост, итд.). Негативни регресивни утицај екстензивније је био присутан управо на простору бивше Југославије, више него што је то случај са осталим земљама бившег реалног социјализма (Kovatcheva, 2001).
- i) Основни закључак истраживања спроведог од стране *Института за педагошка истраживања* (објављен 2002. године) је да у интервалу од шест година није дошло до промене у рангу најпожељнијих и најмање пожељних вредности. Промењен је редослед унутар „умерених“ вредности (нарочито су извесне разлике у вредносним оријентацијама, које се огледају, пре свега, у већој усмерености младих ка забави и стицању материјалних богатстава, а у мањој мери на спремност да помажу другим људима и да се за њих жртвују) (опширније видети: Joksimović, 2002).
- j) У свом истраживању Илишин и Радин (Ilišin, Radin, 2002) на основу истраживања истичу да су млади у великој мери заробљени патерналистичким и традиционалним вредносним обрасцима и да је модернизација за ову генерацију ‘на чекању’. Према њиховим речима, с једне стране, они пролазе кроз универзално раздобље сазревања и припремања за преузимање трајних друштвених улога, а с друге стране, тај се процес збива у друштву које и само прелази из једног друштвеног устројства у друго” (Ilišin, Radin, 2002: 15).
- k) Као највећи допринос у истраживањима младе генерације у Србији сматрају се истраживања Смиљке Томановић и Сузане Игњатовић (2004 и 2006), у чијим анализама се наглашава: а) да не постоји проблем са синхронизацијом животног курса, већ да је реч, напросто, о одлагању; б) да су транзициони фактори културно унификовали младу генерацију и да су релативизовали утицај осталих демографских и стратификацијских варијабли. То ће ићи у прилог потврди наше хипотезе да најмлађа генерација у условима отежане транзиције земаља бивше Југославије мора имати другачије вредности од осталих генерација; в) присутност незадовољства које постоји код младих, истичући да незадовољство није генератор за проактиван став (Tomanović, Ignjatović, 2006).

- l) У истраживању о вредносним оријентацијама младих за привредни развој (Kordić, 2007), на узорку ученика завршних разреда средњих школа и студената, ауторка истиче да је у овом сегменту младих у Србији, степен пријемчивости за привредне садржаје довољно висок да би се могло рачунати на успех различитих, комуникационо адекватних образовних интервенција, у правцу развијања проактивног привредног понашања.
- m) Истраживање средњошколских ученика из београдских школа, у коме су Бора Кузмановић и Небојша Петровић настојали да раздвоје вредности које се односе на прихватање друштвених и личних циљева, и да повежу личне и друштвене вредносне циљеве са степеном прихватања одређених ставова. Циљеви се појављују као детерминанте ставова. У овом истраживању потврђена је почетна хипотеза: да постоје ставови који се не уклапају ни у један од испитиваних вредносних система, као и да је њихова условљеност производ сложене интеракције индивидуалних и друштвених фактора. Иако је наглашено да предиктивни значај вредности за формирање ставова и одређена понашања није снажан у мери у којој се то често наглашава у психолошкој литератури (Kuzmanović, Petrović, 2008).
- n) Поређењем резултата средњошколаца са Косова са резултатима из Србије 1994. и Војводине 1998. године запажа се постојање значајних разлика у односу на све испитиване вредносне оријентације (поготово за четири вредносне оријентације: егалитаризам, ауторитарност, конформизам и затвореност према свету). Као битан социо-демографски чинилац вредносних оријентација младих са Косова нарочито се истичу: регионална припадност и материјални статус породице (опширније видети у новијем истраживању: Radović, 2010).

Основна карактеристика већине емпиријских истраживања вредности и вредносних оријентација код нас, како у периоду транзиције тако и раније, везана је за претежно усмеравање ка истраживањима младе популације (пре свега због значаја који за друштвени развој једне земље има омладина)¹⁹⁵. Посебно је било интересантно истраживати ову друштвену групу, водећи се чињеницом да живот у периоду транзиције, попраћен бројним социјалним, политичким и економским променама, превасходно оставља траг на младе. Отуда у литератури проналазимо велики број емпиријских истраживања вредносних оријентација у Србији чији узорак управо чине млади (Supek, 1963; Kuzmanović, 1994a, 1994b; 1995a, 1995b; 1998a, 1998b; Pantić, 1990, Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995; Joksimović, 2002; Mladenović, Knebl, 2000).

У наведеним реализованим истраживањима, оно што је у последњих двадесетак година свима заједничко јесу следећи налази:

- a) Утврђено је, између осталог, постојање изражене интернационалистичке оријентације (Supek, 1963, наведено према Pantić, 1981a: 16).

¹⁹⁵ Доступна емпиријска грађа управо показује да се већина истраживања вредности односи на специфичну популацију – младе и адолесценте (између осталог и због лакше доступности испитаника и прикупљања података), док су истраживања на узорцима целокупног становништва земље била тек спорадична (Pešić, 2016: 72).

- b) Почетком 1960-их година, у истраживању вредности код студената у југословенским универзитетским центрима, утврђен је висок степен материјалистичке оријентације, као и изражен атеизам (Јанићијевић, Броћић, Stanković, Gluščević, 1966, наведено према Pantić, 1981a: 16).
- c) Забележена је израженија утилитаристичко-хедонистичка оријентација и слабији степен интеграције вредносног система (односно израженија вредносна неконзистенција) код првих, као и снажнија оријентација ка самоостварењу код друге категорије испитаника (Petrović 1973, наведено према Rot, 1994: 303).
- d) Код младих постоји тенденција смањивања просоцијалне оријентације и повећање утилитарно-хедонистичке оријентације (усмерене на корист и уживање) (Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995)¹⁹⁶. Са променом система друштвених односа, која се десила у периоду између два истраживања, дошло је до промене у степену прихваћености оних вредности које имају, пре свега, идеолошку конотацију, односно које су под најснажнијим утицајем друштвених фактора (као што су школа и масовни медији као агенси социјализације), док је промена вредносних оријентација које кореспондирају базичним потребама и дугорочним интересима индивидуа била знатно слабије изражена. Тако је некада доминантна нерелигиозност, током прве половине 1990-их година, трансформисана у доминантно религиозну оријентацију, а ранија оријентација ка друштвеној својини замењена преференцијом приватног власништва. Забележено је опадање егалитаристичке оријентације, али и, супротно очекивањима, ауторитарности и конформизма. Иако је склоност ка друштвеном активизму доживела пад, привлачност општег активизма се није смањила него је и појачана код одређених узрасних категорија ученика. Ипак, поред наведених промена у појединим вредносним оријентацијама, аутори констатују да су структура и начин међусобног груписања вредности остали, мање-више исти током испитиваног периода (Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995).
- e) Присутна је повећана аномичност – конфузија друштвених циљева, безнађе, дезоријентација (чак 75% младих у истраживању) (видети: Pantić, 1990). Оно што карактерише систем вредносних оријентација младих људи у овим истраживањима јесу доминација залагања за приватну својину, отвореност према свету, подједнака заступљеност религиозности и нерелигиозности, неегалитаристички ставови, неконформизам, неауторитарност, залагање за равноправност полова, склоност општем активизму и већинско одбацавање друштвеног активизма.

¹⁹⁶ Кузмановић и сарадници су у периоду од 1988. до 1994. године извршили серију истраживања вредности код ученика завршних разреда основних школа, испитујући три различита сегмента вредносног система: 1) *социјалне циљеве* (које су формулисали ослањајући се на Инглехартову дистинкцију између материјалистичких и постматеријалистичких вредности); 2) *вредносне оријентације* (користећи девет биполарних димензија које је формулисао Пангић у истраживању из средине 70-их); и 3) *префериране стилове живота* (класификованих с обзиром на Олпортову типологију животних стилова) (Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995). На тај начин су добили податке упоредиве са ранијим истраживањима која су користила значајно различите приступе и мерне инструменте.

- f) Међу стиловима живота млади највише преферирају оне стилове који обезбеђују сигурност (економску и емотивну, односно *утилитарни* и *породични* стил живота), а тек потом, према степену популарности, следе: *хедонистички*, *сазнајни*, *егоистички* и *алтруистички* стил (што указује на тенденцију младих ка интелектуалним и опште људским потребама, са једне стране, и искључиво личним потребама, са друге стране). Најмање популарни су: животни стил који подразумева борбу за опште, праведније циљеве и услове у друштву (*прометејски активизам*), стил живота усмерен ка заузимању руководећег места у друштву (*оријентација на моћ*), као и стил живота који би био детерминисан тежњом ка популарности, медијској присутности (*оријентација на популарност*). Може се приметити да ови, мало популарни, стилови живота имају заједнички елемент – сви подразумевају шире друштвено ангажовање. Најмање популаран је *религијско-традиционални* стил живота, док је прихватање религиозности у вредносном смислу у порасту¹⁹⁷.
- g) Налаз једног истраживања наводи да „материјалистичка“ оријентација не указује толико на потребу за економском и материјалном сигурношћу, колико на једну врсту материјалистичког хедонизма, односно на потребу за неодложним и непосредним задовољавањем властитих жеља и импулса (Николић, Михајловић и сарадника, 2004). Присутан је и конфликт између индивидуалних и колективних вредности; повезаност етноцентризма са ауторитарношћу и религиозношћу.

Скрећемо пажњу да ће о резултатима истраживања утицаја конкретних фактора бити речи у дискусији резултата које смо добили у овој тези. Због специфичности анализе и добијених резултата истраживања на које се директно позивамо, и у светлу чијих резултата интерпретирамо наше налазе, позивање на исте биће споменуто и анализирано у дискусији добијених резултата у неком од наредних поглавља (видети поглавље 12).

¹⁹⁷ Илустрације ради, резултати истраживања Николића, Михајловића и сарадника констатују да је за младе карактеристична истовремена присутност: материјалистичко-хедонистичке вредносне оријентације, склоности ка излагању ризицима, потреба за друштвеном моћи и популарности, отворености за нове идеје и стицање знања, потребе за креативношћу, као и потребе за постојањем животних идеала (опширније видети: Николић, Михајловић и сарадника, 2004). Резултати Пантићевог истраживања спроведеног 1979. године говоре о вредносној нехомогености младих и социјалном положају као главној детерминанти прихваћености вредносних оријентација младих (Pantić, 1981a), док је поновљено истраживање из 1988. године указало на пад броја младих који су самоуправно оријентисани; смањење егалитаристички оријентисаних испитаника; смањење хуманитаризма и солидарности; пораст хедонизма и опадање ауторитарности; знатан раст религиозности и огроман раст аномичности (Pantić, 1990).

II
ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ
ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ
У ПЕРИОДУ
ОД 1996. ДО 2008. ГОДИНЕ
- Резултати анализе -

6. КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

6. 1. Предмет научног истраживања

*Мора се знати шта човек сада није, шта не сме бити,
шта сутра не може бити. Иначе смо изгубљени!*
(Добрица Ћосић).

Предмет проучавања ове дисертације су *промене вредносних оријентација* у Србији у периоду од 1995. до 2010. године, њихов опис и објашњење.

Промене вредносних оријентација анализиране су на димензијама које је теоријски развио Инглехарт (видети: Inglehart, 1971b; 1990; Abramson, Inglehart, 1992; Inglehart, 1997; 2007a; Inglehart, Baker, 2000; Inglehart, Welzel, 2005a), примењене на нашој земљи, уз малу неопходну модификацију. Прва аналитичка димензија на којој пратимо промене вредносних оријентација противставља материјалистичке и постматеријалистичке вредности, у складу са оригиналном верзијом Инглехартовог индекса постматеријализма. Друге две димензије на којима пратимо промене вредносних оријентација добијене су факторизацијом дубљих димензија које детерминишу вредности у различитим областима живота¹⁹⁸.

Осим промена вредносних оријентација на овим димензијама, предмет проучавања ове докторске дисертације су и *чиниоци промена*. Један од главних доприноса дисертације огледа се управо у *проверавању алтернативних хипотеза о чиниоцима* којима се могу објаснити описане *промене* вредносних оријентација, *лонгитудинално*, у оквиру једног истраживања. Наша анализа прати *промене вредносних оријентација* кроз четири VS, у периоду од 1995. до 2010. године, *лонгитудинално*, што нам омогућава да раздвојимо утицаје различитих чинилаца на промену вредносних оријентација у Србији у посматраном периоду, и установимо њихову релативну јачину.

6. 2. Циљеви научног истраживања и начин мерења промене

Први циљ истраживања је *описивање* промена вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године, са циљем да опишемо шта се мења, у ком смеру и којим темпом. Промене ћемо, најпре, констатовати и описивати на димензијама добијеним преко индекса постматеријализма¹⁹⁹. Друге две димензије на којима ће бити констатоване и описиване промене вредносних оријентација, заправо оно што је Инглехарт издвојио као димензију традиционалне-секуларно-рационалне вредности и вредности преживљавања-вредности самоизражавања, у нашем истраживању ће, из разлога који ће опет бити објашњен у наставку текста, бити праћена на два тзв. супер фактора, које смо именовали: а) фактор *традиционализам* и б) фактор *фундаментализам*.

¹⁹⁸ О поступку добијања ових димензија (односно супер фактора), начину и концептуализацији, погледати у наставку текста.

¹⁹⁹ Индекс постматеријализма биће детаљно образложен у наставку текста.

С обзиром на то да је један од циљева наше анализе промена вредности важно је на овом месту разјаснити/дефинисати шта ћемо подразумевати под променом вредности. Промене вредности се могу посматрати на барем три нивоа (у зависности од различите дубине анализе), што сугерише и различите интерпретације промене вредности.

На *првом нивоу* промене се констатују: на нивоу индивидуалних индикатора – тј. на нивоу манифесно мерених варијабли – анализираних посебно. Посматрањем промена на овом нивоу може се добити приказ кретања – односно прва слика промене вредности у Србији. Овај део елементарног праћења промена врши се праћењем фреквенције одговора на појединим варијаблама, како би се уочио тренд, ако постоји (промену констатујемо као промену величине удела људи/појединаца/испитаника који прихватају поједине вредносне оријентације).

Други ниво обухвата, нешто комплекснију анализу, засновану на праћењу корелација међу појединим индикаторима вредности/вредносних оријентација, у којој се покушава пронаћи промена у односима између тих индикатора. Тиме се, заправо, показује да ли су пронађене промене на нивоу мерених варијабли међусобно усаглашене. Ако промене нису само површинске (на нивоу индикатора) него се мењају и дубински слојеви вредносних оријентација (мењају се димензије дуж којих се становници Србије диференцирају), то се мора манифестовати и као промена *односа* међу појединим индикаторима, односно као промена коефицијената корелације између мерених варијабли. Повећање броја корелација и повећање коефицијената корелације тумачиће се као структурисање/учвршћивање вредносног система. Смањење висине коефицијената корелације би у том случају указивало на слабљење и растакање димензија дуж којих се у вредносном погледу диференцира становништво, док би појављивање нових група варијабли које високо корелирају указивало на стварање нових димензија диференцирања.

На *трећем нивоу* анализе мере се факторски скорови – како се они мењају из године у годину. Факторизовање истог сета варијабли и поређење факторских скорова у различитим периодима (различитим таласима) показаће на један квантитативни начин на коју се страну вредности мењају, да ли се, и *како се, мења дубља структура* мерених варијабли. Ова анализа обухвата и *промену факторске структуре и броја фактора* (као својеврсно померање вредности и разграђивање система). Промена се установљава на нивоу пронађених димензија (у нашем случају на нивоу супер фактора²⁰⁰ и индекса постматеријализма).

Ове *промене*, дакле и промена фреквенција одговора и промена корелација између одговора се манифестује као промене у факторској структури и броја фактора. Ако се вредносни систем одржава, и ако се ништа не мења, онда ћемо из године у годину, кроз различите таласе имати исте корелације. Добро структуриран вредносни систем одликују високе и стабилне корелације, између једне одређене групе питања. Оне ће се одржавати из године у годину, из таласа у талас. Повећање броја (јаких)

²⁰⁰ Скрећемо пажњу да ће елаборација о формирању два супер фактора бити дата у наставку текста (погледати поглавље бр. 10).

корелација манифестоваће се смањивањем бројева дубоких димензија, односно, добићемо један или два фактора у тој области. Умањивање броја корелација и слабљење корелација доводиће до распадања дубљих и појављивања нових димензија (односно појавиће нам се већи број фактора).

Други циљ истраживања је да *објаснимо утврђене промене*, кроз проверу алтернативних хипотеза о томе зашто је до тих промена дошло (шта је то што највише утиче на те промене). Ове хипотезе већ фигуришу у литератури и истраживањима насталим под утицајем Инглехартовог пројекта. Проверавали смо релативни утицај различитих механизма промене вредносних оријентација у Србији (утицај генерације, утицај периода и утицај животног циклуса на макро нивоу и утицаја социо-економског статуса на микро нивоу)²⁰¹, за које већ постоји обиље резултата за друге земље, али не и за Србију. Речју, проверавали смо хипотезе које је поставио сам Инглехарт, а затим и следбеници који су на његовом трагу проверавали основну тезу о *стабилности вредности* унутар једне генерације, преведено на оно шта ми нашем истраживањем очекујемо у Србији.

С обзиром на то да смо промену пратили на три нивоа, ефекат различитих чинилаца промене смо мерили у односу на различите зависне варијабле. Ако је промена мерена на нивоу појединачних индикатора – зависна варијабла су нам све варијабле, односно сви индикатори појединачних вредности на које смо мерили фреквенције, односно учесталост појављивања. Утицај чинилаца на промену у дубљим вредносним димензијама мерили смо преко њиховог ефекта на број фактора, факторску структуру и факторске скорове на димензијама: *индекс постматеријализма*, *традиционализам* и *фундаментализам*, као зависним варијаблама.

6. 3. Хипотезе истраживања

У овој дисертацији, тестиране су хипотезе о утицају различитих чинилаца на промену вредносних оријентација у Србији. Другим речима проверавали смо како се утврђене промене вредности у Србији могу најбоље објаснити.

Прва хипотеза која је проверавана тврди да ће вредносне оријентације бити стабилне унутар исте генерације, кроз неколико таласа истраживања (без обзира на промену старости, односно различитих фаза животног циклуса, и без обзира на утицај средине, околине и појединачног друштвеног статуса за ту генерацију). Ово је Инглехартова теза о стабилности вредности унутар једне генерације, односно тзв. *генерацијска хипотеза*²⁰². Уколико је та теза тачна, једна иста генерација у неколико тренутака у времену, у неколико таласа истраживања вредности (VS) би требало да има исти или сличан скор на мерењу релевантних вредносних димензија. Истовремено би та генерација у истом VS требало да се разликује од неке друге генерације.

Друга хипотеза тврди да се вредности формирају под *утицајем животног циклуса* (односно животног доба у коме се испитаник налази у тренутку испитивања),

²⁰¹ Опис независних варијабли биће у наставку текста.

²⁰² Вредности се мењају под утицајем формативног периода (односно вредности зависе од генерација) независно од старости и периода.

независно од генерацијске припадности и друштвених околности у различитим периодима посматрања. Према овој хипотези, неко ко је у младости веровао у једне ствари касније у старости може да верује у неке друге ствари. У интерпретацији резултата анализе закључићемо да је промена резултат животног циклуса ако нађемо да су вредности промењене у оквиру генерације, а да испитаници у истом животном добу, у различитим периодима, имају сличне вредносне оријентације.

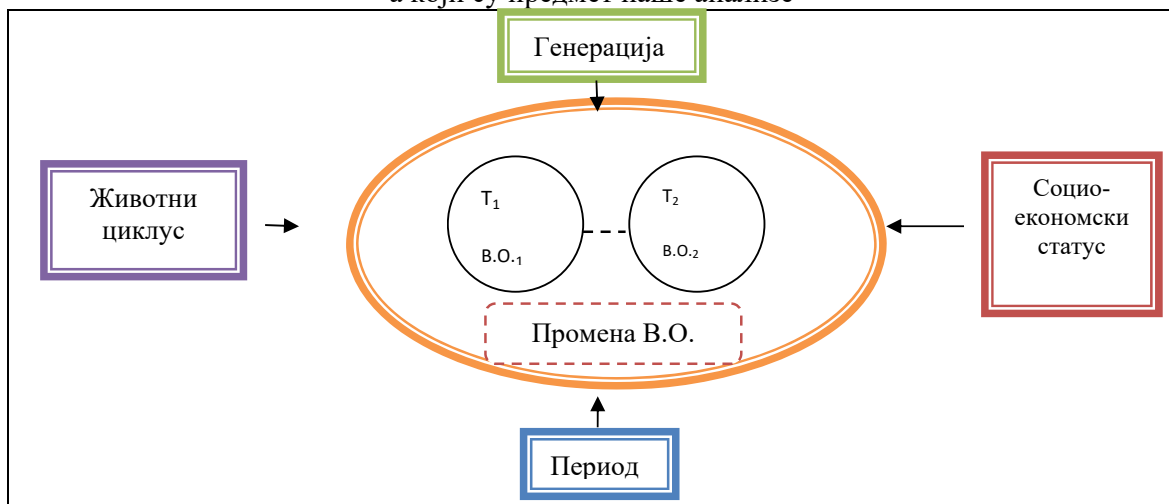
Трећа хипотеза тврди да на вредносне оријентације појединаца утичу промене у друштвеној средини независно од утицаја тзв. формативног периода. Појединац може променити вредносну оријентацију под утицајем критичних догађаја – односно различитих друштвених услова (тзв. *хипотеза средине*, односно *ефекат периода*). Ако је ова теза тачна, наћи ћемо да су вредности промењене у оквиру исте генерације, али и међу испитаницима у истом животном добу, у различитим посматраним периодима. С друге стране разлике између генерација и испитаника који припадају истом животном добу се смањују након неког критичног догађаја који дефинише период).

Осим наведених агрегатних (макро) чинилаца промене (генерације, животног циклуса и периода) проверавали смо и да ли постоји *диференцијација унутар популације коју испитујемо дуж димензије социо-економски статус*. Дакле, намера нам је била да на *микро* нивоу проверимо утицај индивидуалних карактеристика појединаца, у нашем случају социо-економског статуса независно од генерацијске припадности, старости и периода. Такође смо хтели и да проверимо да ли социо-економски статус има различит утицај на различите димензије вредносних оријентација. Очекивања су нам да ће највећи ефекат социо-економског статуса на вредносне оријентације бити у односу на *индекс постматеријализма* (с обзиром да он мери утицај оскудице наспрам обиља), али не и у случају других димензија (*традиционализма* и *фундаментализма*) које смо анализирали.

Хипотезе истраживања које смо формулисали односе се на дубље димензије, односно реч је о оним хипотезама о утицају појединих чинилаца на вредносне оријентације на одређеним димензијама. У нашем случају су то димензије: индекс постматеријализма, традиционализам и фундаментализам. Без обзира на то што смо, осим индекса постматеријализма, друге две димензије добили као резултат експлораторне анализе по областима, наше хипотезе о утицају појединих чинилаца не тичу се промене вредности у појединим областима, него се тичу промене вредности на тим дубљим димензијама. Резултати анализе промена вредносних оријентација по областима су на изванредан начин нус производ, који смо добили; али који нисмо желели да остане непрокоментарисан. Сматрамо их врло драгоценим, али би евентуално објашњење тих резултата могло да буде предмет неке друге анализе.

У графикону 15 схематски су представљени поједини чиниоци чији утицај на промене вредносних оријентација у Србији смо анализирали.

Графикон 15: Чиниоци који утичу на промену вредносних оријентација а који су предмет наше анализе

*В. О. - вредносна оријентација

6. 4. Очекивани резултати научног истраживања

Очекујемо да резултати нашег истраживања и анализе:

1. покажу шта се променило, на који начин и у ком смеру у вредносним оријентацијама грађана Србије у периоду од 1995. до 2010. године;
2. укажу на најважније чиниоце утврђених промена (механизме промена);
3. поткрепе, односно оповргну, конкретно постављене хипотезе и понуде теоријски засноване интерпретације добијених налаза, тако што ћемо утврдити:
 3. 1. да ли су вредности генерацијски стабилне у Србији у посматраном периоду;
 3. 2. да ли се вредности формирају и мењају под утицајем животног циклуса (односно старости испитаника), независно од генерацијске припадности и периода;
 3. 3. да ли је генерација, која је формирала вредносне оријентације у одређеним друштвеним околностима, променила те вредносне оријентације, након што су се друштвене околности промениле;
 3. 4. да ли социо-економски статус има независан ефекат на вредносне оријентације, без обзира на генерацијску припадност, старост и период.

7. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

7. 1. Идентификација вредности и вредносних оријентација кроз варијабле

Вредности су релативно општи и трајни интерни критеријуми за процену
(Hechter, 1992: 215).

Values are relatively general and durable internal criteria for evaluation
(Hechter, 1992: 215).

На основу нацрта и постављених хипотеза, издвојили смо две групе варијабле – *зависне* и *независне* варијабле, чије смо односе анализирали²⁰³.

Зависне варијабле су чиниле вредносне оријентације. То су у нашем истраживању индекс постматеријализма, и факторски скорови добијена два супер фактора (а. „традиционализам“ и б. „фундаментализам“). У наставку текста биће више речи о начину њихове концептуализације, операционализације и мерења.

Као што смо могли да видимо, према Инглехарту већи део варијације у људским вредностима између друштава углавном се своди на две велике димензије: *традиционалне вредности-секуларно-рационалне вредности* (као прва димензија на *x* оси) и *вредности преживљавања-вредности самоизражавања* (као друга димензија на *y* оси)²⁰⁴ (опширније у: Inglehart, et al., 2004). Први задатак био нам је да на наведеним подацима покушамо да дефинишемо две димензије, користећи поступак који је Инглехарт описао, а о чему је већ било речи (Inglehart, 1971b; 1976: 57–99; 1977: 29; 1977: 40–41; 1990). У нашем истраживачком подухвату наставили смо са понављањем Инглехартовог поступка како би реконструисали његове наведене димензије. На трагу споменутих Инглехартових димензија у нашем истраживању као *зависне варијабле* фигурише: 1. индекс постматеријализма, 2. први супер фактор „традиционализам“ и 3. други супер фактор „фундаментализам“²⁰⁵.

²⁰³ Напомињемо да вредности могу да буду третиране и као *независна* и као *зависна* варијабла (опширније у: Rokeach, 1973, Williams, 1968, Поповић и др. 1977: 269–288), при чему се више узимају као зависне, него као независне варијабле (Williams, 1968; Rokeach, 1973, Havelka, 1975: 3–4).

²⁰⁴ У појединим Инглехартовим радовима димензија преживљавање/самоизражавања описана је као: а) „синдром поверења, толеранције, субјективног благостања, политичког активизма и самоизражавања који се појављује у постиндустријским вредностима које карактерише висок ниво сигурности“ (Inglehart, Baker, 2000: 25); б) „кластер варијабле који укључује материјалистичке на супрот постматеријалистичким вредностима, субјективно благостање, интерперсонално поверење, политички активизам и толеранцију мањинских група“ (Inglehart, Baker, 2000: 29); в) „синдром масовно прихваћених ставова у чијој основи лежи једна димензија која одражава наглашавање слободе, толеранцију различитости и партиципацију“ (Inglehart, Welzel, 2005b: 67); г) „широк спектар уверења и вредности, која одражавају међугенерациски помак од наглашавања економске и физичке сигурности, пре свега, ка растућем наглашавању самоизражавања, субјективног благостања и квалитета живота“ (Inglehart, 2007b: 12).

²⁰⁵ Као што ћемо видети у наставку детаљне анализе, трагајући ка двема Инглехартовим димензијама (традиционалне-секуларно-рационалне вредности и вредности преживљавања-вредности самоизражавања) добили смо, заправо, две (уместо једну) димензију. Реч је, наиме, о томе да су нам се факторизацијом варијабле које су ушле у први фактор издвојила два фактора другог реда: 1. супер фактор – *традиционализам* и 2. супер фактор – *фундаментализам* (о начину и концептуализацији добијених фактора опширније у наставку текста).

Независне варијабле, чији ћемо релативни утицај мерити на промену овако дефинисаних зависних варијабли на основу наших постављених хипотеза. Оне укључују: генерацију, старост, период и социо-економски статус. Њих ћемо, заједно са начином њихове операционализације, детаљније представити у поглављу 12, када прелазимо на тестирање алтернативних објашњења уочених промена.

7. 2. Извор података

Емпиријски подаци на основу којих је мерена промена вредносних оријентација обезбеђена је на основу *Светског истраживања вредности* и *Европског истраживања вредности*. С обзиром на чињеницу да је наша држава учествовала у неколико спроведених таласа ових истраживања, наведена база података пружила је неопходни материјал који нам је омогућио праћење промена вредносних оријентација. Ова јединствена база података са поновљеним истраживањима омогућила је израду временске серије која дозвољава да се прате промене у вредности, односно да се испита њихова повезаност на унакрсном нивоу.

Наведена истраживања анкетног су типа²⁰⁶. У истраживању је коришћен идентичан упитник за све земље (једну верзију упитника можете видети у прилогу 5)²⁰⁷.

Светско истраживање вредности (World Values Survey – надаље WVS)²⁰⁸ глобални је истраживачки пројекат који истражује вредности и уверења људи. Реч је о компаративном истраживању социо-културних и политичких промена кроз базичне вредности и уверења. Изводи се од стране светске мреже социјалних научника²⁰⁹ који су, од 1981. године, обавили репрезентативне националне анкете у скоро 100 земаља на свих шест континената²¹⁰. Што се тиче просторног и временског опсега, WVS је јединствен извор података, с обзиром да је реч о истраживању које је обухватило око

²⁰⁶ Реч је о истраживањима који покривају широки спектар варијација: од друштава са приходима по глави становника испод 300 долара годишње до друштва са приходима по глави становника више од 35.000 долара годишње; од традиционалних ка ауторитарним државама; од друштава са тржишним привредама до друштава која су у процесу изласка из државних економија; од друштава која су историјски обликоване од разних верских и културних традиција (од хришћанске, исламске до конфучијанске); па све до друштва чија култура наглашава обавезе друштвене усаглашености и групе до друштва у којем је главни акценат на људске еманципације и самоизражавање.

²⁰⁷ Упитници су првенствено припремљени на енглеском језику, а потом преведени на све националне језике. Халман [*Halman*] нуди више детаља о развоју упитника и раду на терену (опширније видети: Halman, 2001).

²⁰⁸ За опис WVS видети опширније: Inglehart, 2000b: 215; Dalton, 2000: 315–318; Inglehart, 1997: 3. Подаци о овом истраживању, укључујући историјат, упитник и податке, доступни су на: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>. Потребно је навести да су у оквиру WVS до сада организована шест таласа истраживања: [1] (1981–1984); [2] (1990–1994); [3] (1995–1998); [4] (1999–2004); [5] (2005–2009 и [6] (2010–2014). Планиран је и [7] за 2019–2020. годину.

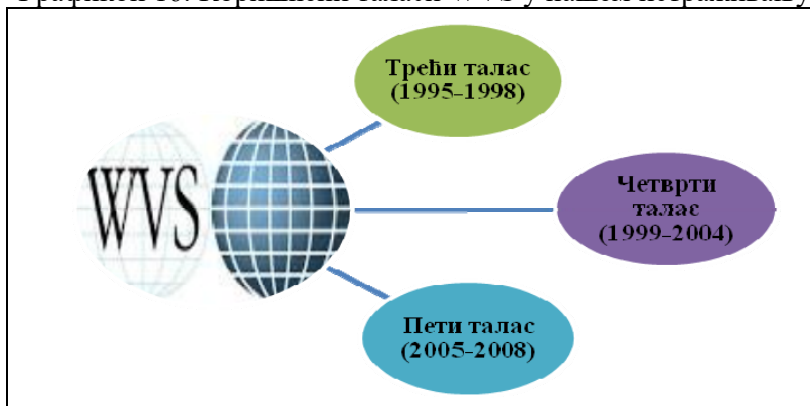
²⁰⁹ WVS израсло је из студије коју је покренула анкета EVS под вођством Јана Керкхофса [*Kerkhofs*] и Руд де Мора [*Moor*], заједно са саветодавним комитетом који се састоји од Гордона Хеалда [*Heald*], Јуана Линза [*Linz*], Елисабет Ноеле-Неумана [*Noelle-Neumann*], Јацкуес Рабиера [*Rabier*] и Хелене Рифаулт [*Riffault*].

²¹⁰ У истраживању се користи заједнички инструмент и јединствена методологија прикупљања и обраде података, при чему свака земља финансира сопствена теренска истраживања. Подаци се архивирају централизовано. Поред националних извештаја израђују се и заједничке компаративне студије.

деведесет друштва које представљају више од 90 одсто светске популације. WVS, као једино међународно истраживање које обухвата све регионе света, омогућује обиље доказа о широком спектру социјалних и политичких ставова. Оно представља, без премца, ресурс који нам омогућава анализирање мишљења јавности према разноврсним питањима, вредности грађана, као и потенцијални утицај промене вредности на савременим друштвима. Направљен је тако да садржи све главне области људског интереса – од религије до политике, од економског до друштвеног живота (WVS, 2015a, 2015b).

У нашем истраживању, у оквиру WVS користили смо оне таласе истраживања у којима је учествовала наша земља (видети графикон 16)²¹¹.

Графикон 16: Коришћени таласи WVS у нашем истраживању

Европско истраживање вредности (European Value Study – надаље EVS)²¹² велико је компаративно крос-национално и лонгитудинално истраживање, које се по

²¹¹ Наша анализа заснована је на коришћењу података из трећег, четвртог и петог таласа WVS који су у Србији спроведени 1996, 2001. и 2006. године. Трећи и четврти талас у Србији спровео је *Центар за политиколошка истраживања* и јавно мњење *Института друштвених наука*, док је пети талас спровео *TNS Medium Gallup*. Истраживања су спроведена на случајном узорку пунолетних грађана Србије, без Косова и Метохије, путем стандаризованих, *face-to-face* интервјуа (Pavlović, 2010). Узорци су углавном контактирани путем поште (WVS, 2015a). Организација истраживања, величина узорка, теренски рад, период и главни истражитељи за Србију за трећи талас (1995-1998) организовао је *Институт друштвених наука* Универзитета у Београду, чији је узорак био 1.280 испитаника. За четврти талас (1999-2004) величина случајног узорка била је 1.200 испитаника, пунолетних грађана Србије, без Косова и Метохије, са 52.4% мушкараца и 47.6% жена. Старосна структура је обухватала 43% испитаника преко 50 година, 39% испитаника од 30 до 49 година и 19% испитаника од 18 до 29 година. Образовна структура је имала 35% испитаника ниског образовног нивоа, 43% испитаника са средњом школом и 23% испитаника са вишим и високим образовањем. Извор: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVS Contents.jsp> (приступљено 24. 04. 2014. године). За пети талас (2005-2008) величина случајног узорка била је 1.134 испитаника, пунолетних грађана Србије, без Косова и Метохије, са 49% мушкараца и 51% жена. Старосна структура је обухватала 33% испитаника преко 50 година, 41% испитаника од 30 до 49 година и 26% испитаника од 18 до 29 година. Образовна структура је имала 26% испитаника ниског образовног нивоа, 45% испитаника са средњом школом и 29% испитаника са вишим и високим образовањем. Извор: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> (приступљено 24. 04. 2014. године).

²¹² Све податке о овом истраживању, укључујући историјат, упитник и податке, доступни су на: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>. Важно је навести да су у оквиру EVS до сада организована четири, плус два, таласа истраживања: 1 (1981-1983); 2 (1989-1993); 3 (1999-2001); 4 (2008-2010); 5 Лонгитудинално истраживање 1981-2008 и 6 Интегрисано истраживање вредности 1981-2014.

јединственој методологији реализује у читавој Европи²¹³. Уз *Европско друштвено истраживање* (European Social Survey – ESS) EVS спада у најважније компаративно истраживање у Европи у друштвеним наукама, које се реализује на сваких десет година. EVS је почео као примењен пројекат у друштвеним наукама, који има за циљ да обезбеди валидне и поуздане информације о обрасцима вредности Европљана²¹⁴. За разлику од Еуробарометра и других регионалних истраживања, WVS и EVS заинтересовани су за дубоко укоренење склоности, очекивања и веровања људи, а не краткорочна мишљења и ставове јавног мњења. Године 1981. спроведен је први талас овог компаративног истраживања²¹⁵, али је тек у последњем таласу (2008–2009) поред наше земље укључена и Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина и Косово. Словенија и Хрватска су учествовале и у претходном таласу истраживања (1996 године)²¹⁶. У току су припреме за реализацију следећег таласа истраживања које, према плану, треба да се реализује 2019–2020. године (а можда су оне и завршене)²¹⁷.

²¹³ Треба нагласити да је наведено истраживање вредности теоријски осмишљено много раније, још када је реализовано прво *Светско истраживање вредности* (WVS).

²¹⁴ Овако значајна студија вредности настала је тако што се, крајем 1970-их, међународна и мултидисциплинарна група академика окупили да расправља о културним невољама Европе: о заједничкој забринутости за одрживост проширивања Европске заједнице; о могућности постојања нечега што би се звало „европски идентитет“ и тенденцији да буде заснован на кохерентном скупу основних вредности; о европском јединству, и другим преокупацијама. Наиме, наведена група је себе назвала *Европске вредносне системске студије групе* (European Value Systems Study Group – EVSSG); и почела је са применом истраживачких пројеката друштвених наука, који је имао за циљ да обезбеди валидне и поуздане информације о томе како Европљани осећају и мисле европски идентитет и систем основних вредности својих народа. На тај начин је група желела да омогући политичкој елити веродостојне информације, како би они мудрије и одговорније доносили одговарајуће одлуке и формулисали прецизније политичке потезе (опширније у: Stoetzel, 1983; Kerkhofs, 1997; Arts, Halman, 2003). Једна од занимљивости која се може уочити посматрајући почетни EVS, што није нимало изненађујуће, је то да су истраживачка питања, која су била припремљена за први истраживачки талас 1981. године, били пре производи друштвене бриге него друштвене научне радозналости.

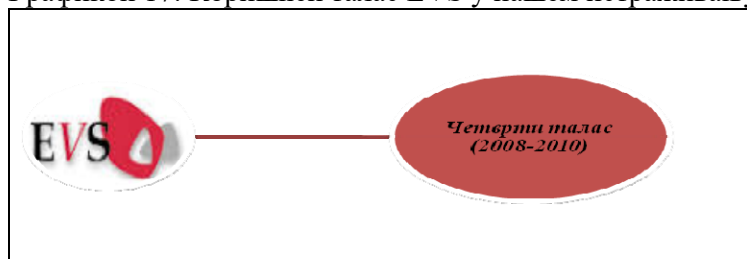
²¹⁵ Треба истаћи да је наведена група изабрала широку област истраживања (почев од: религије и морала, брака и породице, друштва и политике, рада и слободног времена). Главни њихов недостатак је да избор предмета које треба укључити у упитник није био експлицитно заснован на теорији, нити тестира јасно формулисане хипотезе. Међутим, према Сорокиновим оштрим примедбама, наведени и бројни недостаци били су уклоњени новим истраживачким таласима 1990, 1999. и 2008. године. Ипак, како би се обезбедила изводљивост праћења промене вредности над узастопним таласима, било је неопходно да најмање две трећине питања остане исто, чиме се објашњавају теоријски дефицити који и данас коегзистирају у EVS-у.

²¹⁶ Постављене хипотезе се, изведене из теорије модернизације, из таласа у талас различито методолошки тестирају. Тако је, на пример, у таласу из 1981. године рађен један попречан пресек (с обзиром да су земље, које су укључене, биле наведене у циљу њиховог степена модернизације, а потом је анализирано да ли су се њихови обрасци вредности разликовали). У таласу из 1990. године, поред попречног пресека, рађен је и уздужни тест (помоћу кога је проверавано да ли је заиста дошло до предвиђених промена истовремене вредности). Каснијим истраживањима, се након дугих полемиких дилема, дао значај и анализи регресије (чиме се истицао значајни утицај историјским обрасцима наслеђа који су давали своје начине објашњења у постојећим вредносним разликама).

²¹⁷ Напомињемо да је посебна вредност ових пројеката, поред прикупљених података о друштвима која су истраживањима обухваћена, и доступност података јавности. Чињеница да су подаци доступни заинтересованим истраживачима има два значајна резултата: валидацију теоријског и методолошког утемељења истраживања; и проверу резултата, као и додатне анализе и добијање нових информација као резултат обраде постојећих података из специфичних теоријских и истраживачких перспектива.

Наша анализа ће, поред већ наведених таласа WVS обухватити и један талас EVS, у којем је учествовала и наша земља²¹⁸ (видети графикон 17).

Графикон 17: Коришћен талас EVS у нашем истраживању

Детаљне информације о питањима (варијаблама и њиховим вредностима) које смо, као директне индикаторе наших независних и зависних варијабли анализирали, дате су у прилогу тезе (видети прилог б). Употреба наведених временских серија истраживања, пре свега за нашу земљу, а онда и за све земље у региону, од суштинског је значаја, с обзиром да ће на основу њих вредносне промене бити уочљивије и видљивије, што није могуће када је реч о једногодишњем пресеку (Inglehart, Welzel, 2005c). У приложеној шеми коришћених варијабли може се уочити да постоје повремене и врло битне разлике између Европског и Светског истраживања вредности. Основне разлике су у формулацији питања и броју вредности варијабли које су коришћене у анализи. Да би смо омогућили упоредивост података добијених преко светског и европског истраживања вредности анализи коришћених варијабли предходило је усаглашавање база података из различитих таласа истраживања. Касније ће бити речи нешто више о томе. Индикатори који су употребљавани у анализи су истоветни за све таласе, а базе података за поједине таласе обједињене су у јединствену базу података²¹⁹.

7. 3. Узорак истраживања

Узорак нашег истраживања су грађани Србије (преко 18. година) који су били анкетирани у оквиру четири наведена таласа²²⁰. Коришћен је вишестепени случајни узорак са укупним бројем од око 1.500 испитаника (видети табелу 11). Подаци су слободно доступни и могу се преузети са сајта WVS и EVS, и садрже одговор сваког појединца на сва питања из анкете.

²¹⁸ Управо ће нам ово истраживање пружити добру подлогу за постављање одређених закључака, као и омогућити увид у постојеће доказе о масовним вредносним променама (опширније видети у: Inglehart, Baker, 2000: 19–51).

²¹⁹ Базе података за 1996, 2001. и 2005. годину резултат су Светског истраживања вредности. База података за 2008. годину резултат је Европског истраживања вредности. Без обзира на то што је учињен велики напор да се базе података добијене у различитим истраживањима усагласе, чињеница да су истраживања рађена у другачијим организацијама може унеколико допринети да се разлике пронађене у вредносним оријентацијама између прва три таласа и последњег таласа тиме и објасне.

²²⁰ Све анкете у WVS и EVS спроведене су кроз интервјуе лицем у лице, на одговарајућим националним језицима, са универзалним узорком који се састоји од свих одраслих грађана, старости од 18 и више година.

Табела 11: Величина узорка нашег истраживања

ВЕЛИЧИНА УЗОРКА			
Година истраживања		Назив таласа	УЗОРАК
			Укупно
1.	1995–1998	WVS – Трећи талас	1280
2	1999–2004	WVS – Четврти талас	1200
3	2005–2008	WVS – Пети талас	1220
4.	2008–2010	EVS – Четврти талас	1512

За разумевање промена доминантних вредносних образаца у савременим друштвима, неопходно је направити такву истраживачку анализу која мора, с једне стране, рачунати на непосредне, актуелне социјалне контексте, заједно са владајућим карактером друштвених односа, и са друге стране, са процесима дугог трајања, који утичу на формирање вредности укоренењених у културно-историјској традицији. Помоћу овакве анализе били би смо у ситуацији да свеобухватније објаснимо узроке услед којих одређени вредносни обрасци дуготрајно опстају, а други се само површно прихватају и тешко укоренењују. Отуда смо, као релевантни временски оквир узели историјски развој у последњих 15 година у Србији, при чему ћемо се, када је то неопходно, за објашњење појединих специфичних феномена, позивати и на даљу прошлост. Свесни смо да је, из перспективе модернизације, овај 15-годишњи период сувише кратак, и да је за добру анализу промене вредносних оријентација потребно обезбедити увид у те промене вредности током дужег временског периода. У том смислу обухваћени период може бити недовољно дуг да би се пронађене промене објасниле са већом сигурношћу.

7. 4. Мерни инструменти

7. 4. 1. Методе и технике анализе

Проблем, предмет дисертације и њени постављени циљеви захтевају примену одговарајућих метода и техника истраживања²²¹.

У истраживању је коришћена једна од оперативних метода прикупљања података – *преглед литературе* (пре свега се мисли на анализу научних докумената – емпиријских истраживања, чланака и научних дела из области друштвених наука, посебно социологије, политичке социологије, културологије, социјалне психологије,

²²¹ Треба споменути да је употребљена квантитативна метода, данас постала широко распрострањена међу научницима, много више него икада раније, захваљујући повећању доступности компјутерских статистичких ресурса (опширније видети: Tanenbaum, Scarbrough, 1998). Тако су, широм света, у понуди бројна истраживања јавног мњења, као што су: *WVS* и *EVS*, *Међународни програми социјалног истраживања* (International Social Survey Programme – ISSP), *Нови демократски барометар* (New Democracies Barometer – NDB), *Еуробарометар* (Eurobarometer) и многи други. Основни крос-национални подаци из њихових база, са изузетном академском прецизношћу добро су архивирани, и свима доступни. Наведени подаци могу се наћи у Великој Британији (UK Data Archive), у САД-у (ICPSR – Inter-university Consortium for Political and Social Research), или у Немачкој (GESIS – German Social Science Infrastructure Services). Међу студијама о ставовима јавности која укључују квантитативну методологију погледати: Hofstede, 2001; Arts, Halman, 2004.

историје и права, као и анализа већ постојећих евиденцијских докумената са званичним подацима о социо-демографским кретањима становништва).

Основу наше емпиријске анализе чини секундарна анализа података прикупљених у два велика компаративна истраживања (WVS и EVS). У анализи података за потребе ове докторске дисертације користили смо следеће технике:

1. *Дескриптивну статистику* (дистрибуција одговора, просеци и мере дисперзије); која се сматра неопходним за сумирање резултата и ефикасно преношење добијених налаза, која омогућава истраживачу да добије општу слику података истраживања уз помоћ сумирања и представљања података на правилан и правичан начин (Durrheim, 2002).

2. *Факторску анализу* за идентификовање појединих димензија вредносних оријентација и утврђивање факторских скорова на тим димензијама.

3. Тестирање хипотеза о *утицају* независних варијабли на димензије на којима смо мерили промену вредносних оријентација.

4. *Регресиона анализа* путем које смо проналазили најбоље моделе за предвиђање вредносних оријентација, и проверавали релативну јачину утицаја појединих независних варијабли на димензије на којима смо мерили вредносне оријентације. Као кључне примедбе на Инглехартову теорију је да се прихватање постматеријалистичких вредности не може предвидети само корелацијом са једном варијаблом, већ да је потребно кроз „вишеструку регресиону анализу“ проценити релативни допринос различитих независних варијабли, или чиниоца вредносним оријентацијама и њиховим променама. Према мишљењу појединих најжешћих Инглехартових критичара (Duch, Taylor, 1993; 1994), оваква процедура је једини адекватан начин да се анализира корелација између социо-демографских варијабли (односно различитих чинилаца) и постматеријалистичких вредности (опширније о методолошком истраживању и доступним техникама видети у: Đorić, Popović, 2000; Branković, 2014).

7. 4. 1. 1. *Селекција података и њихова припрема за анализу*

За валидне и поуздане одговоре на истраживачка питања ове докторске дисертације неопходно је било оперисати чврстим подацима: почев од постојања репрезентативног узорка; потом да подаци обухватају исте људе током дужег временског периода (што дуже, то боље); важно је и постојање истог мерног инструмента који се користи у свим временским тачкама (кога је неопходно ажурирати у односу на новије концептуализације појма вредности) (Schwartz, 1992; 1994; Schwartz, Bilsky, 1987). Упоређивање вредности крос-национално, и у ширем временском периоду, није нимало лак задатак, упркос чињеници о доступности и постојању унакрсно-националних уздужних лонгитудиналних истраживања, које су се, у последњих неколико деценија, знатно повећале. Проблем са којим се истраживачи и даље суочавају јесте постојање великих разлика у покривености различитих земаља – посебно је приметно одсуство података за већину бивших европских комунистичких земаља (поготово за период пре 1990. године, било да је реч о потпуном или

делимичном недостајању, у смислу да недостаје само неки од таласа). Штавише, за неке од њих, они још увек недостају или, у најбољем случају, делимично недостају. У том смислу, ситуација није ништа другачија ни са EVS и WVS, нити су изузетак²²².

У циљу прикупљања и припреме података за потребе наше анализе преузети су следећи кораци:

1) *Први корак у припреми података обухватао је селекцију података и издвајање података који се односе на Србију.* Овај корак је подразумевао селекцију оних таласа Светског и Европског истраживања вредности у којима је учествовала и Србија, како би нам доступност података омогућила поређење и праћење промене вредности, покривајући временски период од 1995. до 2010. године. Преузета су сва четири анкетна обрасца са анкетним питањима (за сва четири таласа), и све датотеке са подацима, за одабране таласе истраживања – од 1995. до 2010. године који ће бити предмет анализе.

2) *Одабран је списак анкетних питања који ће бити анализиран.*

3) *Након одабира варијабли (анкетних питања) отклоњене су варијабле које нису релевантне за предмет истраживања.*

4) *Агрегиране су базе података, при чему су изабране варијабле из сва четири таласа уједначене и истоименоване.* То представља један изузетно важан поступак, како би се тако сређена и уређена база ставила на располагање широј јавности, у циљу опште користи. У овој фази је уследио поступак обједињавања и уједначавања базе. То је, најпре подразумевало уједначавање свих варијабли²²³. Касније је уследио поступак уједначавања вредности варијабли (*values*) и података који недостају (*missing*)²²⁴. Дешавало нам се да у два различита таласа иста варијабла буде различито кодирана. Овај поступак је морао да уследи, с обзиром да би се у супротном суочили са чињеницом да нам због тога и коефицијент корелације које рачунамо, а при том и остале статистичке анализе, буду „замагљене“. То би посебно имало утицаја на саме резултате.

5) *Уједначена су и кодирања за све таласе како би означавале исту ствар/појаву.* Након уједначавања базе промењен је редослед кодова на појединим варијаблама.

6) *Одређене су зависне и независне варијабле.* Детаљан опис независних и зависних варијабли детаљно је описан у поглављима које следе (од 12 поглавља).

7) *Извршена је комплетна припрема за статистичку обраду података.* За тај посао коришћен је статистички компјутерски програм *Статистичког пакета за друштвене науке* (Statistical Package for the Social Sciences – SPSS). Из њега су преузети подаци из већ постојећих база, унети у одговарајуће табеле за компјутерску обраду и подвргнути статистичким анализама, у оној мери у којој је то дозволила природа

²²² Позваћемо се на овом месту на изјаву Смита [*Smith*] и Бонда [*Bond*] по којима су „најбољи концептуални оквири тренутно на располагању доступни и расположиви за крос-културна истраживања они које дају студије вредносних разлика“ (Smith, Bond, 1999: 69).

²²³ Свуда су уједначена: имена (*name, type*); ширине (*width*), број децимала (*decimals*), ознаке и наслови (*label*), поравњања (*measure u role*), све у циљу да би се подаци могли објединити.

²²⁴ *Missing* – говори о недостатку података из различитих разлога (било да нема одговора, да одговор недостаје, или да испитаник није питан).

испитиваних варијабли. SPSS један је од најчешће коришћених алата за статистичке анализе у друштвеним наукама. Већина варијабли изражена је у јединицама номиналне, ординалне или интервалне скале, што је у статистичкој обради података дозвољавало примену одговарајућих статистичких поступака. За експлорацију података коришћени су графички (стубичасти, а по потреби и линеарни дијаграм) и табеларни приказ преко укрштених табела.

8) *Пре него што се приступило процесу анализе података извршен је одабир основних статистичких метода које ће бити коришћене/употребљене у анализи прикупљених података.* Као основне статистичке технике употребљене су: а) фреквенца дистрибуције вредности (frequency outputs); б) кростабулативна анализа (Crosstabulation analysis); в) корелационе матрице; г) факторска анализа и д) регресиона анализа.

9) *На крају је уследио процес анализе података, те извођење закључака и приказивање резултата истраживања.*

Напомињемо да је цео текст растерећен од бројних статистичких показатеља, табела и графикана који нису нужни за разумевање текста. Изостављени су описи неких примењених процедура, смањен је број прилога и слично, док су, са друге стране, неки делови додатно проширени, а све у циљу веће прегледности и разумљивости текста.

У наставку ће бити речи о начину концептуализације димензија на којима смо мерили промену вредносних оријентација у контексту Србије. Покушај да се нађу дубље теоријске димензије био је остварен поступком који је пола *конфрматоран* (анализа која полази од већ постојеће дефиниције, која ће се касније показати као „нефункционална“ за земљу Србију, с обзиром да су постојале потешкоће да се до ње дође, о чему ће бити више речи у наставку текста); а пола *експлораторан* (без теоријске идеје, али ипак функционалан за нашу земљу). Најпре смо оригиналну Инглехартову димензију мерили индексом постматеријализма, а потом смо реконструисаним димензијама, издвајањем два супер фактора – *традиционализам* и *фундаментализам*, мерили остале димензије. У наставку следи њихов детаљан опис.

8. ПРОМЕНА ВРЕДНОСТИ МЕРЕНА ПОМОЋУ ИНДЕКСА ПОСТМАТЕРИЈАЛИЗМА

8. 1. Конструкција индекса постматеријализма на подацима у Србији

Тек је човек унео вредност у ствари како би се одржао – он је тек створио стварима смисао, људски смисао. Стога себе и зове „човеком“, то јест, оним који процењује
(Ниче).

Only man has brought value in fact to sustain himself – he has just created things meaning, human sense. He therefore calls himself „man“, that is, to the one who estimates
(Nietzsche).

Истраживање смо, првенствено, наставили коришћењем једне од димензија које ћемо анализирати. Реч је о димензији *вредности опстанка* наспрам *вредности самоизражавања*, коју смо мерили *индексом постматеријализма* (о чијој конструкцији и формулацији ће у наставку, везано за нашу земљу, бити више речи).

Видели смо да је једна од главних димензија којима Инглехарт оперише димензија *вредности опстанка* наспрам *вредности самоизражавања*. За мерење ове димензије, као и Инглехарт (Inglehart, 1971b; 1976: 57–99; 1977: 29; 1977: 40–41; 1990), користили смо стандардни четири-ајтем индекс, као мера материјалистичких и постматеријалистичких вредности. Желели смо овим индексом да откријемо шта је испитаницима важније материјалистичке или постматеријалистичке вредности. Наставили смо са копирањем Инглехартовог модела примењеног на нашем узорку. Ову димензију смо лако нашли у случају Србије. Подсетимо:

Према Инглехарту (Inglehart, 1997; Inglehart, Welzel, 2005a; 2010b: 40-41; 2014;) људи са постматеријалистичком вредносном оријентацијом су они:

- који са модерношћу своје приоритете преумеравају са традиционалних ка секуларно-рационалним вредностима, као реакција и осећај повећања егзистенцијалне сигурности (или обрнуто када се тај осећај смањује). Дакле, реч је о људима који стављају мањи нагласак на религију, традиционалне породичне вредности и ауторитет (уверење да је код деце васпитањем најважније развити осећање одговорности, одлучност и штедљивост, али и уверење да васпитањем треба да се подстичу њихова маштовитост и креативност); дају важност мотиву постигнућа (амбициозности), високо цене политику (залагајући се за растућим захтевима за учешће у доношењу одлука у економском и политичком животу); показују толерантан став према абортусу и разводу, а ова понашања су им (уз еутаназију и самоубиство) „релативно прихватљива“.

- код којих се ставља акценат на повећање свести и бриге појединаца, као што је самоактуализација и самопоштовање (које су, између осталог, резултат индустријализације и постиндустријализационог процеса);

- код којих се повећава осећај индивидуалне делатности;

- који су све више склонији либералнијим перспективама и неповерењу међу људима према власти;

- који могу износити популарне склоности за јавно самоизражавање;

- који дају предности самоизражавању, односно дају висок приоритет квалитету живота, задовољство животом и личним здрављем, заштити и очувању животне средине и еколошким вредностима, за разлику од физичке и економске сигурности, толерантан став према другима (странцима) и сексуалним мањинама (LGBT популацији), женским покретима (равноправности полова), итд.

Већи нагласак на овим вредностима производи культуру поверења и толеранције, у којима људи придају велику важност вредностима индивидуалне слободе и самоизражавања, и имају активистичке политичке оријентације.

Четири ајтема којима се мери материјалистичка наспрам постматеријалистичке оријентације формулисана је кроз следећа питања. Кретање индекса постматеријализма (вредности опстанка наспрам вредности самоизражавања) смо у WVS (таласима за 1996, 2001. и 2005. годину) мерили инструментом који је у упитницима примењен у три варијанте тако да се сваки испитаник о понуђеним алтернативама изјашњавао у три наврата. Формулација питања је била различита, понуђени одговори су били различити, али је према интенцији аутора сваки од одговора требало да укаже на вредности опстанка, односно вредности самоизражавања. Сва три таласа из WVS које анализирамо, садрже три варијанте различитих питања и различитих одговора, у коме сваки испитаник бира своја два избора (свој „први избор“ и „други избор“).

Прва варијанта формулације питања и одговора у упитнику постављена је на следећи начин:

<p>У последње време се много говори о томе шта би могли бити циљеви Југославије/Србије у наредних десет година. На овој картици наведени су неки циљеви којима различити људи придају највећу важност. Молим Вас да кажете који од тих циљева Ви лично сматрате најважнијим? А који би био следећи најважнији циљ?²²⁵</p> <p>(Заокружите само један одговор као „први избор“ и само један као „други избор“.)</p>		
	Опис варијабли	
	Први избор	Други избор
Висока стопа економског раста	1	1
Осигурати Југославији снажне одбрамбене снаге	2	2
Обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе	3	3
Настојати да наша насеља и природа буду лепши	4	4

При чему су ајтеми којима меримо *постматеријализам* у овој *првој* варијанти: 3 („Обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе“) и 4 („Настојати да наша насеља и природа буду лепши“); односно *материјализам* 1 („Висока стопа економског раста“) и 2 („Осигурати Југославији снажне одбрамбене снаге“). У наставку су дате табеле фреквенције (дистрибуције) одговора по варијантама, и по таласима, за први и други избор. Најпре следи формулације питања за први избор (табела 12).

²²⁵ Варијабле у првом наврату за сваки посебан талас су: [1] 1996. године – први избор: V104 и други избор: V105; [2] 2001. године – први избор: V120 и други избор: V121; [3] 2005. године – први избор: V69 и други избор: V70.

Табела 12: *Циљ државе* – први избор, фреквенце одговора (%)

	1996	2001	2005	Укупно
1. Високи ниво економског раста	69,0	80,2	73,7	74,1
2. Јаке одбрамбене снаге	9,6	5,9	8,3	8,0
3. Већи утицај обичних људи	15,0	9,4	14,5	13,0
4. Улепшавање градова и насеља	6,4	4,6	3,5	4,9
Вредности опстанка (1+2)	78,6	86,1	82,0	82,1
Постматеријалистичке вредности (3+4)	21,4	14,0	18,0	17,9
Укупно	1255	1159	1167	3581

У горе наведеној табели јасно се види да је високи ниво економског раста за први одговор 69%, па 80%, 73% и укупно 74,1%. За остале одговоре у укупном нивоу вредност износи 8%, 13% и 4,9%. Збир прва два одговора (тзв. вредности опстанка) износи 82,1% док је збир друга два одговора (тзв. вредности самоизражавања, односно постматеријалистичке вредности) 17,9%.

Табела 13: *Циљ државе* – други избор, фреквенце одговора (%)

	1996	2001	2005	Укупно
1. Високи ниво економског раста	18,6	12,4	10,3	14,1
2. Јаке одбрамбене снаге	22,7	15,8	15,7	18,3
3. Већи утицај обичних људи	31,7	37,9	46,5	38,1
4. Улепшавање градова и насеља	27,1	33,9	27,5	29,6
Вредности опстанка (1+2)	41,3	28,2	26,0	32,4
Постматеријалистичке вредности (3+4)	58,8	71,8	74,0	67,7
Укупно	1212	1149	947	3308

Код другог одговора (табела 13) укупне вредности су 14%, 18%, 38% и 29%. Вредност збира прва два одговора износи 32,4%, док је збир друга два 67,7%. Јасно је видљиво да се вредности опстанка у овом другом одговору појављују само 32,4%.

Као друга варијанта питања и одговора издваја се следећа формулација:

Ево још једне листе. Шта је од наведеног, по Вашем мишљењу, најважније? (Заокружите само један одговор као „први избор“ и само један као „други избор“) ²²⁶		
	Опис варијабли	
	Први избор	Други избор
Стабилна економија	1	1
Напредак ка хуманијем друштву	2	2
Напредак ка друштву у којем идеје вреде више од новца	3	3
Борба против криминала	4	4

²²⁶ Варијабле у другом наврату за сваки посебан талас су: [1] 1996. године – први избор: V108 и други избор: V109; [2] 2001. године – први избор: V124 и други избор: V125; [3] 2005. године – први избор: V73 и други избор: V74.

Ајтеми којима меримо *постматеријализам* у другој варијанти су: 2 („Напредак ка хуманијем друштву“) и 3 („Напредак ка друштву у којем идеје вреде више од новца“), односно *материјализам* 1 („Стабилна економија“) и 4 („Борба против криминала“). Узет је просечан скор за све три варијанте. Следе табеле фреквенције одговора за другу варијанту формулације питања за оба избора (видети табеле 14 и 15).

Табела 14: *Сматрају важним* – први избор, фреквенце одговора (%)

	1996	2001	2005	Укупно
Стабилна привреда	63,1	69,4	66,4	66,2
Напредовање према хуманијем друштву	9,7	9,2	9,5	9,5
Идеје су важније од новца	4,8	4,0	5,3	4,7
Борба против криминала	22,4	17,4	18,8	19,6
Вредности опстанка (1+4)	85,5	86,8	85,2	85,8
Постматеријалистичке вредности (2+3)	14,5	13,2	14,8	14,2
Укупно	1270	1176	1166	3612

Табела 15: *Сматрају важним* – други избор, фреквенце одговора (%)

	1996	2001	2005	Укупно
Стабилна привреда	20,5	16,8	20,0	19,1
Напредовање према хуманијем друштву	21,2	25,1	16,0	20,9
Идеје су важније од новца	8,3	9,5	16,0	11,1
Борба против криминала	50,1	48,6	47,9	48,9
Вредности опстанка (1+4)	70,6	65,4	67,9	68,0
Постматеријалистичке вредности (2+3)	29,5	34,6	32,0	32,0
Укупно	1236	1173	1116	3525

Доминантност материјалистичких вредности запажа се у овој варијанти питања (чије материјалистичке вредности за први одговор износе 85,8%, а за други 68%).

У трећој варијанти питања и одговори су постављени посве другачије. Наиме ова се варијанта у WVS подударала са начином на које је то питање постављено у EVS. Питање је формулисано у форми првог и другог избора. Дакле, након првог избора, од испитаника се тражи да од преостала три одговора поново одабере онај који сматра најважнијим. У EVS (из 2008. године) питање је постављено само једном, за два избора. Дакле за разлику од WVS, у EVS је питање је постављено само једанпут, а не у три варијанте.

Формулација питања у WVS: Ако бисте морали да изаберете, шта од овде наведеног сматрате најважнијим? (Заокружите само један одговор као „први избор“ и само један као „други избор“)²²⁷

Формулација питања у EVS: Много се расправља ових дана о томе шта би требало да буду циљеви ове земље у наредних десет година. На овој картици су неки од тих циљева којима различити људи дају различито првенство. Кад бисте морали бирати, коју бисте од ових активности означили као најважнију?

²²⁷ Варијабле у трећем наврату за сваки посебан талас су: [1] 1996. године – први избор: V106 и други избор: V107; [2] 2001. године – први избор: V122 и други избор: V123; [3] 2005. године – први избор: V71 и други избор: V72.

И која би била следећа по важности?		
	Опис варијабли	
	Први избор	Други избор
Одржавање реда у држави	1	1
Обезбеђивање већег утицаја људи приликом доношења важних владиних одлука	2	2
Борба против раста цена	3	3
Заштита слободе говора	4	4

Ајтеми којима меримо *постматеријализам* у трећој варијанти су: 2 („Обезбеђивање већег утицаја људи приликом доношења важних владиних одлука“) и 4 („Заштита слободе говора“), односно *материјализам* 1 („Одржавање реда у држави“) и 3 („Борба против раста цена“). Следе табеле фреквенције одговора за трећу варијанту формулације питања, која је постављена за све године у два избора (видети табеле 16 и 17).

Табела 16: *Лични циљ – први избор, фреквенце одговора (%)*

	1996	2001	2005	2008	Укупно
Одржати ред у држави	51,3	49,3	55,5	45,3	50,0
Дати људима више утицаја	14,1	10,8	14,4	24,2	16,3
Борба против раста цена	27,5	33,4	25,3	27,8	28,4
Заштитити слободу говора	7,1	6,5	4,8	2,8	5,2
Вредности опстанка (1+3)	78,8	82,7	80,8	73,1	78,4
Постматеријалистичке вредности (2+4)	21,2	17,3	19,2	27,0	21,5
Укупно	1274	1179	1220	1476	5099

Табела 17: *Лични циљ – други избор, фреквенце одговора (%)*

	1996	2001	2005	2008	Укупно
Одржати ред у држави	23,2	26,5	22,4	27,7	25,2
Дати људима више утицаја	18,2	22,8	20,4	24,1	21,5
Борба против раста цена	43,3	33,3	43,3	37,0	39,0
Заштитити слободу говора	15,3	17,4	13,9	11,2	14,3
Вредности опстанка (1+3)	66,5	59,8	65,7	64,7	64,2
Постматеријалистичке вредности (2+4)	33,5	40,2	34,3	35,3	35,8
Укупно	1239	1174	930	1439	4782

У трећој варијанти питања, за први избор, видљива је доминација убедљиве већине материјалистичких одговора (чија вредност за први одговор износи 78,4%, док је за други 64,2%).

Ново конструисана скала, која је намењена да мери материјалистичке и постматеријалистичке вредности, искоришћена је да покаже како су се по димензији *вредности опстанка* наспрам *вредности самоизражавања* промене дешавале од 1996. до 2008. године. Из праћења постотка вредности опстанка и како се он мењао из године у годину, на основу сва три питања, можемо издвојити, за први одговор, вредности опстанка у укупном проценту који износи 81,68%, док је у другом одговору 56,30%. Ти

проценти се мењају, али они немају баш најјаснији и препознатљив тренд/смер. Они се углавном врте око укупних скорова.

За сваку варијанту је индекс постматеријализма рачунат на следећи начин. Ако је први одговор једна од постматеријалистичких варијабли испитаник добија 2, и ако је други одговор један од постматеријалистичких варијабли испитаник добија 1, и укупно је његов скор на скали постматеријализма 3. Ако је први одговор један од постматеријалистичких, а други један од материјалистичких варијабли – укупан скор је 2. Ако је први одговор материјалистички, а други постматеријалистички – укупан скор је 1. И, ако су оба материјалистичка – укупан скор је 0. Просек значи високи степен материјализма.

Тако је за EVS из два одговора на свако од три питања могуће израчунати скор на скали (материјализма или постматеријализма) од 0 до 3. Први одговор бодује се 2 поена, други 1 поен. Ако се конструише скала постматеријализма (што је и учињено у овом истраживању) онда се за први одговор, уколико је он индикатор постматеријалистичке оријентације, добијају два поена. Ако је одговор индикатор материјалистичке оријентације, испитаник не добија ниједан поен за скалу постматеријализма. На исти начин додељује се (или не) још један поен за други постматеријалистички одговор на исто питање. Први одговор означава главни избор, други одговор „сенчи“ тај избор, дајући му више доследности и оштрине (два истоврсна одговора), или га умекшава и ублажује (други одговор спада у различиту категорију од првог). Распон поена на оба избора се креће од 0 до 3²²⁸. Следећа табела приказује то у сажетијем облику (оцене за све комбинације реда и колона) приказане су у боху који следи.

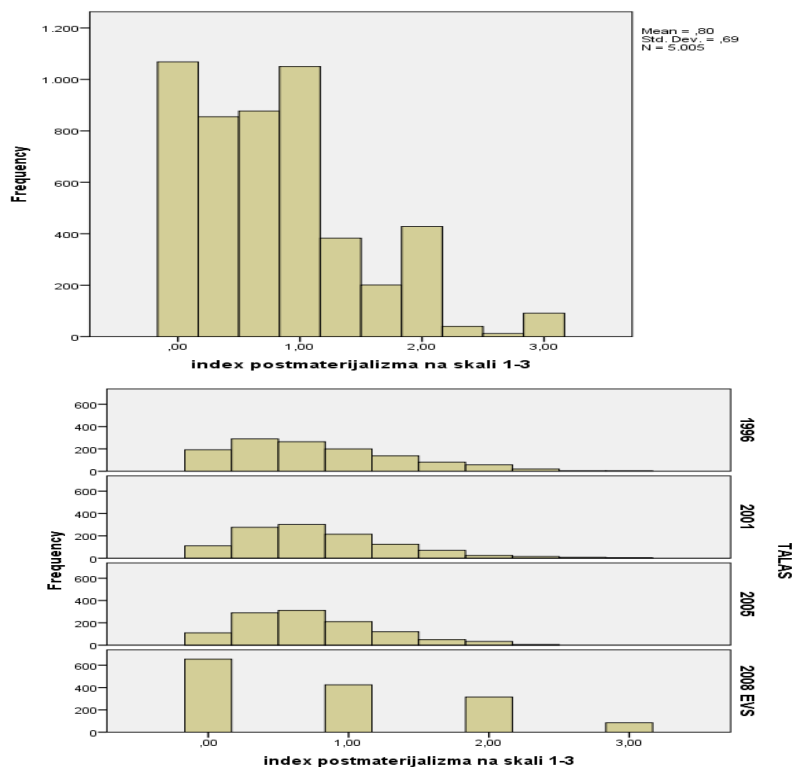
	ПРВИ ИЗБОР			
ДРУГИ ИЗБОР	(1) Ред у држави	(2) Људима више утицаја	(3) Борба против раста цена	(4) Слобода говора
(1) Ред у држави	-	3	1	3
(2) Људима више утицаја	2	-	2	4
(3) Борба против раста цена	1	3	-	3
(4) Слобода говора	2	4	2	-

Према обрачунању скорa укупан скор у WVS таласима за индекс постматеријализма је обрачунаван тако што су сабрани поени добијени у све три варијанте питања.

²²⁸ Нула се добија ако испитаник није одабрао постматеријалистичке ајтеме ни у једном избору, а три ће добити ако изабере постматеријалистичке ајтеме у оба избора.

У WVS имамо укупне скорове од 0 до 9, у EVS, с обзиром на то да је постављено само једном, имамо скорове од 0 до 3. Да би се те две ствари ускладили, скорове (0–9) из претходних таласа делили смо са три, да би се добила упоредива слика резултата у сва четири таласа. Следи графички приказ дистрибуције одговора у четири таласа (видети графикон 18).

Графикон 18: Дистрибуција индекса постматеријализма 1996–2008

У следећем приказу (табела 18) показана је промена индекса постматеријализма из године у годину (односно из таласа у талас), уз додаток дескриптивне статистике укупно и по таласима.

Табела 18: Дескриптивна статистика промене индекса постматеријализма по таласима и укупно

ТАЛАС		N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1996	Индекс постматеријализма на скали 1-3	1249	0	3,00	0,7788	0,60600
2001		1149	0	3,00	0,7876	0,54843
2005		1131	0	2,33	0,7409	0,49539
2008 EVS		1476	0	3,00	0,8835	0,93299
Укупно		5005	0	3,00	0,8031	0,68962

Индекс који смо добили креће се у следећем распону. Наиме, уколико посматрамо просечне вредности аритметичке средине (Mean), можемо уочити да се препознаје тренд раста индекса постматеријализма по таласима. У прва три таласа готово да нема разлике у просечном индексу постматеријализма (mean: 0.78, 0.79, 0.74). Вредност овог индекса (нешто) скаче у последњем таласу из 2008. године (mean: 0.88). Вредности стандардне девијације пада до 2005. године, да би 2008. године нагло скочила, и постала чак већа од вредности аритметичке средине. Ово повећање стандардне девијације може се тумачити као повећање разлика, односно као смањење сагласности о овој димензији вредности. Просечно су испитаници материјалисти, али се повећава постматеријализам (који је јако низак).

Просек индекс постматеријализма на нивоу целе базе, дакле у четири таласа за целу популацију, је 0.80. Стандардна девијација износи 0.69.

Овај део наше прве анализе, сумирано, указује на то да се у Србији, од 1996. до 2008. године индекс посматеријализма повећава, нарочито у последњем таласу, односно да се повећава број људи који су постматеријалистички оријентисани. Заправо, открили смо већу осетљивост и већу наклоњеност питањима заштите животне средине и партиципације у друштвеном животу испитаника.

Ипак треба навестити, да иако се повећава индекс постматеријализма у Србији у назначеном периоду (пготово од 2005. до 2008. године), скорови по таласима показују да су свуда ближе материјалистичкој оријентацији. Дакле, реч је о неком благом порасту постматеријалистичке оријентације, али је он још увек ближи материјализму.

Како смо операционализовали прву Инглекхартову димензију мерену помоћу индекса постматеријализма, у наставку следи конструкција других димензија – на основу које ћемо промену вредности мерити помоћу добијених супер фактора.

9. ПРОМЕНА МЕРЕНА НА НИВОУ МАНИФЕСНИХ ВАРИЈАБЛИ ПО ОБЛАСТИМА

У даљем току текста представљамо резултате анализе факторских скорова на две димензије другог реда, на којима смо мерили промену вредности. Димензијама које смо користили претходила је потрага за идентификацијом оригиналне Инглехартове димензије, која на подацима за Србију није била баш најуспешнија. Потрага за наведеном димензијом базирала се на факторизовању листе од 12 ајтема (о којој је већ било речи). Ми нисмо успели, да на случају у Србији, у посматраном периоду, на основу тих ајтема издвојимо једну димензију која детерминише факторске скорове на тим ајтемама. Покушај да се у подацима идентификује и да се дође до те димензије описана је у додатку тезе (о резултатима факторске анализе споменутих ајтема опширније у прилогу 7).

Истраживање је настављено проверавањем да ли је уопште могуће, из манифестно мерених варијабли, извести дубље димензије. Наше алтернативе су биле да: а) факторизујемо све варијабле како би затим анализирали фактор по фактор; б) факторизујемо варијабле које међусобно корелирају, или да в) факторизујемо варијабле које мере вредности у једној области. Одлучили смо се за нешто што може да има добро теоријско оправдање – а то је анализа питања које се односе на исту област, односно манифестно мерене варијабле које мере понашање у некој одређеној области. Наша даља стратегија је била усмерена овим постављеним задатком.

Из различитих група варијабли, које се односе на исту област, факторском анализом, методом главних компоненти, извучили смо дубље основније димензије за које смо претпоставили да одређују појединачне одговоре на питања из те области. Полазећи од претпоставке да међу варијаблама постоји линеарна корелација, а да сваки издвојени фактор није у корелацији са другим факторима, приступили смо идентификовању основних фактора који одражавају заједничке карактеристике варијабли. Отуда је наша анализа настављена одабиром одређених области (групе варијабли из базе(а) података које чине логичку целину у оквиру упитника, једна за другом које отприлике мере нешто што може помоћи лакшој и бољој интерпретацији и теоријској конструкцији). Факторизацијом различитих варијабли, за које је постојала нека теоријска претпоставка да оне мере једну исту ствар, извукли смо неколико фактора. Након што смо урадили читав тај један велики посао анализе промена на нивоу манифесно мерених варијабли чинило нам се да резултати те анализе стоје сами по себи. И зато их саопштавамо у једном посебном поглављу.

Анализиране су вредности у следећим областима:

Табела 19: Области вредносних оријентација

БРОЈ ОБЛАСТИ	НАЗИВ ОБЛАСТИ
Област 1	Важност појединих сфера живота за испитанике
Област 2	Карактеристике жељеног посла
Област 3	Брак, породица и родна равноправност
Област 4	Политички активизам
Област 5	Начин владања
Област 6	Оправданост начина понашања
Област 7	Религиозност
Област 8	Карактеристике тржишне економије

Издвојене области и детаљи варијабли којима су мерене вредности у односу на поједине области представљене су у табели 20²²⁹.

Табела 20: Одабране области са детаљима о варијаблама и формулацијама у упитнику

	ОБЛАСТ	ВАРИЈАБЛЕ	Вредности варијабли
1	Важност појединих сфера живота за испитанике	За сваки од доле наведених појмова, наведите колико су Вам они важни у животу: посао, породица, пријатељи и познаници, слободно време (доколица), политика и религија.	1 - веома важно до 4 - потпуно неважно
2	Карактеристике жељеног посла	Овде су набројене неке карактеристике посла које људи сматрају важним. Молим погледајте их, и реците које од њих Ви лично сматрате важним? (добро плаћен, интересантан, сигуран, цењен, одговоран посао, итд).	1 - споменута или 2 - није споменута
Брак, породица и родна равноправност			
	Брак је застарела институција		1 - слажем се до 2 - не слажем се
	Ако неко тврди да детету треба дом са оба родитеља да би имало срећно детињство, да ли бисте се сложили или не са том тврдњом?		1 - сложио бих се до 2 - не бих се сложио
	Да ли мислите да жена треба да има децу да би била испуњена или то није неопходно?		1- треба да има децу до 2 - није неопходно
3	Ако жена жели имати дете као самохрана мајка и не жели стабилну везу с мушкарцем, да ли Ви то одобравате или не?		1- одобравам до 2- неodobравам
	Мајка која ради може успоставити једнако топао и сигуран однос са својом децом као и мајка која не ради		1 - потпуно се слажем до 4 - уопште се не слажем
	Посао домаћице може да испуњава жену исто као и посао за плату		
	И муж и жена треба да доприносе приходима домаћинства		
	Мушкарци су, гледано у целини, бољи као политичке вође од жена - бољи лидери		
	Факултетско образовање је важније за младића него за девојку		
Политички активизам			
4	Желео бих да погледам ову картицу. Прочитаћу Вам неке облике политичких акција које људи могу предузети. Молим Вас одговорите за сваку да ли је већ предузимате, да ли бисте је могли предузети или је не бисте могли предузети ни у каквим околностима. А то су: а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или фабрике		1 – радим, већ сам то радио; 2 – могао бих, 3 – никада не бих
	Колико Вас занима политика		1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано; 4 – уопште ме не занима
	Говори се о политичкој “левици” и “десници”. Како би сте Ви своја политичка уверења сврстали на тој скали?		1 - максимално лево до 10 - максимално десно
Начин владања			
5	Описаћу различите типове политичких система и молим да за сваки одговорите што о њима мислите као о начину управљања овом земљом. Кажите за сваки да ли је веома добар, добар, лош, веома лош.		1 - веома добар, 2 - добар, 3 - лош, 4 - веома лош
	Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима		
	Да стручњаци, а не влада, доносе одлуке на основу онога што сматрају да је најбоље за државу		

²²⁹ Остале области, иако су биле интересантне, нисмо узели у обзир с обзиром да немамо упоредиве податке о њима, за сва четири таласа.

	Имати војску која влада државом		
	Имати демократски политички систем		
	Оправданост начина понашања*		
6	Захтевати од државе накнаду на коју немате право	1 - никад не оправдавам до 10 - увек оправдавам	
	Избегавати плаћање карата у јавном превозу		
	Утајити порез, ако имаш могућност		
	Примање мита на радном месту		
	Хомосексуалност		
	Проституција		
	Намерни прекид трудноће (абортус)		
	Развод		
	Еутаназија (прекид живота неизлечивим болесницима)		
Самоубиство			
	Религиозност**		
7	<i>Осим венчања, сахрана и крипења, колико често похађате верске обреде у поседње време?</i>	1 - више од једном недељно; 2 - једном недељно; 3 - једном месечно; 4 - само у време верских празника; 5 - једном годишње; 6 - ређе до 7 - никад, готово никад	
	<i>Без обзира да ли идете у Цркву или не, да ли бисте за себе рекли да сте:</i>	1 - религиозна особа; 2 - нерелигиозна особа 3 - убеђени атеиста	
	<i>У шта од доле наведеног верујете?</i>	1 - да, 2 - не	
	Верујем у:		
	Бога		
	Живот после смрти (загробни живот)		
	Пакао		
	Рај		
	<i>Колико је важан Бог у Вашем животу?</i>	1 - потпуно неважно до 10 - веома важно	
	<i>Сматрате ли да Вас вера теши и охрабрује или не?</i>	1 - да, 2 - не	
	Карактеристике тржишне економије		
8	<i>На овој картици имате један број опречних тврдњи о различитим друштвеним питањима. Како бисте Ви одредили своје став на овој скали?</i>		
	Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако или	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца
	Треба јачати приватно власништво над предузећима или	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Државно власништво над предузећима требало би повећати
	Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе или	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно
	Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје или	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима

* Од понуђених понашања присутних у упитнику, одабрали смо само она за које имамо податке у сва четири посматрана таласа истраживања.

** Међу питањима којима се мери религиозност анализирана су само она за које имамо податке за сва четири таласа.

Након одабира, и јасног дефинисања, издвојених области факторском анализом настојали смо да добијемо *дубинске латентне димензије*. Праћење промене по

областима ишло је на три начина: а) најпре смо дали фреквенције свих варијабли по областима; затим б) коефицијенте корелације, и на крају в) факторске скорове. За одабране области смо урадили факторску анализу и добили и извукли факторе (који ће нам касније у анализи послужити као *фактори првог реда*). Пре него што покажемо издвојене факторе напомињемо да ће се на крају сваке области извући само они фактори који ће учествовати у изградњи *супер фактора*; с обзиром да они објашњавају највећи део заједничке варијансе у одговорима на постављена питања. То су, заправо, варијабле које најбоље дискриминишу/разликују наше испитанике.

У наставку ћемо приказати налазе о променама за сваку област, тако што ћемо показати фреквенције индикатора коју чине област, корелације између тих индикатора и факторску структуру и факторске скорове по таласима.

Дакле, констатацију и интерпретацију промене вредности у Србији, у периоду од 1996. до 2008. године, пратили смо на три нивоа (у зависности од различите дубине анализе): 1. на нивоу индикатора; 2. на нивоу коефицијената корелације и 3. на нивоу факторских скорова. Као прва анализа којом ћемо пратити промене вредносних оријентација у Србији у наведеном периоду – издваја се потпуно површна – *анализа на нивоу индикатора, тј. на нивоу манифесно мерених варијабли*. Приказом промена вредносних оријентација у Србији по таласима на нивоу мерених варијабли јасно су се издвојили индикатори код којих постоји јасан узлазни и силазни тренд промена. Такође су се издвојиле и вредности које се кроз дужи временски период не мењају, као и варијабле које се мењају из године у годину, али код којих није могуће препознати и установити било какав тренд, правац и смер промена. Њоме се добија слика кретања – односно прва слика промене вредности у Србији. Други део анализе, као услов сваке факторске анализе, јесте *корелација између варијабли*. Отуда ће у наставку бити приказане корелационе матрице (укупно и по таласима), као увод у факторску анализу, а у каснијој анализи и као покушај објашњења њене везе са независним варијаблама. Пратили смо како се понашају варијабле које се односе на поједине области. Теоријско образложење за то је да је реч о варијаблама уз помоћ којих су мерене промене у неким подручјима живота. Отуда следе корелационе матрице у свакој области по таласима. *Трећи ниво анализе*, којом објашњавамо промене вредносних оријентација у Србији, у периоду од 1996. до 2008. године, обухватиће поређење факторских скорова дубљих димензија које (по претпоставци) одређују вредност манифесно мерених варијабли (индикатора). Заправо, како се они мењају из године у годину. Факторизовање истог сета варијабли и поређење факторских скорова у различитим периодима (таласима) показаће да ли се, и како се, мења дубља структура мерених варијабли. Најјасније се промене могу видети уз помоћ дубље – факторске анализе, која нам, између осталог, омогућава да видимо генерални прелаз промена. Фактори представљају с једне стране покушај да се синтетизују информације, а с друге стране да се дође до димензија које је Инглехарт установио, пронашао и на основу којих ради своје анализе. Анализа ће садржати податке о: факторској структури (укупно и по таласима), факторским оптерећењима/пуњењу (укупно и по таласима); о факторским скоровима сваког издвојеног фактора (укупно и по таласима), и о објашњеној варијанси (укупно и по таласима).

Оваквом комплексном анализом заправо смо дали опис промена вредносних оријентација у Србији. Следи приказ промене вредносних оријентација у Србији на три наведена нивоа по областима.

9. 1. Област 1: Важност појединих сфера живота за испитанике

Међу првим групама варијабли које мере вредносне оријентације популације пратили смо *важност појединих области живота за испитанике*. Реч је о сферама које се односе на посао, породицу, пријатеље, слободно време (доколицу), политику и религију. Питање је у упитнику било формулисано на тај начин да се од испитаника тражило да међу појмовима наведу колико су им важни у животу, на скали од веома важно (1) до потпуно неважно (4)²³⁰.

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

У наставку су дате фреквенције одговора на питање о важности појединих сфера живота. Овим елементарним праћењем промена на нивоу индикатора уочили смо и неке трендове промене (видети табелу 21).

Табела 21: Процент испитаника којима је сфера живота „веома важна“ или „важна“ укупно и по таласима²³¹

Област	1996	2001	2005	2008	Све године
ВАРИЈАБЛЕ СА УЗЛАЗНИМ ТРЕНДОВИМА					
Доколица	72,4 (26,2)	77,5 (30,9)	83,8 (40,8)	90,9 (31,6)	81,6 (32,3)
Религија	55,7 (26,0)	68,9 (29,2)	66,6 (25,7)	73,8 (17,9)	66,5 (24,3)
Пријатељи	93,7 (48,4)	95,5 (57,6)	95,2 (55,6)	97,0 (41,5)	95,4 (50,2)
ВАРИЈАБЛА СА СТАБИЛНИМ ФРЕКФЕНЦИЈАМА					
Породица	98,4 (88,9)	99,2 (92,1)	99,5 (93,7)	99,6 (86,1)	99,1 (89,9)
ВАРИЈАБЛЕ КОД КОЈИХ НИЈЕ МОГУЋЕ УСТАНОВИТИ БИЛО КАКАВ ТРЕНД					
Рад	92,1 (63,6)	90,6 (54,7)	90,7 (60,9)	94,5 (59,0)	92,1 (59,6)
Политика	24,4 (7,4)	24,8 (4,7)	22,1 (4,7)	28,7 (6,1)	25,2 (5,8)

²³⁰ Подсећамо да је питање у упитнику било формулисано на следећи начин: За сваки од наведених појмова (посао, породица, пријатељи, доколица, политика и религија) наведите колико су Вам они важни у животу.

²³¹ Први проценат у ћелији представља збир одговора „веома важно“ и „важно“; док други проценат (у загради и исписан мањим цифрама) представља број испитаника којима је наведена сфера „веома важна“. Тако се на пример, за породицу, као „веома важну“ сферу у животу одлучило 88,9% испитаника; при чему има још десетак посто оних који кажу да им је „важно“; што укупно чини 98,4%.

На основу датих фреквенција јасно су видљиве области које су људима важне. На првом месту важна им је породица (99,1%), на другом пријатељи (95,4%), а на трећем рад (92,1%). Међутим, ако погледамо само први одговор („веома ми је важно“) пријатељи и рад (посао) мењају ранг у односу на збир одговора „веома важно“ и „важно“. Даље следе доколица 81,6% и религија 66,5%). Најмање важна сфера живота је политика (26,2%).

Јасан узлазни тренд присутан је код важности доколице (од почетне 72,4% године 1996. на 90,9% године 2008.), важности религије (која се манифестује у све већем броју оних који истичу да је религија важна област у њиховом животу – од 55,7% на 73,8% и важности пријатеља – од 93,7% до 95,4%). Поред сфера живота код којих су пронађени јасни трендови регистровани смо варијабле *са стабилним фреквенцијама*, као мере вредности које се кроз дужи временски период не мењају (као што је случај са породицом као сфером живота). Код неких *варијабли није било могуће установити било какав тренд промена* из године у годину (важност рада и политике).

Дакле, најуочљивија промена у односу на поједине сфере живота на нивоу фреквенци је пораст важности доколице, пријатеља и религије.

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

Како полазимо од тога да постоји нека мало дубља димензија/фактор, која детерминише, одређује шта ће људима бити важно у животу, те да није свака сфера живота независна других, проверили смо да ли међу овим варијаблама постоје некакве корелације и да ли из њих може да се, факторском анализом, извуче нешто што је заједничка дубља димензија.

Табела 22: Корелације између важности сфера за све године*

		Породица	Пријатељи	Доколица	Политика	Рад	Религија
Породица	Пирсонов коэффициент корелације		,207 ²³²	,074		,197	,137
Пријатељи			,322	,114	,113	,105	
Доколица				,139	,135	,068	
Политика					,113	,130	
Рад						,120	

* У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације

У табели која је приказана (табела 22) видимо да су корелације веома ниске, има врло мало корелација које су преко 0,2. Оно што издвајамо јесте да „важност породице“ корелира са „важност пријатеља“ (0,207) и „важност рада“ (0,197), а „важност пријатеља“ са „важност доколице“ (0,322). Дакле, укупно нам се издвајају корелације између важности: породице и пријатеља, породице и рада, и пријатеља и доколице.

²³² Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,2.

Наставак праћења промена вредносних оријентација у Србији заснован је на нешто комплекснијој анализи, у којој показујемо корелације међу варијаблама, али по таласима (табела 23).

Табела 23: Корелациона матрица варијабли које мере важност појединих области живота за испитанике, по таласима

	Све године	1996	2001	2005	2008
„Пријатељи“ и „доколица“	0,34	0,31	0,30	0,35	0,43
„Породица“ и „рад“	0,22	0,23		0,24	0,28
„Породица“ и „пријатељи“	0,21		0,20	0,21	0,25
„Доколица“ и „политика“				0,20	
„Доколица“ и „рад“				0,22	0,26
„Пријатељи“ и „рад“					0,26

Приказане су корелације изнад 0,2

Посматрајући корелациону матрицу по таласима за групу варијабли које мере важност појединих области живота за испитанике, могли смо да приметимо следеће: Матрица показује одређене везе које су константне и које никада не падају из године у годину између "важности пријатеља" и "важности доколице". Можемо да приметимо *прво*: да је то највиши коефицијент корелације (изнад 0,30 у свим посматраним годинама); *друго*: има га у све четири године; и *треће*: има прилично јасан узлазни тренд (расте из године у годину, од 0,31=1996. године до 0,43=2008. године). По нека значајнија веза између важности осталих сфера живота се спорадично појави у неким годинама. То не значи да корелација нема. Има их, али су оне слабе и битно не одређују вредносне оријентације. Вредне помена су корелације између "важности породице" и "важности плаћеног рада", и "важности породице" и "важности пријатеља". Корелације изнад 0,2 између варијабли „важност доколице“ и „рада“ и варијабле „важност доколице“ и „политике“ се појављују тек 2005. и 2008. године. Посматрано по таласима корелације између "важности доколице" и "важности пријатеља", између "важности породице" и "важности пријатеља", као и између "важности породице" и "важности плаћеног рада" - расту. Важност религије и политике као сфера живота не корелирају ни са једном другом сфером живота у читавом посматраном периоду.

Да сумирамо, корелације између важности појединих сфера живота су генерално мале, и не сугеришу неку конзистентнију вредносну оријентацију. Основни резултат је да нешто веће корелације региструјемо између „важности пријатеља" и "важности доколице“. Ова корелација расте у посматраном периоду, као и неколико других корелација између сфера живота које се могу означити као *приватне*.

Резултати анализе промена вредности на нивоу латентних димензија

У факторској анализи за читав посматрани период (1996–2008) за ову област издвојила су се три фактора: *важност доколице*, *важност приватне сфере* и *важност јавне сфере* (табела 24).

Табела 24: Издвојени фактори за област *важност сфера живота*, за читав посматрани период са факторским пуњењима*

	„Важност доколице“	„Важност приватне сфере“	„Важност јавне сфере“
Породица		0,75	-0,33
Пријатељи	0,77		
Слободно време	0,81		
Политика			0,85
Рад		0,62	
Религија		0,57	0,46
% објашњене варијансе	22,2	22,0	17,9
Укупни % објашњене варијансе	62,1%		

* Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор који објашњава 22,2% варијансе, детерминише вредности варијабли важност дружења са пријатељима и слободног времена (доколица). Други фактор објашњава 22% варијансе, и детерминише вредности варијабли важност породице, рада и религије (приватна сфера, религија као део приватне сфере). Трећи фактор објашњава 17,9% варијансе и детерминише вредности варијабли важност политике и, делом, религије у животу испитаника (јавна сфера, религија као део јавног делања). Укупно сва три издвојена фактора објашњавају 62,1% варијансе²³³.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *важност доколице*, скорове за други фактор као варијаблу *важност приватне сфере*, а скорове за трећи фактор као варијаблу *важност јавне сфере*; и те варијабле ћемо даље користити као меру дубљих вредносних оријентација у овој области.

Факторски скорови за сва три фактора по таласима представљена су у табели 25.

Табела 25: Факторски скорови за издвојене факторе у области *важност сфера живота*, по таласима

	Важност доколице	Важност приватне сфере	Важност јавне сфере
1996	0,143	0,495	0,066
2001	-0,003	-0,050	0,013
2005	-0,132	-0,068	0,091
2008	-0,009	0,055	-0,141

F=15,2, Sig. 0,000

²³³ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора (1996, 2005. и 2008. године), изузев 2001. године када су екстрахована три фактора. У решењима са два фактора, оба фактора укупно објашњавају између 47,3% и 48,7% варијансе. У 2001. години, прва два фактора објашњавају 41,7% варијансе а сва три 61,3% варијансе. У годинама у којима су екстрахована два фактора, трећи фактор за мало не задовољава критеријум за екстракцију (својствене вредности су: 0,90 (1996), 0,97 (2005) и 0,96 (2008)). Решење са форсирана три фактора даје веома сличну факторску структуру по годинама.

Вредности три издвојена фактора, *вредност доколице*; *важност приватне сфере* и *важност јавне* се смањују од 1996. до 2008. године. С обзиром на кодирање вредности варијабли (Табела 20), смањење факторских скорова указује на то да димензије које их објашњавају, постају важније²³⁴. Промене на првом фактору детерминишу пораст важности пријатеља и слободног времена (доколице), посебно између 1996. и 2001. године. Промена на другом фактору, пре свега, детерминише пораст важности једног аспекта религије (при чему је највећа промена регистрована између 1996. и 2001. године).²³⁵ Промена на трећем фактору детерминише пораст важности политике и неког другог аспекта религије, (посебно између 2005. и 2008. године).

Дакле, резултати факторске анализе у овој области сугеришу јачање вредносне оријентације на доколицу (при чему се не смањује важност плаћеног рада – јер је његова важност већ била висока у почетним годинама). Резултати сугеришу и повећање важности различитих аспеката религије – *приватне* религиозности, у комбинацији са важношћу породице и плаћеног рада (фактор *важност приватне сфере*), (пре свега између 1996. и 2001. године) и јавне религиозности, у комбинацији са важношћу политике (фактор *важност јавне сфере*), (пре свега између 2005. и 2008. године).

9. 2. Област 2: Карактеристике жељеног посла

Другу групу варијабли које смо пратили везана је за *карактеристике жељеног посла*. Реч је о стварима на које људи обично обраћају пажњу када траже/вреднују посао (попут: добро плаћеног, интересантног, сигурног, цењеног, одговорног посла, итд). Питање је у упитнику било формулисано на тај начин да се од испитаника тражило да међу набројаним карактеристикама посла одаберу оне које лично сматрају важним²³⁶.

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

Процент одговора испитаника, заједно са променом фреквенције одговора по таласима (односно илустрацијом индикатора по тренду) о важним карактеристикама посла дата је у табели 26. Оно што смо могли да запазимо јесте да за већину карактеристика нисмо били у могућности да препознамо и установимо било какав тренд, правац и смер промена (иако се додуше оне мењају из године у годину).

²³⁴ Подсећања ради питања су тако кодирана да смањење вредности факторског скорва означава пораст важности сфере живота.

²³⁵ Из анализе фреквенција (табела 20) видимо да се ништа битно не мења у вредностима друге две варијабле детерминисане овим фактором - важност породице и важност плаћеног рада (које огроман проценат испитаника означава као веома важне сфере живота).

²³⁶ Питање у упитнику је гласило: Овде су набројене неке карактеристике посла које људи сматрају важним (сигурност радног места; без великог притиска; дуг годишњи одмор; одговоран посао; добро плаћен посао; посао са којим нешто можете постићи; интересантан посао; посао који одговара способностима; повољно радно време; цењен посао и могућност самоиницијативе). Молим погледајте их, и реците које од њих Ви лично сматрате важним? Напомињемо да листа изабраних карактеристика посла није исцрпна, већ смо у анализи изабрали само ајтеме који су постављени у сва четири таласа.

Табела 26: Пожељне карактеристике посла. Процент испитаника који су одабрали карактериститу као важну²³⁷

Карактеристика посла	ПРОЦЕНАТ ОДГОВОРА			
	1996	2001	2008	Све године
Добро плаћен посао	90,0	72,1	90,9	85,0
Посао са којим нешто можете постићи	72,9	50,4	68,8	64,6
Интересантан посао	68,8	45,2	70,8	62,5
Сигурност радног места	58,3	38,7	82,5	61,6
Посао који одговара способностима	63,4	40,3	68,5	58,3
Повољно радно време	58,7	35,4	61,0	52,6
Цењен посао	59,5	32,3	-	46,3
Без великог притиска	45,2	23,1	58,9	43,7
Одговоран посао	43,8	18,3	52,6	39,5
Могућност самоиницијативе	45,2	23,8	46,2	39,1
Дуг годишњи одмор	34,8	18,3	41,2	32,3

Посматрано у све четири године заједно, четири најчешће спомињане пожељне карактеристике посла су: добро плаћен посао (85,0%), посао на коме се нешто може постићи (64,6%), интересантан (62,5%) и сигуран (61,6%) посао. Најмање важне карактеристике посла су дужина годишњег одмора (32,3%), могућност иницијативе (39,1%) и одговоран посао (39,5%).

Пошто у 2001. години (из разлога које нисмо били у стању да утврдимо) фреквенција за све карактеристике посла падају у односу на 1996, а у односу на 2001. годину, све карактеристике постају важније у 2008. години, промену у овом погледу смо констатовали упоређивањем резултата за 1996. и 2008. годину. Између ове две године расту фреквенција избора карактеристика *сигурност радног места*, *посао без великог притиска*, *дуг годишњи одмор* и *повољно радно време*. Практично расте важност тзв. екстринзичних карактеристика посла. Међу тзв. интринзичним карактеристикама посла једино (нешто мало) расте фреквенција избора карактеристике *одговоран посао*.

У односу на 1996. годину, редослед најпожељнијих карактеристика посла се мења у 2008. године тако да се *сигурност радног места* помера са четвртог на друго место, испред карактеристика *посао на коме се нешто може постићи* и *интересантан посао*.

²³⁷ За карактеристике посла 2005. године је постављено само једно питање, које гласи: О чему водите рачуна приликом избора (тражења) посла – и понуђена су четири одговора: а) добра плата; б) сигуран посао без великог избора; в) рад са људима који ми одговарају и г) да радим важан посао. Испитаник је могао да изабере два одговора с разликовањем тога шта је први а шта други избор. Овако формулисани одговори се тешко могу упоредити са одговорима на питања постављена у осталим таласима.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу корелација*

Како би открили шта је то што евентуално може да утиче на људе у њиховом одабиру важности појединих карактеристика посла, а пре него што покажемо резултате факторске анализе, проверили смо да ли међу овим варијаблама постоје некакве корелације (видети табелу 27).

Табела 27: Корелације међу различитим карактеристикама посла (укупно)*

	Посоа без великог притиска	Сигурност радног места	Цењен посао	Повољно радно време	Могућност самоиницијативе	Дуг годишњи одмор	Посоа са којим можете нешто постићи	Одговоран посао	Интересантан посао	Посоа који одговара способностима
Добра плата	,181	,215	,113	,218	,064	,202	,106	,123	,172	,114
Без великог притиска		,329 ²³⁸	,172	,389	,236	,383	,191	,276	,227	,233
Сигурност радног места			,188	,240	,199	,229	,181	,308	,197	,251
Цењен посао				,159	,250	,146	,252	,362	,219	,182
Повољно радно време					,247	,435	,182	,248	,272	,214
Могућност самоиницијативе						,277	,353	,387	,346	,330
Дуг годишњи одмор							,156	,260**	,258	,218
Посоа којим можете нешто постићи								,326**	,317	,336
Одговоран посао									,325	,327
Интересантан посао										,313

* Све приказане корелације су статистички значајне на нивоу $p < 0.01$.

У корелационој матрици присутне су доста јаче и веће корелације (изнад 0,3 и 0,4) за читав посматрани период, у односу на област *важност сфера живота*. Региструјемо корелације средње јачине између (екстринзичних) карактеристика „Повољно радно време“ и „Дужина годишњег одмора“ (,435), „Посоа без великог притиска“ и „Повољно радно време“ (0,389) и „Дуг годишњи одмор“ (0,383); и (интринзичних) карактеристика „Цењени посао“ и „Одговоран посао“ (0,362); и „Могућност самоиницијативе“ и „Одговоран посао“ (0,387). Остале корелације су испод 0,350. Највећи број корелација јачине преко 0,30 (4) региструјемо за карактеристику „Могућност самоиницијативе“.

Следи комплекснија анализа, у којој показујемо корелације међу карактеристикама посла по таласима (табела 28).

²³⁸ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,3.

Табела 28: Корелациона матрица за пожељне карактеристике посла по таласима

		ТАЛАС														
		1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008
		1			2			3			4			5		
1	*	1	1	1												
2	Пирсонов коефицијент корелације	,325 ₂₃₉	,089	,314	1	1	1									
3		,195	,010	0	,239	,030		1	1	1						
4		,360	,223	,428	,236	,040	,276	,220	-,030	,276	1	1	1			
5		,076	-,030	,417	,201	,003	,220	,288	,088	,220	,232	-,057	,370	1	1	1
6		,376	,246	,374	,235	,079	,190	,174	0	,190	,416	,325	,459	,238	,004	,384
7		,115	-,066	,344	,151	,031	,255	,281	,124	,255	,138	-,043	,312	,359	,221	,382
8		,132	-,034	,400	,316	,103	,251	,401	,182	,251	,150	-,066	,396	,379	,198	,406
9		,116	,031	,331	,193	-,040	,261	,253	,072	,261	,199	,109	,365	,319	,253	,358
10		,149	-,107	,402	,231	,053	,280	,209	,037	,280	,182	-,107	,383	,257	,145	,440
		ТАЛАС														
		1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008
		6			7			8			9			10		
1	Пирсонов коефицијент корелације															
2																
3																
4																
5																
6		1	1	1												
7		,120	-,077	,267	1	1	1									
8		,178	,005	,343	,319	,106	,402	1	1	1						
9		,219	,102	,313	,261	,207	,379	,299	,074	,402	1	1	1			
10		,218	-,060	,302	,291	,199	,416	,302	,109	,364	,321	,129	,357	1	1	1

*1 Посао без великог притиска; 2 - Сигурност радног места; 3 - Цењен посао; 4 - Повољно радно време; 5 - Могућност самоиницијативе; 6 - Дуг годишњи одмор; 7 - Посао са којим мислите да можете нешто постићи; 8 - Одговоран посао; 9 - Интересантан посао; 10 - Посао који одговара способностима

Посматрајући корелације по таласима можемо да приметимо да је доста корелација изнад 0,3, те да ћемо издвојити само оне изнад ових вредности. У првом таласу истраживања (1996) региструјемо 12 таквих корелација (од чека су две изнад 0,4). У другом таласу истраживања (2001) присутно је доста мање корелација (свега пет, од чега је само једна изнад 0,3). Вредности наведених корелација су доста ниже у односу на претходни талас за све карактеристике посла. Напомињемо да немамо упоредиве податке за талас из 2005. године. Последњи талас истраживања (2008) јасно показује драстично повећање броја корелација изнад 0,3 и 0,4 (чак 28 корелација). Такође је приметно да су корелације из године у годину јаче тако да у последњем

²³⁹ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,3.

таласу истраживања (2008) имамо чак десет корелација изнад 0,4. Све наведене карактеристике су у међусобној вези.

Повећање броја и јачине корелација илуструје појаву кристалисања вредносног система који заједно повезује више вредности. Један занимљив тренд је да, на почетку посматраног периода високо корелирају екстринзичне карактеристике једна са другим, и интринзичне карактеристике посла једна са другим, и да нема великих и јаких корелација између неких екстринзичних и интринзичних карактеристика посла. До 2008. године појављује се већи број корелација средње јачине између неких екстринзичних и интринзичних карактеристика посла међусобно.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу латентних димензија*

Факторском анализом *пожељних карактеристика посла* у читавом посматраном периоду (1996–2008) екстраховали смо два фактора које смо назвали: а) *интринзичне карактеристике посла* и б) *екстринзичне карактеристике посла* (табела 29).

Табела 29: Издвојени фактори за област *пожељне карактеристике посла* за читав посматрани период са факторским пуњењима*

	Интринзичне карактеристике посла	Екстринзичне карактеристике посла
Добра плата		,571
Без великог притиска	,222	,671
Сигурност радног места	,256	,509
Повољно радно време	,198	,696
Дуг годишњи одмор	,212	,678
Цењен посао	,560	,198
Могућност самоиницијативе	,707	,125
Посао којим можете нешто постићи	,696	
Одговоран посао	,655	,230
Интересантан посао	,574	,240
Посао који одговара способностима	,619	,156
% објашњене варијансе	23,9	19,7
Укупни % објашњене варијансе	43,7%	

* Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор који објашњава 23,9% варијансе детерминише избор следећих карактеристика посла: *цењен посао* (,560), *могућност самоиницијативе* (,707), *посао којим можете нешто постићи* (,696), *одговоран посао* (,655), *интересантан посао* (,574) и *посао који одговара способностима* (,619). Овај фактор зовемо „интринзичне карактеристике посла“, с обзиром да га пуне варијабле о постигнућу и испуњењу. *Други фактор* који објашњава 19,7% варијансе, детерминише избор следећих карактеристика посла: *дуги годишњи одмор* (,678); *повољно радно време* (,696); *сигурност радног*

места (,509), посао без великог притиска (,671) и добра плата (,571). Реч је о фактору који смо назвали „екстринзичне карактеристике посла“. Укупно ова два фактора објашњавају око 43% заједничке варијансе свих 11 факторизованих варијабли²⁴⁰.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *интринзичне карактеристике посла*, а скорове за други фактор као варијаблу *екстринзичне карактеристике посла* и те варијабле ћемо даље користити као меру латентних вредносних оријентација у овој области²⁴¹.

Кретање факторских скорова за два издвојена фактора, по таласима, приказано је у табели 30.

Табела 30: Факторски скорови за издвојене факторе у области пожељне карактеристика посла, по таласима

	<i>Интринзичне карактеристике посла</i>	<i>Екстринзичне карактеристике посла</i>
1996	0,22	0,02
2001	-0,38	-0,47
2008	0,16	0,31

F=133,1; Sig. 0,000

Највиши просечни скор на димензији која детерминише преференцу интринзичних карактеристика посла региструјемо за 1996. годину (0,22). Након што у 2001. години, важност интринзичних карактеристика посла опада, у 2008. години те карактеристике опет постају важне (мада мање важне него 1996. године). Највише просечне факторске скорове на димензији која детерминише преференцу екстринзичних карактеристика посла региструјемо на крају посматраног периода – 2008. године (0,31). Можемо да закључимо да важност интринзичних карактеристика посла благо опада, а да, у посматраном периоду, на значају добијају карактеристике посла које указују на његов инструментални карактер.

9. 3. Област 3: Брак, породица и родна равноправност

Трећу групу варијабли које смо пратили односи се на питања о браку, породици и родној равноправности²⁴².

²⁴⁰ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора (1996. године), и чак четири 2001. године (када је и највише издвојених фактора). За последња два таласа (2005. и 2008. године) недостају подаци. У решењима са два фактора, оба фактора укупно објашњавају 42,16% варијансе. У 2001. години, прва два фактора објашњавају 31,4% варијансе, сва три 41,45% варијансе, док сва четири укупно 51,02% варијансе. У години у којој су екстрахована два фактора, трећи фактор за мало не задовољава критеријум за екстракцију (својствена вредност му је: 0,94).

²⁴¹ Како бисмо кретање факторских скорова пратили и у 2008. години (у којој нема података за карактеристику *Џењен посао*) факторску анализу смо урадили и без варијабле *Џењен посао*. Када се ова варијабла изостави и из 1996. и 2001. године, добију се врло слични резултати. Факторском анализом се такође издвајају два фактора, са врло сличном структуром, који објашњавају незнатно већи % варијансе (45%).

²⁴² Кодирања су дата у табели која следи (видети табелу 36).

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

На основу анализе одговора на постављена питања испитаницима процентуално смо добили фреквенцију одговора, приказане у следећој табели (31).

Табела 31: Фреквенција (%) одговора на питања о браку, породици и родној равноправности, по таласима²⁴³

Варијабла		Укупно	1996	2001	2005	2008	
ВАРИЈАБЛЕ СА УЗЛАЗНИМ ТРЕНДОМ							
1	Запослена мајка је исто тако добра као и мајка која не ради**	Слагање	79,4	77,2	79,3	-	81,4
2	Високо образовање важније за мушкарце**	Неслагање	79,4	72,7	79,3	86,3	-
ВАРИЈАБЛЕ СА СИЛАЗНИМ ТРЕНДОМ							
3	Мушкарци бољи лидери**	Слагање	48,1	55,9	47,1	41,1	-
8	Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао**	Слагање	58,7	69,9	69,3	45,9	51,3
ВАРИЈАБЛЕ СА СТАБИЛНИМ ФРЕКФЕНЦИЈАМА							
4	Брак је застарела установа*	Неслагање	82,9	83,4	82,2	83,2	83,0
ВАРИЈАБЛЕ КОД КОЈИХ НИЈЕ МОГУЋЕ УСТАНОВИТИ ТРЕНД							
5	Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој*	Слагање	88,1	90,3	84,7	87,8	88,1
6	Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен*	Слагање	72,9	74,3	67,2	-	76,0
7	Жена може сама да има децу*	Слагање	64,6	60,7	66,2	59,5	70,5
9	И муж и жена треба да допринесе издржавању породице**	Слагање	93,4	95,1	89,2	-	95,1

* 1 – Слажем се; 2 – Не слажем се.

** 1 – Потпуно се слажем; 2 – Слажем се; 3 – Не слажем се; и 4 – Уопште се не слажем. Приказани су сабрани одговори 1 и 2 (за слагање) и 3 и 4 (за неслагање), у зависности од става.

Ставови које смо анализирали односе се на брак (4), пожељну форму породице (5 и 7) и пожељне родне улоге (1, 2, 3, 6, 8 и 9), како бисмо лакше пратили промене и издвојили значајне трендове уколико их има.

Основна промена је да је *запослена мајка исто тако добра као и мајка која не ради* (просечно се слаже са тврдњом око 80% испитаника); што потврђује да се могу ускладити радне и породичне обавезе. Временом се примећује тренд постепеног повећања удела таквих испитаника (од 77,2% за 1996. годину, до 81,4% за 2008. годину). Увиђамо врло јасно вредновање жена у традиционално нетипичним улогама, с обзиром на то да проценат испитаника који се слаже са тврдњом да су *мушкарци бољи*

²⁴³ Ради поједностављивања табеле, дати су само проценти „слагања“ (односно „неслагања“), у зависности од става. У прилогу тезе бр. 8 дата је фреквенција укупних одговора испитаника на питања о браку, породици и родној равноправности.

лидери пада од 56 (1996) на 41 (2005). У складу са тим, проценат испитаника који се не слаже са тврдњом да је високо образовање важније за мушкарце расте од 73 (1996) на око 86 (2005), што ће рећи да се сматра да је високо образовање важно и за жене. Промена је у односу на то како се види улога жене – која се сада опажа много модерније, адекватније модерној организацији рада и породичних обавеза; при чему се једнако вреднују и мушкарци и жене на различитим и на највишим друштвеним положајима. У складу са овим трендом промене је и опадање удела испитаника који се слажу са ставом да је *посао домаћице исто тако испуњујући као плаћен посао* од 70% (1996) на 51% (2008).

Констатовали смо, с друге стране, да се, у односу на улогу жене као мајке, не мења ништа битно у целом посматраном периоду. Надаље, породица и брак се високо вреднују. Просечно 83% испитаника сматра да брак није застарела институција и просечно се близу 90% испитаника слаже са тврдњом да је *неопходно присуство оба родитеља за дететов напредак и развој*. Кроз цео посматрани период се то не мења. Речју, на нивоу појединачних ставова – улога мајке се, у целом периоду, сматра веома важном улогом за жену (и са годинама се ништа није променило). Оно што се мења је став према томе да *жена може сама да има децу* – удео испитаника који се са тим слажу расте од 61% (1996) на 71% (2008).

Да сумирамо, брак – као институција је безбедна, улога жене као мајке је безбедна (без промена); али се успоставља у вредносном систему већа родна равноправност између мушкараца и жена у сфери обједињавања, тј. усаглашавања посла и породичних обавеза.

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

У даљој анализи дати су коефицијенти корелације укупно (табела 32) и по таласима (табела 33) за област која се тиче брака, породице и родне равноправности.

Табела 32: Корелације између ставова о браку, породици и родној равноправности, 1996-2008*

	Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој	Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен	Брак је застарела установа	Оправдавати да жена сама има децу	Запослена мајка исто тако добра као и мајка која не ради	Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао	И муж и жена треба да доприносе издржавању породице	Мушкарци бољи лидери	Високо образовање важније за мушкарце
--	---	--	----------------------------	-----------------------------------	--	--	---	----------------------	---------------------------------------

Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој	Спирманов коефицијент корелације	1								
Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен		,230 ²⁴⁴	1							
Брак је застарела установа		-,165	-,160	1						
Оправдавати да жена сама има децу		-,128	-,171	,170	1					
Запослена мајка исто тако добра као и мајка која не ради		-,076	-,061	,061	,145	1				
Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао		,070	,047	-,041	-,025	,178	1			
И муж и жена треба да доприносе издржавању породице		-,006	-,003	,026	,083	,344	,025	1		
Мушкарци бољи лидери		,088	,207	-,083	-,178	-,168	,208	-,069	1	
Високо образовање важније за мушкарце		,089	,161	-,052	-,185	-,192	,165	-,167	,455	1

* У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације

Високе корелације (преко 0,2) указују на следеће. Корелација између варијабли „Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“ и „Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој“ (0,230) представља корелацију око традиционалног схватања породице као потпуне породице и жене која обавезно мора да буде мајка. Корелацију средње јачине региструјемо између варијабли „И муж и жена треба да доприносе издржавању породице“ и „Запослена мајка је исто тако добра као и мајка која не ради“ (0,344) која указује експлицитно јасно на однос еманципације жене у професионалној сфери.

Друге значајније корелације се углавном везују са ставом „Мушкарци су бољи лидери“. Овај став најјаче корелира са ставом „Високо образовање важније за мушкарце“ (0,455), али и са ставовима „Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао“ (0,208) и „Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“ (0,207). Ове корелације можемо да означимо као корелација традиционалног са традиционалним – с обзиром на то да су ставови подељени између оних који сматрају да су мушкарци бољи лидери, да је образовање важније за мушкарце него за жене, да жена мора да има децу да би јој живот био испуњен и да је посао домаћице подједнако испуњавајући као плаћен посао и оних који се са тим не слажу.

Настављамо са праћењем промена вредносних оријентација у Србији на основу промена корелација међу ставовима, по таласима. На основу увида у комплетну корелациону матрицу, оно што генерално можемо да приметимо јесте да се број корелација смањује из године у годину, како идемо по таласима. Највише корелација имамо 1996. и 2001. године, али се њихов број 2005. године смањује, да би се потпуно изгубио, пре или у последњем таласу (2008). Једина корелација вредна помена је корелација између ставова „Мушкарци су бољи лидери“ и „Високо образовање је важније за мушкарце“, с обзиром на то да је та веза била значајна и расте у свим годинама, сем 2008. (када се изгубила, тј. није била статистички значајна – испод 0.2).

²⁴⁴ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,2.

Заправо се кохерентност та два става повећава. Корелације између ова два става по таласима приказане су у табели 33.

Табела 33: Пирсонов коефицијент корелације између ставова о родним улогама по таласима*

	1996	2001	2005	2008
„Мушкарци бољи лидери“ и „Високо образовање важније за мушкарце“	,415	,462	,498	-

* Приказане корелације су статистички значајне на нивоу $p < 0,01$.

Издваја се и корелација између варијабли „Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“ и „Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој“ која говори о томе да постаје мало кохерентнији тај однос према комплетној породици и улози мајке. Насупрот томе, доста слабије и спорадичне корелације, запажене су између ставова „Мушкарци бољи лидери“ и „Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“. Ова корелација се губи – растаче се та веза. Нестаје и веза првог става са ставом „Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао“ (која се значајно појавила само 2005. године - 0,382).

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу латентних димензија*

За ову групу варијабли која се односила на питања о браку, породици и родној равноправности за посматрани период (1996–2008) у факторској анализи екстрахована су три фактора, која смо назвали: 1. *равноправност модерних родних улога*, 2. *стабилност брака* и 3. *равноправност традиционалних родних улога*. У следећој табели дат је приказ факторског пуњења екстрахована три фактора (видети табелу 34)²⁴⁵.

Табела 34: Издвојени фактори за област брака, породице и родне равноправности за читав посматрани период са факторским пуњењима

	<i>Равноправност модерних родних улога</i>	<i>Стабилност брака</i>	<i>Равноправност традиционалних родних улога</i>
1. Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој	-,188	,512	,005
2. Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен	,029	,405	,052
3. Брак је застарела установа	,071	-,398	-,014
4. Жена може сама да има децу	-,154	-,272	,078
5. Запослена мајка је исто тако добра као и мајка која не ради	-,015	-,064	,531
6. Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао	,296	-,087	,481

²⁴⁵ Напомињемо да и у покушају са инверзним кодирањем факторска структура остаје иста.

7. И муж и жена треба да допринесе издржавању породице	-,173	,199	,396
8. Мушкарци бољи лидери	,491	-,062	,059
9. Високо образовање важније за мушкарце	,504	-,088	,010
% објашњене варијансе	17,00	16,96	16,74
Укупни % објашњене варијансе	50,7		

* Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор који објашњава 17% варијансе, детерминише вредности варијабли „Високо образовање је важније за мушкарце“ (0,49) и „Мушкарци су бољи лидери“ (0,50). Виши скорови на овим варијаблама представљају неслагање са овим ставовима. Фактор смо назвали *равноправност модерних родних улога*.

Други фактор који објашњава 16,9% варијансе, детерминише вредности варијабли „Детету су неопходна оба родитеља да би се нормално развијало“ (0,51); „Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“ (0,41); „Брак је застарела установа“ (-0,40); „Жена може сама да има децу“ (-0,27). У случају прва два става („Брак је застарела институција“ и „Жена може сама да има децу“) неслагање указује на традиционалнији однос према браку и породици. Код друга два става („Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен“ и „Детету су неопходна оба родитеља да би се нормално развијало“) неслагање указује на мање традиционалан однос. Факторска пуњења за последње две варијабле имају негативан предзнак, што значи да ће скор на овом фактору бити умањен испитаницима који се нису сложили са ове две тврдње. Фактор смо назвали *Стабилност брака*. Нижи скорови на овом фактору означавају традиционалнији став према браку и породици (деца треба да расту у потпуној породици са оба родитеља, испуњење жениног живота су деца, брак није застарела установа, саме/неудате жене не би требало да имају децу).

Трећи фактор објашњава 16,7% варијансе, и детерминише вредности ставова: „Запослена жена је исто тако добра мајка као и незапослена“ (0,53); „Посао домаћице је исто тако испуњујући као и плаћен посао“ (0,48); као и „И муж и жена треба да допринесе издржавању породице“ (0,40). Виши кодови код ових варијабли означавају неслагање. Неслагање са тврдњама указује на традиционални став (жени је место у кући, а муж треба да буде хранитељ породице). Фактор смо назвали *Равноправност традиционалних родних улога*. Виши скорови на овом фактору указују на традиционалније схватање о економској неравноправности полова (мушкарци треба зарађују, жене да се брину о деци и кући).

Укупно ова три фактора објашњавају 50,76% заједничке варијансе свих 9 факторизованих варијабли²⁴⁶.

²⁴⁶ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по три фактора за два посматрана таласа (1996. и 2001. године), с обзиром да не поседујемо податке за последња два (2005. и 2008. године). У 1996. години, сва три фактора укупно објашњавају 50,4% варијансе. Прва два фактора објашњавају 37,9%, а само први 21,9%. У 2001. години, прва два фактора објашњавају 38,9%, а сва три 51,2% варијансе. На основу изнетих података можемо да кажемо да се број димензија не мења у посматраним годинама (1996. и

Сличност факторске структуре у два анализирана таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *равноправност модерних родних улога*, скорове за други фактор као варијаблу *стабилност брака*, док смо скорове за трећи фактор сачували као *равноправност традиционалних родних улога*, и те варијабле ћемо даље користити као меру вредности ове три животне сфере.

Кретање факторског скорона по таласима за три издвојена фактора за ову област дата је у табели 35.

Табела 35: Факторски скорови за три издвојена фактора за област *брак, породица и родна равноправност*, по таласима

	<i>Равноправност модерних родних улога</i>	<i>Стабилност брака</i>	<i>Равноправност традиционалних родних улога</i>
1996	-0,105	-0,115	-0,421
2001	0,141	0,154	0,056

Вредност три издвојена фактора, *равноправност модерних родних улога*; *стабилност брака* и *равноправност традиционалних родних улога* се систематски мења. Морамо да нагласимо да за сва три фактора имамо податке само за 1996. и 2001. годину. Сва три фактора из својих негативних вредности (карактеристичне за 1996. годину) прелазе у позитивне (2001. године).

Раст факторског скорона на првом фактору детерминише све веће неслагање са ставом да су мушкарци бољи лидери и да је високо образовање важније за мушкарце. Раст факторског скорона на другом фактору детерминише слабљење значаја брака и потпуне породице (макар у периоду од 1996. до 2001. године). Раст факторског скорона на трећем фактору указује на јачање неравноправности традиционалних родних улога (макар у анализиране две године).

Дакле, пораст скорона на све три латентне димензије сугерише симултано јачање и традиционалних и модерних родних улога, указује на повећање неслагања са доминацијом мушкараца у лидерским и високообразованим позицијама и повећање слагања са професионалном еманципацијом и професионалном улогом жена, уз задржавање традиционалних родних улога у породици.

9. 4. Област 4: Политички активизам

Четврту групу варијабли које смо пратили односи се на мерење *политичког активизма* помоћу неколико питања. Ту се пре свега мисли на: 1) питање о облицима политичких акција које људи могу предузети (а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или фабрике), при чему је од испитаника тражено да се за сваку одлуче да ли је неку од активности већ предузео, да ли би могао

2001. године). Дакле реч је о свођењу вредносног система на три основне димензије, које се по годинама не мењају (нити се смањује нити се повећава број фактора по годинама, већ остаје исти).

предузети или не би могао предузети ни у каквим околностима; 2) питање о томе колико је интересовање за политику; 3) питање везано за сврставање политичког уверења на скали политичке „левице“ и „деснице“²⁴⁷.

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

Процент одговора испитаника о облицима политичких акција и интересовању приказан је у табели 36. Дистрибуција одговора на питања везано за сврставање на политичкој левици или десници дата је у табели 37.

Табела 36: Фреквенција одговора испитаника о политичкој партиципацији^{248*}

ОБЛИК ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ:		Талас				Укупно
		1996	2001	2005	2008	
ПЕТИЦИЈЕ	% Никада не бих то радио	42,2	34,8	36,2	24,6	34,0
БОЈКОТ		58,7	48,3	45,6	42,5	48,6
ДЕМОНСТРАЦИЈЕ		53,1	43,8	42,0	40,7	44,8
ШТРАЈК		69,9	63,0	-	68,3	67,2
ЗАУЗИМАЊЕ ЗГРАДА ИЛИ ФАБРИКА		88,2	81,5	-	86,8	85,6
ИНТЕРЕСОВАЊЕ ЗА ПОЛИТИКУ ²⁴⁹	% Не занима ме ²⁵⁰	63,2	61,7	67,3	63,3	63,8

*За првих пет варијабли опсег одговора био је од: 1 - радим, већ сам то радио; 2 – могао бих; до 3 – никада не бих. За последњу варијаблу опсег одговора кретао се од: 1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано, до 4 – уопште ме не занима.

Облици политичке партиципације за које су испитаници најмање спремни су заузимање зграда и фабрика (у просеку 85,6%) и учешће у штрајку (у просеку 67,2%). У посматраном периоду се проценат тих испитаника не мења. Више од 50% испитаника је или би учествовало (у просеку гледано) у осталим облицима учешћа у политици (петиција, бојкот и демонстрација). Посматрано по таласима проценат оних који би или су учествовали у овим облицима политичког активизма расте (од 58% у 1996. до

²⁴⁷ Питање у упитнику за прву батерију питања је гласило: 1) Прочитаћу Вам неке облике политичких акција које људи могу предузети. Молим Вас одговорите за сваку да ли је већ предузимате, да ли бисте је могли предузети или је не бисте могли предузети ни у каквим околностима; за другу 2) Колико Вас занима политика? и за трећу 3) Говори се о политичкој „левици“ и „десници“. Како би сте Ви своја политичка уверења сврстали на тој скали?.

²⁴⁸ За првих пет варијабли дате су само фреквенције одговора „никада не бих“ учествовао у одређеној политичкој акцији. Остали проценат (до 100%) представља збир одговора „радим, већ сам радио“ и „могао бих“. За последњу варијаблу (интересовање за политику) приказане су фреквенције одговора „не занима ме“ – као збир одговора „не занима ме претерано“ и „уопште ме не занима“. Остали проценат (до 100%) представља збир одговора „веома ме занима“ и „донекле ме занима“.

²⁴⁹ Првих пет варијабли мере облике политичке партиципације. Интересовање за политику је независна варијабла, али смо је табелирали ради поједностављивања приказа информација варијабли које смо означили да мере вредности у области *Политичког активизма*.

²⁵⁰ Арбитрално је изабрано да се приказује *никад не бих*, уместо *бих*.

76% у 2008. години за први; од 41% у 1996. до 58% у 2008. години за други и од 47% у 1996. до 60% у 2008. години за трећи облик учешћа).

Што се тиче *интересовања за политику* висок је проценат оних које политика не занима (више од 60%), и тај проценат остаје стабилан у посматраном периоду (табела 36).

Табела 37: Фреквенција одговора испитаника о политичком уверењу^{251*}

		Политичко уверење на скали политичке „левице“ и „деснице“									
		Кумулативни проценти (означен је број на скали који представља медијану)									
		Лево	2	3	4	5	6	7	8	9	Десно
Талас	1996	11,5	16,5	26,2	35,3	66,0	78,6	85,3	91,9	95,4	100%
	2001	5,7	9,2	18,4	24,6	59,2	70,3	78,5	89,4	93,3	100%
	2005	4,6	7,4	14,0	20,0	46,2	63,2	74,6	87,0	91,8	100%
	2008	5,1	7,9	14,3	21,9	62,0	73,5	80,5	88,1	92,4	100%
	Укупно	6,8	10,4	18,3	25,6	58,7	71,7	79,9	89,1	93,2	100%

* Опсег одговора кретао се од 1 - лево до 10 - десно.

Медијана на скали политичког уверења је на средини скале (5) за све године осим 2005. године. Нешто више од половине српске популације је лево оријентисано, а а нешто мање од половине је десно оријентисано. У 2005тој политичка десница нешто мало преовлађује.

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

Како би открили шта је то што евентуално може да утиче на људе у одабиру политичких активности у којима ће учествовати, а пре него што покажемо резултате факторске анализе, проверили смо да ли ове варијабле корелирају међусобно и да ли из њих може да се, факторском анализом, извуче нешто што је заједничка дубља димензија, као и за претходне области.

Табела 38: Укупна корелације различитих индикатора политичког активизма

Петиције	Бојкот	Демонстрације	Штрајк	Заузимање зграда или фабрика	Интересовање за политику	Левица-Десница

²⁵¹ У прилогу тезе бр. 9 дата је табела са комплетним фреквенцама одговора на ово питање.

1	Пирсонов коэффициент корелације	1					
2		,658 ²⁵²	1				
3		,622	,732	1			
4		,436	,563	,558	1		
5		,289	,399	,384	,545	1	
6		,287	,302	,284	,193	,139	1
7		-,182	-,180	-,182	-,146	-,129	-,025

*1 - Петиције; 2 - Бојкот; 3 - Демонстрације; 4 - Штрајк; 5 - Заузимање зграда или фабрика; 6 - Интересовање за политику; 7 - Левица-Десница

На основу увида у дате корелације (табела 38) прво што можемо да запазимо јесте да нам интересовање за политику и спремност на политичку партиципацију слабо корелира са политичким уверењем. И лево и десно оријентисани испитаницису једнако политички активни, односно неактивни (негативна корелација сугерише да су политички десно оријентисани испитаници нешто мало више политички активни од лево оријентисаних). Сви облици политичке партиципације високо корелирају међу собом. При том највише корелирају с једне стране, пасивни облици политичке партиципације међусобно и с друге стране радикалнији облици - штрајк и заузимање фабрика и зграда, међусобно. Нешто слабије корелације облика политичке партиципације региструјемо са интересовањем за политику (са којом корелирају мање радикални, мање агресивни, односно пасивни, облици политичке партиципације). Следи табела корелационе матрице за исте варијабле, али по таласима (видети табелу 39).

Табела 39: Корелације између облика политичке партиципације по таласима**

	Све године	1996	2001	2005	2008
V¹ и V²	,662	,614	,732	,719	,560
V¹ и V³	,630	,546	,692	,728	,525
V² и V³	,738	,615	,771	,799	,726
V¹ и V⁴	,449	,455	,549	*	,344
V¹ и V⁵	,288	,258	,384	*	,209
V² и V⁴	,578	,562	,640	*	,536
V² и V⁵	,395	,376	,472	*	,330
V³ и V⁴	,570	,548	,612	*	,546
V³ и V⁵	,380	,384	,420	*	,329
V⁴ и V⁵	,550	,525	,605	*	,508

*V¹- Учешће у политици: Петиције; V² — Учешће у политици: Бојкот; V³ — Учешће у политици: Демонстрације; V⁴ — Учешће у политици: Штрајк; V⁵ — Учешће у политици: Заузимање зграда или фабрика

** У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације (изнад 0,2).

Региструјемо јаке корелације између пасивних облика политичке партиципације међусобно и средње корелације између радикалнијих облика међусобно, при чему смо

²⁵² Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,3 (сиво) и јаке корелације од тога другом бојом.

констатовали и средње корелације између свих облика политичке партиципације. Напомињемо да нису приказане слабе корелације између варијабли „интересовање за политику“ и „левица-десница“, Све корелације расту до 2005 године (за пасивне облике партиципације) односно до 2001. године (за пасивне облике партиципације за које немамо информације у 2005. години). Ово указује на успостављање кохерентног вредносног система у области политичке партиципације. Међутим, све корелације, и међу пасивним и међу активним облицима партиципације и међусобно, падају 2008. године (и то испод вредности за 1996. годину). Из тога закључујемо да се између 2005. и 2008. године нешто десило, што слаби кохерентност вредносног система у области политичког активизма. Овим ћемо се посебно позабавити у интерпретацији резултата позивањем на одређене конкретне историјске догађаје који су се десили у Србији у том периоду.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу латентних димензија*

Факторском анализом облика политичке партиципације у читавом посматраном периоду (1996–2008) екстраховали смо један фактор – који смо назвали – *политички активизам*. Ова латентна димензија објашњава 58% укупне варијансе. Индикатори "интересовање за политику" и "политичко уверење" нису ушли у анализу. У табели 40 дат је приказ факторских пуњења екстрахованог фактора²⁵³.

Табела 40: Издвојен фактор за област политичка партиципација за читав посматрани период са факторским пуњењима

ОБЛИЦИ ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ	<i>Политички активизам</i>
Петиције	,763
Бојкот	,863
Демонстрације	,846
Штрајк	,783
Заузимање зграда или фабрика	,647
Укупни % објашњене варијансе	58,41%

* Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактор екстрахован из свих података користи као варијабла у даљој анализи. Факторске скорове за овај пронађени фактор сачували смо као варијаблу *политички активизам*, и тако ћемо га даље користити као меру вредности у овој области. Промена просечног факторског скор за *политички активизам* дата је у табели 41.

²⁵³ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахује се по један фактор за три посматрана таласа, с обзиром да не поседујемо податке за 2005. годину. У првом таласу (1996), овај фактор укупно објашњава 58,41% варијансе, 2001. године он објашњава нешто већи проценат варијансе (66,38%), док у последњем таласу (2008) износи 58,41%. Ово нам казује да се по годинама нити повећава, нити смањује број пронађених фактора, што говори у прилог томе да се цео вредносни систем свео на једну димензију.

Табела 41: Факторски скорови за политички активизам по таласима

	Политички активизам
1996	0,190
2001	-0,135
2005	-
2008	-0,060

F=31,3, Sig. 0,000

Вредност политичког активизма се смањује из године у годину.²⁵⁴ С обзиром на кодирање варијабли ово смањење просечног скорa указује на повећање политичког активизма. Односно све је већи број људи који потврђују да су учествовали, или већ учествују у одређеној политичкој акцији. Пораст скорa након 2001. сугерише да се између 2001. и 2008. интензитет политичког активизма смањује.

9. 5. Област 5: Начин владања

Пету групу варијабли које смо пратили односе се на пожељне начине управљања земљом. Понуђени начини владања су следећи: 1. Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима; 2. Да стручњаци, а не влада, доносе одлуке на основу онога што сматрају да је најбоље за државу; 3. Имати војску која влада државом; и 4. Имати демократски политички систем. Од испитаника се тражило да се за сваки начин изјасне у којој мери је добар или лош²⁵⁵.

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

У табели 42 су претстављене фреквенције одговора на постављена питања.

Табела 42: Фреквенција одговора испитаника о начину владања^{256*}

		Талас				Укупно
		1996	2001	2005	2008	
Снажни вођа	% Добар	31,0	19,4	31,9	67,7	39,0
Војна управа		10,2	10,3	20,6	28,3	17,9
Стручњаци одлучују		84,7	88,1	72,4	88,3	83,8
Демократски политички систем		90,5	94,1	80,0	89,8	88,6

* 1 - веома добар; 2 - добар; 3 - лош и 4 - веома лош

²⁵⁴ За талас из 2005. године немамо податке.

²⁵⁵ Питање је у упитнику гласило: Описаћу различите типове политичких система и молим да за сваки одговорите шта о њима мислите као о начину управљања овом земљом. Кажите за сваки да ли је веома добар, добар, лош, веома лош.

²⁵⁶ У табели су дате фреквенције одговора „добар“ начин владања, који представља збир одговора „веома добар“ и „добар“. Остали проценат (до 100%) представља збир одговора „лош“ и „веома лош“ начин владања. Фреквенције одговора испитаника о начину владања укупно и по годинама видети у прилогу тезе бр. 10.

Као добар начин владања је већински одабран *демократски политички систем*²⁵⁷ (просечно 88,6%), и затим *владавина стручњака* (у просеку 83,8%). 39% испитаника сматра да је добар начин владања *снажни вођа*. Најмањи проценат испитаника је као добар начин владања означио *војну управу* (просечно око 18%). Што се тиче владавине стручњака и демократског политичког уређења нема великих промена у посматраном периоду. Међутим, у односу на снажног вођу и војну управу, видимо драматичне промене, односно драстичан пораст присталица (број испитаника који то сматрају добрим, са годинама, расте). Што се тиче војне управе скоро три пута (од 10,2% 1996. до 28,3% 2008. године), и што се тиче снажног вође више од два пута (од 31% 1996. до 67,7% 2008. године).

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу корелација*

У табели 43 су дате корелације између различитих начина владања.

Табела 43: Укупне корелације између различитих питања
која мере пожељан начин владања

		Снажни вођа	Стручњаци одлучују	Војна управа	Демократски политички систем
Снажни вођа	Пирсонов коэффициент корелације	1			
Стручњаци одлучују		,174	1		
Војна управа		,486²⁵⁸	,083	1	
Демократски политички систем		-,270	,174	-,217	1

Најјача корелација је између варијабли „Војна управа“ и „Снажни вођа“ (0,486). „Демократски политички систем“ слабо корелира са "Стручњаци одлучују" и у

²⁵⁷ Данас у литератури постоји велики проблем, с обзиром на то што се више не зна шта значи демократија, и зашто се под овим термином различити типови политичких система подводе. Бешићевим речима, ако желимо да меримо чисту демократску оријентацију, требали би да у обзир не узимамо оне који истовремено хоће и демократску и рецимо војну управу. Ипак, у пракси па и у нашем истраживању, неки људи прихватају демократски политички систем, уз истовремено прихватање и војне управе. Појачање корелације између опредељених за демократску политичку владавину и за рецимо снажног вођу, можда указује на недовољно или различито разумевање концепта демократске управе. Што потврђује, неки начин, на *инконзистенцију вредносног система*. То је довело до тога да се у последњем упитнику ЕВС-а из 2017. године, другачује конципира питање (по принципу: шта су то различите карактеристике демократије, са датим низом опција). Тако би податак који има смисла, садржао информације о проценту оних који преферирају демократски систем, а да у исто време, кажу да остали облици нису добри (сугестија проф. др Милоша Бешића). Ми у нашем истраживању нисмо имали те податке.

²⁵⁸ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,2 (сиво) и јаче корелације од тога другом бојом.

релативно слабој негативној је корелацији са „Војна управа“ и „Снажни вођа“. У табели 44 представљене су исте корелације по таласима.

Табела 44: Корелације између начина управљања земљом по таласима**

	Све године	1996	2001	2005	2008
V¹ и V²				,203	,298
V¹ и V³	,487	,416	,464	,476	,360
V¹ и V⁴	-,279	-,330	-,318	-,262	
V² и V⁴				,269	,246
V³ и V⁴	-,243	-,265	-,242	-,280	

*V¹ Снажни вођа; V² Стручњаци одлучују; V³ Војна управа; V⁴ Демократски политички систем

** У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације (изнад 0,2).

Највећи број корелација региструјемо у 2005. години. Средње јаке корелације између "снажног вође" и "војне управе" до 2005. године расту, а негативне корелације између ових аутократских начина владања и "демократског политичког система" слабе. Дакле, они који су за демократски политички систем мање су у опозицији са снажним вођом (склонији су да прихвате и снажног вођу). Оваква промена корелација говори у прилог томе да се вредносни систем кристалише око ауторитарних облика владавине. Занимљиво је да опција "стручњаци одлучују" позитивно корелира и са "снажним вођом" и са "демократским политичким системом" и да је корелација са "снажним вођом" 2008. јача него корелација са "демократским политичким системом". Осим ове корелације, све друге везе између различитих облика управљања слабе и ишчезавају до 2008. године, сугеришући растакање вредносне оријентације у овој области.

Резултати анализе промена вредности на нивоу латентних димензија

Факторском анализом начина владања за читав посматрани период (1996–2008) екстраховали смо два фактора која смо назвали: а) *ауторитарна владавина* и б) *демократски експерти*. У табели 45 дат је приказ факторских пуњења ових фактора.

Табела 45: Издвојени фактори за област *начин владања* за читав посматрани период са факторским пуњењима

	<i>Ауторитарна владавина</i>	<i>Демократски експерти</i>
Снажни вођа	0,85	0,05
Војна управа	0,81	
Стручњаци одлучују	0,27	0,85
Демократски политички систем	-0,48	0,66
% објашњене варијансе	41,8	28,9
Укупни % објашњене варијансе	70,7%	

* Метод екстракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Прва латентна димензија објашњава 41,8% варијансе и детерминише вредности варијабли: „начин владања: снажни вођа“ (0,85) и „начин владања: војна управа“ (0,81). Фактор смо назвали *ауторитарна владавина*. Други фактор који објашњава 28,9% варијансе, детерминише вредности варијабли: „начин владања: стручњаци одлучују“ (0,85); „начин владања: демократски политички систем“ (0,66) и можемо га назвати *демократски експерти*. Укупно ова два фактора објашњавају 70,7% заједничке варијансе 4 факторизоване варијабле²⁵⁹.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *ауторитарна владавина*, док скорове за други фактор као варијаблу *демократски експерти*, и те варијабле ћемо даље користити као меру вредности у области "начин владања". Факторски скорови за два издвојена фактора по таласима представљени су у табели 46.

Табела 46: Факторски скорови за два издвојена фактора за област начин владања, по таласима

	<i>Ауторитарна владавина</i>	<i>Демократски експерти</i>
1996	0,307	-0,038
2001	0,444	-0,158
2005	-0,045	0,395
2008	-0,566	-0,160

F=259,4, Sig. 0,000

Просечни скорови на фактору *ауторитарна владавина* систематски падају. С обзиром на начин кодирања варијабли чије вредности су детерминисане овом димензијом то значи да имамо систематски пораст ауторитарности у области пожељног начина владања. На другом фактору немамо неки једнозначни тренд. Пад факторских скорова од 1996, до 2001. рефлектује раст пожељности демократско-експертског начина управљања, али 2005. године региструјемо демократски дефицит. Нови пад факторског скор на фактору *демократски експерти* између 2005. и 2008. рефлектује поновни раст пожељности демократско-експертског управљања.

9. 6. Област 6: Оправданост начина понашања

Шесту групу варијабли које смо пратили односи се на питања која се тичу оправданости одређеног начина понашања. Од понуђених понашања присутних у

²⁵⁹ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора у сва четири посматрана таласа (од 1996. до 2008. године). Ово нам казује да се по годинама нити повећава, нити смањује број пронађених фактора, што говори у прилог томе да се цео вредносни систем свео на две димензије. Из године у годину можемо да приметимо пораст укупног објашњења варијансе за оба фактора (од 67,7% 1996. до 73,9% 2005. године). Њихова вредност међутим пада 2008. године на 64,7%. У 1996. години, први фактор укупно објашњава 42,2% варијансе. Његова вредност се у осталим таласима редом креће од 42,6%, 43,2% до 38,4%.

упитнику, одабрали смо само она за које, у сва четири посматрана таласа истраживања, имамо податке. Ту спадају: 1) захтевати од државе накнаду на коју немате право; 2) избегавати плаћање карата у јавном превозу; 3) утајити порез, ако имаш могућност; 4) примање мита на радном месту; 5) хомосексуалност; 6) проституција; 7) намерни прекид трудноће (абортус); 8) развод; 9) еутаназија (прекид живота неизлечивим болесницима), и 10) самоубиство²⁶⁰.

Ради јасније интерпретације све ајтеме ћемо груписати на понашања која су девијантна и која су санкционисана законом (од 1 до 4, и 6) и понашања која су контроверзна, с обзиром на то да их не прихватају сви – али нису кажњива, већ изражавају пермисивност (тј. право на избор) (5, 7, 8, 9 и 10).

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

У табели 47 су представљене просечне вредности одговора за сваки начин понашања укупно и по таласима.

Табела 47: Аритметичке средине (и стандардне девијације) за област *оправданост начина понашања укупно и по таласима*²⁶¹

ТАЛАС		1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1996	Просечна вредност	2,30	2,68	2,55	1,41	2,30	2,19	5,15	5,61	5,01	2,56
	Стандардна девијација	1,974	2,47	2,325	1,165	2,208	1,950	2,618	2,556	3,243	2,148
	Медијана	1	1	1	1	1	1	5	5	5	1
2001	Просечна вредност	2,12	2,26	2,09	1,29	1,96	1,79	4,78	5,38	4,51	1,80
	Стандардна девијација	1,898	2,061	1,955	0,930	1,982	1,697	2,726	2,663	3,364	1,679
	Медијана	1	1	1	1	1	1	5	5	5	1
2005	Просечна вредност	4,73	4,50	4,74	4,66	4,66	4,62	4,79	5,01	4,84	4,42
	Стандардна девијација	3,299	3,221	3,490	3,683	3,508	3,515	3,045	3,046	3,172	3,555
	Медијана	4	4	4	4	4	4	5	5	5	3
2008 EVS	Просечна вредност	1,72	2,50	1,82	1,44	1,82	1,66	4,00	4,85	3,59	1,50
	Стандардна девијација	1,729	2,497	1,850	1,373	1,900	1,716	2,858	2,958	3,167	1,526
	Медијана	1	1	1	1	1	1	4	5	2	1
Укупно	Просечна вредност	2,63	2,94	2,72	2,11	2,61	2,48	4,64	5,20	4,42	2,47
	Стандардна девијација	2,535	2,717	2,685	2,439	2,684	2,566	2,848	2,831	3,282	2,547

²⁶⁰ Питање гласи: Молим Вас да кажете да ли по Вашем мишљењу наведена понашања могу увек бити оправдана, никад не могу бити оправдана или нешто између (на скали од 1 - никад не оправдавам до 10 – увек оправдавам).

²⁶¹ Табелу са фреквенцијама одговора о оправданости начина понашања, видети у прилогу тезе бр. 11.

	Медијана	1	1	1	1	1	1	5	5	4	1
--	----------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

*1- захтевати од државе накнаду на коју немате право; 2) избегавати плаћање карата у јавном превозу; 3) утајити порез, ако имаш могућност; 4) примање мита на радном месту; 5) хомосексуалност; 6) проституција; 7) намерни прекид трудноће (абортус); 8) развод; 9) еутаназија (прекид живота неизлечивим болесницима), и 10) самоубиство

На основу информација из табеле 47, гледано укупно за читав посматрани период, изнад просечне вредности скале се оправдава *развод*. Близу просека се оправдавају *намерни прекид трудноће* (абортус) и *еутаназија*. Сва остала понашања су испод 3 (дакле врло су близу апсолутном неодобравању). Најмање се одобрава *примање мита*. У истом степену као и облици девијантног понашања, не одобравају се ни хомосексуалност ни самоубиство. Изгледа да се испитаници одређују према хомосексуалности и самоубиству као према девијантном понашању. За већину то не представља и не третира се као пермисивност²⁶². Разлика између степена одобравања различитих облика понашања се задржава у готово свим годинама (тј. развод, абортус и еутаназија су изнад и око просека, сва остала понашања у делу скале који мери неодобравање). Са изузетком 2005. године, региструјемо тренд да одобравање свих анализираних облика понашања, и девијантних и оних која изражавају пермисивност, пада. Најригіднија и најмање толератна за било који облик наведеног понашања је 2008. година (у којој чак ни развод не прелази просечну вредност на скали). У 2005. години толеранција на све облике понашања, без разлике, расте, тако да је и прихватање девијантних облика понашања око средње вредности скале – 5. У односу на вредносни систем, ово се може интерпретирати као симптом аномије.

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

У наставку су дате корелације између степена оправдања различитих понашања (видети табелу 48).

Табела 48: Корелације између степена оправдања врста понашања 1996-2008

	Оправдано: Тражити оно и наша немаш права	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Оправдано: Избегавање плаћања пореза	Оправдано: Примање мита	Оправдано: Проституција	Оправдано: Хомосексуалност	Оправдано: Прекида трудноће	Оправдано: Развод	Оправдано: Еутаназије
--	---	---	--------------------------------------	-------------------------	-------------------------	----------------------------	-----------------------------	-------------------	-----------------------

²⁶² Треба нагласити да се самоубиство може третирати, с једне стране као право на (један ултимативни) избор, али, с друге стране, иако не постоје санкције у цивилном закону, у религијском и моралном начелу оно се сматра девијантним (па тако рецимо особама које су извршиле самоубиство није дозвољено опело).

Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Пирсонов коефицијент корелације	,532 ²⁶³								
Оправдано: Избегавање плаћања пореза		,660	,648							
Оправдано: Примање мита		,677	,542	,726						
Оправдано: Проституција		,520	,464	,564	,664					
Оправдано: Хомосексуалност		,451	,407	,461	,571	,748				
Оправдано: Прекид трудноће		,102	,179	,154	,136	,277	,317			
Оправдано: Развод		,016	,156	,054	,002	,152	,209	,609		
Оправдано: Еутанације		,177	,238	,257	,200	,297	,286	,403	,381	
Оправдано: Самоубиство		,494	,399	,511	,607	,655	,599	,281	,157	,371

Региструјемо велико број релативно јаких корелација. Корелације су посебно јаке између оправдања девијаних облика понашања (али и између оправдања девијантних облика и хомосексуалности и самоубиства). Најјаче корелације у овој групи понашања региструјемо између „Примање мита“ и „Избегавати плаћање пореза“ (0,726); „Проституција“ и „Хомосексуалност“ (0,748). С друге стране, релативно јаке корелације региструјемо између понашања које изражава пермисивност (при чему су зантано слабије корелације између ових облика понашања и хомосексуалности и самоубиства). Најјача корелација у овој групи понашања је између „Развод“ и „Прекид трудноће“ (0,609). У табели 49 представљена је корелациона матрица са истим варијаблама, али по таласима, како бисмо установили да ли се вредносни обрасци у овој области кристалишу или растачу.

Табела 49: Корелације између степена оправданости понашања по таласима

		Оправдано: Тражити оно и наша немаш права	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Оправдано: Избегавање плаћања пореза	Оправдано: Примање мита	Оправдано: Проституција	Оправдано: Хомосексуалност	Оправдано: Прекида трудноће	Оправдано: Развод	Оправдано: Еутанације
1996	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	,320	1							
	Оправдано: Избегавање плаћања пореза	,389	,604	1						
	Оправдано: Примање мита	,357	,326	,386	1					
	Оправдано: Проституција	,209	,356	,346	,272	1				
	Оправдано: Хомосексуалност	,159	,319	,228	,187	,618	1			

²⁶³ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,3 (сиво) и јаке корелације од тога другом бојом.

	Оправдано: Прекида трудноће		,075	,163	,130	,063	,323	,334	1		
	Оправдано: Развод		,092	,235	,183	,075	,325	,355	,553	1	
	Оправдано: Еутаназије		,004	,201	,162	,020	,230	,218	,341	,338	1
	Оправдано: Самоубиство		,105	,180	,204	,100	,367	,338	,266	,278	,341
2001	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Пирсонов коефицијент	,447	1							
	Оправдано: Избегавање плаћања пореза		,458	,573	1						
	Оправдано: Примање мита		,419	,323	,393	1					
	Оправдано: Проституција		,058	,159	,102	,171	1				
	Оправдано: Хомосексуалност		,018	,134	,026	,068	,688	1			
	Оправдано: Прекида трудноће		,029	,133	,102	,035	,295	,296	1		
	Оправдано: Развод		,081	,154	,080	,102	,292	,336	,630	1	
	Оправдано: Еутаназије		,060	,118	,199	,110	,240	,200	,404	,377	1
	Оправдано: Самоубиство		,157	,172	,119	,154	,277	,220	,244	,225	,277
2005	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Пирсонов коефицијент	,668	1							
	Оправдано: Избегавање плаћања пореза		,775	,723	1						
	Оправдано: Примање мита		,773	,633	,872	1					
	Оправдано: Проституција		,647	,501	,668	,747	1				
	Оправдано: Хомосексуалност		,581	,458	,576	,661	,827	1			
	Оправдано: Прекида трудноће			,220	,203	,229	,377	,354	1		
	Оправдано: Развод								,608	1	
	Оправдано: Еутаназије		,388	,353	,393	,408	,446	,415	,435	,353	1
	Оправдано: Самоубиство		,628	,479	,634	,720	,733	,779	,353		,500
2008	Оправдано: Шверцовати се у јавном превозу	Пирсонов коефицијент	,251	1							
	Оправдано: Избегавање плаћања пореза		,386	,424	1						
	Оправдано: Примање мита		,292	,397	,497	1					
	Оправдано: Проституција		,157	,339	,311	,348	1				
	Оправдано: Хомосексуалност		,098	,218	,165	,248	,386	1			
	Оправдано: Прекида трудноће		,016	,181	,115	,191	,307	,194	1		
	Оправдано: Развод		,037	,261	,119	,199	,283	,266	,622	1	
	Оправдано: Еутаназије		,064	,213	,180	,130	,201	,258	,375	,397	1
	Оправдано: Самоубиство		,126	,241	,217	,311	,311	,389	,230	,239	,308

* У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације (изнад 0,3).

С обзиром на врло нетипичне фреквенце, односно средње вредности, за 2005. годину ради добијања мало јасније слике о трендовима у корелацијама избачена је управо та 2005. година.

У 2008. години у односу на 1996. смањује се укупан број релативно високих корелација, има нешто мање корелација између девијантног понашања и облика понашања које изражава пермисивност (као и у 1996. то су корелације хомосексуалности, проституције и самоубиства, са облицима понашања из „нематичне групе“), а повезаност облика понашања унутар сваке групе је нешто слабија. Из табеле 47, видимо да је степен прихватања свих облика понашања једнако низак, па смо ово стање окарактерисали као годину са најмање толеранције за девијантно понашање и понашање које изражава пермисивност, без разлике – „ништа није дозвољено“. Драматичније промене у вредносним оријентацијама у погледу оправдања различитих облика контроверзног понашања се догађају у 2001. и 2005. години. У 2001. години, региструјемо најјаснију независност између оправдања две групе понашања – девијантног и оног које изражава пермисивност. Јасно је да се ради о различитим врстама понашања. С обзиром на то да нема јачих корелација између две групе понашања, укупан број корелација се преполовљава у односу на 1996. годину (од 20 корелација преко 0,3 у 1996. на 11 корелација преко 0,3 у 2001.). У 2005. години региструјемо велики број корелација – 34 (од којих 17 веома јаких), при чему је половина укупних корелација између понашања која припадају различитим категоријама: девијантно и оно које изражава пермисивност. Ово сугерише да се губи разлика између ове две групе понашања (из табеле 47 видимо да се једнако опревадавају и девијантно понашање и понашање које изражава пермисивност). Рекли бисмо да се ово стање може интерпретирати као – „све је дозвољено“.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу латентних димензија*

Факторском анализом оправданости различитих облика понашања у читавом посматраном периоду (1996–2008) екстраховали смо два фактора која смо назвали: а) *грађанска моралност* и б) *пермисивност*. У табели 50 дат је приказ факторских пуњења екстрахованих фактора.

Табела 50: Издвојени фактори за област *оправданост понашања*, за читав посматрани период са факторским пуњењима

	<i>Грађанска моралност</i>	<i>Пермисивност</i>
Оправдано: тражити и оно на шта немаш права	0,800	-0,027
Оправдано: шверцовати се у јавном превозу	0,703	0,126
Оправдано: избегавати плаћање пореза	0,844	0,042
Оправдано: примање мита	0,886	0,021
Оправдано: хомосексуалност	0,698	0,338
Оправдано: проституција	0,792	0,269
Оправдано: самоубиство	0,713	0,297
Оправдано: прекид трудноће	0,124	0,837

Оправдано: развод	-0,013	0,848
Оправдано: еутаназија	0,234	0,656
% објашњене варијансе	43,20	21,44
Укупни % објашњене варијансе	64,64%	

* Метод екстракције фактора: Principal Component Analysis.

Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор који објашњава 43,2% варијансе, детерминише вредности варијабли: оправдано је „Тражити и оно на шта немаш права“ (0,80), „Шверцовати се у јавном превозу“ (0,70), „Избегавати плаћање пореза“ (0,84), „Примање мита“ (0,89), „Хомосексуалност“ (0,70), „Проституција“ (0,79) и „Самоубиство“ (0,71). Фактор бисмо могли да назовемо *грађанска моралност*. Други фактор који објашњава 21,44% варијансе, детерминише вредности варијабли: оправдано је „Прекид трудноће“ (0,84), „Развод“ (0,85) и „Еутаназија“ (0,66). Фактор бисмо могли да назовемо *пермисивност*. Овде треба истаћи да се хомосексуалност и самоубиство не детерминишу из димензије *пермисивност* (као што бисмо очекивали), већ из димензије *грађанска моралност* (зато што се третирају као девијантни облици понашања). Укупно ова два фактора објашњавају 64,64% заједничке варијансе свих 10 факторизованих варијабли²⁶⁴.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *грађанска моралност*, а скорове за други фактор као варијаблу *пермисивност*, и те варијабле смо користити као мере вредности у области оправдања различитог понашања.

Промена факторских скорова за два издвојена фактора дата је у табели 51.

Табела 51: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора у области *оправданост понашања*, по таласима

	<i>Грађанска моралност</i>	<i>Пермисивност</i>
1996	-0,185	0,256
2001	-0,330	0,056
2005	0,990	-0,072
2008	-0,351	-0,182

F=40,3, Sig. 0,000

Просечни факторски скорови на димензији *пермисивност* се јасно смањују од почетка до краја посматраног пеирода. С обзиром на кодирање варијабли чије

²⁶⁴ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора 1996, 2005. и 2008. године, док се 2001. године издвајају три фактора. По годинама нам се дакле повећава број димензија. То значи да нам се 2001. године, уместо свођења вредносног система на неколико основних димензија, систем заправо распада. Управо је то и година у којој нам се појављује и највећи број фактора (3). У 1996. години, оба фактора укупно објашњавају 50,8% варијансе, од тога први 34%. 2001. године, години у којој се екстрахују три фактора, сва три фактора заједно објашњавају 60,1% варијансе, од тога прва два 49,3%, а само први 30%. У 2005. години два екстрахована фактора укупно објашњавају 72,6%, од чега само први 55,6%. И у 2008. години два издвојена фактора укупно објашњавају 49,8%, а само први 33,9% варијансе. У овој години трећи фактор за мало не задовољава критеријум за екстракцију (својствене вредности су: 0,96).

вредности димензија детерминише, овај тренд значи да популација у Србији све мање оправдава облике понашања који изражавају пермисивност (као што су развод брака, прекид трудноће, и еутаназија). На димензији *грађанска моралност* (која је требало да детерминише оправдање девијантног понашања ако је оно пробитачно, плус хомосексуалност и самоубиство), факторски скор за 2005. годину се јасно супротставља скоровима за остале анализирани године, тако да сугерише да је те године толеранција за ове облике понашања највећа. Независно од скора за ову годину, и на овој димензији региструјемо пад просечних факторских скорова од почетка до краја посматраног периода. То, као и код прве димензије, сугерише смањење толеранције за девијантне облике понашања (укључујући и хомосексуалност и самоубиство, који се детерминишу из истог фактора). Дакле популација у Србији до 2008. године постаје мање толерантна за девијантно понашање, али и ригиднији (односно нетолерантнији) за понашања која изражавају пермисивност.

9. 7. Област 7: Религиозност

Седма група варијабли која је анализирана везана је за питања о религиозности.

Међу расположивим индикаторима религиозности искористили смо оне за које имамо податке за сва четири таласа. Анализирали смо одговоре на следећа питања: I) *Учесталост похађања верских обреда*. Опсег одговора кретао се од: (1) више од једном недељно; до (7) никад, готово никад (табела 20). II) *Лична перцепција религиозности*. Опсег одговора се кретао од: (1) религиозна особа; до (3) убеђени атеиста (табела 20). III) *Вера у*: а) Бога; б) живот после смрти (загробни живот); в) пакао и г) рај; при чему је опсег одговора био: (1) да или (2) не. IV) *Важност Бога у животу испитаника* од (1) потпуно неважно до (10) веома важно. И V) *Вера пружа утеху и наду* са опсегом одговора (1) да и (2) не²⁶⁵.

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

У табели 52 представљене су фреквенције одговора на питања о упражњавању верских обреда, личној перцепцији религиозности, вери у Бога и загробни живот, и питање о функцији религије (односно колико вера теши и охрабрује, и пружа утеху и наду).

Табела 52: Фреквенције одговора на питања о религиозности

		Талас				
		1996	2001	2005	2008	Укупно
Присуство верским	% Једном месечно и чешће	14,6	19,8	27,4	21,3	20,7

²⁶⁵ Питања су у упитнику гласила: 1) Осим венчања, сахрана и крштења, колико често похађате верске обреде у поседње време?; 2) Без обзира да ли идете у Цркву или не, да ли бисте за себе рекли да сте...; 3) У шта од доле наведеног верујете?.. 4) Колико је важан Бог у Вашем животу? и 5) Сматрате ли да Вас вера теши и охрабрује или не?

обредима*	% Само у време верских празника	35,2	44,5	40,5	34,4	38,3
	% Једном годишње и ређе	50,2	35,8	32,1	44,3	41,1
Да ли сте религиозни**	% Религиозна особа	59,7	74,5	85,5	90,2	78,0
Да ли верујете у Бога***	% Да	69,2	82,5	-	92,0	82,0
Вера пружа утеху и наду***	% Да	50,0	63,4	-	78,6	65,1
Да ли верујете у загробни живот***	% Да	26,5	27,1	-	34,1	29,6
Да ли верујете у пакао***	% Да	20,6	18,0	-	29,7	23,3
Да ли верујете у рај***	% Да	23,0	17,4	-	37,8	27,0

*1- више од једном недељно; 2- једном недељно; 3 - једном месечно; 4 - само у време верских празника; 5 - једном годишње; 6 - ређе; 7 - никад, готово никад.

**1- религиозна особа; 2 - нерелигиозна особа; 3 - убеђени атеиста.

***1 - да; 2 - не.

Што се тиче похађања верских обреда најучесталије вредности су *Једном годишње и ређе* (41%) и *Само у време верских празника* (38%). Региструјемо релативно низак проценат ритуалних (обредних) верника (просечно 21%) који чешће од једном месечно присуствују верским обредима²⁶⁶. Удео ритуалних верника расте до 2005. године, а затим нешто пада у 2008. години, али је још увек већи него у 1996. и 2001. години.

Што се тиче *религиозности*²⁶⁷ – као религиозни се изјашњава све већи број испитаника (просечно за све године 78%); док је све мање нерелигиозних особа и убеђених атеиста (просечно за све године 22%). У 1996. се као религиозна особа изјаснило 60% испитаника док се у 2008. години тако изјаснило 90% испитаника. Занимљив резултат је да се као религиозна особа изјашњава више испитаника 2008. него 2005, а да у истом периоду удео ритуалних верника пада. Ово сугерише да се ради о некој религиозности која није нужно ритуалног карактера. И удео оних који *верују у Бога* расте у посматраном периоду (од 70% у 1996. до 92% у 2008. години).

У *загробни живот, пакао и рај* просечно верује између 23% и 30% испитаника. Дакле прилично велики удео испитаника који верују у Бога, не само што не упражњава редовно верске обреде, већ не верује ни у загробни живот, пакао и рај (односно у верску доктрину која прописује рај, пакао, загробни живот). У посматраном периоду, и удео оних који верују у загробни живот, рај и пакао се повећава за по око 10так процената од почетка до краја посматраног периода.

Просечно, за цео период 65% испитаника се изјашњава да *вера пружа утеху и наду*. Њихов удео расте од 50% у 1996. до 79% у 2008. години. Овакве налазе смо склони да интерпретирамо као да сугеришу функционалну религиозност – на нивоу индивидуе. Дакле она није институционална, није ритуална, и није чак ни вера у

²⁶⁶ Ради лакше интерпретације резултата прве три (више од једном недељно, једном недељно и једном месечно) и последње три вредности варијабле (једном годишње, ређе и никад, готово никад) смо спојили.

²⁶⁷ Због бољег тумачења резултата приказан је само проценат религиозних испитаника. Преостали удео чини збир испитаника који су се изјаснили као убеђени атеисти и нерелигиозни.

религијску доктрину. Али јесте нека врста вере у то да је Бог благодоник, да нам он помаже, да нам пружа охрабрење, утеху и наду, уточиште. У целини, констатујемо да и ритуална, и вера у доктрину, и религиозност мерена вером у Бога заправо расту у посматраном периоду.

У табели 53 дате су фреквенције одговора на питање о важности Бога у животу испитаника.

Табела 53: Колико је Бог важан у вашем животу ^{268*}

		Потпуно неважно	Кумулативни проценти (означена је вредност медијане)								Веома важно
			2	3	4	5	6	7	8	9	
Талас	1996	19,4	27,5	34	40,1	54,9	62,1	68,2	78,8	83,4	100
	2001	12,1	18,4	25,3	29,3	44,6	51,5	60,2	72,9	79,1	100
	2005	6,1	8,1	10,9	15,0	23,4	35	47,6	63,8	78,3	100
	2008	7,6	10,1	13,8	17,9	31,6	39,1	48,7	62,2	72,2	100
	Укупно	11,2	15,9	20,8	25,4	38,5	46,7	55,9	69,1	77,9	100

* 1 - потпуно неважно; 10 - веома важно

Медијана одговора на питање *колико је Бог важан у вашем животу* се помера према веома важан – што потврђује претходно изнете налазе. У 1996. мање од половине испитаника важност бога је оценила преко 5, а једва једна трећина - преко 7 (на скали од 1 до 10). У 2005. и 2008. више од 70% испитаника је оценила важност бога преко 5, а више од половине испитаника је оценило важност бога преко 7 (на скали од 1 до 10).

Посматрајући промену дистрибуција вредности појединих индикатора религиозности у периоду од 1996. до 2008. године јасно се уочава да српско друштво постаје све религиозније. То се манифестује у: повећаном броју људи који се изјашњава као религиозна особа, који тврде и изјављују да верују у Бога; већем броју људи који верује у загробни живот; већем броју људи који сматра да је Бог веома важан у њиховом животу; у све већем броју људи који верује да вера пружа наду и утеху; па чак и у већем броју ритуалних верника.

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

У табели 54 представљене су корелације између различитих индикатора религиозности за читав посматрани период. У табели 55 ове корелације су представљене по таласима.

Табела 54: Корелације између индикатора религиозности за све године*

	Присуство верским обредима	Да ли сте религиозни	Да ли верујете у Бога	Колико је важан Бог у вашем животу	Вера пружа утеху и наду	Да ли верујете у загробни живот	Да ли верујете у пакао

²⁶⁸ Укупну табелу фреквенција одговора испитаника о религиозности видети у прилогу тезе 12.

Да ли сте религиозни	Пирсонов коефицијент корелације	,449														
Да ли верујете у Бога		,446	,822													
Колико је важан Бог у вашем животу		-,445	-,594	-,612												
Вера пружа утеху и наду		,465	,667	,650	-,659											
Да ли верујете у загробни живот		,280	,303	,293	-,384	,345										
Да ли верујете у пакао		,295	,295	,284	-,388	,350	,610									
Да ли верујете у рај		,315	,326	,319	-,429	,390	,639	,863								

* Сви коефицијенти корелације су статистички значајни на нивоу $p < 0,01$

Већина индикатора религиозности високо корелира међусобно. Уочавамо четири групе корелација: 1- Веома јаке корелације између индикатора „Да ли верујете у Бога“, „Да ли сте религиозни“, „Колико је бог важан...“ и „Бог пружа утеху и наду“. 2 - Веома јаке корелације између индикатора доктринарне религиозности - „Да ли верујете у рај“, „Да ли верујете у пакао“ и „Да ли верујете у загробни живот“. 3 - Средње јаке корелације индикатора ритуалне религиозности са првом групом индикатора, и нешто слабије са другом групом индикатора. 4 - Средње јаке и слабе корелације између група индикатора религиозности²⁶⁹.

Табела 55: Корелације између индикатора религиозности по таласима^{270*}

	Присуство верским обредима			Да ли сте религиозни			Да ли верујете у Бога			Колико је бог важан			Вера пружа утеху и наду			
	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	1996	2001	2008	
Да ли сте религиозни **	,573	,472	,331													
Да ли верујете у Бога	,532	,488	,339	,746	,753	,938										
Колико је бог важан	-,552	-,504	-,356	-,671	-,636	-,548	-,726	-,662	-,562							
Вера пружа утеху и наду	,551	,507	,357	,672	,640	,495	,671	,643	,543	-,712	-,696	-,570				
Да ли верујете у загробни живот	,324	,325	,233	,372	,283	,191	,364	,293	,204	-,446	-,387	-,303	,431	,377	,227	
Да ли верујете у пакао	,338	,305	,287	,352	,266	,202	,370	,242	,215	-,480	-,337	-,318	,435	,311	,282	
Да ли верујете у рај	,352	,319	,327	,375	,261	,240	,403	,247	,253	-,493	-,339	-,394	,450	,339	,327	
				Да ли верујете у загробни живот			Да ли верујете у пакао									
Да ли верујете у пакао				,603	,571	,630										
Да ли верујете у рај				,916	,836	,839	,625	,618	,651							

* Сви коефицијенти корелације су статистички значајни на нивоу $p < 0,01$

²⁶⁹ Напомињемо да су негативне корелације присутне због тога што су одговори на сва питања кодирани тако да мања вредност изражава већу религиозност. Осим за питање: „Колико је Бог важан у вашем животу“ где мања вредност изражава мању религиозност. Негативне корелације, дакле, изражавају сагласност у великој или малој религиозности.

²⁷⁰ Како немамо податке за све индикаторе религиозности у 2005. години ова година је изостављена из прегледа коефицијената корелације по годинама. Напомињемо да су исте корелације мерене и Спирмановим коефицијентом корелације и показале су врло сличне резултате.

Корелације између горе описане прве групе индикатора религиозности су веома јаке у читавом посматраном периоду, мада се са годинама смањују. Јаке корелације у групи индикатора доктринарне религиозности су стабилне у читавом посматраном периоду. Корелације индикатора ритуалне религиозности са првом групом индикатора (јаке и средње јаке) и индикаторима доктринарне религиозности (средње и слабе) слабе од почетка до краја посматраног периода. Средње јаке и слабе корелације између различитих група индикатора религиозности исто тако слабе од почетка до краја посматраног периода. Овакве промене у коефицијентима корелације сугеришу да се вера у Бога раздваја од присуства обредима. Истовремено се та форма религиозности као веровање у Бога, који пружа утеху и наду), раздваја од веровања у религијску доктрину. Од високих корелација свега са свим, до краја посматраног периода се индивидуализована религиозност раздваја од ритуалне и доктринарне, а и слабе везе између ритуалне и доктринарне религиозности слабе још више²⁷¹.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу латентних димензија*

Факторском анализом индикатора религиозности у читавом посматраном периоду (1996–2008) екстраховали смо два фактора која смо назвали: а) фактор *ритуална религиозност* и б) фактор *доктринарна религиозност*. У табели табели 56 приказана су факторска пуњења екстрахованих фактора.

Табела 56: Издвојени фактори за област религиозности за читав посматрани период, са факторским пуњењима²⁷²

	Факторска пуњења	
	<i>Ритуална религиозност</i>	<i>Доктринарна религиозност</i>
Присуство верским обредима	0,637	0,233
Да ли сте религиозни	0,882	0,123
Да ли верујете у Бога	0,893	0,130
Колико је важан Бог у вашем животу	-0,826	-0,276
Вера пружа утеху и наду	0,804	0,242
Да ли верујете у загробни живот	0,216	0,800
Да ли верујете у пакао	0,182	0,910
Да ли верујете у рај	0,228	0,909
% објашњене варијансе	43,04	31,5
Укупни % објашњене варијансе	74,5%	

* Метод екстракције фактора: Principal Component Analysis.

Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

²⁷¹ Како не би оптерећивали текст, у прилогу тезе 12 приказана је једна опширнија анализа у којој су дати коефицијенти корелације између појединих индикатора о религиозности.

²⁷² Скрећемо пажњу, још једном, да је присутни негативни предзнак присутан због кодирања. Такође напомињемо да је издвојено ако су варијабле у факторској анализи мерене на интервалном нивоу, али се она може извести и са ординалним и са дихотомним варијаблама. Улазни подаци за факторску анализу су коефицијенти корелације (корелациона матрица) а они могу бити израчунати и када су варијабле мерене на неком од наведених нивоа. Свакако би било пожељно да варијабле које се укључују у анализу имају једнаку или сличну варијансу, али се у пракси тај захтев не може увек до краја испоштовати.

Први фактор – *ритуална религиозност* који објашњава 43,04% варијансе детерминише вредности варијабли: „Присуство верским обредима“ (0,64), „Да ли сте религиозни“ (0,88), „Да ли верујете у Бога“ (0,89); „Колико је важан Бог у вашем животу“ (-0,83) и „Вера пружа утеху и наду“ (0,80). Факторска пуњења за претпоследњу варијаблу (која мери колико је Бог важан у животу испитаника) има негативан предзнак, што значи да ће скор на овом фактору бити умањен испитаницима којима је Бог мање важан у животу.

Други фактор – *доктринарна религиозност* који објашњава 31,5% варијансе, детерминише вредности варијабли: „Да ли верујете у загробни живот“ (0,80), „Да ли верујете у пакао“ (0,91), и „Да ли верујете у рај“ (0,91). Укупно ова два фактора објашњавају 74,5% заједничке варијансе свих 8 факторизованих варијабли²⁷³.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *ритуална религиозност*, док смо скорове за други фактор сачували као варијаблу *доктринарна религиозност*, и те варијабле ћемо даље користити као мере степена религиозности.

Факторски скорови за два издвојена фактора по таласима представљена су у табели 57.

Табела 57: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора за област религиозност, по таласима

	<i>Ритуална религиозност</i>	<i>Доктринарна религиозност</i>
1996	0,372	0,025
2001	0,121	0,132
2008	-0,311	-0,110

F=115,3, Sig. 0,000,

Вредност два издвојена фактора, *ритуална религиозност* и *доктринарна религиозност* се смањује. Код првог фактора јасан је тренд пада из године у годину, док се код другог најпре запажа раст вредности факторског скор из 1996. у 2001. годину, да би се његова вредност смањила, и чак постала негативна 2008. године (-0,110). С обзиром на то како су кодиране варијабле, ово смањење факторских скорова оба фактора указује на то да обе врсте религиозности расту.

9. 8. Област 8: Карактеристике тржишне економије

Осму, и последњу групу варијабли коју смо анализирали обухвата тврдње које се тичу различитих друштвених питања, од којих смо ми одабрали оне које мере ставове

²⁷³ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора за три посматрана таласа (1996, 2001. и 2008. године), с обзиром да не поседујемо податке за талас из 2005. године. Дакле, по годинама се нити повећава, нити смањује број димензија – што значи да је цео вредносни систем сведен на две основне димензије. Из године у годину јасно се види смањење укупног објашњења варијанси. Године 1996. оба фактора објашњавају 77,2%, у следећем таласу смањује се на 74,5%, док у последњем 70,1%. 1996. године, први фактор објашњава 59,8% варијансе, 2001. године 47,9%, а 2008. године 47,9%.

према различитим карактеристикама тржишне економије²⁷⁴. Ове карактеристике су операционализоване преко четири варијабле које мере степен прихватања следећих ставова (на скали од 1 – највећи степен прихватања до 10 – најмањи степен прихватања):

1.	Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца
2.	Државно власништво над предузећима требало би повећати	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Треба јачати приватно власништво над предузећима
3.	Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно
4.	Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје

Експлицитно дефинисање екстремних вредности на четири скале омогућава прецизну интерпретацију резултата мерења прихватања различитих карактеристика „тржишне економије“ као сложеног конструкта. Прва скала мери однос према једнакости односно неједнакости прихода као нужној последици (и по неким, основном мотивационом механизму) тржишне утакмице. Друга и четврта скала се интерпретирају као мере прихватања основних стубова тржишне економије – приватна својина и слободна конкуренција. На другом екстрему су државна својина и ограничење конкуренције. Став према директној редистрибутивној улози државе мери се трећом скалом, где се индивидуална одговорност за сопствену добробит супротставља државној одговорности за добробит грађана. "Степен прихватања конкуренције и приватне својине ћемо интерпретирати као показатељ става према минималним захтевима тржишне економије, а степен прихватања државне редистрибутивне улоге као показатељ пожељне форме тржишне економије – либералне насупротив социјалној тржишној економији" (Ђорић, 2018: 625).

Резултати анализе промена вредности на нивоу манифесно мерених варијабли

Приказана табела (58) пружа нам увид у просечне скорове на појединим карактеристикама тржишне економије по таласима²⁷⁵.

²⁷⁴ Питање гласи: На овој картици имате један број опречних тврдњи о различитим друштвеним питањима. Како бисте Ви одредили своје став на овој скали?

²⁷⁵ Напомињемо да смо због боље интерпретације искористили инверзно рекодирани варијабле „Власништво над средствима за производњу (државно приватно)“ и „Такмичење је корисно/штетно“.

Табела 58: Просечни скорови на појединим карактеристикама тржишне економије (мах 10, мин 1)

Карактеристике	Година	Укупно	
		Скор	СД
Неједнакост прихода	1996	5,29	3,06
	2001	5,81	2,99
	2005	6,19	2,63
	2008	4,70	2,90
Без државне редистрибуције	1996	3,51	2,71
	2001	3,85	2,72
	2005	4,84	2,69
	2008	5,72	3,12
Приватно власништво	1996	5,87	2,90
	2001	6,42	2,84
	2005	5,74	2,49
	2008	5,36	2,86
Конкуренција	1996	8,06	2,24
	2001	7,64	2,44
	2005	6,70	2,41
	2008	7,66	2,45

Конкуренција је несумњиво најприхваћенија карактеристика тржишне економије у свим посматраним годинама. На скали од 1 до 10 просечни скорови по таласима се крећу од 8,06 (1996) до 6,70. (2005). Степен прихватања приватног власништва је нижи него степен прихватања конкуренције, али је виши него теоријска средња вредност на скали (5,5), у свим посматраним годинама осим у 2008. години (5,36). Након скока у 2001. години, подршка приватном власништву опада, тако да су просечне вредности за 2005. и 2008. годину ближе ставу да треба повећати удео државне својине у привреди и осталим делатностима.

„Најмање прихваћена карактеристика тржишне економије у свим посматраним годинама (осим последње – 2008. године) је повлачење државе из сфере дистрибуције економских ресурса и прихватање индивидуалне одговорности за сопствену добробит. Просечни скорови по таласима се крећу од 3,51 (1996) до 5,72 (2008). То значи да су вредности на скали у свим годинама пре 2008. године ближе ставу да држава треба да преузме већу одговорност за то да свако буде збринут. Степен прихватања индивидуалне одговорности за сопствену добробит, као другог екстрема на истој скали, расте у свакој наредној години након 1996. године, али је тек у 2008. години виши од теоријске средине скале“ (Ђорић, 2018: 626).

У 1996. години нема велике подршке неједнакости у зарадама. До 2005. године присутан је став да би разлике у зарадама требало да буду веће. Међутим, у 2008. години вредности су на скали ближе ставу да би зараде требало да буду уједначеније, тако да је исте те године (2008) најмање прихваћена карактеристика (последница) тржишне економије – неједнакост прихода (просечна вредност је 4,70).

Резултати анализе промена вредности на нивоу корелација

У наставку је дата табела корелација између карактеристика тржишне економије у целом посматраном периоду (табела 59).

Табела 59: Корелације о карактеристикама тржишне економије за све године

	Приватно власништво	Конкуренција	Неједнакост прихода	Индивидуална иницијатива
Приватно власништво	1			
Конкуренција	,164	1		
Неједнакост прихода	,196	,112	1	
Индивидуална иницијатива	,184	,011	,316	1

Морамо напоменути да су корелације врло мале. Једина корелација вредна помена је корелација између варијабли „Индивидуална иницијатива“ и „Неједнакост прихода“ (,316). У табели 76 су представљене исте корелације по таласима.

Табела 60: Корелације између карактеристика тржишне економије по таласима

	Све године	1996	2001	2005	2008
V¹ и V²	,156	,097	,298	,172	,052
V¹ и V³	,183	,309	,314	,289	,054
V¹ и V⁴	,263 ²⁷⁶	,049	,206	,087	-,105
V² и V³	,173	,102	,264	,030	,373
V² и V⁴	,186	,132	,224	,314	,114
V³ и V⁴	-,035	-,006	,043	-,217	,077

¹V¹ - Једнаке плате вс. зарада по учинку; V² - Власништво над средствима за производњу (државно/приватно); V³ - Ко треба да омогући добар живот (држава/појединац); V⁴ - Такмичење је штетно/корисно

Када пратимо по таласима можемо да приметимо да се значајнија повезаност свих обележја тржишне економије међусобно региструје само у 2001. години. Корелације преко 0,2 у више година региструјемо само између подршке једнакости у зарадама и државној редистрибуцији. Ако је за прихватање либералне тржишне економије потребно истовремено прихватање све четири карактеристике, онда можемо закључити да ни у једној од посматраних година нема вредносне оријентације на либералну тржишну економију.

*Резултати анализе промена вредности
на нивоу факторског сора*

Факторском анализом четири карактеристике тржишне економије у читавом посматраном периоду (1996–2008) екстраховали смо два фактора које смо назвали: *меритократија* и *конкуренција*. У табели 61 дат је приказ факторских пуњења екстрахованих фактора.

Табела 61: Издвојени фактори за област карактеристике тржишне економије за читав посматрани период, са факторским пуњењима

	Фактор 1 <i>Меритократија</i>	Фактор 2 <i>Конкуренција</i>
Приватно власништво	,419	,655

²⁷⁶ Осенчана су поља са корелацијом изнад 0,2.

Конкуренција	-,196	,859
Неједнакост прихода	,683	
Индивидуална иницијатива	,757	
% објашњене варијансе	33,5	27,2
Укупни % објашњене варијансе	60,7%	

²⁷⁷ Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.
Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор који објашњава 33,5% варијансе, детерминише вредности варијабли: „Неједнакост прихода“ (,683) и „Индивидуална иницијатива“ (,757). Други фактор који објашњава 27,2% варијансе, детерминише вредности варијабли: „Приватно власништво“ (,655) и „Конкуренција“ (,859). Укупно ова два фактора објашњавају 60,7% заједничке варијансе све 4 факторизоване варијабле²⁷⁷.

Сличност факторске структуре у сва четири таласа дозвољава да се фактори екстраховани из свих података користе као варијабле у даљој анализи. Факторске скорове за први фактор сачували смо као варијаблу *меритократија*, а скорове за други фактор као варијаблу *конкуренција*, и те варијабле ћемо даље користити као меру прихватања тржишне економије.

У табели 62 у наставку дато је кретање факторских скорова ова два издвојена фактора по таласима.

Табела 62: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора у области карактеристике тржишне економије, по таласима

	<i>Меритократија</i>	<i>Конкуренција</i>
1996	-0,290	0,239
2001	0,044	0,190
2005	0,230	-0,316
2008	0,020	-0,070

F=54,3, Sig. 0,000

Најнижи просечан факторски скор на димензији *меритократија* региструјемо за 1996. годину (-0,29), а највиши за 2005 (0,23). Просечни факторски скорови за 2001. и 2008. годину су близу просечног факторског скор за читав посматрани период. То сугерише да се почетни отпор неједнакости и индивидуалној иницијативи топи до 2005. године. Најнижи просечан факторски скор на димензији *меритократија* региструјемо за 1996. годину (-0,29), а највиши за 2005 (0,23). Просечни факторски скорови за 2001. и 2008. годину су близу просечног факторског скор за читав

²⁷⁷ Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, на основу критеријума својствена вредност већа од 1, екстрахују се по два фактора за 1996, 2005. и 2008. годину. У 2001. години издваја се само један фактор. То практично значи да се цео вредносни систем своди на на једну основну димензију. У годинама у којима се екстрахују по два фактора, из године у годину расте проценат објашњене варијансе првог фактора, док се неравномерно мења посто објашњене варијансе другог фактора у овим годинама.

посматрани период. На димензији *конкуренција приватних власника* ситуација је готово обрнута. Највиши просечан факторски скор на димензији конкуренција региструјемо у 1996. и 2001. години (0,24 и 0,20), а најнижи у 2005 (-0,32). Просечни факторски скор у 2008. години је близу просечног факторског скор за читав посматрани период. факторског скор за читав посматрани период. Ово сугерише да почетно прихватање конкуренције и приватне својине слаби до 2005. године.

9. 9. Дискусија налаза у појединим сферама вредносних оријентација

У изградњу фактора другог реда, уз помоћ које смо мерили промену вредности, на трагу Инглехартове идеје о конструкцији друге димензије „традиционалне вредности наспрам секуларно-рационалне вредности“, ушли су фактори из следећих области: а) *важност различитих сфера живота* (други фактор: „важност приватне сфере“ и трећи фактор: „важност јавне сфере“); б) *оправданост понашања* (други фактор: „пермисивност“) и г) *религиозност* (први фактор: „ритуална религиозност“ и други фактор: „доктринарна религиозност“). Нису ушле димензије које детерминишу вредности варијабли релевантне за следеће области: а) важност карактеристике посла; б) брак, породица и родна равноправност; в) политички активизам; г) начин управљања и д) расподела друштвеног богатства. На који начин смо то одлучили биће речи у поглављу које следи (опширније видети поглавље 10). Сумирање налаза промене вредносних образаца у Србији биће образложено на нивоу промене: а) фреквенција, б) корелација и в) кретања факторских скорова.

У односу на *важност различитих сфера живота* (као прво анализирана област) дошли смо до следећих резултата. Најважнија сфера живота је породица; следе пријатељи, а на трећем месту је рад (посао, односно „плаћени рад“). Након тога су доколица, религија, и на последњем месту политика. У односу на уочене трендове промене фреквенција у посматраном периоду констатовали смо да доколица, пријатељи и религија добијају на важности; односно да се од 1996. до 2008. године повећава број испитаника који тврди да су доколица, пријатељи и религија важни у њиховом животу. Такође се, између 2005 и 2008. године констатује повећање важности политике.

Регистроване корелације између различитих сфера живота су генерално слабе. Корелације за укупни период се крећу у интервалу од 0,06 до 0,32. Високе корелације су измерене између: важности „породице“ и важности „пријатеља“, између важности „породице“ и важности (плаћеног) „рада“ и између важности „пријатеља“ и важности „доколице“. Корелација између „важности пријатеља“ и „важности доколице“ расте у посматраном периоду, као и неколико других корелација између сфера живота које се могу означити као *приватне*. Ово сугерише да повећање важности доколице и пријатеља конвергира и води структурисању/учвршћивању вредносног система око приватног живота испитаника.

Факторском анализом ове области издвојиле су се три основније димензије: важност „доколице“ (пријатељи и доколица), важност „приватне сфере“ (породица, рад и религија) и важност „јавне сфере“ (политика и религија). Промена ових дубљих димензија у посматраном периоду, од 1996. до 2008. године, детерминише пораст

важности пријатеља и слободног времена; важности религије; и важности политике (између 2005. и 2008. године). У факторској анализи за сваку годину појединачно, издвајају се по две основније димензије за 1996., 2005. и 2008. годину – када је вредносни систем згуснутији, али три димензије у 2001. години као показатељ једног мање кохерентног вредносног система – система који се разградио. Што се тиче појединих варијабли, занимљиво је то да је религиозност у почетној години детерминисана димензијом „приватна сфера“, али се временом померила/изместила у димензију коју смо назвали „јавна сфера“, и која осим религиозности детерминише и важност политике.

Пораст важности доколице у савременом свету и у српском друштву је добро документован. Све већи обим слободног времена отвара могућност да се локус самоостварења из сфере посла помери у сферу доколице. Једна од најутицајнијих теорија којом се објашњавају промене у релативној важности различитих сфера живота, је Инглехартова теорија модернизације (опширније видети у: Inglehart, 1977; 1997) према којој људи у постмодерним друштвима сматрају да је голи опстанак загарантован, те су вредности преживљавања у опадању у односу на вредности самоизражавања. Једна група истраживања указује на тренд да се са повећањем важности доколице смањује важност коју појединци придају послу, до те мере да Опачовски (1985) тај тренд квалификује као крај друштва заснованог на плаћеном раду. Друга група истраживања налази да, иако важност доколице расте, важност плаћеног рада, као централног механизма дистрибуције ресурса и важне сфере персоналне идентификације се не смањује (наведено према: Ђорић, 2019: 214).

Резултати наше анализе говоре у прилог овој другој групи истраживања и поткрепљују теорију сегментације, према којој су искуства у различитим сферама живота независна једна од других. Горана Ђорић је својим истраживањем²⁷⁸, које је било усмерено на анализу да ли се друштвене класе у Србији разликују по важности коју придају сфери плаћеног рада (у односу на друге сфере живота), показала да се разлике између друштвених класа које су највеће на почетку трансформације у тржишну економију, 1996. и 2001. године, до 2008. године (која у нашој као и њеној анализи означава период установљених механизма тржишне економије у Србији) губе. Губе се зато што доколица (која је на почетку периода била релативно важнија само за највише класе) постаје важна и за најниже класе, а религија (која је на почетку била важнија само за најниже класе) постаје важна и за највише класе (Ђорић, 2019: 235).

О процесу ревитализације религије у Србији нешто више биће у наставку текста. На овом месту потребно је указати на чињеницу да консензус око значаја религије и Бога за живот људи у савременом српском друштву није више тако низак као у социјалистичком периоду. Може се слободно рећи да отприлике онолико људи колико је некад било религиозно (око 10%) данас сматра да религија и Бог нису важни за живот људи (опширније у: Ђорђевић, 2009).

²⁷⁸ Које је било изведена на подацима Светског истраживања вредности (WVS – таласи за 1996, 2001. и 2005. годину) и Европског истраживања вредности (EVS – 2008. година), на подзоруку за Србију.

У односу на област *важност карактеристике посла* најчешће помињане карактеристике пожељног посла су „добра плата“, и три тзв. интринзичне карактеристике „посао којим се нешто може постићи“, „интересантан“ и „сигуран посао“. У 2008. години „посао са којим се нешто може постићи“ пада са другог на четврто место, а „сигурност радног места“ (екстринзична карактеристика) са четвртог се пење на друго. У односу на уочене трендове промене фреквенција у посматраном периоду констатујемо да расте учесталост екстринзичних карактеристика - „сигурног радног места“, „посао без великог притиска“ и „дуг годишњи одмор“, као важних карактеристике посла. Можемо закључити да расте важност екстринзичних (посао као средство) у односу на интринзичне карактеристике посла.

Карактеристике посла су међусобно добро повезане. На *нивоу анализе корелација* регистроване корелације су средње јачине, али дефинитивно бројније и јаче него између сфера живота. Број и јачина корелација се повећава у посматраном периоду и то зато што се број и јачина корелације између (с једне стране) екстринзичних карактеристика, и интринзичних карактеристика посла (са друге стране) међусобно, повећава. Дакле у почетку имамо јасније раздвајање екстринзичних и интринзичних карактеристика посла него на крају посматраног периода. Повећање броја и јачине корелација илуструје појаву кристалисања вредносног система који заједно повезује више вредности.

Факторском анализом карактеристика посла издвојиле су се две основније димензије: „интринзичне карактеристике посла“ и „екстринзичне карактеристике посла“. Највиши просечни скор на димензији која детерминише преференцу интринзичних карактеристика посла региструјемо за 1996. годину; након што у 2001. години, важност интринзичних карактеристика посла опада, у 2008. години те карактеристике опет постају важне. Највише просечне факторске скорове на димензији која детерминише преференцу екстринзичних карактеристика посла региструјемо на крају посматраног периода – 2008. године. У 2001. се мења структура и број екстрахованих фактора (чак четири), уз смањење процента објашњене варијансе. Налаз за 2001. годину сугерише поприличну конфузију у погледу пожељности појединих карактеристика посла.

Далеко најутицајнија теорија којом се објашњавају промене у релативној важности посла и осталих сфера живота, као и промене у индивидуалним преференцама посебних карактеристика посла је Инглехартова теорија модернизације (Inglehart, 1977; 1997). Према овој теорији, људи у постмодерним друштвима сматрају да је голи опстанак загарантован, те су вредности преживљавања у опадању (у случају плаћеног рада то значи да се важност екстринзичних карактеристика посла смањује) у односу на вредности самоизражавања (односно интринзичних карактеристика посла). Истраживачи важности посла и његових посебних карактеристика ово преводе на хипотезу о оскудици, према којој су: „материјалистичке вредности важније и радна етика снажнија у мање развијеним друштвима, и њихова важност опада са порастом обиља“ (Ђорић, 2019: 214–215).

Према резултатима компаративних истраживања важности карактеристика посла у европским земљама, удео појединаца који вреднују интринзична својства посла (нпр.

занимљив посао) је већи него удео појединаца који вреднују екстринзична својства посла (нпр. добра зарада). Док у односу на интринзична својства посла нема јасних разлика између европских земаља, екстринзична својства су важнија у неразвијенијим земљама, укључујући постсоцијалистичке земље Централне и Источне Европе (Ђогић, 2019: 213). Резултати истраживања промена у вредности посла у развијеним земљама, међутим, нису једнозначни, у различитим контекстима. Већина истраживања налази да нема велике промене у важности интринзичних карактеристика посла, а да важност екстринзичних карактеристика – као што су добра зарада и сигурност посла, расте²⁷⁹.

У српској социологији радним вредностима се посебно бавио Милош Бешић (опширније у : Бешић, 2014а), упоређујући Србију са земљама бивше Југославије, и земље бивше Југославије са западноевропским земљама. Подаци указују да су највише мерене вредности екстринистичке оријентације на укупном узорку земаља бивше Југославије, а најниже у Западној Европи. Када упоредимо земље бивше Југославије, резултати указују да је највиша вредност екстринистичке оријентације измерена на Косову и у Македонији а најнижа у Словенији. У Словенији измерене вредности екстринистичке оријентације ниже су од европског просека (Бешић, 2014а: 338–339). У свим земљама бивше Југославије највише се вреднују добра плата и сигурност радног места (као што смо и ми нашли само на узорку из Србије).

Што се тиче интринзичних карактеристика, Бешић налази да је интринзичка оријентација највише изражена у земаљама бивше Југославије, а најмање у Западној Европи. Међу земљама бивше Југославије, важност интринзичних карактеристика је нарочито велика на Косову и Македонији, а најмања у Хрватској. Када се све земље бивше Југославије упореде у паровима, разлике нису статистички значајне између Црне Горе и БиХ (Бешић, 2014а: 346–347).

У односу на категорије испитаника, Бешић налази да се, у Србији, 2008. године, особе различитог образовања и висине прихода не разликују у преференцама екстринзичних карактеристика посла, али особе са вишим степеном образовања и вишим приходима имају израженију интринзичку оријентацију према плаћеном раду (Бешић, 2014а).

Пораст важности екстринзичних карактеристика посла у транзиционом периоду у Србији, без опадања важности интринзичних карактеристика је већ документован предходним истраживањима (Ђогић, 2019). Промена се састоји у томе што су и за оне које су претходно вредновали само интринзичне, и екстринзичне карактеристике посла постале важне. Такву промену је најлакше објаснити утицајем процеса трансформације у тржишну привреду, који чине да су послови угрожени (све их је мање), али и чињеницом да живимо у све комерцијалнијем друштву, у коме се све купује и престижан друштвени статус се тешко може постићи без добре зараде²⁸⁰.

²⁷⁹ Примера ради, Хандел [*Handel*] и Гали [*Gallie*] са сарадницима региструју истовремени пораст важности и интринзичних и екстринзичних карактеристика посла. Једино у Норвешкој, Хауф [*Hauf*] и Кирцхнер [*Kirchner*] региструју пораст удела тзв. захтевних постмодерниста, за које су интринзичне карактеристике веома важне (Ђогић, 2019: 215).

²⁸⁰ Тако смо, рецимо, у социјализму на основу некаквог престижног, статусног посла и без добре плате могли да имамо одређене повластице и повољности (манифестоване у разним облицима: бесплатне пансионе за годишње одморе, картице за превоз, бесплатно гориво, поклоне за децу, бесплатне

У односу на област *брак, породица и родна равноправност* на нивоу анализе представљених *фреквенција* најчесталије тврдње изражавају: слагање испитаника са ставом да „и муж и жена треба да доприносе издржавању породице“; да је неопходно „присуство оба родитеља за дететов нормалан развој“; и неслагање са ставом да је „брак превазиђена институција“. Најнижи степен слагања је са тврдњама да је „Високо образовање важније за мушкарце“, да су „мушкарци бољи лидери“, и да је „посао домаћице подједнако испуњујући као и плаћен посао“. У току посматраног периода слагање са ове три последње тврдње још више опада, а расте прихватање става да је „запослена мајка исто тако добра као и мајка која не ради“. Ове промене указују на пораст прихватања жена у традиционално нетипичним улогама – које се виде много модерније, адекватније модерној организацији рада и породичних обавеза, при чему се заговара идеја да жене треба да изађу на тржиште рада; где се једнако вреднују и мушкарци и жене на различитим и на највишим друштвеним положајима. Истовремено смо констатовали да се, у односу на улогу жене као мајке, не мења ништа битно у целом посматраном периоду и да је брак – као институција још увек безбедна у Србији.

Неуједначене промене ставова према браку, породици и родним улогама резултују корелационом матрицом у којој се број и јачина корелација смањују у посматраном периоду. Ово указује на то да не можемо да говоримо о јединственом сету односа (према браку, породици и равноправности)²⁸¹; односно да се временом губи сагласност између појединих ставова који се односе на значај породице, на улогу жене и на родну равноправност у традиционално нетипичним улогама. Кохерентност целог система је доведена у питање, ако га гледамо као јединствен вредносни систем. Једина сагласност у променама ставова је регистрована код симултаног опадања слагања са ставовима „Мушкарци бољи лидери“ и „Образовање важније за мушкарце него за жене“. Наиме, жена је изашла на тржиште рада и њене компетенције и капацитети се више не доводе у питање, нити се оспоравају. Још увек високо прихватање традиционалне женске улоге као мајке, и светости брака као институције, комбинује се са разумевањем родне равноправности као равноправних капацитета мушкараца и жена у професионалној и јавној сфери.

У *факторској анализи* ове области издвојиле су се три основније димензије: „равноправност модерних родних улога“, „стабилност брака“ и „равноправност традиционалних родних улога“. Раст факторског скорa на првој димензији детерминише све веће неслагање са ставом да су мушкарци бољи лидери и да је високо образовање важније за мушкарце. Раст факторског скорa на другој димензији детерминише пораст значаја брака (његове стабилности), потпуне породице и улоге жене као мајке. Раст факторског скорa на трећој димензији детерминише јачање подршке професионалној еманципацији жена – тј. запосленој жени.

екскурзије, доступност дечијих додатака и ужине, итд.). У социјализму нам није била потребна добра плата да би имали један добар солидан животни статус. Монетарна вредност није била важна. Данас, то више не може. Данас се све купује. Опширније видеги у: Ђорић, Стојић, 2018: 199–212.

²⁸¹ Што је у складу са неким полазиштима модернизације, према којима људи могу да инсистирају на браку, а да истовремено заговарају и родну равноправност; или да пледирају за родну равноправност, али да не прихватају и алтернативне облике породице.

Резултати наше анализе који указују на коегзистирање прихватања родне равноправности у јавној сфери и породичног традиционализма, у приватној сфери, у складу су са резултатима бројних других истраживања у Србији. Када је у питању степен родног егалитаризма, измерене вредности у ех СФРЈ земљама, не одступају значајно од европског просека (Бешић, 2014а: 374). Садашња млада генерација за родитеље је имала мушкарце и жене који су социјалистички социјализовани на равноправност полова. Подршка професионалној еманципацији жена се може интерпретирати и са становишта важности „добре плате“ као пожељне карактеристике посла, односно инструменталног односа према плаћеном раду, при чему се запошљавање жена не схвата у правцу њене равноправности, већ потребе за сигурнијим и опуштенијим животом породице.

С друге стране, на просторима бивше Југославије, трендови депатријархализације и детрадиционализације у периоду социјализма губе свој замах, и у периоду транзиције се идентификују опозитни процеси ретрадиционализације и репатријархализације (Milić, 2010). Растакање социјалне државе, услед укупних транзиционих промена, условило је драматичне поремећаје у породичним односима у великом броју бивших социјалистичких земаља, док је економски слом социјализма довео до драматизације породичних и родних односа (Бешић, 2014а: 363). Укидањем заштитних механизма које је реални социјализам изградио, пре свега у функцији модернизације и родне равноправности, традиционална породица је ојачала (Blagojević, 1997)²⁸². Породица преузима улогу једног од примарних механизма супституције институционалне дисфункционалности друштва у транзицији (Tomanić, Ignjatović, 2010). Осим под утицајем економских чинилаца породица се у транзиционом периоду нашла и под утицајем ретрадиционализације, јачања религиозности и националних дискурса (Бешић, 2014а: 364). Транзиција обесхрабрује равноправно учешће жена на тржишту рада и оснажује позиве да се жене врате својим традиционалним улогама. Дакле, може се аргументовати, а за то постоји и емпиријска подршка, да су процеси у друштвима у транзицији дивергентни у односу на оне у Западној Европи²⁸³.

На генерацијској равни, породичне односе, услед тензије коју узрокује економска нестабилност, одликује напетост и тензија. Тензија се дешава примарно услед неефикасне социјализације и тенденције „продужавања адолесценције“ младих (Tomanić, Ignjatović, 2004). Налази истраживања које је спровео Милош Бешић, која су фокусирана на три кључна операционална концепта (породични традиционализам, родни егалитаризам и модели социјализације) указују да се само у случају 'породичног традиционализма' утврдила се дистинктивност најмлађе генерације у ех СФРЈ друштвеним условима, и у односу на Запад и посткомунистичке земље, али и у тој ситуацији дистинктивност је била супротстављена предикцијама (опширније у: Бешић, 2014а: 361–395). Бешић налази да је највиши степен породичног традиционализма у

²⁸² Подела на традиционалне мушке и женске улоге, на приватно и јавно, све више утиче на јачање патријархалних вредности и институционализацију мизогиније. Сексистичке и нееманципаторске праксе, објективизација, насиље – видљиво или прикривено, маргинализација и родни стереотипи су само неке од манифестација ретрадиционализације друштва.

²⁸³ Мада су, након 90-их година идентификовани регресивни трендови и у западним демократијама (Бешић, 2014а: 364).

земљама бившег социјализма, нижи степен у земљама бивше Југославије, а најнижи степен у земљама Западне Европе. Када упоредимо земље бивше Југославије, мерене вредности породичног традиционализма највише су на Косову и у Македонији, а убедљиво најниже у Словенији, где су вредности породичног традиционализма испод просека свих земаља Европе (Бешић, 2014а: 364–365).

Резултати истраживања које су спровеле Захаријевски и Гавриловић у три градска центра у Србији, Македонији и Бугарској (Zaharijevski, Gavrilović, 2010), указују на коегзистенцију премодерних, традиционалних образаца и модернистичких хтења и стремљења. На жене у Србији, и када су запослене, пада терет усклађивања породичне и професионалне улоге. Жене су те које се претежно брину о деци, одраслим болесним лицима, обављају већину послова у домаћинству и већину обавеза везаних за егзистенцију у породици (Zaharijevski, Petrović, 2014: 218). Противречност савременог родитељства које се налази у процепу између потребе за индивидуализацијом и потреба друштва за адекватном репродукцијом, уз мањкавост основних ресурса, доводи до амбивалентности између задовољства и обавезе која је инхерентна садржају родитељске улоге (Топановић, 2010: 179–180).

Слично нашим резултатима, Анђелка Милић констатује да је битна особина савремене епохе „сусрет, укрштање и истовремена присутност свих временских димензија, садашњости, прошлости и будућности у подједнакој мери. Отуда када издвајамо постмодерни тип породице у савремености онда не чинимо то у смислу да га третирамо као искључиво присутним, па чак ни преовлађујућим, већ као димензију будућности у савремености“ (Milić, 2001: 327). У балканској свакидашњици постоји микс вредносних образаца који упорно репродукују родне релације у којима је жена маргинализована, али и да се у зависности од достигнутог степена друштвеног напретка, у неким земљама Балкана препознају либералније породичне матрице (Zaharijevski, Petrović, 2009: 76). Како је за интериоризацију вредности потребан дужи временски период, сама немогућност диференцирања жељених породичних модела на модерни и традиционални указала је на постојање прелазних типова и исказаних тенденција, пре него на стабилна вредносна одређења. Аномије које нам је донела ратна прошлост и транзициона реалност Балкана још увек није превазиђена. Углавном ставови изречени у оваквим, и сличним, истраживањима говоре пре о жељама које из многих разлога још увек нису постале основа конзистентног вредносног система и из њега проистекле самоидентификације и идентификације (Zaharijevski, Gavrilović, 2010).

У односу на област *политички активизам*, у Србији је више оних које политика не интересује него оних које интересује. У односу на политичка уверења око 60% популације је лево оријентисано, осим у 2005. кад је једнак удео и лево и десно оријентисаних. Што се тиче облика политичке партиципације испитаници су најмање спремни на „заузимање зграда и фабрика“ (15% у просеку) и учешће у „штрајку“ (30% у просеку). У посматраном периоду се проценат тих испитаника не мења. Више од 50% испитаника је учествовало или би учествовало у осталим (пасивним) облицима учешћа у политици („петиција“, „бојкот“ и „демонстрација“), и њихов број са годинама расте. Можемо да закључимо да јача подршка пасивним облицима политичког активизма у односу на радикалне облике карактеристичне за класну борбу. Политички активизам

кроз уопштене протесте и демонстрације против мера власти јача али нема јасан идеолошки фокус.

На основу увида у комплетну *корелациону матрицу*, запажамо да интересовање за политику и спремност на политички активизам не корелирају са политичким уверењем. И левичари и десничари су једнако политички активни (односно неактивни). С друге стране поједини облици политичке партиципације високо корелирају међу собом. При том су веће корелације између пасивних облика политичког активизма, с једне стране, и најрадикалнијих облика политичког активизма (штрајк и заузимање фабрика и зграда) с друге стране. Интересовање за политику у већој мери корелира са пасивним облицима политичке партиципације, него са радикалнијим облицима. Све корелације расту до 2005. године (за пасивне облике партиципације) односно до 2001 (за радикалније облике партиципације за које немамо информације у 2005. години). Ово указује на успостављање кохерентног вредносног система у области политичке партиципације. Међутим, све корелације, и међу пасивним и међу активним облицима активизма и међусобно, падају од 2005. до 2008. године (чак и испод вредности за 1996. годину). Слабљење корелација изражава различиту динамику промене вредносна појединих облика политичке партиципације у овом периоду - прихватљивост петиција расте, степен прихватања бојкота и демонстрација је стабилан, а степен прихватања штрајка и заузимања фабрика опада. Шта се то догађа између 2005. и 2008. године пробаћемо да опишемо позивањем на одређене конкретне историјске догађаје који су се десили у Србији у том периоду.

Факторском анализом облика политичке партиципације издвојили смо само једну дубљу димензију коју смо назвали „политички активизам“²⁸⁴. Кретање скорова на овој димензији указује на повећање степена политичког активизма. Односно све је већи број људи који потврђују да су учествовали, или већ учествују у одређеној политичкој акцији – али као што смо видели пре свега у пасивним облицима политичког активизма.

И Бешић налази да је у оквиру свих бивших СФРЈ земаља највиши степен спремности (и/или чињења) „потписивање петиције“ али је и спремност на бојкоте, те учествовање у законским мирним демонстрацијама на високом нивоу (Бешић, 2014а: 236). Изгледа да политика у Србији није класно питање; она је просто један генерални протест и незадовољство „нечим“ (нпр. влашћу). У посматраном периоду се активно учешће у политици (раднички облици политичког активизма: штајкови, обустава рада, заузимање фабрика и зграда) не узима више као пожељан вид политичке борбе. Ово је можда вид преусмеравања политичког активизма на институције власти, а не на фабрику. Нема више индустријске демократије.

Покушавајући да пружимо објашњење за релативно низак степен интресовања за политику у Србији, проналазимо тврдње које говоре у прилог присуства високог степена интровертног понашања, окретања себи, те традиционалним вредностима

²⁸⁴ Напомињемо опаску Милоша Бешића, која се тиче одлуке о избору овог термина. Наиме, иста садржи одређене слабости будући да се под „активизмом“ може подразумевати шири спектар понашања актера. У сваком случају, инсистирамо да се овај појам разуме као операционални концепт који обухвата облике понашања које смо идентификовали као индикаторе политичког активизма (Бешић, 2014а: 238).

породичног живота, уз истовремено одбацивање вредности универзализма и залагања за више циљеве²⁸⁵. Пронађена је висока корелација између политичког активизма и конзервативних вредности оличених пре свега у конформизму и истицању личне сигурности. Већина грађана Србије разлог за протесте види у ниском стандарду, високој незапослености, радној и егзистенцијалној несигурности, те би учествовали у протестима само ако би била угрожена безбедност и егзистенција њихове породице. Такви искази и одговори испитаника, слично нашим добијеним налазима, говоре у прилог политичкој пасивности, а посебно о високом степену конформизма и истицању личне сигурности испитаника. И Захаријевска и Гавриловић указују на то да, иако је друштвени контекст јако обојен политиком, ни егзогена, нити ендогена идентификација се не издвајају као важан политички идентитет. То „бежање од политике“ може бити један од разлога што оријентације ка грађанском и европском идентитету није у првом кругу идентификационих карактеристика. Ауторке, на основу овог истраживања, претпостављају да се идентитетско упориште тражи у породици, професији, или још увек у народу и вери (Zaharijevski, Gavrilović, 2010).

У свом компаративном истраживању Милош Бешић налази да је на свим индикаторима степен интересовања за политику у земљама Западне Европе виши у односу на посткомунистичке земље²⁸⁶, али нижи у односу на ex СФРЈ земље. У оквиру земаља бивше Југославије, највиши степен интересовања за политику је на Косову, а најнижи у Црној Гори (Бешић, 2014а: 228–229).²⁸⁷ Налази о *политичком активизму*²⁸⁸ у његовом истраживању упућују на то да су све земље бивше Југославије, са изузетком Црне Горе, више политички активни у односу на европски просек. Компаративно, ниво политичког активизма највиши је у Македонији, али и на Косову је одступање од просека Европе веома изражено. Мерене вредности у Хрватској су, такође, изнад просека свих земаља Европе (Бешић, 2014а: 238).

У литератури налазимо неколико хипотеза којима се објашњава степен политичког активизма²⁸⁹. Поједина компаративна истраживања су показала да постоје

²⁸⁵ За потврду таквих налаза служи *Истраживање јавног мњења*, које су реализовали ЦеСИД и УСАИД, спроведено у периоду између 16. и 27. маја 2017. године на територији републике Србије без Косова и Метохије. Истраживање је спроведено на репрезентативном узорку од 1.000 пунолетних грађана Србије.

²⁸⁶ Скрећемо пажњу да је овај аутор „интересовање за политику“ операционално мерио кроз четири питања у истраживању: 1) прво се тиче става испитаника о томе колико је политика важна у њиховом животу; 2) друго се тиче учесталости политичке комуникације; 3) треће директно мери степен интересовања за политику, и 4) четврто мери степен у коме се политика прати у медијима (опширније у: Бешић, 2014а).

²⁸⁷ О мерењу степена и предиктора грађанске политичке културе у Европи и Србији видети: Бешић, 2016: 299–326; а о политичким и ситуационим предикторима поверења у институције у: Бешић, 2011: 119–148. О испитивањима политичких ставова, политичким партијама и глобалним друштвеним циљевима и о методолошким студијама о питањима социолошког проучавања политичких партија видети у: Шуваковић, 2000; 2004; 2011.

²⁸⁸ Напомињемо да је Бешић под овим концептом разумео спремност грађана на предузимају одређене акције како би се утицало на доносиоце одлука, укључујући и радикалније облике деловања. Операционално, пет варијабли сачињавале су овај концепт: потписати петицију, придружити се бојкотима, учествовати на законски одобреним демонстрацијама, придружити се неслужбеним штрајковима и заузети зграде или фабрике (опширније видети у: Бешић, 2014а).

²⁸⁹ На овом месту указујемо и на то да постоје и друга истраживања у којима се под овим концептом мисли на различите врсте политичког активизма, односно другачије мерене.

разлике у политичком активизму између различитих држава које корелирају позитивно са степеном демократизације друштва – што је већи степен демократизације већи је и степен политичког активизма и обрнуто (Vecchione, et al., 2015: 84–106). Имајући ово у виду и, не изненађује ни степен политичког активизма грађана Србије. Када је реч о политичком активизму, Бешић поставља експлицитно транзициону генерацијску хипотезу²⁹⁰: по којој су транзициони услови земаља бивше Југославије утицали на повећање степена политичког активизма код припадника најмлађе генерације. Кључни аргумент ове предикције јесте да су се припадници најмлађе генерације у транзиционим ex СФРЈ условима формирали под утицајем друштвених услова у којима су различити облици политичког активизма, па и ‘радикализма’, били веома изражени у друштвеном животу (национални и верски радикализам, социјални бунтови, штрајкови, итд.). Бранислав Стевановић, с друге стране, тврди да су друштвено-политичке вредности у Србији подложне флукуацији, тј. да су под утицајем непосредне политичке и економске ситуације у земљи или положаја Србије у међународној заједници. Оне су реакција на дугогодишње фрустрације и турбулентна дешавања у протекле две деценије (грађански ратови, санкције, криза суверенитета и угрожавање територијалног интегритета) као и потребе за каквом-таквом обновом вишеструко уздрманог друштвеног и политичког идентитета. Према Стевановићу, друштвено-политичке вредности у Србији нису више у тој мери под утицајем традиционализма и популистичке демагогије, што представља корак у правцу грађанског/демократског идентитета, али се не може говорити ни о потпуном превладавању ауторитарне политичке културе (опширније видети у: Стевановић, 2008а; 2008б; 2013).

У односу на област *пожељни облик управљања*, на нивоу анализе представљених *фреквенција* одговора у укупном узорку, запажамо да је најпожељнији начин владања „демократски политички систем“ и „владавина стручњака“. Нешто лошији начин владања је „снажни вођа“. Најмањи проценат испитаника је као добар начин владања означио „војну управу“. Што се тиче владавине стручњака и демократског политичког уређења нема великих промена у посматраном периоду. Међутим, у односу на снажног вођу и војну управу, региструјемо драматичан пораст присталица који овај облик владања сматрају добрим (и то тако што се њихов број повећава за војну управу скоро три пута, док је за снажног вођу више од два пута).

Стабилне корелације средње јачине региструјемо само између варијабли „Војна управа“ и „Снажни вођа“. По таласима најзанимљивији је раст корелације између „Снажни вођа“ и „Стручњаци одлучују“ и пад негативне корелације између „Снажни вођа“ и „Демократски политички систем“. Дакле, они који су демократски оријентисани и или подржавају експерску владавину, склонији су да прихвате и снажног вођу.

²⁹⁰ Подсећања ради транзициона хипотеза говори о томе да се припадници транзиционе генерације у постсоцијалистичким земљама, укључујући и бившу Југославију, разликују од својих вршњака у Западној Европи; док транзициони генерацијски ефекат представља ефекат који има транзиција на формирање погледа на свет код припадника најмлађе генерације у транзиционим условима (не мора бити у складу са предикцијама, али мора бити дистинктиван у односу на Запад) (Бешић, 2014а: 50–51).

У факторској анализи, издвојене су две димензије које смо назвали: „ауторитарна владавина“ и „демократски експерти“. Промена факторских скорова на првој димензији указује на снажење подршке ауторитарним облицима владавине. До 2001. године снажи и подршка демократско-експертском начину управљања, али у 2005. години региструјемо демократски дефицит – опадање броја присталица демократско-експертског облика владавине. У 2008. години подршка демократском начину владавине је на нивоу 1996. године.

У својој компаративној анализи, на коју смо се већ позивали, Бешић налази да је степен подршке експертско-елиитистичком типу политичког система на Западу значајно нижи у односу на посткомунистичке земље, а још нижи у односу на ех СФРЈ земље. Лидерско-поданички систем се у значајно већој мери подржава у свим земљама бившег социјализма, укључујући и бившу Југославију у односу на референтну подршку у Западној Европи. Политички систем који би почивао на војној власти има јако ниску подршку на Западу, вишу у посткомунистичким земљама, а највишу у земљама бивше Југославије (Бешић, 2014а: 255).²⁹¹ Мерећи степен демократске оријентације²⁹² Бешић је утврдио да су ех СФРЈ земље на истом нивоу као и земље Западне Европе, док је у осталим земљама постсоцијализма на значајно нижем нивоу. Упоредујући земље бивше Југославије највишу вредност демократске оријентације измерио је на Косову²⁹³, БиХ и Црној Гори, а потом следе Србија, Македонија и Хрватска, и на крају Словенија (Бешић, 2014а: 249). Бешић значајно већу подршку ауторитарним облицима политичке владавине, у поређењу са Западом, приписује посткомунистичком наслеђу у транзиционим друштвима (Бешић, 2014а).

Деценијама подаци показују широко распрострањену и упорну склоност ауторитарним вредностима у јавном мњењу. Србија је на челу источно европских земаља по вери у „чврсту руку“ као „једини и најбољи начин“ да ствари крену набоље; по вери у „енергичног и праведног вођу“, који се беспоговорно мора слушати; у то да велики лидер, чак и кад то тако не изгледа, „ради оно што је исправно“.²⁹⁴ И последња истраживања јавног мњења су показала да чак две трећине анкетираних сматра да је

²⁹¹ Напомињемо да је Бешић у три начина владавине: лидерско-поданички, експертско-елиитистички и милитаристички, у свом истраживању, изражавао заправо подршку испитаника одређеном политичком систему изражено на четворостепеној лествици у односу на то ко подржава снажног лидера, оном који почива на експертима и оном који почива на војној власти.

²⁹² Бешић је у овом истраживању демократску вредносну оријентацију операционално мерио посредством четири става за које је коришћена четворостепена лествица процене, од ‘слажем се у потпуности’, до ‘у потпуности се не слажем’. Ставови у упитнику о којима је реч су: - демократија може имати проблема, али је боља од било којег другог облика управљања; - у демократији привредни систем лоше функционише; - демократија је неодлучна и производи превише размирица; и - демократије нису добре за одржавање реда (опширније у: Бешић, 2014а).

²⁹³ Аутор свој налаз оправдава чињеницом да је у години када је рађено истраживање Косово прогласило своју независност, тако да је политички ентузијазам вероватно утицао на мерене вредности (Бешић, 2014а: 249).

²⁹⁴ Чланак „Не буди наиван, веруј вођи“! објављен на веб порталу *Политике* (24. август 2013. године) <http://www.politika.rs/sr/clanak/268008/Popularnost-teorija-zavere/Ne-budi-naivan-veruj-vodi>. Последња посета: 23. 08. 2019.

„без јаког вође сваки народ као човек без главе“²⁹⁵ (*Фридрих Еберт, Цесид и Центар за студије социјалне демократије*), а сличан проценат верује да су „послушност и поштовање ауторитета најважније врлине које деца треба да науче“²⁹⁶. У настојању да се докаже како смо, готово генима осуђени да као слепи следбеници лидера олако поверавамо своју судбину, често се наводе примери из прошлости, од Немањића па до предводника наших ослободилачких устанака са почетка 19. века: вожда Карађорђа и кнеза Милоша. Вође су из неког разлога препознаване као они који могу нацију да поведу стазом спаса. Отуда су Срби у модерној епохи повремено имали, а и сада имају „снажне лидере“, који то постају на основу објективне потребе, произашле из великих тешкоћа и са њима скопчаних народних фрустрација. Ратко Божовић сматра да Срби воле вођу зато што је код нас присутан ауторитарни менталитет. По његовим речима, сви иду за вођом јер је он њихов супер его (понашање у маниру „вежи коња где ти газда каже“). Он је истакао да Срби имају култ вође и зато што је код нас присутан поданички стил живота²⁹⁷. Истовремено, према речима социјалног психолога Боре Кузмановића, део наше балканске ауторитарности је и извесна анархоидност оличена у непоштовању закона, ако је могуће, избегавању обавеза и изигравању правила. Према његовим речима, Срби су стално склони да од својих вођа траже да им се потврђују (у чему се и огледа тај елемен(а)т анархичности код Срба који егзистира паралелно са ауторитарношћу). Отуда разочарање, по правилу, није водило стварању јаких, демократских институција, већ тражењу новог вође, што води закључку да ми немамо утемељену и широко прихваћену демократску политичку културу.

Историчар Чедомир Антић тврди да култ вође није специфичност само српског народа, али је додао да јесте карактеристика неинтегрисаних друштава, какво је Србија. Таква друштва, према његовим речима, тешко могу да изграде демократске институције, а то се дешава Србији, између осталог, зато што је прошла ратове или тешке социјалне кризе. Он је оценио да је Србија и када је обновљена демократија 1990. године имала мале шансе да добије развијене институције које би биле важније или изнад вође. Важно је истаћи да друштвене кризе и нејасне, хаотичне ситуације директно повезане са јачањем ауторитарности, доводе до такозване реактивне ауторитарности²⁹⁸. Према мишљењу Кузмановића, Србија је тренутно у озбиљној кризи, јер „ми немамо демократске и ефикасне институције“. Он указује да је 5. октобар врло значајан догађај, јер је реч о „револуцији без крви“, али истовремено, и промени која нас је увела у „транзицију менталитета“. Закључује да наша ауторитарност и није толико јака као што се можда чини. Делом је резултат хаотичне

²⁹⁵ Чланак „Срби воле вође као племена поглавице“ објављен на веб порталу *Политике* (03. фебруар 2013. године) <https://www.blic.rs/vesti/politika/srbi-vole-vode-kaao-plemena-poglavice/76xcvjg>. Последња посета: 23. 08. 2019.

²⁹⁶ Исто.

²⁹⁷ На врло сликовит начин је Божовић описао наш менталитет: „– Где је вођа, ту сви Срби трче. Све док вођа не изгуби тло под ногама. Њему је док влада красно, све док народу не буде јасно. А онда је већ касно. И то је крај, а Срби онда следе традицију и бирају новог вођу“! (Исто).

²⁹⁸ У време кад је харизма Слободана Милошевића била изразита, истраживања те 1994. године, показала су да 77% Срба прихвата тврдњу да је „без вође сваки народ као човек без главе“. Заправо, сви народи са простора бивше Југославије у то време прихватају исту тврдњу, Македонци 79%, Хрвати 73%...итд.

ситуације, делом рационалне одлуке да се иде на нешто сигурно.²⁹⁹ На појаву реактивне ауторитарности указује и Бранислав Стевановић, који амбивалентне вредносне ставова (до којих је дошао у својим истраживањима) тумачи као врсту здравог отпора на неке аспекте „демократизације“ на балкански начин (пре свега на криминалну приватизацију, на материјално и духовно осиромашење и друго), али и као некритичко саживљавање са њеним рђавим последицама. Стевановић истиче да се „уз амбиваленцију у вредносним ставовима, не може градити консолидована демократска политика, па је на Балкану данас много тога на пола пута, у прелазу – од напуштања ретроградних облика идентификације до коначног прихватања демократије и одговарајуће (цивилне) културе“ (Стевановић, Продовић, Милојковић, 2014).

Дакле, објашњења подршке ауторитарном начину владања у Србији се крећу између приписивања менталитету и/или социјализацији на ауторитарне вредности, с једне стране и реакције или рационалног одговора на турбулентна времена³⁰⁰ и низак ниво друштвене интеграције, са друге стране. Наиме, могуће је да је потреба за снажним вођом нешто што је прагматично у датим околностима. Пад демократске подршке лежи, можда, у томе што је демократски начин управљања врло неефикасан – с обзиром на то да за њега треба времена и стрпљења, а ми се налазимо у брзим транзиционим променама. Према Кузмановићевом, оптимистичном виђењу, смањивањем хаоса, уз јаке институције, смањивала би се и ауторитарност (с једне стране), а (с друге стране) јачале би демократске институције и демократска свест.

У односу на област *оправданост различитих друштвених феномена*, које смо поделили на две групе: девијантно понашање и понашање које изражава пермисивност, испитаници најчешће оправдавају „развод“, затим „намерни прекид трудноће“ (абортус) и „еутаназију“ (из друге групе понашања). Сва остала наведена понашања се одобравају у много мањем степену. Најмање се одобрава „Примање мита“. У 2005. години расте толеранција за девијантне форме понашања а пада толеранција за форме понашања које изражавају пермисивност. Најрадикалнија (најригиднија и најмање толерантна) за било који облик наведеног понашања је 2008. година (у којој се чак ни развод не одобрава више од просека скале). Генерални тренд је да, са изузетком 2005. године, одобравање обе групе наведених понашања пада.

Оправдање „Развода“, „Прекида трудноће“ и „Еутаназије“ високо корелира међусобно, али ни са једним другим наведеним обликом понашања. То значи да су ови облици понашања нешто што људи могу да прихвате или не прихвате, неvezано за то да ли подржавају остале наведене облике понашања. Такође примећујемо изразито високе корелације између различитих осталих облика понашања (група девијантних облика понашања плус хомосексуалност и самоубиство), које се крећу чак до 0,748.

По таласима у посматраном периоду, у прве две године (1996. и 2001. године), региструјемо најјаснију независност између оправдања две групе понашања. У 2005.

²⁹⁹ Чланак „Тражећи вођу“ објављен на веб порталу *Нина* (20. март 2003. године) <http://www.nin.co.rs/2003-03/20/27928.html>. Последња посета: 23. 08. 2019.

³⁰⁰ Као пример може да послужи прича да кад је Велика Британија ушла у Други светски рат онда је Винстон Леонард Спенсер Черчил постао њен премијер. Након изласка из рата, упркос његовом угледу и заслугама, становништво Британије је „вапило“ за „човеком за мирно време“; а не за неким ко је у ратно време био (читај: политички) добар лидер.

години број и јачина корелација између оправдавања свих побројаних облика понашања, укључујући и корелације између девијантног понашања и понашања које изражава пермисивност, расте. Ово изражава раст оправдања девијантног понашања уз непромењен степен оправдавања понашања које изражава пермисивност. Разлика између две врсте понашања се у овом погледу губи. У 2008. години смањује се укупан број релативно високих корелација, однос према девијантном понашању и према праву на избор нису међусобно повезани, а повезаност облика понашања унутар сваке групе је слабија него иједне претходне године. Овај тренд изражава неуједначену динамику промене вредносних оријентација у односу на оправдање две групе понашања – драматичан пад оправдања девијантних облика понашања (и хомосексуалности и самоубиства) и блажи пораст нетолеранције за понашање које изражава пермисивност.

У факторској анализи екстраховали смо две дубље димензије: „грађанска моралност“ и „пермисивност“. Промене у скоровима на овим димензијама показују да испитаници са годинама све мање оправдавају (односно никад не оправдавају) облике понашања који изражавају „егоистичку рационалност“ (тражити оно нашта немаш права; шверцовати се у јавном превозу; примање мита; проституција; али и хомосексуалност и самоубиство), али постају и мање толерантни у односу на „пермисивност“ (прекид трудноће, развод и еутаназиа).

Мало је истраживања у Србији са чијим резултатима можемо упоредити резултате наше анализе у односу на оправдавање различитих облика контроверзног понашања. Најсродније у том погледу је истраживање Милоша Бешића. Слично нашој подели на оправдавање облика девијантног понашања и понашања које изражава пермисивност, Бешић сличним ајтемима операционализује концепте *грађански морал* (наспрам моралном релативизму) и *пермисивност*³⁰¹. Овај аутор налази да се највиши степен грађанске моралности мери у ех СФРЈ земаљама, а најнижи у посткомунистичкој Европи. У оквиру ех СФРЈ узорка, највише вредности измерио је на Косову, а најниже у Хрватској (Бешић, 2014а: 103). Такође је пронађено да је Западна Европа значајно пермисивнија од свих осталих категорија земаља, а на узорку земаља бивше Југославије измерене су нешто ниже вредности у односу на остале земље бившег социјализма. Веома је изражена дискрепанца у степену пермисивности која је идентификована између Западне Европе са једне стране, и осталих посткомунистичких земаља Европе, укључујући и бившу Југославију, са друге стране (Бешић, 2014а: 112). Упоређујући мерене вредности пермисивности у оквиру узорка земаља бивше Југославије, Бешић запажа да се пермисивна понашања у највећој мери оправдавају у Словенији, док су ова понашања најмање прихватљива на Косову; при чему разлике

³⁰¹ Када је реч о грађанском моралу, Бешић говори о концепту који је операционализован ајтемима у којима се испитују ставови о томе колико је оправдано или није оправдано да се у друштву појединци понашају на начин који је у складу или у супротности са грађанским моралом (мисли се пре свега на: „Захтевати од државе бенефите на које немате право“; „Избегавати плаћање карата у јавном превозу“; „Утајити порез ако постоји та могућност“; „Примање мита на радном месту“; „Узети и возити туђи ауто из беса“; „Лагати у свом интересу“; „Плаћање на руке да би се избегао порез“ (Бешић, 2014а: 99-100); док је пермисивност концепт који је преузет из већег броја емпиријских студија вредности а у основи се тиче прихватања, односно неприхватања пермисивних образаца понашања у друштву (мисли се пре свега на: „Хомосексуалност“; „Проституција“; „Развод“; „Узимање лаких дрога“; „Удата жена – ожењен мушкарац: да имају ванбрачну аферу“; „Имати успутни секс“ (Бешић, 2014а: 108).

између осталих држава бивше Југославије нису нарочито изражене (Бешић, 2014а: 113). Проверавајући транзициону генерацијску хипотезу³⁰² Бешић налази да припадници најмлађе генерације у читавој Европи (у земљама западне демократије, источно-европским друштвима, и земљама бивше СФРЈ) у значајно мањој мери подржавају грађански морал (у нашој терминологији - оправдавају девијантно понашање), и у значајно већој мери су пермисивни (у нашој терминологији одобравају понашање које изражава пермисивност). Надаље, он налази да су млади у земљама Западне Европе 'неморалнији' од вршњака у посткомунистичкој Европи (Бешић, 2014а: 129). Упоређујући земље бивше Југославије међусобно, Бешић налази највиши степен моралног апсолутизма у Босни и Херцеговини и на Косову, за које региструје степен пермисивности који одговара најконзервативнијим земљама Европе. Највиши ниво моралног релативизма и пермисивности, у поређењу са свим осталим земљама бивше Југославије, Бешић региструје у Словенији (Бешић, 2014а: 131).

С обзиром на то да у овој тези нисмо проверавали утицај различитих чинилаца на промену вредности у појединим областима³⁰³, не можемо се директно позвати на све хипотезе (генерацијску и хипотезу животног циклуса) којима је Бешић објашњавао разлике у степену моралног релативизма и пермисивности између анализираних подузорака. Повећање моралног апсолутизма и опадање степена пермисивности који смо регистровали (у 2008. години), може се у извесној мери објаснити модернизацијском хипотезом – односно одсуством у Србији модернизацијских образаца типичних за Западну Европу (Бешић, 2014а: 128). Социјализацију генерације која се формирала 90-тих година у Србији карактерише једно ксенофобично окружење (по принципу модела „да нас цео свет мрзи“), чиме се може објаснити нетолеранција за "друге" (у случају наше анализе за хомосексуалност). Свој утицај засигурно има и процес *ретрадиционализације* (о коме ће бити речи нешто касније), који, у складу са религијским забранама, оспорава и „право“ на самоубиство. Али би се (заједно са Бешићем) могло аргументовати и то да су посебно тешки услови транзиције у Србији значајно деловали на оспоравање релативизације о томе шта је „добро“ а шта је „зло“.

Међутим, остаје да се објасни скок моралног релативизма, уз релативно висок ниво пермисивности, који смо регистровали у 2005. години. Овде је можда простор за одбрану хипотезе о деловању друштвене средине³⁰⁴, али у супротном смеру од оспоравања релативизације. Наиме, 2005. година је година у којој се кумулирају негативни ефекти транзиције – приватизације великих размера, незапосленост, сиромаштво и друштвене неједнакости, који још увек нису довољно конзистентно

³⁰² Подсећања ради транзициони генерацијски ех СФРЈ ефекат подразумева ефекат који има транзиција у земљама бивше Југославије на формирање погледа на свет код припадника најмлађе генерације у транзиционим условима (не мора бити у складу са предикцијама, али мора бити дистинктиван и у односу на Запад и у односу на остале земље бившег социјализма) ((Бешић, 2014а: 50–51).

³⁰³ С обзиром да смо то анализирали на нивоу дубљих димензија које детерминишу промене вредности на нивоу манифестних варијабли.

³⁰⁴ Подсећања ради хипотеза средине подразумева да услови друштвене средине обликују вредносне оријентације у некој земљи или категорији земаља, (не)оспоравајући генерацијске разлике (Бешић, 2014а: 50–51).

лигитимисани у друштву, те је могуће да овакви услови погодују јачању моралног суда да је све дозвољено.

Степен *религиозности* смо испитивали преко групе варијабли које мере: присуство верским обредима; личну перцепцију сопствене религиозности и вере Бога, и веровање у живот после смрти (загробни живот), пакао и рај. На нивоу анализе *фреквенција* одговора у укупном узорку, у периоду од 1996. до 2008. године констатовали смо јасне разлике у учесталости декларативне религиозности (око три четвртине испитаника, у просеку), упражњавања религијских обреда (око једне петине испитаника, у просеку, су регуларни ритуални верници) и вере у религијску доктрину (око једне четвртине испитаника, у просеку). Констатовали смо јасан тренд који говори о томе да српско друштво постаје све религиозније, на свим мереним индикаторима.

На почетку анализираниог периода већина индикатора религиозности високо корелира међусобно. Уочавамо четири групе корелација: 1 – Веома јаке корелације између индикатора „Да ли верујете у Бога“, „Да ли сте религиозни“, „Колико је бог важан...“ и „Бог пружа утеху и наду“. 2 – Веома јаке корелације између индикатора доктринарне религиозности - „Да ли верујете у рај“, „Да ли верујете у пакао“ и „Да ли верујете у загробни живот“. 3 – Средње јаке корелације индикатора ритуалне религиозности са првом групом индикатора, и нешто слабије са другом групом индикатора. 4 – Средње јаке и слабе корелације између групе индикатора религиозности.³⁰⁵ Корелације између горе описане прве групе индикатора религиозности су веома јаке у читавом посматраном периоду, мада се са годинама смањују. Јаке корелације у групи индикатора доктринарне религиозности су стабилне у читавом посматраном периоду. Корелације индикатора ритуалне религиозности са првом групом индикатора (јаке и средње јаке) и индикаторима доктринарне религиозности (средње и слабе) слабе од почетка до краја посматраног периода. Средње јаке и слабе корелације између различитих група индикатора религиозности исто тако слабе од почетка до краја посматраног периода. Овакве промене у коефицијентима корелације сугеришу да се вера у Бога раздваја од присуства обредима. Истовремено се та форма религиозности као веровање у Бога (који пружа утеху и наду), диференцира од веровања у религијску доктрину. Од високих корелација свега са свим, на почетку посматраног периода, до краја посматраног периода се индивидуализована религиозност раздваја од ритуалне и доктринарне, а слабе везе између ритуалне и доктринарне религиозности слабе још више. Дакле, наш налаз на нивоу фреквенција је да је све више религиозних људи у Србији. Налаз на нивоу корелација између различитих индикатора религиозности указује на то да се религиозност као јединствена вредносна оријентација разлаже на различите врсте религиозности које не морају да буду повезане међусобно.

У *факторској анализи* смо издвојили две дубље димензије које смо назвали: „ритуална религиозност“ и „доктринарна религиозност“. С обзиром на кодирање

³⁰⁵ Напомињемо да су негативне корелације присутне због тога што су одговори на сва питања кодирани тако да мања вредност изражава већу религиозност. Осим за питање: „Колико је Бог важан у вашем животу“ где мања вредност изражава мању религиозност. Негативне корелације, дакле, изражавају сагласност у великој или малој религиозности.

варијабли чије вредности детерминишу, кретање факторских скорова на обе димензије указује на то да обе врсте религиозности јачају, односно, да испитаници чешће похађају верске обреде, религиознији су, Бог им је све важнији у животу, и све већем броју испитаника вера пружа утеху и наду, али и да у све већем броју верују у загробни живот, рај и пакао.

Разматрање проблема ревитализације религије на ех-југоловенском простору мора узети у обзир неколико фактора. На првом месту је процес секуларизације југословенског друштва који отпочиње 50-тих година а сам врхунац достиже крајем 70-тих. Експанзивна и екстензивна политика атеизације становништва у овом периоду је имала и свој резултат у виду највишег процента атеиста и малог броја верника (Pantić, 1974).³⁰⁶ Тренд смањивања броја религиозних се прекида структуралном променом огледаном у краху комунизма у глобалним размерама који је погодио и сам простор бивше Југославије. Делегитимација комунистичке идеологије је уједно значила и ослобођење религијског елемента, који уз консолидацију религијских институција доноси и значајно већу религијску слободу изражавања и делања (Krstić, i dr., 2016: 210–211).³⁰⁷ Истраживања показују да је постотак људи који одлазе у цркву у Србији три пута већи у односу на средину 1980-тих, а слична је ситуација и са другим обредима (каква је нпр. молитва, како за време обреда у цркви тако и изван храма). Једно од објашњења овакве ревитализације религијске праксе указује на тзв. скривене вернике, који у социјализму из страха нису најчешће смели јавно да износе и документују своју верничку позицију, а коју сада слободно исказују – не само вербално него и религијским понашањем (Blagojević, 2008a, 2008b; Blagojević, 2009: 97–116). Али истраживања указују и на промене религиозности међу младима у бившој Југославији, где је 1974. године на једног религиозног долазило шест нерелигиозних, док је нешто више од десет година касније на једног религиозног било двоје нерелигиозних (Blagojević, 2009).

Скорашња истраживања феномена десекуларизације и ревитализације уводе вишедимензионални приступ, чиме се показује да појаве нису нити једносмерне нити кохерентне, те да је уз констатовани раст конвенционалних елемената религиозности, као што су декларисана вера или поверење према религијској институцији, присутна и половична оданост догматским поставкама, раскорак између веровања и праксе и партикуларно прихватање моралних норми цркве (Blagojević, 2012; Krstić, i dr., 2016: 211).

Један од најугледнијих аналитичара у области религиозности, Драгољуб Ђорђевић, сматра да иако је веровање у Бога, као најопштији израз нечије религиозности и најчешће коришћен индикатор религиозности становништва, код Срба

³⁰⁶ Према неким ауторима истраживања религиозности у том период нису била методолошки софистицирана, што значи да се религиозност није обухватала у свој својој комплексности, већ се претежно кретала око линије конфесионалне самоидентификације (Krstić, Nedeljković, Gavrilović, 2016: 210).

³⁰⁷ Неки аутори, међутим, сматрају да је овај потенцијал за развој религијског плурализма прекинут ратним 90-тим, у ком контексту процес ревитализације добио форму црквене реагрегације и конфесионалне хомогенизације, ретрадиционализације и мобилизације верника на националној основи, и инструментализован у јавном дискурсу (Krstić, i dr., 2016: 210–211).

многоструко порасло од 1980-тих, ситуација је другачија када се у обзир узму и други показатељи религиозне свести становника, као што су веровање у загробни живот, рај и пакао. Наводећи емпиријске податке о изузетно раширеним традиционалним обредима православља (крштавање деце, слављење верских празника, црквени упокојника), аутор проналази онај скуп индикатора који најбоље одсликава тип религиозности и тип верника на домаћем, православно доминантном конфесионалном простору. Преовлађујући тип верника у Србији, према Ђорђевићу, је 'верник четири обреда'. Реч је о традиционалном, ритуалном типу који је крштен (и крштава своје потомке), венчан у цркви, слави славу (евентуално Божић и Ускрс, на селу обавезно и литије) и сахраниће се уз опело. Ђорђевић сматра да је код Срба на делу дисолуција религијске свести: они не верују у битне саставнице учења православног хришћанства, само се вероисповедно препознају, декларативно су религиозни и уопштено верују у Бога. Према Ђорђевићу, „танак“ је слој црквених верника, па нема ни говора о томе да православни верници поштују налог вере и свога религијског вођства о правилном религиозном понашању, које захтева редовност у вршењу обреда. Код Срба је на делу криза религијског понашања и удруживања: они не прелазе често храмовни праг, не учествују редовно у литургији, не посте нити се моле. Синтагму Г. Дејви 'believing without belonging' Ђорђевић преокреће у формулацију 'традиционално припадање без веровања'. Према њему, Срби су на почетку 21. века религиозни на начин "традиционалног припадања без веровања" (Ђорђевић, 2009: 57–64).

Упоређујући чиниоце религиозности у Западној Европи, посткомунистичким државама и државама бивше СФРЈ, Бешић налази да су грађани Косова, Босне и Херцеговине, и затим Македоније, религиознији од грађана свих осталих држава СФРЈ. Најниже вредности религиозности измерене су у Словенији, чак ниже него просек свих земаља Европе. Овај аутор је религиозност мерио преко индикатора *религијског веровања, персонализоване религиозности и поверења у цркву/конфесију*. Србија је занимљива зато што постоји дискрепанца у релативно високим мереним вредностима *персонализоване религиозности* и компаративно нижим вредностима *поверења у цркву/конфесију*, и нарочито степену *религијског веровања*³⁰⁸. У овоме су резултати Бешићеве и наше анализе слични, и поткрепљују Ђорђевићеву анализу о растакању религијске свести међу Србима. У Хрватској је став према цркви/конфесији нешто испод европског просека, али је степен религијског веровања и персонализоване религиозности на вишем нивоу (видети: Бешић, 2014а).

У односу на област **однос према карактеристикама тржишне економије** – конкуренција је несумњиво најприхваћенија карактеристика тржишне економије у свим

³⁰⁸ *Религијско веровање* је мерио тако што су испитаници одговарали да ли верују или не верују у Бога, у живот после смрти, у пакао, рај и грех (као наша „доктринарна религиозност“) (Бешић, 2014а: 60-61); став према *религијској конфесији*, тачније цркви мерио је ставом према цркви кроз двовалентно изражавање става о томе да ли црква даје или не даје одговоре на морална питања, породичне проблеме, духовне потребе и социјалне проблеме (Бешић, 2014а: 70-71); и *персонализована религиозност* мерио је провером веровања у неку врсту духа/животне силе, те слагање са тврдњом да се веза са божанским успоставља на сопствени начин; али и заинтересованост за свето/натприродно, и налажење утехе у вери, те да се испитаници моле и/или медитирају (Бешић, 2014а: 80); која је по неким мереним ајтемима слична нашој првој димензији „ритуална религиозност“.

посматраним годинама. Степен прихватања приватног власништва је нижи него степен прихватања конкуренције, али је виши него теоријска средња вредност на скали, у свим посматраним годинама осим у 2008. години. Након скока у 2001. години, подршка приватном власништву опада, тако да су просечне вредности за 2005. и 2008. годину ближе ставу да треба повећати удео државне својине у привреди и осталим делатностима. Најмање прихваћена карактеристика тржишне економије у свим посматраним годинама (осим последње – 2008. године) је повлачење државе из сфере дистрибуције економских ресурса, (односно прихватање индивидуалне одговорности за сопствену добробит). То значи да су вредности на скали у свим годинама пре 2008. године ближе ставу да држава треба да преузме већу одговорност за то да свако буде збринут. Степен прихватања индивидуалне одговорности за сопствену добробит, као другог екстрема на истој скали, расте у свакој наредној години након 1996. године, али је тек у 2008. години виши од теоријске средине скале. У 1996. години нема велике подршке неједнакости у зарадама. До 2005. године та подршка расте, али већ у 2008. години опет пада, тако да је те године (2008) најмање прихваћена карактеристика (последница) тржишне економије – неједнакост прихода.

Корелације између прихватања карактеристика тржишне економије су веома ниске, сугеришући неконзистентност вредносне оријентације на тржишну економију. Вредна помена је само повезаност између варијабле „Индивидуална иницијатива“ и „Неједнакост прихода“. Нешто значајнију повезаност свих обележја међусобно региструјемо само у 2001. години. *Факторском анализом* (1996–2008) издвојили смо две дубље димензије тржишне економије које смо назвали: „меритократија“ (прихватање индивидуалне иницијативе и неједнакости прихода) и „конкуренција“ (прихватање приватне својине и конкуренције). Вредност два издвојена фактора, се систематски мења. Прихватање ове две димензије има неуједначену динамику у Србији. Почетни отпор „меритократији“ у 1996. години се топи до 2005. године. Почетно прихватање конкуренције и приватне својине у 1996. години слаби до 2005. године. Када се исте варијабле факторизују за сваку годину појединачно, екстрахују се по два фактора за 1996, 2005. и 2008. годину, док се у 2001. години издваја само један фактор. То практично значи да се једино у овој години успоставља вредносна конзистенција између различитих карактеристика тржишне економије.

У Србији се овом тематиком посебно бавили Лазих и Цвејић (опширније видети у: Lazić, Cvejić, 2004, 2007, 2011; Lazić, 2011b; Lazić, Pešić, 2013; Pešić, 2014). Аутори се у поменутих анализама баве променама (односно стабилношћу) вредности редистрибутивног етатизма наспрам вредности тржишног либерализма међу друштвеним класама у Србији, у процесу постсоцијалистичке трансформације. Њихова основна теза је да је развој тржишне економије у Србији битно успорен због одсуства вредносног консензуса око прихватања тржишног либерализма чак и унутар владајуће класе. У нешто другачијем концептуалном оквиру и користећи исти сет индикатора као и ми у овој тези, Горана Ђорић тврди да је тешко измерити степен прихватања тржишне економије у Србији на мери која супротставља економски либерализам редистрибутивном етатизму. Највећи број испитаника не прихвата безрезервно ни једну ни другу опцију (опширније у: Ђогић, 2018). У својој анализи она препознаје различите

типове тржишне економије и тврди да су они у мањој или већој мери прихваћени међу различитим класама у Србији. С обзиром на то да је користила исте индикаторе, као и ми установљава различиту динамику прихватања обележја тржишне економије. Најраније су прихваћени конкуренција и приватна својина као доминантни облик власништва, а тек касније, и у мањој мери, неједнакост у расподели прихода и индивидуална одговорност за сопствену добробит. Ћорић такву динамику објашњава реакцијом на процесе етаблирања тржишне економије у Србији. Година 1996. је описана као година у којој нема праве системске трансформације у правцу тржишне економије, иако су социјалистички механизми организације економије расточени. Почетна стихијска приватизација актерима доноси само добро, а остатак друштва још увек не осећа на својој кожи последице приватизације (отуда позитиван однос према приватизацији и конкуренцији). С друге стране, социјалистичка идеологија једнакости, сигурности и солидарности још увек је неупитна, и њено напуштање се не доводи у везу са променама начина организације економије. У 2001. години идеологија економског либерализма која легитимише нови режим прожима јавно мњење, те се либералније карактеристике тржишне економије (индивидуално постигнуће и неједнакост прихода) прихватају у већем степену, а подршка приватној својини и конкуренцији не опада, јер и даље нема приватизације великих размера која би погодила већину грађана. Према Ћорић, тек 2005. година носи промене које, као директне последице конститутивних карактеристика тржишне економије, већина грађана може да осети на сопственој кожи. Као и ми, и она региструје да опада подршка приватној својини и конкуренцији, али је став да се сопствена добробит може остварити само сопственим снагама и да је тако створена неједнакост у расподели оправдана, све прихватљивији. У анализираном периоду, 2008. означава највећи степен етаблиране функционалне тржишне економије, кад припадници различитих друштвених класа у Србији могу да формирају јасне ставове о сопственом положају у промењеним околностима економске репродукције. (Ђогић, 2018: 631–632).

И Бешић се, у својој исцрпној анализи вредносних оријентација у Србији у компаративној перспективи, бави вредностим тржишне економије³⁰⁹. Бешићеви

³⁰⁹ Наиме Бешић је овим вредностима приступио помоћу три вредносне димензије: а) *социјал-демократску наспрам либералној оријентацији* коју је операционализовао посредством четири ајтема: • подржавање државног власништва наспрам подршци приватног власништва над предузећима; • инсистирање да држава треба да води рачуна да сви добију колико им је потребно наспрам инсистирања да је то одговорност појединца; • противљење слободној конкуренцији наспрам подршке слободној конкуренцији; • инсистирање на већем степену контроле над предузећима од стране државе наспрам давања слободе предузећима (Бешић, 2014а: 298), која је иста нашој; б) прву димензију егалитаризма мерио је експлицитним питањем које супротставља идеју једнакости и идеју слободе. За мерење *егалитарне оријентације* користио је два посебна питања: • Сматрам да су слобода и једнакост важни. Али, ако би требало да бирам једну или другу, сматрао/ла бих личну слободу важнијом. Дакле, сматрам да свако треба живи у слободи и да се развија без препрека; и • Подразумева се да су слобода и једнакост важни. Но, када би требало да бирам између њих, сматрао/ла бих једнакост важнијом. Дакле, сматрам да нико не треба буде друштвено запостављен и да разлике између социјалних слојева не треба да буду тако велике (Бешић, 2014а: 307); и в) *егалитаризам* у другом облику операционално је мерио само једним, али веома дистинктивним питањем у упитнику које се односи на експлицитан став о разликама у приходима: • Треба повећати разлике у платама како би се подстакло залагање појединаца; • Треба смањити разлике у платама како би сви имали једнако (Бешић, 2014а: 314), која одговара нашим ајтемима.

результати се односе на 2008. годину – последњу годину у периоду који смо ми анализирали. Он констатује да је посткомунистичка Европа мање либерално а више социјалдемократски оријентисана у односу на земаље Западне Европе. Разлике између бивше Југославије и осталих земаља бившег реалног социјализма нису наглашене. У свакој бившој СФРЈ јединици најнижа подршка социјалдемократској оријентацији је у ставу да је „такмичење штетно“, односно, вредности су ближе ставу да је „такмичење добро“ за друштво. Све остале мерене вредности у земљама бивше Југославије „ближе“ су полу левичарске, него либералне економске оријентације. Притом је међу земљама бивше Југославије, најнижа вредност либералне оријентације забележена у Црној Гори, а највиша у Словенији, земљи која се сматра једном од најефикаснијих постсоцијалистичких економија у читавој Европи (Бешић, 2014а: 297–298). Међу групама земаља које су предмет Бешићеве анализе највише вредности егалитаризма су измерене у земљама бивше Југославије, а најниже у посткомунистичкој Европи³¹⁰. У Македонија и Црној Гори је степен мереног егалитаризма нижи од европског просека. Све остале земље бивше Југославије у значајно већој мери подржавају једнаку дистрибуцију прихода, а Словенија је најегалитарније оријентисана земља бивше Југославије, и у највећој мери одступа од европског просека (Бешић, 2014а: 312–313).

*

* *

Према досадашњим резултатима грађани Србије се могу описати као људи који:

- све више вреднују спољашње карактеристике посла (високо је дакле вредновање инструменталне функције посла);
- на изванредан начин су врло традиционални (институционално брак је стабилан; жена је превасходно мајка), али све више заговарају и равноправност полова у јавној сфери;
- не подржавају класну борбу, а прихватају политички активизам у сфери генералних протеста против власти (реч је о људима који неће протестовати против неправде у фабрици, али ће протестовати против власти);
- у већини су за демократски облик владавине, али временом снажи и подршка ауторитарним облицима владавине;
- дају већу подршку базичним карактеристикама тржишне економије (приватној својини и конкуренцији), а мању преузимању индивидуалне самоиницијативе; иако се у посматраном периоду подршка приватној својини и конкуренцији смањује, а све више се прихвата индивидуално постигнуће и повлачење државе из сфере редистрибуције прихода;
- дају важност доколици, укључујући и дружење са пријатељима;

³¹⁰ Бешић приписује разлике у односу према идеологији егалитаризма које постоје између земаља бивше Југославије и осталих земаља постсоцијализма у данашњем времену, економским разликама између система који је постојао у бившој Југославији и оног у осталим земљама реалног социјализма, које су са своје стране условиле виши економски стандард у бившој Југославији (Бешић, 2014а: 295).

- постају све религиознији у различитим аспектима мерено на различитим димензијама; при чему се цела популација дели на оне који верују, пре свега, у загробни живот, пакао и рај, и оне којима је Бог утеха, наду и генерално им је важан у животу;
- са годинама постају мање толерантнији на морално упитна понашања, али и ригиднији на понашања која изражавају пермисивност.

10. ПРОМЕНА ВРЕДНОСТИ МЕРЕНА ФАКТОРСКИМ СКОРОВИМА НА ДИМЕНЗИЈАМА ДРУГОГ РЕДА

10. 1. Проналажење димензија које објашњавају факторе по областима

Промене које смо на нивоу појединачних варијабли уочили не морају нужно да буду релевантне за промену општијих вредносних оријентација. Када тражимо промене вредносних оријентација оно што је важно јесу *корелације између појединачних варијабли*. Факторизацијом варијабли по областима добили смо 17 фактора првог реда.

Анализа промена вредности на овакав начин нас је довела до алтернативног начина изградње и проналажења димензија на трагу оригиналне Инглехартове димензије *традиционалне вредности* наспрам *секуларно-рационалних вредности*. Ми ту промену сада меримо на факторским димензијама другог реда, добијених на основу факторске анализе вредносних димензија које смо издвојили у појединим областима живота. А све у циљу да пробамо да добијемо једну мало једноставнију слику промена у Србији у периоду од 1996. до 2008. године.

На почетку поглавља 9 указали смо на то да након *конфирматорне факторске анализе* оригиналних Инглехартових индикатора вредности нисмо успели да издвојимо димензију *традиционалне вредности* наспрам *секуларно-рационалних вредности*, већ нам је анализа понудила неколико фактора. Да бисмо издвојили дубље вредносне димензије наставили смо са *експлоративном факторском анализом*. Најпре је рађена факторизација вредности у одређеним областима. Издвојене су димензије које дају чистију факторску структуру – задржавајући их као *факторе првог реда* (о чијој анализи је било речи, и који су јасно објашњени и описани за сваку посматрану област). Издвојени фактори су накнадно факторизовани, и тако су издвојене две дубље вредносне димензије – *фактори другог реда*. Анализа промена вредносних оријентација у Србији биће настављена на овим двама димензијама.

Факторским анализама појединих вредносних ставова у осам посебних области живота, издвојили смо 17 дубљих вредносних димензија (видети графикон 19).

Графикон 19: Екстраховани фактори из сваке области који су ушли у анализу

Издвојени фактори су ушли у даљу анализу на основу које су издвојене дубље димензије другог реда. Одабран је изванредан број фактора који најбоље корелирају међусобно. У табели која следи представљена је корелациона матрица између фактора првог реда који су остали у анализи након што смо елиминисали оне који не корелирају са другима, као и оне чији коефицијенти корелације су мањи од 0,1. Од укупно 17 фактора првог реда у даљу анализу је ушло 5 (видети графикон 20). Њихове међусобне корелације су приказане у табели 63.

Табела 63: Корелација међу различитим издвојеним факторима првог реда*

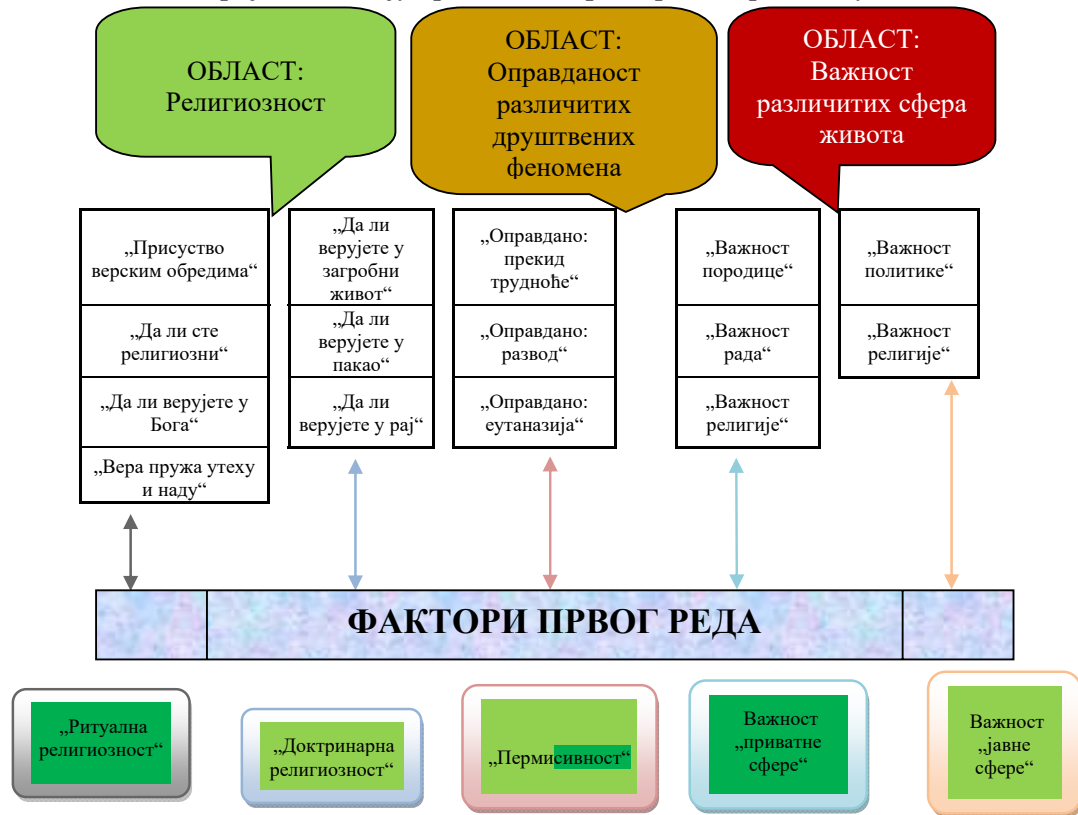
	Факторски скор <i>Ритуална религиозност</i>	Факторски скор <i>Доктринарна религиозност</i>	Факторски скор <i>Пермисивност</i>	Факторски скор <i>Приватна сфера</i>	Факторски скор <i>Јавна сфера</i>
Факторски скор <i>Ритуална религиозност</i>					
Факторски скор <i>Доктринарна религиозност</i>	-,407**				
Факторски скор <i>Пермисивност</i>	,226**				
Факторски скор <i>Приватна сфера</i>	,356**		,119**		
Факторски скор <i>Јавна сфера</i>	,183**			,147**	

* У корелационој матрици су приказане само статистички значајне корелације

** Све приказане корелације су статистички значајне на нивоу $p < 0.01$.

Издвојени су фактори важност „приватне сфере“ и важност „јавне сфере“ из области која мери важност појединих сфера живота за испитанике; фактор „пермисивност“ из области која мери оправданост одређеног начина понашања и фактори „ритуална религиозност“ и „доктринарна религиозност“ из области која се тиче питања о религиозности. Констатујемо да су корелације јако ниске. Најизраженија је корелација између фактора првог реда које смо назвали *ритуална и доктринарна религиозност*. Нешто мања корелација је између *ритуалне религиозности* и *важности приватне сфере* (која износи 0,356). Промене факторских скорова на овим димензијама указују на промене које су се десиле, али не нужно синхронизовано, не уливају се у комплетну промену вредносних оријентација које смо регистровали у даљој анализи. У факторску анализу за екстраховање фактора другог реда ушло је 5 фактора првог реда. На овом месту ћемо се још једном подсетити на то како смо добили факторе другог реда, односно које они факторе првог реда детерминишу, а ти фактори првог реда којим су варијаблама детерминисани (видети табелу 64).

Табела 64: Шема формирања друге димензије са варијаблама чију вредност ти фактори детерминишу³¹¹

Тако добијени фактори представљају вредносну оријентацију која се променила (и коју ћемо надање објашњавати). Посебно је потребно напоменути да смо факторе првог реда изабрали на основу два критеријума (један теоријско-методолошки и један практичан):

1) Корелације преко 0,2 са неким од осталих фактора првог реда;

2) Постоје подаци о свим варијаблама из којих је екстрахован фактор првог реда, тако да је могуће израчунати факторске скорове за све посматране године.

Наведених 5 фактора, који указују на неку вредносну оријентацију дубље структуре, на неки систем вредности, урадили смо факторизацију. У факторској анализи фактора првог реда екстраховали смо два супер фактора (фактора другог реда). Следи табела факторског пуњења два екстрахована супер фактора (видети табелу 65).

³¹¹ Факторе смо првог реда рескалирали, тако што сам их претворили у ординалне варијабле. Читав распон варијансе подељен је у седам једнаких интервала од минимума до максимума тако да код свих варијабли средина има вредност 4, минимум је 1 а максимум 7. Тако рескалиране факторе наново смо факторизовали и добили (поново) два фактора другог реда (или суперфактора, како смо их назвали). У прилогу тезе 13 дат је шематски приказ који јасно издваја два добијена супер фактора, са детаљним информацијама о: факторима из којих су изведени, са нагласком фактора који их пуне и вредностима коефицијената (Component Matrix и Component Score Coefficient Matrix).

Табела 65: Факторска пуњења два издвојена супер фактора за читав посматрани период

	Компонента	
	1	2
Фактор првог реда Важност <i>приватне сфере</i>	,711	-,014
Фактор првог реда <i>Ритуална религиозност</i>	,812	,055
Фактор првог реда <i>Пермисивност</i>	,467	,367
Фактор првог реда Важност <i>јавне сфере</i>	,216	,573
Фактор првог реда <i>Доктринарна религиозност</i>	-,145	,830
% објашњене варијансе	29%	23%

* Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.

* Метод ротације: Varimax with Kaiser Normalization.

Први фактор другог реда детерминише вредности фактора првог реда: „Ритуална религиозност“ (0,812), Важност „приватне сфере“ (0,711) и „Пермисивност“ (0,467). Други фактор другог реда детерминише вредности фактора првог реда: „Доктринарна религиозност“ (0,830), Важност „јавне сфере“ (0,573) и „Пермисивност“ (0,367). Први фактор смо назвали *Традиционализам*, други фактор смо назвали *Фундаментализам*³¹². Напомињемо да смо свесни да се неке од наших димензија у литератури већ мере на један познат начин у појединим истраживањима. У нашој анализи ми ове факторе тако зовемо не зато што су мерени унапред одређеним ајтемима, већ користимо само ова имена. Ово су, дакле, само имена, а не димензије како су уобичајно мерене у неким другим истраживањима.

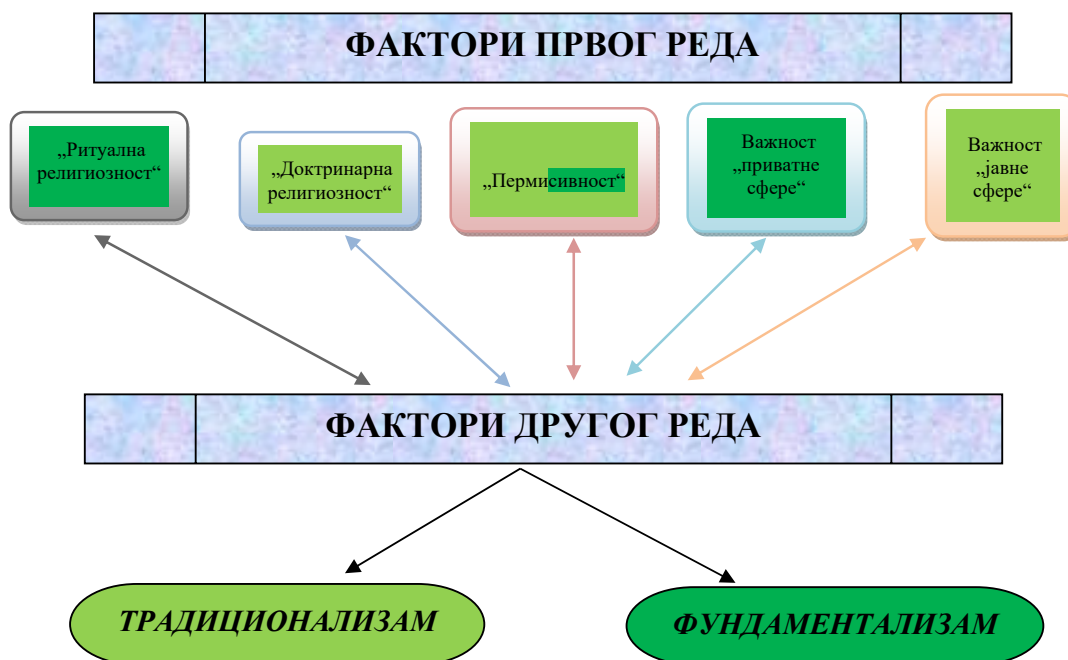
Ова два фактора заједно објашњавају 52% укупне варијансе. При томе, *традиционализам* објашњава 31%, док *фундаментализам* објашњава нешто око 21% варијансе³¹³. Факторизацијом фактора првог реда добијена је димензија другог реда, односно два супер фактора – тзв. факторе другог реда (напомена: и тиме дошли до Инглехартове друге димензије). Тако смо уместо једне димензије – *традиционалне вредности-секуларно-рационалне вредности*, коју истиче Инглехарт, ми добили две³¹⁴. Два добијена фактора другог реда су: 1) фактор *Традиционализам* и 2) фактор *Фундаментализам* (видети табелу 64).

³¹² Показало се да је рецимо први супер фактор (фактор *Традиционализам*) у нешто већој корелацији са присуством верским обредима (у дубљој анализи), него други супер фактор.

³¹³ У прилогу тезе бр. 14 (у табели 18) дат је приказ два екстрахована фактора укупног објашњења варијансе за свако питање понаособ (пре, и након, ротације).

³¹⁴ Оваквом анализом – факторизовања фактора првог реда, и добијања два фактора другог, коначно смо дошли до друге Инглехартове димензије (додуше у Србији допуњене)! Уместо једне димензије (традиционално-рационално) ми смо добили две димензије. Једна димензија је везана за *традиционализам*, а друга за *фундаментализам*. Наглашавамо да је конструисана димензија изразито слаба, и да се тек назире. Али је то димензија, коју смо на прагу Инглехартових налаза, једино могли да добијемо, уз податке које поседујемо. Њен главни ток пропраћен је многим расипањем, шетањем и присуством многих других струја. Ипак, њен проналазак је једино вредан налаз који се може издвојити.

Табела 64: Шема формирања друге две димензије – два супер фактора

Добијена два фактора су потпуно независна, немају корелација између њих, и гледају на различите и одвојене димензије. Управо због тога, наша факторизација показала нам је некакву другачију слику, која је у складу са гомилом других налаза да религиозност не мора нужно да буде повезана са традиционализмом. Наиме, да постоје модерне форме религиозности, о чему ће бити више речи у наставку.

Ради лакше интерпретације промена вредности у Србији, правца у коме се промена скорa интерпретира с обзиром на промену факторских скорова и вредности варијабли, у табелама које следе приказујемо како ћемо интерпретирати промену вредности и промену скорова, с обзиром на начин на који су варијабле оригинално кодиране у упитнику (видети табеле 67 и 68).

Табела 67: Структура и интерпретација скорова супер фактора – Традиционализам

ПРВИ СУПЕР ФАКТОР ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ			
ФАКТОР (Првог реда) РИТУАЛНА РЕЛИГИОЗНОСТ			
Факторско пуњење		Коефицијент факторског скорa	
0,812		0,568	
ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ	ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ	
1. <i>Присутство верским обредима</i>	Виши скор	Већа религиозност	
2. <i>Да ли сте религиозни</i>	Виши скор	Већа религиозност	
3. <i>Да ли верујете у бога</i>	Виши скор	Већа религиозност	
4. <i>Вера пружа утеху и наду</i>	Виши скор	Већа религиозност	
ФАКТОР (Првог реда) ВАЖНОСТ ПРИВАТНЕ СФЕРЕ			
Факторско пуњење		Коефицијент факторског скорa	
0,711		0,505	

ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ		ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ
1.	<i>Важност породице</i>	Виши скор	Област више важна
2.	<i>Важност рада</i>	Виши скор	Област више важна
3.	<i>Важност религије</i>	Виши скор	Област више важна
ФАКТОР (Првог реда) ПЕРМИСИВНОСТ			
		Факторско пуњење	Коефицијент факторског скорa
		0,467	0,284
ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ		ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ
1.	<i>Оправдање развода</i>	Виши скор	Мање оправдање
2.	<i>Оправдање прекида трудноће</i>	Виши скор	Мање оправдање
3.	<i>Оправдање еутаназије</i>	Виши скор	Мање оправдање

Виши скорови на овом фактору описују испитанике који су религиозни, придају већој важности приватној сфери (породици, раду и религији) и мање оправдавају понашања која изражавају пермисивност (развод, абортус и еутаназију). Дакле:

Виши скорови на овом фактору описују испитанике који:

- су религиозни (већу важност придају религији; присуству верским обредима, већи је степен религиозности, и већа је вера у Бога);
- важна им је приватна сфера;
- су склонији неоправдању либералнијег понашања односно неподржавају пермисивност (неоправдавају развод, абортус и еутаназију).

Табела 68: Факторски скорови другог супер фактора – *Фундаментализам*

ДРУГИ СУПЕР ФАКТОР ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ			
ФАКТОР (Првог реда) ВАЖНОСТ ЈАВНЕ СФЕРЕ			
		Факторско пуњење	Коефицијент факторског скорa
		0,573	0,482
ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ		ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ
1.	<i>Важност политике</i>	Виши скор	Област више важна
2.	<i>Важност религије</i>	Виши скор	Област више важна
ФАКТОР (Првог реда) ДОКТРИНАРНА РЕЛИГИОЗНОСТ			
		Факторско пуњење	Коефицијент факторског скорa
		0,83	0,756
ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ		ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ
1.	<i>Веровање у рај</i>	Виши скор	Већа вера
2.	<i>Веровање у накао</i>	Виши скор	Већа вера
3.	<i>Веровање у загробни живот</i>	Виши скор	Већа вера
ФАКТОР (Првог реда) ПЕРМИСИВНОСТ			
		Факторско пуњење	Коефицијент факторског скорa
		0,367	0,266
ВАРИЈАБЛЕ КОЈЕ ГА ПУНЕ		ВРЕДНОСТ СКОРА	ВРЕДНОСТ ВАРИЈАБЛЕ
1.	<i>Оправдање развода</i>	Виши скор	Мање оправдање
2.	<i>Оправдање прекида трудноће</i>	Виши скор	Мање оправдање
3.	<i>Оправдање еутаназије</i>	Виши скор	Мање оправдање

Виши скорови на другом фактору означавају испитанике којима је важна јавна сфера, верују у загробни живот, пакао и рај, и склони су да неоправдају развод, прекид трудноће и еутаназију. Дакле:

Виши скорови на овом фактору описују испитанике који:

- верују у загробни живот, пакао и рај;
- придају већу важност јавној сфери;
- су склонији неоправдању либералнијег понашања (неоправдавају развод, прекид трудноће и еутаназију).

10. 1. 1. Резултати анализе промена вредности на нивоу два супер фактора – тј. фактора другог реда

Кретање факторског скор за два супер фактора дата је у следећој табели (табела 71). Посматрајући вредности ових фактора из таласа у талас, можемо да издвојимо следеће резултате. Напомињемо да, на жалост, информације за ове две димензије постоје само за три таласа, тако да смо принуђени да факторске скорове упоређујемо само за 1996, 2001. и 2008. годину.

Табела 69: Кретање факторског скор за два супер фактора по таласима

	Први супер фактор <i>Традиционализам</i>	Други супер фактор <i>Фундаментализам</i>
Година	Факторски скор	Факторски скор
1996	-0,268	-0,156
2001	0,029	-0,098
2008	0,195	0,181

Вредност два издвојена фактора: *Традиционализам* (издвојен као први супер фактор) и *Фундаментализам* (као други супер фактор) се систематски мења. Просечна вредност скор од 1996. до 2008. године се повећава и у једном и у другом фактору.

10. 2. Сумирани резултати анализе промена вредносних оријентација у Србији на нивоу дубљих димензија

Рекапитулације ради, наши главни налази у односу на промене вредносног система су промене праћене на нивоу индекса постматеријализма и промене мерене факторизацијом по областима, одакле смо издвојили два супер фактора. Код првог нивоа промена (на нивоу индекса постматеријализма) у прва три таласа готово да нема разлике у просечном индексу постматеријализма (mean: 0.78, 0.79, 0.74). Вредност овог индекса нешто скаче тек у овом последњем таласу из 2008. године (mean: 0.88). Вредности стандардне девијације пада до 2005. године, да би 2008. године нагло скочила, и постала чак већа од вредности аритметичке средине. Ово повећање стандардне девијације тумачи се као повећање разлика, односно као смањење сагласности о овој димензији вредности.

Другу димензију смо пронашли прављењем *фактора другог реда*, тако што смо факторизовали поједине области, из којих су нам се издвојиле варијабле које дају неку чисту факторску структуру (реч је о *факторима првог реда*). Њиховом корелацијом издвојила су нам се два супер фактора „Традиционализам“ и „Фундаментализам“. Фактор „Традиционализам“³¹⁵ објашњава: већи значај приватне сфере, већу религиозност и већи конзервативизам. Не само што расте религија и значај религије у односу на остале сфере живота, него и људи постају све више религиознији. Реч је о приватној религиозности (институционална религиозност). Фактор „Фундаментализам“ објашњава: важност јавне сфере и доктринарну религиозност. Због чега је и политика, као власт, нешто што обележава живот овим испитаницима. Не ради се о људима који су политични у смислу политичке партиципације, већ је политика важна – због тога што им она одређује судбину.

Сумирајући добијене налазе можемо да издвојимо следеће податке. У Србији је установљена *промена* – која је сагласна са Инглехартовим димензијама. Промена је установљена на нивоу супер фактора и индекса постматеријализма, односно на нивоу илустрације промене њеног места на културној мапи. У табели (72) која следи јасно су издвојене вредности три пронађене димензије, и промене њихове вредности из таласа у талас.

Табела 70: Вредности три пронађене димензије из године у годину

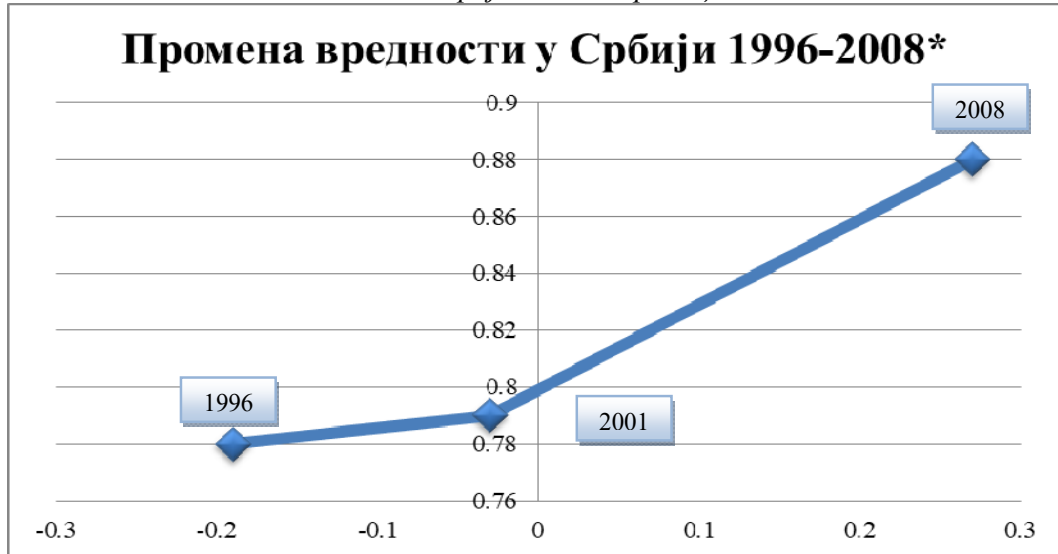
Година	Супер фактор <i>Традиционализам</i>	Индекс <i>постматеријализма</i>	Супер фактор <i>Фундаментализам</i>
1996	-0.27	0.78	-0.16
2001	0.03	0.79	-0.10
2008	0.19	0.88	0,18

За све три димензије – *индекс постматеријализма*, *традиционализам* и *фундаментализам* – из године у годину, уочавамо линеаран раст, чија се највећа вредност раста промене запажа у последњем таласу истраживања 2008. године.

Констатоване промене смо графички приказали у графиконима (21, 22 и 23). У графикону 21 приказане су симултане промене вредности *постматеријализма* и вредности *традиционализма*; у графикону 22 представљене су симултане промене вредности *постматеријализма* и вредности *фундаментализма*; док је у графикону 23 приказана симултана промена вредности *традиционализма* и *фундаментализма*.

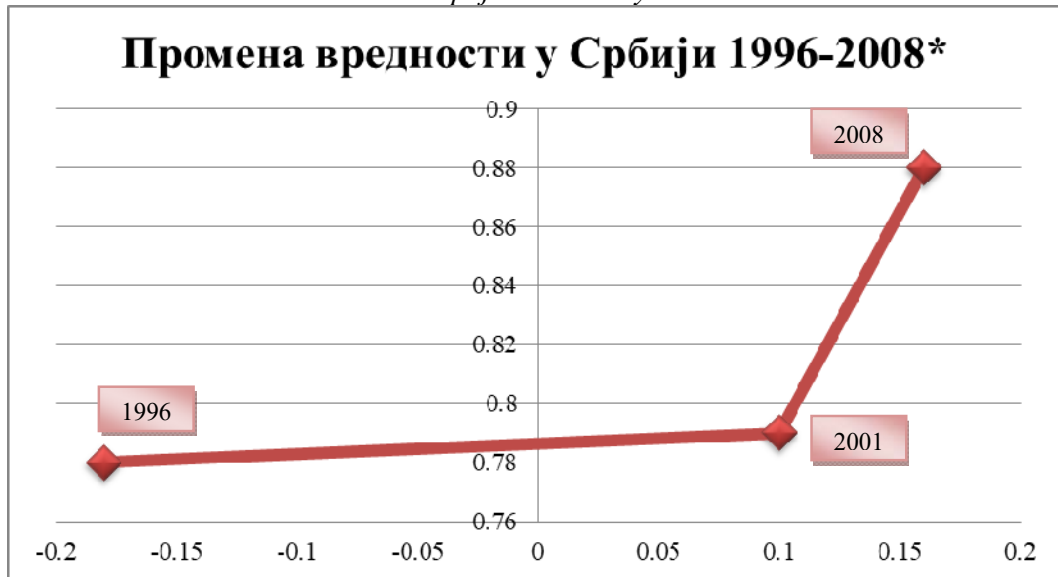
³¹⁵ Реч је наине о традиционализму у најбољем смислу те речи. О конзервативизму из респекта, из уважавања, из једног патријархалног модела поштовања, укореењности, развијеног вредносног система, уважавања или избегавања (овог/оног), прихватања и социјализације у такав систем, а не утеривање силом (односно „бичем“).

Графикон 21: Промене вредности у Србији 1996–2008
Индекс постматеријализма – Традиционализам

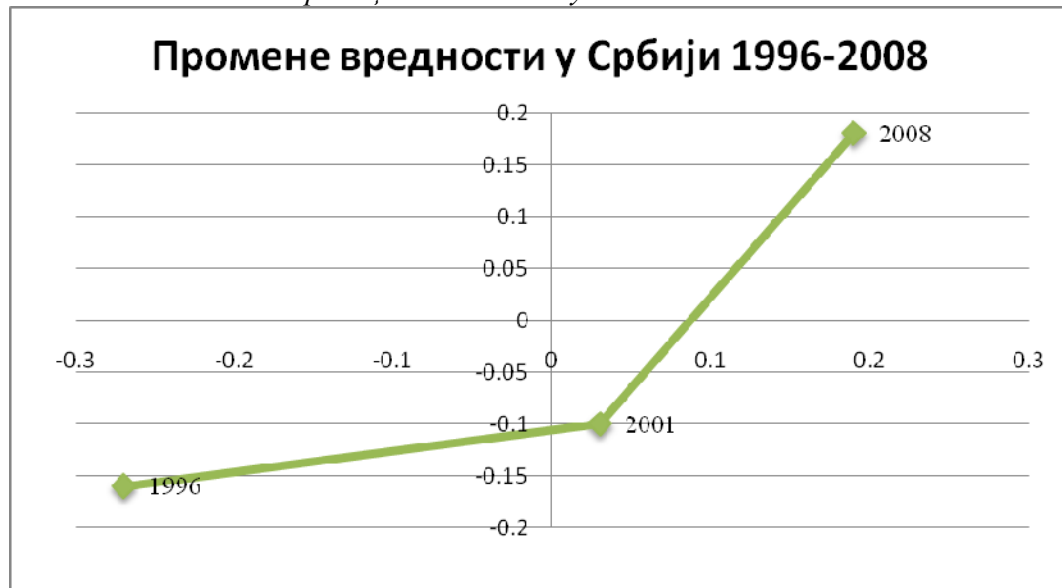
* На у оси налазе се вредности индекса постматеријализма, док је на х оси вредност супер фактора Традиционализам

Графикон 22: Промене вредности у Србији 1996–2008
Индекс постматеријализма – Фундаментализам

* На у оси налазе се вредности индекса постматеријализма, док је на х оси вредност супер фактора Фундаментализам

Графикон 22: Промене вредности у Србији 1996–2008
Традиционализам – Фундаментализам

*На y осе налазе се вредности *Фундаментализма*, док је на x осе вредност супер фактора *Традиционализма*

Док је пораст *традиционализма* и *фундаментализма* симултан, на неки начин очекиван, с обзиром да је реч о једној кохерентној вредносној оријентације; дотле истовремени пораст постматеријалистичких вредности и традиционализма с једне стране, и постматеријалистичких вредности и *фундаментализма* с друге стране, је доста неочекиван. Очигледно је нека специфичност у српским условима³¹⁶.

Наведени графикони јасно илуструју где се Србија, и у ком правцу помера у назначеном периоду. Врло је занимљиво пратити промене вредносних оријентација уз помоћ кретања Србије на мапи коју је Инглехарт направио (без праћења кретања других земаља). Анализирајући како је тај простор дефинисан, и у ком правцу се наша земља креће, можемо да видимо да Србија у прва два таласа углавном стагнира, правећи један мали помак ка постматеријализму (2008. године), тј. иде на горе. На другој оси она стагнира, али се у последњем таласу стрмије креће ка постматеријализму. Ова промена директо одговара на питање шта се променило и у ком правцу у Србији у периоду од 1996. до 2008. године, које је на трагу Инглехартових двеју димензија. Можда је ово један од врло лепих начина да се уочене промене прикажу, с обзиром да многи наши социолози (рецимо Љубиша Митровић, опширније у Митровић, 2006; 2009; 2014) заговарају тезу да се наше друштво ретрадиционализује. Ипак, с друге стране постоје и заговорници супротних теза које наглашавају чињеницу да су се односи између родова битно модернализовали, барем на неком појавном плану; с друге стране имамо повратак религији односно црквеном животу. Тешко је из једне такве слике доносити било какве закључке, јер из једне онако

³¹⁶ Поготово што је за очекивати да људи који су постматеријалистички оријентисани буду и мање традиционални. У нашем истраживању се показало другачије.

доста ригидне рационалистичке перспективе (карактеристичне за период Просветитељства) то би могло да се карактерише као ретрадиционализација, као ход уназад у односу на Модерну. Ипак остају недоумице у вези тога, с обзиром да, рецимо Америка која је вероватно у врху модерности, земља је врло религиозних људи. Отуда је несумњиво да постоје форме религиозности које су модерније и мање модерне, и то је нешто што може да буде предмет разговора даљих истраживања³¹⁷.

Поставља се питање зашто нам је вредносни систем у посматраном периоду постао традиционалнији у области религиозности и оправдања развода брака, абортуса и еутаназije. Промене су у различитом тренутку. У првом фактору промена је између 1996. и 2001. године; док је у другом фактору промена између 2005. и 2008. године.

Ово су главни налази у променама на којима ћемо сада тестирати алтернативне хипотезе које објашњавамо. Праћењем промена на тим димензијама, дакле, на крају, уводимо (наше) независне варијабле, како би пробали да установимо са чиме су те промене повезане.

³¹⁷ Као импликације за нека будућа истраживања могу да се заснивају на примеру Бешићеве анализе (видети опширније у: Бешић, 2014а), које вредности посматрају као ефект ставова, правећи једну анализу; а да се с друге стране следи логика наше анализе, уочавајући тако шта се разликује (смер утицаја, с обзиром да постављамо различите варијабле као предикторе).

11. УСТАНОВЉАВАЊЕ ЧИНИЛАЦА ПРОМЕНА ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1996. ДО 2008. ГОДИНЕ

Јасно је да промена у оперативном плану – у читавом низу друштвених, културних, демографских, економских и технолошких фактора који чине начин живота у том друштву – има огромне последице на вредности – пружање огромне могућности за унапређење неки од наших традиционалних идеала и стремљења, и велике претње у реализацији других (Reseher, 1969: 118).

It is clear that change in the operational sphere – in the whole range of social, cultural, demographic, economic, and technological factors that comprise the way of life in that society – has enormous repercussions for values – providing tremendous opportunities for the enhancement of some of our traditional ideals and aspirations, and great threats to the realization of others (Reseher, 1969: 118).

Након што смо установили промене у индексу постматеријализма и промене у факторским скоровима на димензијама *Традиционализам* и *Фундаментализам* (у поглављу 8 и 10) ово поглавље сада тестира хипотезе о чиниоцима које утичу на те промене. Из поглавља о хипотезама (поглавље 6), подсећања ради, може се видети да су чиниоци којима ћемо покушати да објаснимо констатоване промене дубинских димензија: 1) генерације (генерацијска хипотеза); 2) период; 3) животно доба (старост), и 4) социо-економског статус (образовање, приход и класа испитаника), који представљају наше независне варијабле³¹⁸.

11. 1. Операционализација и дистрибуција независних варијабли по таласима

У наставку текста најпре ћемо показати како смо операционализовали ове варијабле, а затим приказати њихову дистрибуцију³¹⁹.

Генерацију и животно доба испитаника (као операционализација ефекта животног циклуса) мерили смо преко године рођења – односно старости испитаника³²⁰. Старост испитаника је израчуната тако што је година рођења одузета од године у којој је изведено анкетирање. Скрећемо пажњу да смо годину рођења различито искористили приликом операционализације варијабли генерација и животно доб. С обзиром на годину рођења за варијаблу генерација направљен одређени број категорија генерација

³¹⁸ Према Бабију [*Babbie*] и Моутону [*Mouton*] независна варијабла је претпостављени узрок зависне варијабле (Babbie, Mouton, 2001).

³¹⁹ Напомињемо да ће у наставку бити дата дистрибуција наших независних варијабли за цео посматрани период (од 1996. до 2008. године), при чему ће се у анализи утицаја варијабли на факторске скорове другог реда изоставити 2005. година (која није узета у разматрање); те отуда промена у дистрибуцији за 2005. годину није релевантна за ту анализу.

³²⁰ Реч је о контролној варијабли која спада у тзв. демографска обележја која се тичу узраста, и у овом истраживању била је искључиво коришћена за анализу вредносних оријентација испитаника. Бројна истраживања показала су да у поређењу са другим позадинским варијаблама (као што су пол, образовање, приход и становања), старост има значајан утицај на вредности дуж одређених димензија (поготово када је реч о отворености за промене); при чему, само образовање има већи утицај.

(опширније у наставку текста), док су на основу, опет године рођења, направљене старосне кохорте, које смо интерпретирали као различито животно доба. Генерација је добијена агрегирањем годишта у седам група, а животно доба агрегирањем старости у пет група. Припадност генерацији испитаници задржавају без обзира на талас, док животно доба може варирати зависно од таласа³²¹.

За сваки талас истраживања пратили смо следеће генерације/кохорте (табела 71):

Табела 71: Операционализација генерације за сваки талас истраживања

НАЗИВ ГЕНЕРАЦИЈЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	ФОРМАТИВНИ ПЕРИОД
Предратна генерација	Рођена пре 1925. године	Формирана у периоду предратних оскудица
Ратна генерација	Рођена од 1926. до 1935. године	Формирана у ратним условима
Послератна генерација	Рођена од 1936. до 1945. године	Формирана у послератним условима
Социјалистичка генерација	Рођена од 1946. до 1955. године	Формирана у периоду обнове и изградње
Самоуправна генерација	Рођена од 1956. до 1975. године	Формирана у периоду социјалистичког благостања
Генерација кризе	Рођена од 1976. до 1985. године	Формирана у периоду кризе
Транзициона генерација	Рођена после 1986. године	Формирана у условима распада СФРЈ и транзиционих промена

Ратна и послератна генерација, као и *социјалистичка* генерација поседује етос обнове и изградње, само што за разлику од ње још увек имају ратно искуство. С друге стране, имамо ентузијастичку *социјалистичку* генерацију рођену 40-тих година, која представља генерацију радне акције, обнове и изградње. *Самоуправна* генерација је заправо генерација социјалистичког изобиља.

У даљем тексту анализе, на основу увида у табеларне приказе резултата дистрибуције независних варијабли по таласима истраживања могу се извести одређени општи закључци о социо-демографским карактеристикама и општем профилу испитаника. Најпре следи табеларни приказ генерацијске дистрибуције (табела 72), који показује прерасподелу генерација у сва четири таласа.

³²¹ На пример, испитаници рођени 1966. године су у првом таласу спадали у категорију „млади“, да би 2008. године већ били у категорији „средње године“.

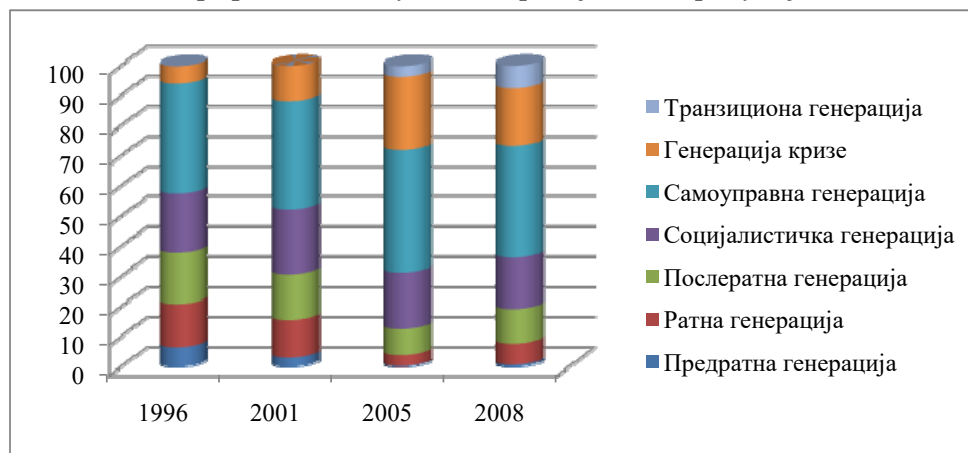
Табела 72: Дистрибуција генерацијске припадности

		ТАЛАС				Укупно
		1996	2001	2005	2008 EVS	
Генерација (кохорта)	Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	85 6,6%	37 3,1%	4 0,3%	10 0,7%	136 2,6%
	Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	183 14,3%	149 12,4%	44 3,6%	107 7,1%	483 9,3%
	Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	218 17,0%	184 15,3%	105 8,6%	173 11,4%	680 13,0%
	Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	250 19,5%	258 21,5%	231 18,9%	258 17,1%	997 19,1%
	Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	468 36,6%	432 36,0%	495 40,6%	561 37,1%	1956 37,5%
	Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	76 5,9%	140 11,7%	297 24,3%	288 19,0%	801 15,4%
	Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	0 0,0%	0 0,0%	44 3,6%	115 7,6%	159 3,1%
УКУПНО		1280 100,0%	1200 100,0%	1220 100,0%	1512 100,0%	5212 100,0%

* У првом реду је број, а у другом реду у свакој ћелији је проценат унутар таласа

У сва четири таласа истраживања највећи број испитаника припада самоуправној генерацији – односно генерацији формираној у периоду социјалистичког благостања (рођених између 1956. и 1975. године). По таласима се ова генерација углавном креће око просека, и нешто је већа 2005. године. Удео прве три генерације у узорку (генерација формирана у периоду предратних оскудица, тзв. предратна генерација; затим генерација формирана у ратним условима, тзв. ратна генерација и генерација формирана у послератним условима, тзв. послератна генерација) пада у последње две године у посматраном периоду. Социјалистичка генерација, која је формирана у периоду обнове и изградње, бележи свој раст до 2001. године, да би у следећа два таласа (2005. и 2008. године) њихова вредност пала. У последње две године увећава се удео генерације формиране у периоду кризе (тзв. генерација кризе), и транзиционе генерације, односно оне генерације која је формирана у условима распада СФРЈ и транзиционих промена. Ова дистрибуција је графички приказана у графикону 23.

Графикон 23: Укупна генерацијска дистрибуција

Из графика се јасно може запазити да су основни носиоци целог узорка самоуправна и социјалистичка генерација (које у узорку доминирају). Да се узорци из 1996. и 2001. године разликују од узорка из 2005. и 2008. године видимо по томе што је у овим другим и даље доминантан удео самоуправне генерације, али сада мало модификован на начин да је предратна генерација у опадању (практично у последње две године готово потпуно излазе из узорка, и више на њега не утичу), док је транзициона генерација та која на неки начин утиче на карактеристике узорка. Наиме у графикону се јасно види повећање транзиционе генерације а смањење предратне генерације у последње две године.

Животно доба испитаника разврстано је на: а) младост; б) млађе одрасле; в) средње године; г) зрело доба и на д) старије (старост)³²² (видети табелу 73).

Табела 73: Операционализација животне доби за сваки талас истраживања

ЖИВОТНО ДОБА					
Животна доб	Младост	Млађи одрасли	Средње године	Зрело доба	Старост (Старији)
	До 30. година	Између 31. и 40. године	Између 41. и 50. године	Између 51. и 65. године	Изнад 66. година

У наставку је дата дистрибуција узорка према животној доби (табела 74).

Табела 74: Дистрибуција узорка према животној доби

		ТАЛАС				Укупно
		1996	2001	2005	2008 EVS	
Животно доба	Младост (До 30 година)	186 14,5%	142 11,8%	186 15,2%	198 13,1%	712 13,7%
	Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	229 17,9%	205 17,1%	287 23,5%	293 19,4%	1014 19,5%
	Средње године (Између 41. и 50. године)	384 30,0%	372 31,0%	363 29,8%	421 27,8%	1540 29,5%
	Зрело доба (Између 51. и 65. године)	317 24,8%	277 23,1%	270 22,1%	344 22,8%	1208 23,2%
	Старост (старији) (Изнад 66. година)	164 12,8%	204 17,0%	114 9,3%	256 16,9%	738 14,2%
Укупно		1280 100,0%	1200 100,0%	1220 100,0%	1512 100,0%	5212 100,0%

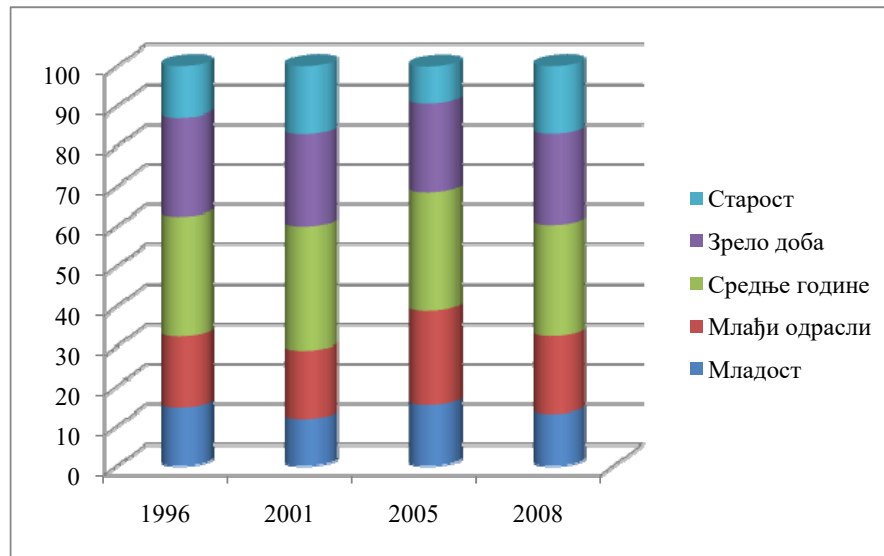
Pearson Chi-Square= 62,911; Sig. ,000

* У првом реду је број, а у другом реду у свакој ћелији је проценат унутар таласа

У сва четири посматрана таласа већина испитаника припада категорији средње године (између 41 и 50-те године), која је генерално и носилац узорка. Нема много промене у дистрибуцији испитаника по животној доби. У следећем графикону (24) дата је укупна дистрибуција узорка према животној доби.

³²² Илустрације ради у појединим истраживањима сачињена је слична операционализација животне доби: младост (до 30. година); б) рана зрелост (између 31–40 година); в) зрелост (између 41–50 година); г) позна зрелост (између 51–65 године); и д) старост (изнад 66 године).

Графикон 24: Укупна дистрибуција узорка према животној доби

Једино мало различит узорак је 2005. године, и утолико је различит што се увећава број млађих и млађих одраслих, а смањује број старих.

Период је операционализован различитим таласима WVS и EVS. Ефекат периода је операционализован променом која се десила између тих таласа (табела 75).

Табела 75: Операционализација периода

ПЕРИОД			
Период	Година истраживања		Назив таласа
1996	1.	1995–1998	WVS – Трећи талас
2001	2.	1999–2004	WVS – Четврти талас
2005	3.	2005–2008	WVS – Пети талас
2008	4.	2008–2010	EVS – Четврти талас

Кључни догађаји и тумачење утицаја тих догађаја који се везују за одређени период биће у наставку текста детаљно описан и образложен.

Следи операционализација социо-економског статуса уз помоћ образовања, материјалног статуса и класе испитаника.

Социо-економски статус појединаца операционализован *образовањем*³²³ (које генерише разлике у социјалном капиталу и степену индивидуализације) емпиријски је

³²³ У већини досадашњих истраживања степен образовања – као обележје личности испитаника, поред професионалне припадности, показао се као веома значајан показатељ разлика у ставовима; при чему треба нагласити да су се у појединим истраживањима класификација испитаника према занимању и степену образовања добрим делом преклапале (Поповић, и др, 1977: 48).

мерен варијаблом образовање (рекодираном варијаблом)³²⁴. У наставку је дата дистрибуција узорка према образовању испитаника (видети табелу 77).

Табела 77: Дистрибуција узорка према степену школске спреме (ревидирана)

	ТАЛАС				Укупно
	1996	2001	2005	2008 EVS	
Образовање Основно образовање и мање	440 34,7%	378 31,7%	264 21,8%	360 24,2%	1442 28,0%
Непотпуна средња школа	118 9,3%	36 3%	56 4,6%	- -	210 4,1%
Средња школа	443 35%	591 49,5%	539 44,5%	817 54,9%	2390 46,3%
Виша и висока школа	266 21%	188 15,8%	351 29%	311 20,9%	1116 21,6%
Укупно	1280 100,0%	1200 100,0%	1220 100,0%	5212 100,0%	5212 100,0%
Missing:	N°13 1%	N°7 0,6%	N°10 0,8%	N°24 1,6%	N°54 1%

* У првом реду је број, а у другом реду у свакој ћелији је проценат унутар таласа

У сва четири посматрана таласа већина испитаника припада категорији средње школске спреме, која је генерално и носилац узорка. У следећем графикону (25) дата је укупна дистрибуција узорка према образовању испитаника.

Графикон 25: Укупна дистрибуција узорка према образовању испитаника

Смањује се у последње две године удео испитаника са основним и вишим образовањем. Смањује се удео у последње три године испитаника са средњом школом.

³²⁴ Напомињемо да ће у даљој анализи (поготово због регресионе анализе која следи) ради лакше презентације резултата бити коришћена рекодирана операционализација независне варијабле образовање испитаника (која је дата).

Увећава се удео у односу на 1996. годину испитаници са средњом школом, и 2005. године увећан је удео испитаника са вишом и високом школом, а у свим другим годинама је тај удео једнак. Ако и има неког тренда, онда се поправља образовна структура испитаника у последње две године.

Социо-економски статус појединаца операционализован *материјалним статусом*³²⁵ (који генерише стратификацијске разлике) емпиријски је мерен варијаблом приход³²⁶. Приход смо операционализовали, ради лакше анализе по квантилима³²⁷. У наставку је дата дистрибуција узорка према приходу испитаника (табела 79).

Табела 79: Дистрибуција узорка према приходу испитаника (по квантилима)

		ТАЛАС				Укупно
		1996	2001	2005	2008 EVS	
Приход	Најнижи квантил 1	292	262	171	205	930
		24,3%	25,6%	14,4%	15,5%	19,7%
	2	205	270	383	322	1180
		17,1%	26,4%	32,2%	24,4%	24,9%
	3	238	135	419	346	1138
		19,8%	13,2%	35,3%	26,2%	24,1%
	4	300	241	199	274	1014
		25,0%	23,6%	16,8%	20,8%	21,4%
	Највиши квантил 5	167	114	16	172	469
		13,9%	11,2%	1,3%	13,0%	9,9%
Укупно		1280	1200	1220	1512	5212
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Missing:		№78	№178	№32	№193	№481
%		6,1%	14,8%	2,6%	12,8%	9,2%

* У првом реду је број, а у другом реду у свакој ћелији је проценат унутар таласа

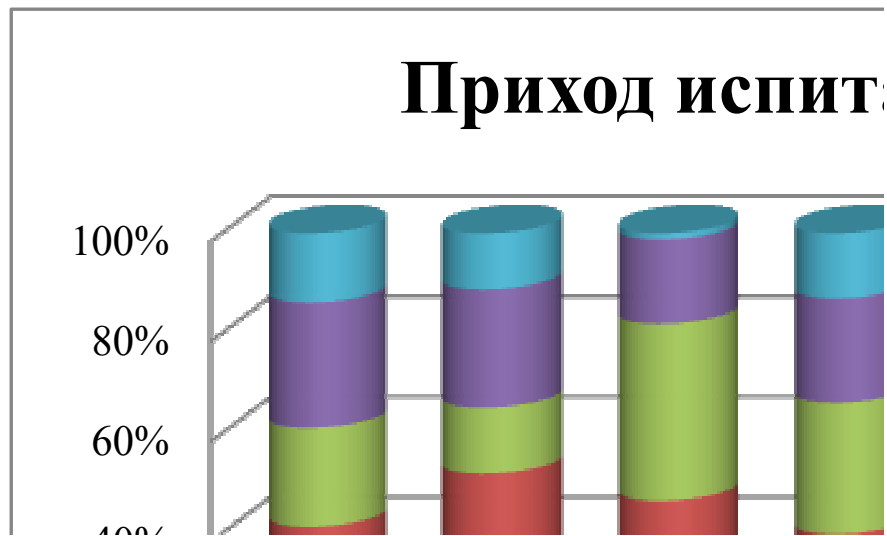
У сва четири посматрана таласа најмање испитаника припада категоријама са вишим квантилима, а потом са најнижим. У следећем графикону (26) дата је дистрибуција узорка према приходу испитаника по таласима.

³²⁵ Иако су и неки други фактори (попут пола, етничке припадности, радног статуса, брачног стања, итд.) такође веома важни за прихватање (нпр. пост/материјалистичких) вредности, ипак наведене социодемографске вредности сматрају се најважнијим. Наше претпоставке ишле су у правцу аргументације да утицај социо-економског статуса буде слабији у генерацијама које су социјализоване у социјализму, него у генерацијама које су социјализоване након транзиције. Управо, нисмо очекивали да ће социо-економски статус имати линеарни ефекат, већ да ће за различите генерације бити од различите важности.

³²⁶ Реч је, наиме, о веома значајном обележју материјалног статуса како испитаника тако и друштвеног слоја (класе) коме овај припада. У социолошким истраживањима, ова варијабла се најчешће користи на тај начин што се има у виду доходак испитаника, а не и свих чланова његове породице (домаћинства); што с друге стране даје неадекватну верну слику економског положаја испитаних лица (Поповић, и др, 1977: 48). У бројним истраживањима приход је мерен нивоом породичног прихода домаћинства (укључујући све плате, хонораре, пензије и друге приходе који пристижу у домаћинство након плаћања свих пореза и доприноса), приближно мерене на недељном (мање од 1.385 динара до 27.692 динара и више), месечном (мање од 6.000 динара до 120.000 и више) и годишњем нивоу (мање од 72.000 динара до 1.440.000 динара и више).

³²⁷ Илустрације ради, у прилогу тезе 15 дата је верзија операционализације ове варијабле у децилима.

Графикон 26: Дистрибуција узорка према приходу испитаника
(по квантилима) по таласима

Можемо да запазимо да је најуравнотеженија дистрибуција узорка према приходу у 1996. и 2008. години. Године 2001. расте квинтила два, а смањује се квинтил три. Удео два најнижа квинтила је већи него удео три највиша. Највећи удео 2005. године иде на узорак другог и трећег квинтила, при чему ишчезава највиши (5) квинтил. Питање је у којој ће се мери ово касније манифестовати као утицај прихода у различитим временским периодима.

Напомињемо да су у дескриптивној анализи коришћене варијабле са редукованим бројем вредности, због тога да би слика била јаснија, опис једноставнији и трендови прегледнији/очигледнији. На пример, образовање је кодирано у 4 категорије уместо оригиналних 9 које су биле на располагању, а приходе у 5 квинтила уместо у 10 децила. У регресионој анализи, међутим ћемо употребљавати исте те варијабле, али са што детаљнијим информацијама и са што више вредности, због тога да не би смо изгубили корисну информацију. Према томе варијабла образовање коришћена у регресионом моделу има 9 степена образовања, а варијабла приход има 10 децила.

*

* *

На основу изнетих информација, можемо описати наш узорак, у односу на независне варијабле:

1) основни носиоци узорка испитаници који припадају *самоуправној и социјалистичкој генерацији*. Оно што битно утиче на сам узорак са годинама јесте јасно повећање *транзиционе генерације* и смањење, у последње две године, *предратне генерације*;

2) већина испитаника припада категорији *средње године* (између 41 и 50-те године), која је генерално и носилац узорка. Оно што с годинама мења узорак врти се око мањка старих (изнад 66. година) 2005. године у односу на укупан број;

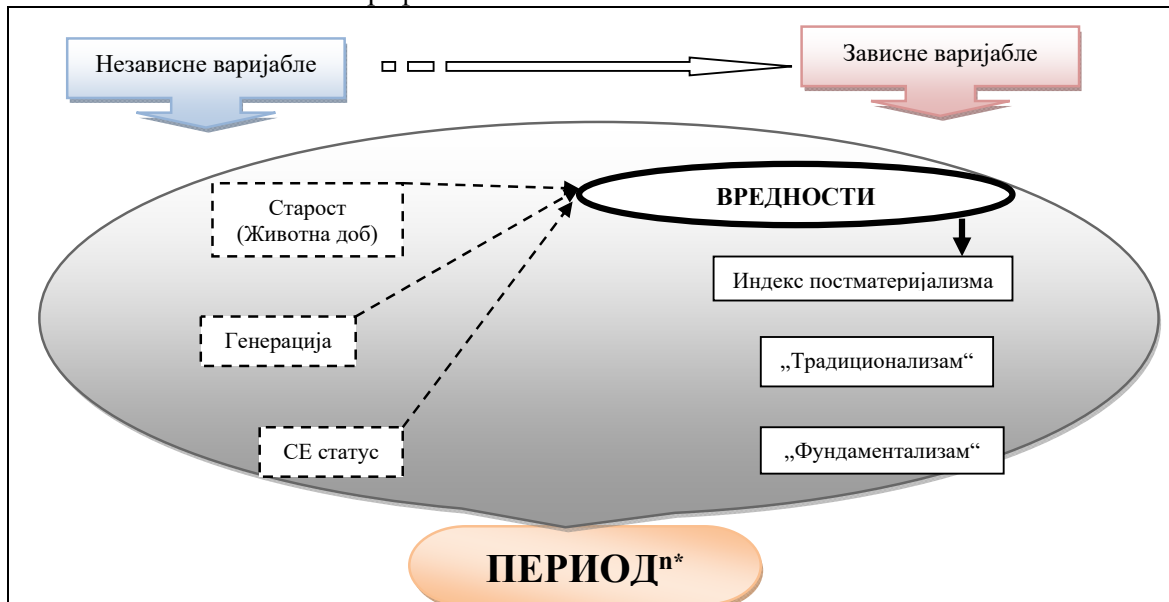
3) анализом социо-економског статуса, који смо пратили уз помоћ образовања, и материјалног статуса испитаника, издвојићемо следеће налазе:

- а) у односу на образовање већина испитаника припада категорији *средње школске спреме*, која је генерално и носилац узорка. Посматрајући по таласима, издвајамо 2001. годину као карактеристичну, с обзиром да у њој драстично расте број испитаника средње стручне спреме, и пада број испитаника свих осталих нивоа образовања;
- б) у односу на приход најмање испитаника припада категорији са *највишим и најмањим* квантилима. Са годинама се уравнотежује дистрибуција узорка према овој варијабли.

11. 2. Промена вредносних оријентација према независним варијаблама

Изради регресионих модела претходила је серија *биваријантних релација* између појединих независних и зависних варијабли. На овај начин праћена је промена вредносних оријентација у зависности од наших независних варијабли. Отуда се у наставку даје објашњење промене вредносних оријентација у Србији – шта је заправо то што на њих утиче, уводећи значај независних варијабли. Подсећања ради, независне варијабле, односно варијабле које утичу на вредносни систем, по нашој теорији јесу: *генерација, животно доба, социјално-економски статус и период* (видети графикон 29 наше аналитичке шеме у коме је приказан узрочно-последични низ).

Графикон 29: Наша аналитичка шема

* Напомињемо да иако је период, само једна од независних варијабли, у графикону је издвојено њено деловање, с обзиром да је реч о једној корективној варијабли. Све остале независне варијабле утичу, али се оне мењају и са периодом.

Од почетка нашег рада ми истичемо да се вредностима бавимо због тога што се у литератури сматра да су оне веома добар предиктор понашања. С друге стране

вредности се формирају и мењају под различитим утицајима о којима, опет, у литератури постоје различита схватања. Главна теза је да се мењају под утицајем околности у којима стасава једна генерација. Има и теоретичара који тврде да се то модификује даље под утицајем друштвеног статуса и животног доба. Такође, постоје и они теоретичари и истраживачи који сматрају да је главни утицај на промену вредности неки догађај у одређеном периоду, где се вредности мењају под утицајем тог догађаја. Независне варијабле (животно доба, генерација, период и социо-економски статус) у нашем истраживању поставили смо као нешто што са своје стране одређује вредности, односно што може да утиче на промену вредности, тј. вредносног система. Они на неки начин детерминишу вредности и вредносни систем појединаца. Под утицајем тих варијабли доминантни вредносни систем може да се мења. Ако постоји тако узрочно-последични след, онда познавање промена (друштвеног статуса, животног доба, друштвених околности, итд.), може нам помоћи да разумемо промене вредности; а промене вредности могу нам помоћи да разумемо различите аспекте понашања. Дакле наше посматрање усмерено је на утицај појединих чинилаца на вредности. На основу тих промена вредности могуће је предвидети понашање.

У наставку описујемо модел којим ћемо се руководити у интерпретацији утицаја независних варијабли на промену индекса или факторских скорова *традиционализма* и *фундаментализма*. У првом кораку анализирамо да ли постоји разлика зависних варијабли за различите вредности независне варијабле. *Први случај* који може да се деси јесте да (А) се зависна варијабла **разликује** за различите вредности независне варијабле. *Други случај* који може да нам се деси јесте да (Б) се зависна варијабла **не разликује** за различите вредности независне варијабле. Најпре се дакле бира теоријски модел интерпретације (А или Б).

Ако смо изабрали А, наредно постављено питање је да ли је промена (1) искључиво резултат промене структуре узорка у односу на ту независну варијаблу (тј. да ли се удео независне варијабле, нпр. генерације, променио). Ако имамо промену удела онда имамо и макар делимичну потврду постављене хипотезе (о утицају генерације, на пример). Ако нема промене у структури узорка, онда је та хипотеза одбачена и цела промена је под утицајем периода. Утицај периода може да буде универзалан на све категорије или парцијалан, само на неке. Може да нам се деси или да (2) само неке категорије варијабли буду подложне промени вредносних оријентација под утицајем периода (догађаји у посматраном периоду утичу на промену вредносних оријентација у само неким категоријама независне варијабле, док друге категорије имају стабилне вредносне оријентације); или да (3) све категорије варијабле мењају вредносне оријентације под утицајем периода.

Ако изаберемо Б тада (1) промена вредносних оријентација нема везе са структуром узорка у односу на ту варијаблу, већ је искључиво резултат ефекта периода. Тај утицај опет може бити двојак: (2) само неке категорије варијабле су подложне промени вредносне оријентације под утицајем периода (догађаји у посматраном периоду утичу на промену вредносних оријентација у само неким категоријама независне варијабле), док друге категорије имају стабилне вредносне оријентације – то би значило да су неке категорије подложније мењању вредносних оријентација од

других); (3) све категорије варијабле мењају вредносне оријентације под утицајем периода. Овај интерпретативни модел сажето је представљен у бок-у који следи.

Бокс: Модел интерпретације утицаја независне варијабле на промену индекса или факторског скорa

Дистрибуција индекса/факторског скорa за цео период може бити двојака:

A – Индекс/факторски скор се разликује за различите вредности независне варијабле.

У том случају можемо имати три исхода у односу на промену вредносних оријентација:

- 1 – промена је резултат промене структуре узорка у односу на ту варијаблу;
- 2 – неке категорије варијабле су подложне промени вредносне оријентације под утицајем периода – догађаји у посматраном периоду утичу на промену вредносних оријентација у само неким категоријама независне варијабле, док друге категорије имају стабилне вредносне оријентације;
- 3 – све категорије варијабле мењају вредносне оријентације под утицајем периода – промена је резултат утицаја догађаја у посматраном периоду.

B – Индекс/факторски скор се не разликује за различите вредности независне варијабле

У овом случају исходи у односу на промену вредносних оријентација су:

- 1 – промена нема везе са структуром узорка у односу на ту варијаблу;
- 2 – неке категорије варијабле су подложне промени вредносне оријентације под утицајем периода – догађаји у посматраном периоду утичу на промену вредносних оријентација у само неким категоријама независне варијабле, док друге категорије имају стабилне вредносне оријентације;
- 3 – све категорије варијабле мењају вредносне оријентације под утицајем периода – промена је резултат утицаја догађаја у посматраном периоду, или промене структуре узорка у погледу неке друге независне варијабле.

За сваку независну варијаблу одређено је којем случају од горе наведених припада, те ће се на основу тога и интерпретирати резултати биваријантне анализе и у складу са тим регресионих модела (које ћемо креирати у наставку анализе). С једне стране пратимо ефекат различитих независних варијабли на промене вредности, и те промене ћемо констатовати ако нам се мења структура популације на тим димензијама, али с друге стране можемо да говоримо и о ефекту у смислу да у истом тренутку се људи који припадају различитим категоријама генерације, животног доба, прихода или образовања, разликују у вредности.

Следи провера хипотеза о ефектима независних варијабли: генерације, животног доба, периода, образовања и прихода, на промену вредности три главне димензије: *индекса постматеријализма, традиционализам и фундаментализам*. На основу те анализе можемо да потврдимо или оповргнемо постављене хипотезе о ефектима

различитих чинилаца. Срећемо пажњу да ова серија биваријантних анализа упоређује само релативни или независни утицај варијабли – генерација, животно доба, приход и образовање, у односу на ефекат периода. У њој није рађена контрола унутар сваке варијабле за неке друге варијабле.

11. 2. 1. Индекс постматеријализма

11. 2. 1. 1. Тестирање генерацијске хипотезе

Људи различитих генерација имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја генерације ако се у структури узорка једна од категорија која има постматеријалистичке карактеристике увећа или смањи

У наставку следи провера и тестирање генерацијске хипотезе. Отуда ће и наша анализа бити заснована на испитивању две тврдње: једна је да се вредности у оквиру генерације не мењају са периодом; а друга је да се разликују међусобно. Други начин потврђујемо упоређивањем вредности за генерације за све године заједно; док први начин проверавамо по таласима.

Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима индекса постматеријализма, за поједине генерације (табела 87).

Табела 87: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Генерација (кохорта)

Генерација (кохорта)	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	,560	125	,545
Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	,605	452	,604
Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	,724	655	,660
Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	,812	962	,695
Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	,844	1900	,689
Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	,885	769	,706
Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	,965	142	,856
Укупно	,803	5005	,690

F=14,749; Sig. ,000

Највеће вредности индекса постматеријализма региструјемо за транзициону генерацију, односно генерацију рођену после 1986. године (0.965) (видети графикон 30).

Графикон 30: Индекс постматеријализма * Генерација (кохорта)
На нивоу целог узорка

За индекс постматеријализма у односу на генерацију изабран је теоријски модел интерпретације – А – где запажамо линеарно повећање индекса постматеријализма од предратне до транзиционе генерације. Генерално гледано у целом посматраном периоду вредности постматеријализма су различите за различите генерације. При чему је транзициона генерација највише постматеријалистички оријентисана, а предратна најмање. Напомињемо да наши налази говоре у прилог томе да нам је и најпостматеријалистичкија генерација (транзициона) испод средине (испод јединице), дакле и даље ближа материјалистичким вредностима³²⁸.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање индекса постматеријализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Структура узорка се мења тако да се до 2008. године (до краја периода) смањује удео предратне и ратне генерације (које су мање постматеријалистички оријентисане), и већи део узорка чине генерација кризе и транзициона генерација које имају више вредности на индексу постматеријализма – промена је, макар једним делом, резултат повећања удела у структури узорка генерација које су више посматеријалистички оријентисане.

Следи табела о утицају генерације на индекс постматеријализма разложена по таласима (табела 88)³²⁹.

Табела 88: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Генерација (кохорта) *Талас

Генерација (кохорта)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација	1996	,506	79	,474
(Рођени пре 1925.	2001	,656	32	,475
	2005	,750	4	,631

³²⁸ Иако нам је транзициона генерација скоро два пута више постматеријалистички оријентисана од предратне генерације.

³²⁹ Ова контрола за период (по годинама) се заправо користи за проверу, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности генерације на том индексу стабилне за период.

године)	2008 EVS	,600	10	1,075
	Total	,560	125	,545
F=,764; Sig. ,516				
Ратна генерација	1996	,619	173	,558
(Рођени од 1926. до 1935. године)	2001	,536	135	,455
	2005	,667	39	,572
	2008 EVS	,648	105	,820
	Total	,605	452	,604
F=,928; Sig. ,427				
Послератна генерација	1996	,725	213	,605
(Рођени од 1936. до 1945. године)	2001	,699	174	,519
	2005	,667	96	,507
	2008 EVS	,779	172	,891
	Total	,724	655	,660
F=,721; Sig. ,540				
Социјалистичка генерација	1996	,804	246	,586
(Рођени од 1946. до 1955. године)	2001	,765	250	,560
	2005	,706	213	,481
	2008 EVS	,957	253	,985
	Total	,812	962	,695
F=5,779; Sig. ,001 ³³⁰				
Самоуправна генерација	1996	,858	462	,620
(Рођени од 1956. до 1975. године)	2001	,879	421	,543
	2005	,747	469	,507
	2008 EVS	,889	548	,931
	Total	,844	1900	,689
F=4,311; Sig. ,005				
Генерација кризе	1996	1,018	76	,632
(Рођени од 1976. до 1985. године)	2001	,939	137	,575
	2005	,789	273	,467
	2008 EVS	,915	283	,930
	Total	,885	769	,706
F=3,050; Sig. ,028				
Транзициона генерација	2005	,784	37	,492
(Рођени после 1986. године)	2008 EVS	1,029	105	,945
	Total	,9648	142	,856
F=2,258; Sig. ,135				

(2) – Предратна, ратна и послератна генерација имају стабилне вредносне оријентације (у погледу материјалистичких/постматеријалистичких вредности) у посматраном периоду.³³¹ У другим генерацијама (које већ имају више вредности индекса постматеријализма) догађаји у посматраном периоду утичу на промене вредносних оријентација; и то тако да у овим генерацијама, у 2005. години, пада индекс

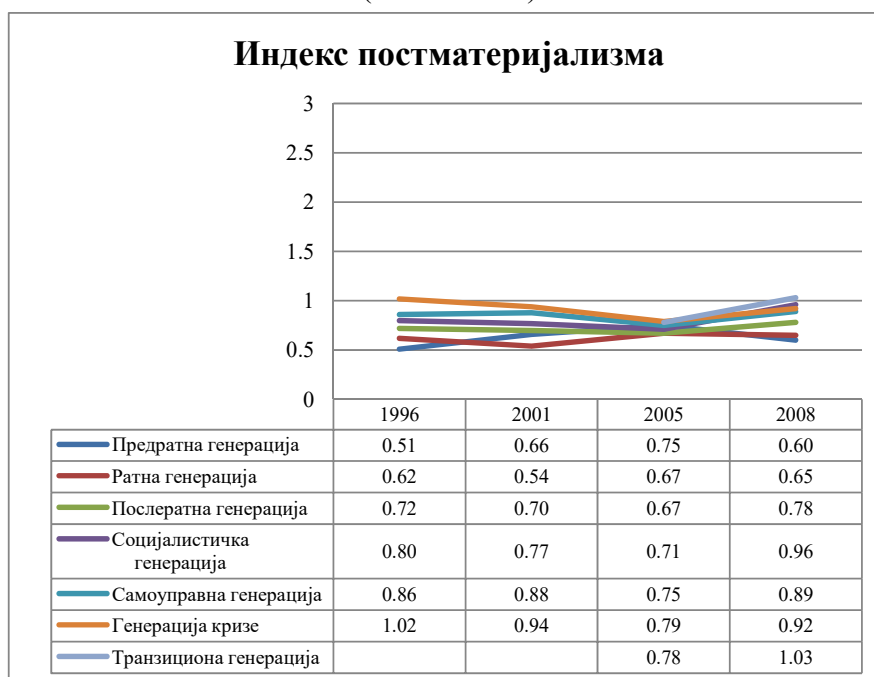
³³⁰ Осенчана поља представљају значајне разлике унутар независне варијабле (у овом случају генерације) за посматрани период. Дакле означене су генерације унутар којих постоји статистички значајна промена вредности у посматраном периоду.

³³¹ Напомињемо да смо, конкретно у нашој анализи, гледали релативни утицај периода и генерације. Циљ нам је био да проверимо да ли се промена може објаснити само генерацијском хипотезом, само ефектом периода или са узајамним утицајем обе варијабле. У биваријантним анализама нисмо контролисали ефекте неких других варијабли које би могле да утичу на то зашто поједине генерације имају другачије вредности.

постматеријализма³³². Али се од 2008. године опет повећава вредност индекса и иде до нивоа из 1996. године и више³³³. Дакле наведени догађаји између 2001. и 2005. године повећавају материјалистичке вредности (описани догађај(и) осиромашују људе), док догађај(и) између 2005. и 2008. године повећавају постматеријалистичке вредности (догађај(и) који људе релаксира), односно смањује материјалистичке, и то у социјалистичкој и млађим генерацијама. На друге генерације ништа не утиче, те су оне стабилне.

Следи графикон индекса постматеријализма у односу на генерацију (31).

Графикон 31: Индекс постматеријализма у односу на генерацију испитаника (по таласима)

Посматрајући факторски скор индекса постматеријализма у односу на генерације испитаника по таласима можемо да приметимо да за сва четири посматрана таласа вредност индекса постматеријализма расте како идемо ка млађим генерацијама, и већи је у односу на просек.

На измерено повећање постматеријалистичке оријентације у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче то што се увећава удео генерација које су више постматеријалистичке од осталих (генерација кризе и транзициона генерација), и управо те генерације постају још више постматеријалистички оријентисане између

³³² Скрећемо пажњу да је 2005. година у односу на 2001. карактеристична по томе што је већи опсег масовних приватизација и отпуштања људи, који се све више суочавају са последицама сиромаштва, губитка посла, незапослености – под чијим утицајем, извесно, сви постају више материјалистички оријентисани, чак и они који су били постматеријалистички оријентисани.

³³³ Ове године (2008) су завршена отпуштања, и започело се са отварањем нових радних места у трансформисаној Србији, која сада функционише на тржишним принципима, а економска криза још није наступила.

2005. и 2008. године под утицајем догађаја који су се десили у том периоду (на које ћемо се, у дискусији, позвати у наставку текста).

11. 2. 1. 2. *Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса /старости испитаника*

Људи који се налазе у различитим животним циклусима имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја животног доба ако се у структури узорка једна од категорија која има постматеријалистичке карактеристике увећа или смањи

У наставку проверавамо и тестирамо утицај животног циклуса односно старости испитаника на вредности индекса постматеријализма. Подсећања ради према овој хипотези, неко ко је у младости веровао у једне ствари касније у старости може да верује у неке друге ствари. Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима индекса постматеријализма, за поједина животна доба (табела 89). Наведеном статистиком проверавамо хипотезу о животном добу, односно конкретнију тврдњу да ли ће људи различитог животног доба имати различите вредности.

Табела 89: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Животна доб

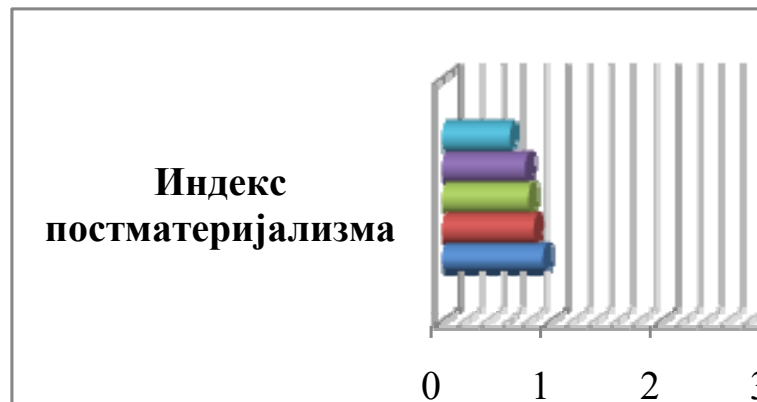
Животно доба	Просек	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	,939	680	,696
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	,859	978	,674
Средње године (Између 41. и 50. године)	,808	1494	,678
Зрело доба (Између 51. и 65. године)	,782	1163	,705
Старост (Изнад 66. година)	,616	690	,662
УКУПНО	,803	5005	,690

F=21,531; Sig. ,000

Највеће вредности индекса постматеријализма заступљене су код испитаника најмлађе животне доби, односно испитаника млађих од 30 година (0.939)³³⁴ (видети графикон 32).

³³⁴ Доба које носи највише постматеријалистичких вредности, као што је младост, и даље има максимум који је ближи јединици (дакле материјалистичким оријентацијама).

Графикон 32: Индекс постматеријализма * Животна доб
На нивоу целог узорка

За индекс постматеријализма у односу на животну доб изабран је теоријски модел интерпретације – А – где запажамо линеарно повећање индекса постматеријализма од најстарије до најмлађе животне доби. Дакле, како идемо ка старијем животном доби сусрећемо се са све мање постмодерним испитаницима.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање индекса постматеријализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Нема промене у структури узорка у појединим таласима с обзиром на животну доб, дакле вредности су стабилне. Једина промена је у 2005. години, кад се смањује удео старијих испитаника и повећава удео млађих одраслих – то би требало да у извесној мањој мери повећа индекс постматеријализма у 2005. години. Практично хипотеза животног доба код нас није потврђена у случају индекса постматеријализма.

Следи табела о утицају животног циклуса на индекс постматеријализма разложена по таласима (табела 90)³³⁵.

Табела 90: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Животна доб
По таласима

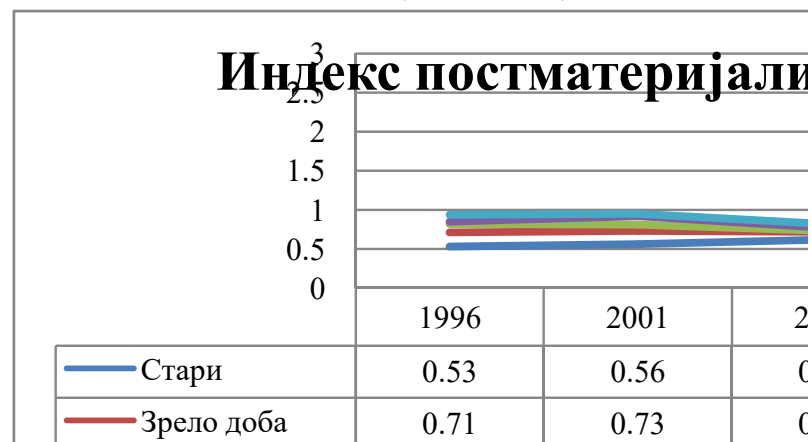
Животно доба	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	1996	,944	184	,656
	2001	,950	139	,579
	2005	,817	171	,469
	2008 EVS	1,038	186	,938
	Total	,939	680	,696
F=3,040; Sig. ,028				
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	1996	,847	226	,577
	2001	,921	199	,549
	2005	,771	265	,505
	2008 EVS	,906	288	,912
	Total	,859	978	,674
F=2,579; Sig. ,052				
Средње године (Између 41. и	1996	,815	379	,608
	2001	,809	362	,524

³³⁵ Ова контрола за период (по годинама) проверава, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности животног доба на индексу постматеријализма стабилне за период.

50. године)	2005	,731	343	,493
	2008 EVS	,866	410	,940
	Total	,808	1494	,678
	F=2,497; Sig. ,058			
Зрело доба (Између 51. и 65. године)	1996	,707	309	,583
	2001	,731	266	,573
	2005	,720	249	,491
	2008 EVS	,935	339	,965
	Total	,782	1163	,705
F=7,752; Sig. ,000				
Старост (Изнад 66. година)	1996	,532	151	,536
	2001	,561	183	,442
	2005	,621	103	,514
	2008 EVS	,704	253	,875
	Total	,616	690	,662
F=2,729; Sig. ,043				

(2) – у свим категоријама животне доби мењају се вредносне оријентације (индекса постматеријализма) под утицајем периода. У три категорије млађе животне доби се повећава вредност материјализма од 2001. до 2005. године³³⁶, и затим поново смањује (повећава се индекс постматеријализма), док се у зрелој животној доби повећава индекс постматеријализма од 2005. до 2008. године³³⁷. Отуда је промена резултат утицаја догађаја у посматраном периоду. Следи графикон индекса постматеријализма у односу на животну доб испитаника по таласима (33).

Графикон 33: Индекс постматеријализма у односу на животну доб испитаника (по таласима)

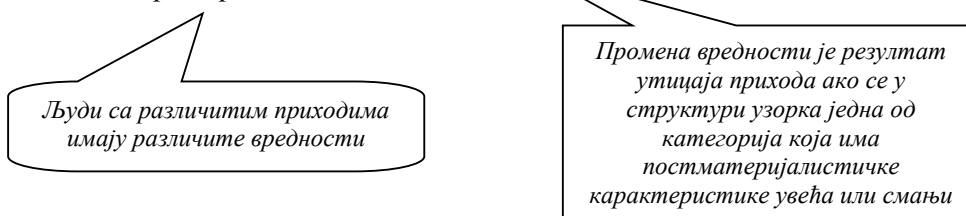
Посматрајући факторски скор индекса постматеријализма у односу на животну доб испитаника по таласима можемо да приметимо да се његова вредност смањује како идемо ка старијим генерацијама, и пада у односу на просек.

³³⁶ Подсетимо да је реч о периоду „одблокиране трансформације“, у којој се сусрећемо са губитком посла, приватизацијом, итд., о чему ће бити речи касније.

³³⁷ То је период у коме се жаргонски речено „узима дах“ – креће економија, а ударни талас транзиционе рецесије полако јењава.

На измерено повећање постматеријалистичке оријентације у посматраном периоду (1996–2008), животна доб не утиче у већој мери. Повећање удела млађих одраслих у узорку, из 2005. године, не доприноси повећању индекса постматеријализма, јер су у 2005. испитаници у млађој животној доби више материјалистички оријентисани, него у другим таласима. Промена је највероватније под утицајем наведених догађаја од 2005. године који повећавају постматеријалистичке вредности.

11. 2. 1. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом

У наставку проверавамо и тестирамо утицај прихода испитаника на вредност индекса постматеријализма. Следи табела која показује разлике у вредностима индекса постматеријализма за цео период у различитим квантилима (видети табелу 91)³³⁸.

Табела 91: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Приход (по квантилима)

Приходи (квантили)	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квантил	,680	861	,634
2	,739	1141	,655
3	,791	1096	,680
4	,917	993	,698
5 - Највиши квантил	,933	460	,759
Укупно	,799	4551	,684

F=21,033; Sig. ,000

Највећа вредност индекса постматеријализма заступљена је код испитаника који према приходима спадају у највиши квинтил (0,93). Заправо да су највеће вредности присутне међу најбогијима (око 40%) (видети графикон 34).

³³⁸ Напомињемо да се због лакше анализе користила дистрибуција ове варијабле по квантилима. У прилогу тезе 16 дате је проширена анализа варијабле приход по децилима.

Графикон 34: Индекс постматеријализма * Приход испитаника
На нивоу целог узорка

За индекс постматеријализма у односу на приходе испитаника изабран је теоријски модел интерпретације – А – где запажамо да се индекс постматеријализма разликује за различите вредности независне варијабле приход, и то тако што су испитаници који имају највеће приходе и највише постматеријалисти. Дакле запажамо линеарно повећање индекса постматеријализма, односно што је виши приход испитаника виша је и већа вредност индекса постматеријализма, која је статистички значајна.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање индекса постматеријализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Промена је резултат промене структуре узорка у односу на варијаблу приход – и то тако што се са годинама уравнотежује дистрибуција узорка према приходу. Оно што се у структури узорка мења је то да се 2005. године смањује удео узорка са највишим и најнижим квантилима, а повећава удео средњих категорија. Отуда је промена, макар једним делом, резултат повећања удела средњих категорија у структури узорка. Могуће је и да оваква промена структуре узорка у погледу прихода не утиче на промену вредности, јер се смањују и највише и најмање постматеријалистички оријентисане категорије прихода.

Следи табела о утицају социо-економског статуса, односно прихода испитаника, на индекс постматеријализма разложена по таласима (табела 92)³³⁹.

Табела 92: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Приход испитаника
По таласима

Приходи (квинтили)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квинтили	1996	,679	278	,566
	2001	,617	237	,472

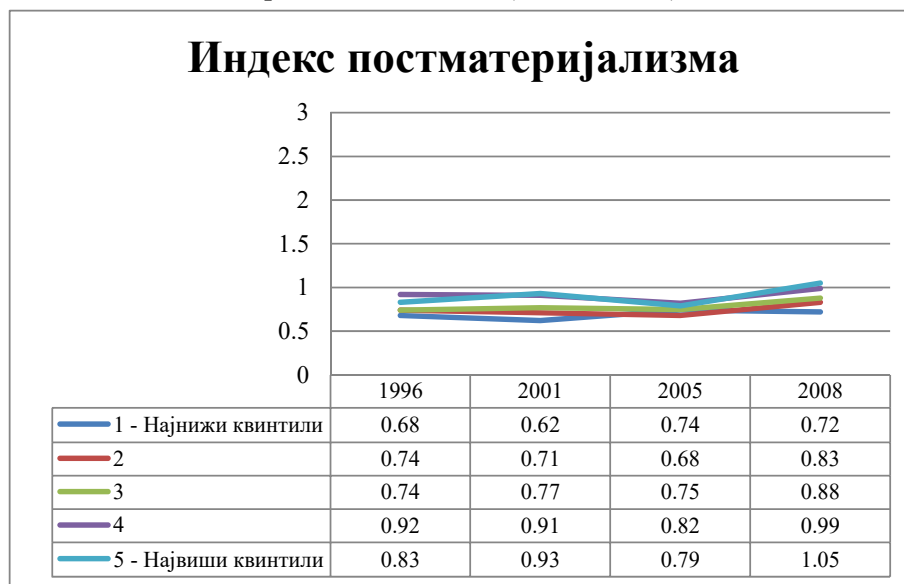
³³⁹ Њом проверавамо, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности социо-економског статуса на индексу постматеријализма стабилне за период; тј. да ли испитаници различитог социјалног статуса имају различите вредности.

	2005	,735	146	,498
	2008 EVS	,715	200	,915
	Total	,680	861	,634
F=1,342; Sig. ,259				
2	1996	,738	197	,574
	2001	,713	262	,513
	2005	,680	363	,490
	2008 EVS	,828	319	,914
	Total	,739	1141	,655
F=3,068; Sig. ,027				
3	1996	,739	236	,596
	2001	,769	133	,543
	2005	,751	390	,503
	2008 EVS	,881	337	,915
	Total	,791	1096	,680
F=2,951; Sig. ,032				
4	1996	,917	297	,629
	2001	,909	239	,544
	2005	,822	189	,461
	2008 EVS	,993	268	,971
	Total	,917	993	,698
F=2,237; Sig. ,082				
5 - Највиши квинтили	1996	,831	164	,636
	2001	,929	112	,534
	2005	,786	14	,622
	2008 EVS	1,047	170	,966
	Total	,933	460	,759
F=2,462; Sig. ,062				

*Без одговора - N=220; Не зна - N=234

(2) – Средње категорије варијабле приход (квинтили под 2 и 3) су подложне промени вредносне оријентације под утицајем периода – догађаји у посматраном периоду утичу на промену вредносних оријентација у овим категоријама независне варијабле. И то тако што 2005. године пада вредност индекса постматеријализма, да би 2008. године почео да расте. И овде се можемо позвати на промену о којој смо горе говорили, која утиче на то да се 2005. године повећавају материјалистичке вредности, а а потом да се 2008. године повећавају постматеријалистичке вредности. Друге категорије (најниже и највише категорије варијабле приход – квинтили 1, 2 и 5) имају стабилне вредносне оријентације у посматраном периоду. Следи графикон у односу на приход испитаника (графикона 35).

Графикон 35: Индекс постматеријализма у односу на социо-економски статус/
приход испитаника (по таласима)

Посматрајући кретање индекса постматеријализма у односу на приход испитаника по таласима можемо да приметимо да његова вредност расте са порастом квинтила, за сва четири посматрана периода.

На измерено повећање постматеријалистичке оријентације у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче то што се смањује удео узорка са највишим и најнижим квантилима, а повећава удео средњих категорија. Потребно је споменути да је могуће и то да оваква промена структуре узорка у погледу прихода не утиче на промену вредности, јер се смањују и највише и најмање постматеријалистички оријентисане категорије прихода. У већој мери промене индекса постматеријализма су под утицајем описаних догађаја до 2005. године, и од 2005. до 2008. године.

11. 2. 1. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања

Људи са различитим степеном образовања имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја образовања ако се у структури узорка једна од категорија која има постматеријалистичке карактеристике увећа или смањи

У наставку проверавамо и тестирамо утицај образовања (тј. школске спреме) испитаника на вредности индекса постматеријализма.

Ради лакшег праћења даљих анализа које следе, ову независну варијаблу смо свели на 5 категорија, како би добијене резултате лакше интерпретирали. У наставку су дате фреквенце рекодиране варијабле (видети табелу 93).

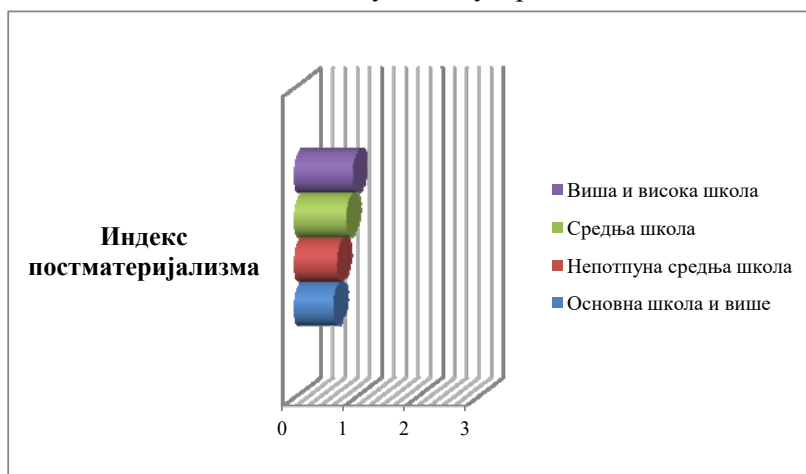
Табела 93: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Образовање испитаника

Образовање испитаника	Просек	Број	Стандардна девијација
Основна школа и мање	,632	1343	,630
Непотпуна средња школа	,685	199	,512
Средња школа	,844	2322	,711
Виша и висока школа	,951	1090	,700
Укупно	,804	4954	,690

F=50,242; Sig. ,000

Највећа вредност индекса постматеријализма заступљена је међу испитаницима који имају највећи степен школске спреме (вишу или нешто више од тога) (видети графикон 36).

Графикон 36: Индекс постматеријализма * Образовање испитаника
На нивоу целог узорка

За индекс постматеријализма у односу на образовање испитаника изабран је теоријски модел интерпретације – А – где запажамо линеарно повећање индекса постматеријализма од најнижег до највишег степена образовања. Односно да је његова највећа вредност присутна код испитаника са највећим образовањем. У основи људи са високом школском спремом припадају постматеријалистима.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање индекса постматеријализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) У сваком наредном таласу је већи удео испитаника са средњом, вишом и високом школом. Основна школа се смањује на минимум. Тако да повећање индекса постматеријализма је делом резултат промене структуре узорка у односу на образовање испитаника. Из узорка нам испадају необразовани (који су иначе материјалистички

оријентисани). Следи табела о утицају социо-економског статуса, односно образовања испитаника, на индекс постматеријализма разложена по таласима (видети табелу 94)³⁴⁰.

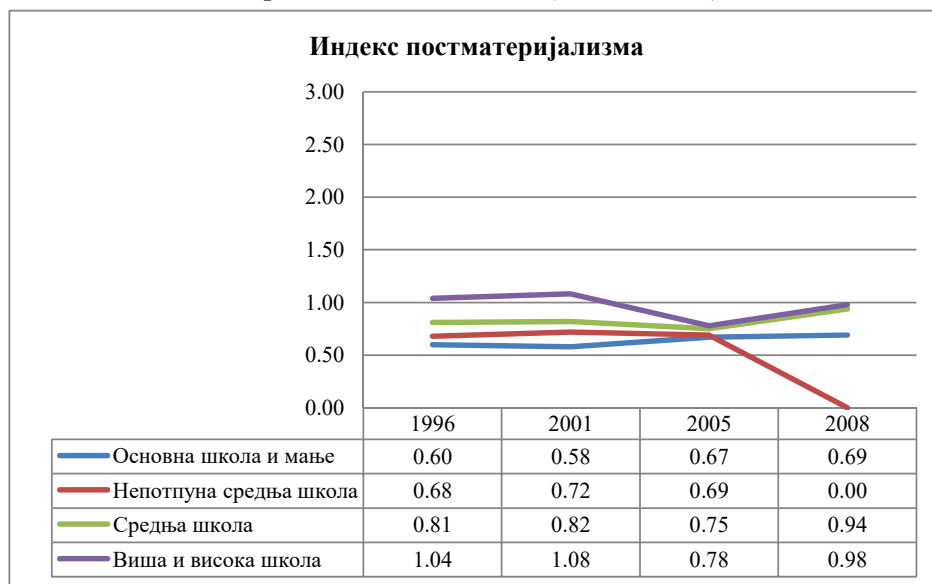
Табела 94: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* образовање испитаника
– По таласима

Степен стручне спреме	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Основна школа и мање	1996	,598	415	,532
	2001	,581	337	,491
	2005	,672	236	,496
	2008 EVS	,693	355	,879
	Total	,632	1343	,630
F=2,581; Sig. ,052				
Непотпуна средња школа	1996	,675	117	,519
	2001	,716	34	,563
	2005	,688	48	,463
	Total	,685	199	,512
F=,082; Sig. ,921				
Средња школа	1996	,810	439	,608
	2001	,820	586	,525
	2005	,752	505	,525
	2008 EVS	,938	792	,939
	Total	,844	2322	,711
F=8,090; Sig. ,000				
Виша и висока школа	1996	1,039	265	,651
	2001	1,081	185	,577
	2005	,779	335	,444
	2008 EVS	,984	305	,958
	Total	,951	1090	,700
F=10,764; Sig. ,000				
Укупно	1996	,775	1236	,607
	2001	,788	1142	,550
	2005	,741	1124	,494
	2008 EVS	,888	1452	,935
	Total	,804	4954	,690

(2) – Међу испитаницима са основном школом индекс постматеријализма расте у 2005. и 2008. години, а међу испитаницима са средњом и вишим степеном образовања постматеријалистичка оријентација пада у 2005., па поново расте у 2008. години. И овде потврђујемо да су описани догађаји до 2005. године довели до повећања материјалистичке вредности, а догађаји између 2005. и 2008. године повећали постматеријалистичке вредности. Следи графикон у односу на степен образовања испитаника (видети графикон 37).

³⁴⁰ Ова контрола за период (по годинама) користи се за проверу, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности социо-економског статуса на индексу постматеријализма стабилне за период.

Графикон 37: Индекс постматеријализма у односу на социо-економски статус/
образовање испитаника (по таласима)

Посматрајући кретање индекса постматеријализма у односу на образовање испитаника по таласима можемо да приметимо да што је већа школска спрема повећава се и вредност индекса посматеријализма. Тај раст је мање више видљив за све посматране године, осим за 2005. годину када његова вредност опада за све нивое образовања.

На измерено повећање постматеријалистичке оријентације у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче то што се увећава удео образованијих испитаника који су више постматеријалистички оријентисани од мање образованих. Под утицајем догађаја до 2005. године, и образованији грађани постају више материјалистички оријентисани, да би након 2005. године поново порастао степен њихове постматеријалистичке оријентације, под утицајем догађаја у споменутим годинама.

1. 2. 1. 5. Дискусија објашњења промене индекса постматеријализма

У предходном поглављу смо приказали резултате биваријантних анализа, где смо успостављали односе између независних и зависних варијабли, са идејом да објаснимо промене вредносних оријентација у Србији. Пре него што прикажемо промену у свакој појединој категорији варијабле, подсетићемо се на утицај дистрибуције агрегатно. Оно што битно утиче на сам узорак са годинама јесте јасно повећање удела транзиционе генерације и смањење, у последње две посматране године, удела предратне генерације. Узорак из 2005. године је нешто другачији од осталих по мањем уделу испитаника старије животне доби (изнад 66. година), и увећању број млађих и млађих одраслих. Најуравнотеженија дистрибуција узорка према приходу је у

1996. и 2008. години³⁴¹. Године 2001. расте квинтила два, а смањује се квинтил три. Удео два најнижа квантила је већи него удео три највиша. Највећи удео 2005. године иде на узорак другог и трећег квинтила, при чему ишчезава највиши (5) квантил. Смањује се у последње две године удео испитаника са основним и вишим образовањем. Ако и има неког тренда, онда се поправља образовна структура испитаника у последње две године³⁴².

Следи сумирање резултата анализе којом смо проверавали утицаје појединих независних варијабли на промену индекса постматеријализма. То је био поступак којим смо тестирали алтернативне хипотезе о утицајима на промене.

На измерено повећање постматеријалистичке оријентације, у извесној мери утиче то што се увећава удео генерација које су више постматеријалистичке од осталих (генерација кризе и транзициона генерација). Постоји разлика међу генерацијама, али су нам све генерације више материјалистичке, него постматеријалистичке (генерално гледано). У извесној мери утиче и то што се смањује удео узорка са највишим и најнижим квантилима, а повећава удео средњих категорија³⁴³, као и то што се у извесној мери увећао удео образованијих испитаника који су више постматеријалистички оријентисани од мање образованих. На ово повећање постматеријалистичке оријентације, животна доб не утиче у већој мери (нема промене у структури узорка у појединим таласима, дакле вредности су стабилне). Из изнетих података могли смо да констатујемо да нам се за различите категорије варијабле генерација, животна доб, образовање и приходи испитаника *индекс постматеријализма* разликује.

Повећање постматеријалистичке оријентације је под утицајем неког догађаја између 2005. и 2008. године, који су се у том периоду десили. Догађаји од 2005. до 2008. године који повећавају вредности овог индекса, видљиви су као можда најтежа година у процесу приватизације, где је највише људи на својој кожи осетило последице приватизације, отпуштања и незапослености. Где су све генерације, сва животна доба, сва образовања и сви приходи постали више постматеријалистички оријентисани.

Наши налази су у директној потврди Инглехартове кључне тезе која почива на претпоставци да услед друштвених промена долази до смањења материјалистичких вредности, и паралелно до јачања постматеријалистичких вредности, те до видљивих значајних разлика између вредности младих и старих (опширније о овој врсти оријентације видети у: Inglehart, 1971b: 39-43; 1977; Dalton, 2002: 80-81; Abramson,

³⁴¹ Било да се тичу предадултног или адултног периода живота, велике разлике у материјалном стандарду утичу на могућности остварења сопствених потенцијала у различитом степену. Није толико важно питање већег или мањег прихода као таквог, већ чињеница да се често „квантитативне разлике у приходима претварају у квалитативне разлике животног искуства“ (Fromm, 1983: 317). Материјални статус се, иначе, и показао као значајан дистинктиван критеријум и у неким другим истраживањима (Бешић, 2014а).

³⁴² Утицај ове варијабле нам је био поготово значајан, с обзиром да, било да је нагласак на припреми за обављање одређеног занимања, социјализацији за живот у комплексном друштву или „оплемењивању душе“, образовање је током 20. века постало значајна сила трансформације друштвених односа (видети опширније у: Stanojević, 2013: 119–139).

³⁴³ Могуће је и да оваква промена структуре узорка у погледу прихода не утиче на промену вредности, јер се смањују и највише и најмање постматеријалистички оријентисане категорије прихода.

Inglehart, 1992; Inglehart, 1997: 45-47; 2007a; Inglehart, Welzel, 2005a; Baker, Dalton, Hildebrandt, 1976; Ike, 1973: 1194-1203; Pavlović, 2009b: 151). Потврда нашим налазима је и Инглехартово становиште по коме су материјалне вредности карактеристика ранијих епоха, зато што су појединци у тим друштвима живели у материјалним дефицитима, док савремено друштво карактеришу постматеријалне вредности, зато што нема више материјалног дефицита, тј. појединци у савременом друштву теже самоактуализацији и афирмацији духовних вредности (Inglehart, 1990). Материјални услови у којима се формирају вредности утичу на различите вредности између генерација. При чему то не мора да буду исте генерације. Не мора да буде да су старије генерације увек сазревале у оскудици, а да су млађе увек сазревале у обиљу (опширније видети у: Inglehart, 1977: 23–24). То илуструју следећи примери. Наиме, старије генерације су се у Немачкој социјализовале и формирале у условима оскудице, док су младе генерације у условима обиља; што проналазимо разлику између генерација у степену постматеријалистичких вредности³⁴⁴. Ике [Ike], на основу своје анализе кохорте јапанског националног карактера (спроведеног у истраживању 1953, 1958, 1963. и 1968. године) проналази да су у Јапану млађе генерације више постматеријалистички оријентисане (где су млађи мање склони стицању, а више цене слободу, него што је то случај са старијом кохортом) (Ике, 1973: 1194–1203). Теза о разликама између генерација је релевантна тамо где се догађају промене у друштвеним околностима - и то промене на боље³⁴⁵. Као што важи и за Немачку. С обзиром да се Јапан издваја као земља у којој је очигледна међугенерациска промена (налазећи се чак испред девет европских земаља, само не испред Немачке и Француске, које показују веће старосне разлике), можемо закључити да оне земље које су искусиле релативно драстичне недавне историјске промене, испољаваће и релативно велике међугенерациска вредносне разлике (Inglehart, 1977: 111). За разлику од тога у Великој Британији, где су старије генерације расле и сазревале у условима обиља, а млађе генерације нису осетиле неки велики економски просперитет, не проналазимо промену

³⁴⁴ Немачка је као земља посебно прошла екстремне промене у развоју својих грађана, у зависности од старосних група. Старији Немци доживели су разне недаће (почев од глади и клања током Првог светског рата, преко тешке инфлације, велике депресије и разарања, инвазије, па све до масовних животних губитака током Другог светског рата). Насупрот томе, њена најмлађа кохорта егзистира у релативно мирним условима, с обзиром да је данас Немачка једна од најбогатијих земаља на свету. Инглехарт наглашава да уколико типови вредности одражавају нечије формативно искуство, онда можемо очекивати да постоји релативно велике разлике између старијих и млађих немачких старосних група.

³⁴⁵ Пошто су Икина истраживања била националног карактера, проширена су и у периоду од 1953. до 1973. године, у којима се добивени образац не може објаснити и искључиво приписати ефектима економске историје. У Јапану процес промене вредности има препознатљив карактер – кретајући се од материјалистичких ка постматеријалистичким вредностима (мање бриге за новац или славу, а већа жеља за живот по свом укусу). Постоје закључци који наводе да промене у мишљењима нису дошли због тога што људи одређене генерације мењају мишљење у овом периоду од двадесет година. Уместо тога, објашњење стоји у томе да су млађе генерације утицале на обликовање мишљења у друштву (Inglehart, 1977: 109). У највећем проценту јапанског друштва доминира материјалистички образац насупрот постматеријалистичким, у односу на било које Западно друштво, што је било и за очекивати, с обзиром да је тада Јапан био мање економски развијен. Иако Јапанци сада уживају много већи животни стандард него нека европска земља, велики део Јапанаца одрастао је у условима тешке економске оскудице. Ике наглашава да (женска) полна улога, у јапанском окружењу, изгледа има снажан инхибиторни ефекат на развој пост-материјалистичких вредности (опширније у: Ике, 1973; Richardson, 1974: 189–228).

која иде ка постматеријалистичким вредностима, зато што млади нису ништа више постматеријалистички оријентисани од старијих³⁴⁶. За Србију смо, у посматраном периоду, пронашли да нам се млада генерација разликује; што би према Инглехарту требало да значи да су нам младе генерације расле ипак у мало већем обиљу од старијих. Наше младе генерације (транзиционе) расле у рестрективнијем свету, због чега су и више постматеријалистички оријентисане.

Поткрепљеност постављених хипотеза у односу на индекс постматеријализма у Србији придружује се бројним другим истраживањима у којима су оне вишеструко поткрепљене. У њима се показује да је најмлађа генерација у мањој мери материјалистички оријентисана у односу на претходне генерације, а са изузетком Црне Горе (Vasović, 1988b)³⁴⁷. Генерацијску потврду хипотезе потврђује и Бешићево истраживање које је показало да су се вредносни обрасци смењивали генерацијски, и да се емпиријским мерењем вредносних оријентација по кохортама увидела међусобна разлика. Према његовим речима такве генерацијске разлике се могу објашњавати формативним искуствима референтних генерација (видети опширније: Bešić, 2014a). Кључни податак са становишта генерацијске транзиционе хипотезе, према његовим речима, јесте да они који припадају транзиционој генерацији у већој мери исказују постматеријалистичку оријентацију у односу на припаднике старијих генерација на узорку земаља посткомунистичке Европе, укључујући и земље бивше Југославије (Бешић, 2014a)³⁴⁸. Иако Милош Бешић констатује да су транзиционе генерације више постматеријалистички оријентисани, земаља посткомунистичке Европе, укључујући и земље бивше Југославије, он проналази разлике између земаља, и те разлике објашњава тиме да су те генерације биле изложене различитим ситуацијама у којима су формирали своје вредности у односу на ову димензију (Bešić, 2014a)³⁴⁹.

На овом месту је важно истаћи да овој варијабли много већи (и пресудан) утицај дају критичари теорије Инглехарта, него сам Инглехарт. Пре него што истакнемо резултате неких других истраживања, треба рећи да образовање у себи може да обухвата велики број различитих варијабли (Inglehart, 1977: 75): а) тренутни социо-

³⁴⁶ Другу крајност, у односу на Немачку, представља Велика Британија, која је била најбогатија земља у Европи, пре Другог светског рата. С обзиром да је сама избегла инвазију током рата, имала је релативно стагнирану економију од тада. За последњих двадесет пет година, њени европски суседи достигли су стопе економског раста дупло веће од ње саме, па су чак и испред ње, према бруто националном производу по глави становника, што је резултирало да је 1970. године Британија рангирана далеко иза Немачке (и већина других земаља Европске заједнице), по богатству по становнику. Очекивати је да се пронађу релативно мале количине промена у британским вредностима (опширније у: Inglehart, 1977).

³⁴⁷ Десет година касније ова ауторка је утврдила, коришћењем модификоване верзије батерије тврдњи, доминацију материјалистичких вредности (видети: Vasović, 1997b).

³⁴⁸ Бешић наглашава да међутим, генерацијска припадност, као варијабла, није статистички значајан предиктор у западним демократијама; те да између најмлађе и старијих генерација на Западу не постоје разлике у степену материјалистичке/постматеријалистичке оријентације (Бешић, 2014a).

³⁴⁹ То значи да су формативна генерацијска искуства унутар самих земаља бивше Југославије другачија. Ове разлике могу да објасне постојање или непостојање разлика у вредностима између тих земаља (на пример, ратна разарања су значајно више утицала на припаднике млађе генерације који су живели у БиХ, Хрватској и Србији, него на оне који су живели у Словенији и Македонији) (Bešić, 2014a: 27).

економски статус испитаника (позицију у социјалној структури), али и б) социо-економски статус у формативним годинама (на коме толико инсистира Инглехарт), в) степен развијености различитих когнитивних и интерперсоналних вештина, г) степен информисаности, д) индоктринацију (формалну и неформалну) као последицу продужене социјализације, и много тога још³⁵⁰.

Степен образовања може да има ефекта на промену уколико констатујемо да се у узорку повећао удео образованих. Инглехарт наводи да постоје јаки разлози за веровање да је образовање много бољи показатељ „формативног богатства“ него што је то (садашње) занимање (Inglehart, 1977: 75)³⁵¹. Инглехарт истиче и да су у континенталним земљама, материјалисти бројнији међу онима са примарним образовањем, док су постматеријалисти, чак пет пута бројнији, међу факултетски образованим³⁵². Такође наводи да је однос између образовања и врсте вредности далеко јачи него однос између прихода и врсте вредности. Ипак, у комбинацији занимање родитеља и његово образовање ствара нешто што се зове *индекс социо-економског статуса*, који је изузетно јак предиктор за одређење типа вредности.

Позивајући се још једном на Бешића, у потврди наше анализе, видимо да сталним порастом образовања у свим друштвима, као и у Европи као целини, очекивано јачају секуларне и индивидуалне вредности. Уз то, треба имати у виду да постоји и интерференција између генерацијске смене и повишеног степена образовања, будући да сваку долазећу генерацију одликује виши степен образовања од претходне (опширније у: Бешић, 2014а)³⁵³. Сличне налазе проналазимо и у потврдама других истраживања (опширније видети у: Pavlović, 2009b). Поред тога, како на то указује Павловић, разумном се чини претпоставка да је, у ситуацији постојања интергрупних разлика у вези са раширеношћу вредности самоизражавања, интерпретација која се позива на растуће нивое образовања као узрочни фактор у овом низу најбоље могуће алтернативно објашњење. То је нарочито основано у ситуацији када одсуствује дејство фактора који се у Инглехартовој теорији сматрају кључним, а постоје регистроване разлике у вези са вредностима самоизражавања (Павловић, 2009b)³⁵⁴.

³⁵⁰ Ниво образовања, према Инглехарту, свакако прецизније показује колико је добростојећа породица у којој је појединац одрастао. Ово посебно важи за Европу, у којој је, 70-80-тих година, мањина становништва постигла средње или високо образовање. Остала већина одрасла је у средњој и радничкој класи. Данас, наведена корелација између нивоа образовања и друштвене класе (односно порекла) вероватно је нешто слабија.

³⁵¹ Процент запослених у индустријском сектору има велики утицај на традиционалне/секуларно-рационалне вредности, док проценат запослених у сектору услуга утиче на вредности опстанка/вредности самоизражавања.

³⁵² Бројне студије су показале колико се образовање испоставило као један од најважнијих варијабли у скоро свакој крос-националној анализи. Тако универзитет чини да су студенти либералнији, мање ауторитарнији, мање догматски, мање етноцентрични, и више заинтересовани за политику, супротно онима који се налазе ван факултета, или у односу на општу популацију (опширније у: Kenneth, Newcomb, 1969: 20–31; Withey, 1971).

³⁵³ Резултати истраживања које је спровео Милош Бешић, указују да што је виши степен образовања, то је и већи степен постматеријалистичке оријентације. То једино није случај на Косову, где се са вишим степеном образовања линеарно повећава и степен материјалистичке оријентације (Бешић, 2014а).

³⁵⁴ Из тих разлога су, на пример, млађи склонији прихватању ових вредности, иако су формативне године провели у времену несигурности. Чини се да образовање има својеврну

Искуство сиромаштва је нешто што мења слику вредности у једном друштву, наша је посебно упућивао и сам Инглехарт. Оно не мора да делује само у формативном периоду, већ може да утиче на промену вредности и у тренутку кад сиромаштво доживиш (према његовим речима онда кад осиромашимо постајемо материјалистички оријентисани).

Иако смо нашим истраживањем показали да се постматеријализам у Србији у посматраном периоду повећава, потребно је указати на то да су његове вредности ипак ближе материјализму. На то упућују и бројна истраживања. Зорана Павловића наглашава да су досадашња истраживања показала да утицај задовољства економском ситуацијом у земљи указује на то да је дистрибуција вредности самоизражавања свакако зависна од општег друштвеног контекста, с обзиром да и оне добростојеће може усмеравати ка вредновању материјалистичких циљева друштвеног развоја, узрокујући већу раширеност типа вредности преживљавања (Pavlović, 2009b: 116). У контексту Инглехартове теорије овај податак је од посебне важности. Овај аутор каже да, онда када имамо независни утицај и економског статуса и периода, ако је друштвени контекст такав да су сви сиромашни, чак и бољестојећи ће бити више материјалистички оријентисани (видети истраживања у којима се издваја висок степен материјалистичке оријентације: Јанићијевић, Броћић, Stanković, Gluščević, 1966, наведено према Pantić, 1981a: 16). Таква схватања тврде да је у неким земљама проценат постматеријалиста опао (Boltken, Jagodzinski, 1985); и то тако што се тренд промена одвија у правцу проширења мешовитог типа (Arts, Halman, 2004). Сличне налазе утврђује Драгомир Пантић (на основу инструмената који су усклађени са Инглехартовим приступом), по коме до краја 80-их код младих нема наговештаја да се повећава степен постматеријалистичке оријентације, као што је то Инглехарт тврдио; напротив, пре је реч о благом порасту материјалистичке оријентације (Пантић, 1990). Али и Бора Кузмановић по коме су промене у преференцији циљева од краја осамдесетих ка средини деведесетих година 20. века имале тренд повећања материјалистичких циљева (Kuzmanović, 1995c). Наглашавајући да је Србија већински материјалистички оријентисана земља, која спада међу ретким земљама у Европи у којој материјалистички оријентисани чине апсолутну већину (Pavlović, 2006: 258), Зоран Павловић овакав тренд повезује као последица утицаја социо-економских кретања (нагли пад стандарда становништва и неизвесна будућност младе генерације) (Pavlović, 2009b: 42). Овај аутор је приметио да нема промена у мереном степену вредносне оријентације самоизражавања у последњих десет година, што је у супротности са Инглехартовом тезом о постмодернизацији (Pavlović, 2009a, 2009b).

Силван Болчић, својим резултатима, с једне стране, потврђује Инглехартову, па и нашу тезу, по којој се (у Србији, крајем осамдесетих година двадесетог века) доминантније издвајају постматеријалистичке од материјалистичких оријентација. Међутим, интересантан резултат његовог истраживања је да су материјалистичке вредности биле најизраженије код најмлађе посматране групе испитаника (до 27 година), што је у директној супротности са Инглехартовом теоријом (Bolčić, 2003).

компензаторну улогу, јер ублажује последице сиромаштва на вредносне приоритете (опширније видети у: Павловић, 2009b).

Потребно је указати и на истраживања која доказују да су постматеријалистичке вредности веома ретке у Србији, са иницијалним хипотезама о блиској повезаности анализираних фактора (пола, образовања, прихода и величине места пребивалишта) са постматеријалистичким вредностима (Pavlović, 2006; Pavlović, 2009a, b).

Претпоставка да ће Србију као сиромашну земљу (посматрано преко GDP per capita) карактерисати велики део популације који преферира материјалистичке циљеве потпуно је оправдана и потврђена. Поред тога, земље које карактерише сличан „профил“ анализираних индикатора „профилу“ Србије, имају велики број заједничких фактора који имају проверену експликативну моћ – комунистичко залеђе, низак бруто национални доходак, православље (неке земље), транзиција, почетне фазе увођења демократије – што су све фактори који могу имати хомогенизујуће ефекте и који могу вредности ових земаља чинити сличним (Inglehart, 2000a; Пантић, 2005). Са друге стране, степен ризика и несигурности који популација Србије показује није у складу са предвиђањима теорије рефлексивне модернизације, јер би констатована слика требало да важи за неку много развијенију земљу, тј. за Србију на много већем нивоу економског развоја. Две су могуће интерпретације. Прво, тумачење које наведена теорија нуди је проблематично, на шта је већ указано (Arts, Halman, 2004).

Добијени налаз нашим истраживањем по коме смо, и са тенденцијом раста ипак ближи преференцији материјалистичких циљева потпуно је оправдана и потврђена, ако се узме у обзир последице ризика, несигурности и неповерења грађана Србије, нешто мање, процес глобализације и проблеми које она са собом носи, а знатно више производ тешких времена 90-их, која су задесила Србију и чије последице имају дугорочни ефекат (о чему је посебно говорио Pavlović, 2006: 260).

Промена друштвеног уређења и све већи утицај транзиције утицао је на то да су људи из бивше комунистичке земље често носталгични и песимистични; посебно када се расправља о променама у социјалним односима, пријатељству, породици и друштвеном ангажману. Тако се код многих учача лош однос као последица раста егоизма, материјализма, лошег и дужег радног времена, која са собом повлачи одлуку одласка у иностранство. То говори о све већој девалвацији интерперсоналне социјалне сфере током година транзиције, о чему говоре бројна научна истраживања, која се односе на ове промене вредности. У том контексту, на пример, Ксиаоинг Ванг [*Wang*] говори о успону „посткомунистичке личности“ коју карактерише хедонизам, егоизам и материјализам (Wang, 2002). Поред тога, Роналд Инглехарт наводи да се већина бивших комунистичких земаља све више враћа „материјалистичким“ (вредности опстанка) и „традиционалним“ (верским, националистичким и ауторитативним вредностима) (Inglehart, Baker, 2000). Све ово доводи до тога да су се бројни истраживачи заправо запитали да ли је прелазак са капиталистичке културе довео до индивидуалних вредности.

Као и за индекс постматеријализма, у наставку ће се дати утицаји независних варијабли на наше факторске скорове: 1) *традиционализам* и 2) *фундаментализам*.

11. 2. 2. Традиционализам

11. 2. 2. 1. Тестирање генерацијске хипотезе

Људи различитих генерација имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја генерације ако се у структури узорка једна од категорија која има традиционалније карактеристике увећа или смањи

У наставку је табела која показује за цео период разлике у вредностима фактора традиционализам³⁵⁵, у различитим генерацијама (видети табелу 95).

Табела 95: Традиционализам * Генерација (кохорта)³⁵⁶

Генерација (кохорта)	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	-,022	61	1,038
Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	-,007	215	,990
Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	-,024	300	1,008
Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	-,034	399	1,023
Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	,041	782	,979
Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	-,031	251	1,041
Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	-,012	64	,940
Укупно	,000	2072	1,000

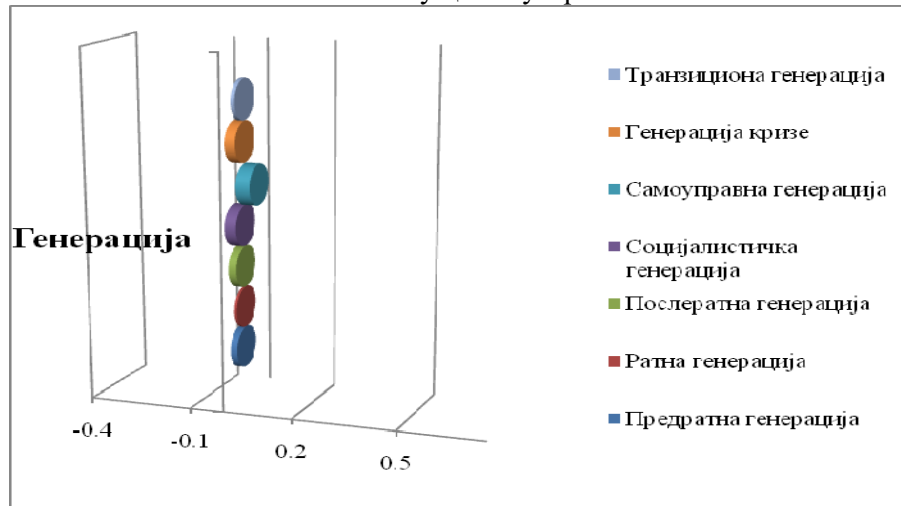
F=,371; Sig. ,898

Регистроване разлике у вредности фактора традиционализам за различите генерације нису статистички значајне. Према нашој анализи све генерације у Србији су једнако традиционалне. Колико су мале разлике врло лепо се и сликовито види у графикону 38.

³⁵⁵ Подсећања ради традиционализам смо мерили као повећање (ритуалне) религиозности, веће ригидности за право на избор, као и давању веће важности приватној сфери (породици, религији и раду).

³⁵⁶ Напомињемо да смо због прегледности и интуитивне лакше читљивости, обрнули предзнаке.

Графикон 38: Традиционализам * Генерација (кохорта)
На нивоу целог узорка

За факторски скор за традиционализам у односу на генерацију изабран је теоријски модел интерпретације – (Б) – где запажамо да се његов скор **не разликује** за различите вредности независне варијабле – генерације.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање традиционализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Промена нема везе са структуром узорка у односу на варијаблу генерација (односно нема везе са променом величине удела различитих генерација)³⁵⁷. У структури смо пронашли да нам се повећавају млађе генерације, а старије нам испадају, али то што се догађа у овом фактору не утиче на промену³⁵⁸.

Следи табела о утицају генерације на факторски скор – *традиционализам* – разложена по таласима, како би уочили да ли су вредности генерације на овом фактору стабилне за период (табела 96).

Табела 96: Традиционализам * Генерација (кохорта) * Талас

Генерација (кохорта)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	1996	-,077	42	1,098
	2001	,127	15	1,016
	2008 EVS	-,007	4	,273
	Total	-,022	61	1,038
F=,209; Sig. ,812				
Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	1996	-,081	91	1,109
	2001	,010	62	,948
	2008 EVS	,083	62	,840
	Total	-,007	215	,990
F=,515; Sig. ,598				

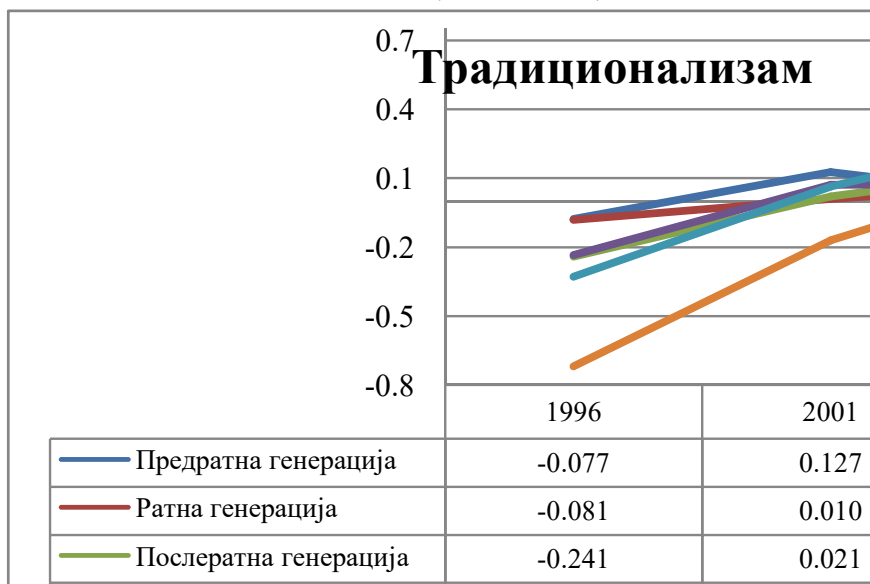
³⁵⁷ Уколико се генерације не разликују међусобно, оне могу да мењају величину колико желе, то неће утицати на промену вредности, јер се не разликују.

³⁵⁸ Ово се потпуно разликује од утицаја генерације на индекс постматеријализма, у коме се вредности постматеријализма разликују за различите вредности генерације.

Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	1996		-0,241	116	1,061
	2001		,021	70	1,055
	2008 EVS		,170	114	,879
	Total		-,024	300	1,008
F=5,012; Sig. ,007					
Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	1996		-,234	139	1,090
	2001		,071	115	1,055
	2008 EVS		,075	145	,901
	Total		-,034	399	1,023
F=4,134; Sig. ,017					
Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	1996		-,329	266	1,042
	2001		,064	189	,982
	2008 EVS		,328	327	,814
	Total		,041	782	,979
F=36,070; Sig. ,000					
Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	1996		-,718	37	1,232
	2001		-,170	56	1,246
	2008 EVS		,179	158	,819
	Total		-,031	251	1,041
F=12,904; Sig. ,000					
Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	2008 EVS		-,012	64	,940
	Total		-,012	64	,940

(2) – Вредност фактора *традиционализам* се не мења у предратној и ратној генерацији, у посматраном периоду. У свим осталим генерацијама уочавамо линеаран пораст традиционализма од 1996. до 2008. године. Следи графикон факторског скорa у односу на генерацију (39).

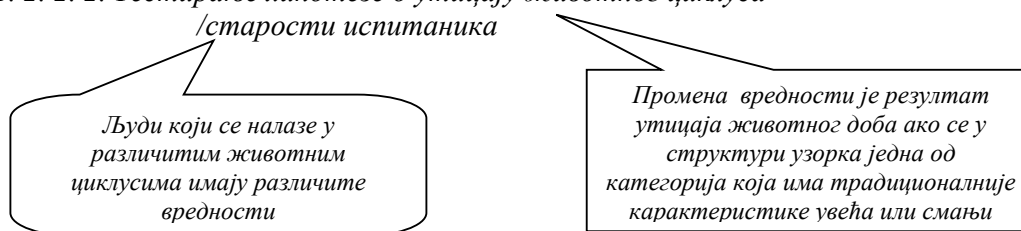
Графикон 39: Факторски скор: Традиционализам у односу на генерацију испитаника (по таласима)

Посматрајући факторски скор: *традиционализам* у односу на генерацију испитаника по таласима можемо да приметимо да се његова вредност повећава како идемо ка млађим генерацијама, поготово међу ратном и генерацијом кризе. Приметан је значајан скок овог фактора за сва три посматрана периода (с обзиром да нам недостају подаци за 2005. годину) од самоуправне до транзиционе генерације.

На измерено повећање традиционализма у посматраном периоду, генерација не утиче. Како су наша очекивања кренула од тога да ће пораст млађих генерација довести до опадања традиционализма, супротно томе видели смо да генерацијска хипотеза није потврђена. Ми имамо промену структуре узорка, али су све генерације једнако традиционалне. Оно што је главни ефекат, што на повећање традиционализма утиче јесу догађаји након 1996. године. Дакле, све генерације до 2001. године су традиционалније него што су биле³⁵⁹.

11. 2. 2. 2. Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса

У наставку проверавамо и тестирамо утицај животног циклуса на промену нивоа *традиционализма*. Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима овог фактора (табела 97).

Табела 97: Традиционализам * Животна доб³⁶⁰

Животно доба	Просек	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	-,217	270	1,052
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	-,003	369	,958
Средње године (Између 41. и 50. године)	,083	636	1,001
Зрело доба (Између 51. и 65. године)	,015	484	1,007
Старост (Изнад 66. година)	-,001	313	,968
УКУПНО	,000	2072	1,000

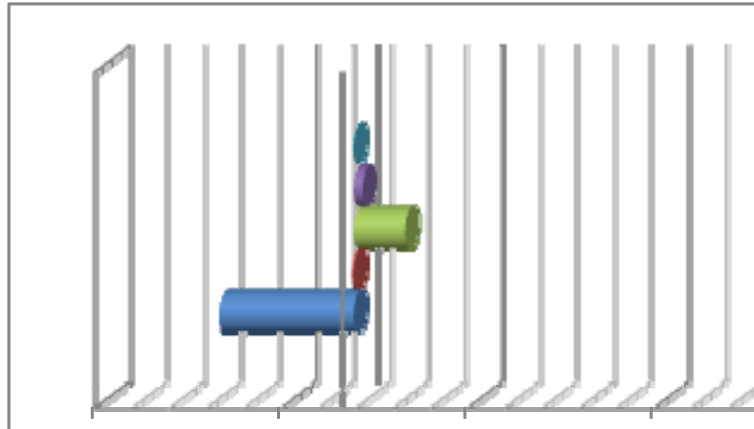
F=4,339; Sig. ,002

Највеће вредности фактора *традиционализам* заступљене су код испитаника средњих година (0.083) (видети графикон 40).

³⁵⁹ Подсећамо да је овај период, нарочито после 2000. године, манифестован отпочелим процесом *пост-социјалистичке трансформације* (о чему ће касније бити више речи).

³⁶⁰ Скрећемо опет пажњу да негативне вредности означавају више традиционализма, позитивне вредности мање традиционализма.

Графикон 40: Традиционализам * Животна доб
На нивоу целог узорка

За факторски скор традиционализам у односу на животни циклус изабран је теоријски модел интерпретације – (A) – где запажамо да се скор на овом фактору разликује за различите вредности варијабле животне доба. Основна разлика је између младих (до 30. године живота), и свих осталих животних доба. Односно, разлика је између степена традиционалности младих људи (који су и најмање традиционални) и свих осталих.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање традиционализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) У структури узорка се удео младих није битно повећао у односу на удео свих осталих, тако да повећање традиционализма није резултат промене структуре узорка у односу на животну доб.

Следи табела о утицају животног циклуса на факторски скор *традиционализам* разложена по таласима (табела 98)³⁶¹.

Табела 98: Традиционализам * Животна доб – По таласима

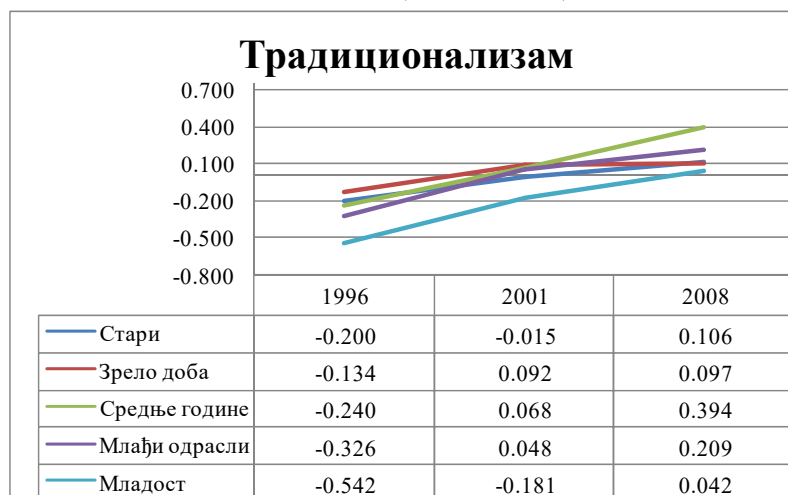
Животно доба	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	1996	-,542	98	1,051
	2001	-,181	57	1,237
	2008 EVS	,042	115	,872
	Total	-,217	270	1,052
F=8,672; Sig. ,000				
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	1996	-,326	121	1,052
	2001	,048	84	,939
	2008 EVS	,209	164	,827
	Total	-,003	369	,958
F=11,625; Sig. ,000				
Средње године (Између 41. и 50. године)	1996	-,240	226	1,092
	2001	,068	167	1,027
	2008 EVS	,395	243	,777
	Total	,083	636	1,001
F=25,379; Sig. ,000				

³⁶¹ Ова контрола за период (по годинама) се и овде користи за проверу, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности животног доба на овом фактору стабилне за период.

Зрело доба (Између 51. и 65. године)	1996	-0,134	169	1,056
	2001	,092	117	1,059
	2008 EVS	,097	198	,919
	Total	,015	484	1,007
F=2,868; Sig. ,058				
Старост (Изнад 66. година)	1996	-0,200	77	1,163
	2001	-,015	82	,961
	2008 EVS	,106	154	,847
	Total	-,001	313	,968
F=2,598; Sig. ,076				

(2) – На све генерације (посебно на младе, млађе одрасле и средње године) фактор се линерано мења/пада, утолико што постају више традиционални у посматраном периоду. Остале категорије (зрело и старије доба) остају стабилне. Следи графикон факторског скорa у односу на животну доб (графикон 41).

Графикон 41: Факторски скор традиционализам у односу на животну доб испитаника (по таласима)

Посматрајући вредност овог фактора у односу на животну доб испитаника по таласима оно што генерално можемо да закључимо јесте да са растом животне доби пада вредност факторског скорa *традиционализам* у сва три посматрана таласа.

На измерено повећање традиционализма у посматраном периоду, животна доб не утиче у већој мери. На повећање традиционализма утичу догађаји након 1996. године. Дакле, све животне доби до 2001. године су традиционалније него што су биле³⁶².

³⁶² С обзиром на то да смо споменули да се овај фактор пуни религиозним питањима, оно што се као догађај за овај период може споменути везано је за ослобађање религиозности - наиме, религиозност постаје једна важна ставка идентитета.

11. 2. 2. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом

Људи са различитим приходима имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја прихода ако се у структури узорка једна од категорија која има традиционалније карактеристике увећа или смањи

У наставку проверавамо и тестирамо утицај прихода испитаника на промену нивоа *традиционализма*. Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима овог фактора (табела 99).

Табела 99: Традиционализам * Приход

Приходи (квинтили)	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квинтили	,106	429	,970
2	,112	399	,983
3	,015	391	,954
4	-,120	454	1,000
5 - Највиши квинтили	-,156	231	1,136
Укупно	,003	1904	1,003

F=5,549; Sig. ,000

Највеће вредности фактора *традиционализам* заступљена је код испитаника који припадају најнижем квинтилу прихода, дакле најтрадиционалнији су нам најсиромашнији (видети графикон 42).

Графикон 42: Традиционализам * Приход испитаника
На нивоу целог узорка

За фактор традиционализам у односу на приход испитаника изабран је теоријски модел интерпретације – (A) – где запажамо да се факторски скор традиционализам разликује за различите вредности независне варијабле приход. Дакле са вишим приходима испитаника мањи је традиционализам. Ова разлика је статистички значајна.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање традиционализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Удео два квинтила са најнижим приходима је највећи у 2001. години, и ту можемо очекивати повећање традиционализма под утицајем промене у структури узорка. Структуре узорка према квантилима прихода су уједначене у 1996. и 2008. години. Следи табела о утицају прихода испитаника на вредност факторског скорa *традиционализам* разложена по таласима (видети табелу 100)³⁶³.

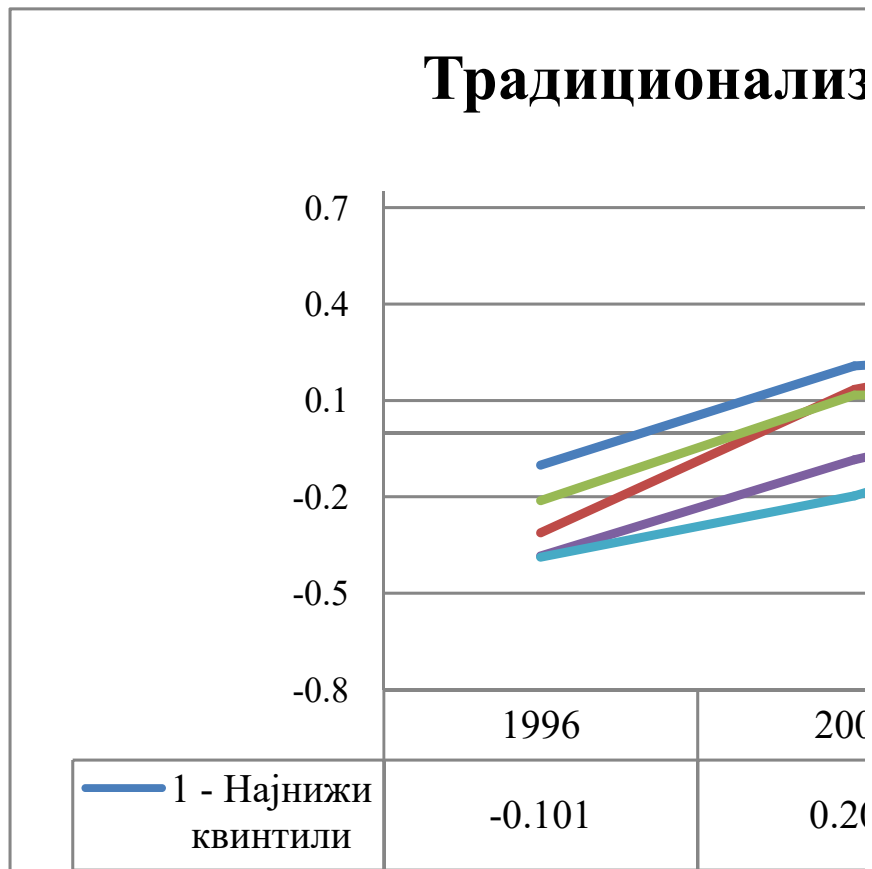
Табела 100: Традиционализам * Приход испитаника – По таласима

Приходи (квинтили)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квинтили	1996	-,101	170	1,062
	2001	,207	112	,985
	2008 EVS	,270	147	,793
	Total	,106	429	,970
F=6,751; Sig. ,001				
2	1996	-,312	99	1,132
	2001	,134	109	1,057
	2008 EVS	,319	191	,768
	Total	,112	399	,983
F=14,391; Sig. ,000				
3	1996	-,212	122	1,043
	2001	,116	69	,910
	2008 EVS	,119	200	,892
	Total	,015	391	,954
F=5,125; Sig. ,006				
4	1996	-,384	173	1,037
	2001	-,085	121	1,058
	2008 EVS	,138	160	,834
	Total	-,120	454	1,000
F=12,031; Sig. ,000				
5 - Највиши квинтили	1996	-,387	89	1,173
	2001	-,197	51	1,184
	2008 EVS	,094	91	1,029
	Total	-,156	231	1,136
F=4,199; Sig. ,016				

(3) – у свим категоријама прихода мењају се вредносне оријентације (традиционализма) под утицајем периода. У свим категоријама линеарно расте традиционализам. Следи графикон факторског скорa у односу на приход испитаника (графикон 43).

³⁶³ Напомене ради, ова контрола за период (по годинама) се користи за проверу, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности социо-економског статуса на овом фактору стабилне за период. Дакле, овај део провере хипотезе о социо-економском статусу испитаника (тачније прихода) проверава да ли испитаници различитог социјалног статуса имају различите вредности.

Графикон 43: Факторски скор традиционализам у односу на приход испитаника (по таласима)

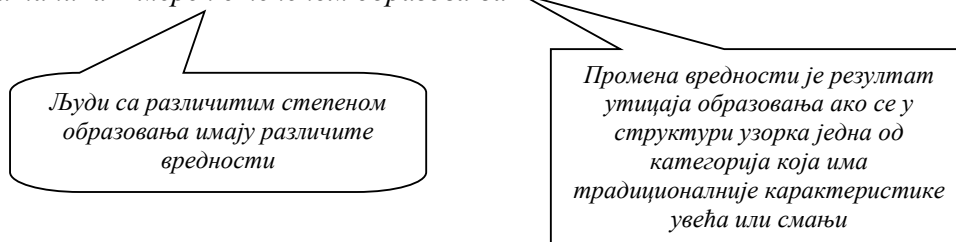

Традиционализам расте како се повећавају приходи испитаника. Дакле, са растом прихода расте и традиционализам.

На измерено повећање традиционализма у посматраном периоду, од 1996. на 2001. годину, делимично утиче промена структуре узорка по приходу (односно повећање удела људи са ниским приходом који су иначе традиционални). Али треба истаћи да повећање удела средњих категорија и смањење оних са највишим и најнижим квантилима ипак не утиче толико на фактор традиционализма, колико су откривене промене највероватније под утицајем описаних догађаја након 1996. године. Дакле, сви нивои прихода су до 2001. године традиционалнији него што су били³⁶⁴.

³⁶⁴ Друштво и даље под утицајем даљег ослобађања религиозности у новом друштву, са новим фокусима идентитета и идеолошких оријентација.

11. 2. 2. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања

У наставку проверавамо и тестирамо утицај образовања испитаника на промену нивоа традиционализма.

Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима традиционализам (табела 101). У наставку су и фреквенције.

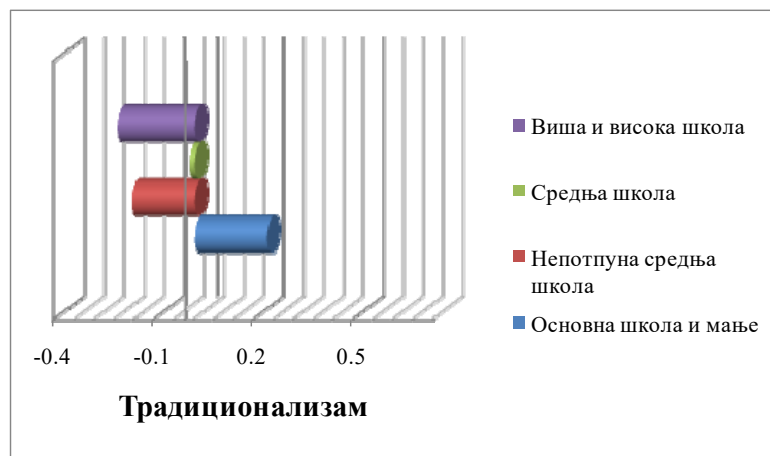
Табела 101: Традиционализам * образовање испитаника

Образовање испитаника	Просек	Број	Стандардна девијација
Основна школа и мање	,217	576	,885
Непотпуна средња школа	-,190	73	1,128
Средња школа	-,017	990	,987
Виша и висока школа	-,233	418	1,084
Укупно	,001	2057	,998

F=18,139; Sig. ,000

Најмањи степен традиционализма заступљен је међу испитаницима који имају највиши степен стручне спреме (вишу или нешто више од тога) (видети графикон 44).

Графикон 44: Традиционализам * образовање испитаника
На нивоу целог узорка

За факторски скор традиционализам у односу на образовање испитаника изабран је теоријски модел интерпретације – (А) – где запажамо да се факторски скор за традиционализам разликује за различите вредности независне варијабле образовање.

Најтрадиционалнији су испитаници са основном школом и мање, а најмање традиционални са вишом и високом школом.

У односу на измерену промену вредносних оријентација (повећање традиционализма) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) С обзиром на то да је промена фактора традиционализам мерена за само три периода (1996, 2001. и 2008. године), промене у структури узорка анализирали смо само за те године. Од 1996. до 2008. године се не мења удео високо образованих у узорку. Смањује се удео категорије са најнижим образовањем (која је и најтрадиционалнија категорија), али се повећава удео категорије са средњом школом (који су просечно традиционални), и ишчезава из узорка категорија са непотпуном средњом школом (која је уз оне са високим образовањем најмање традиционална у узорку). Овакве промене у структури узорка узете агрегатно, могу у незнатној мери утицати на повећање традиционализма у посматраном периоду.

Следи табела о утицају образовања испитаника, на вредности факторског скорa *традиционализам* разложена по таласима (видети табелу 102)³⁶⁵.

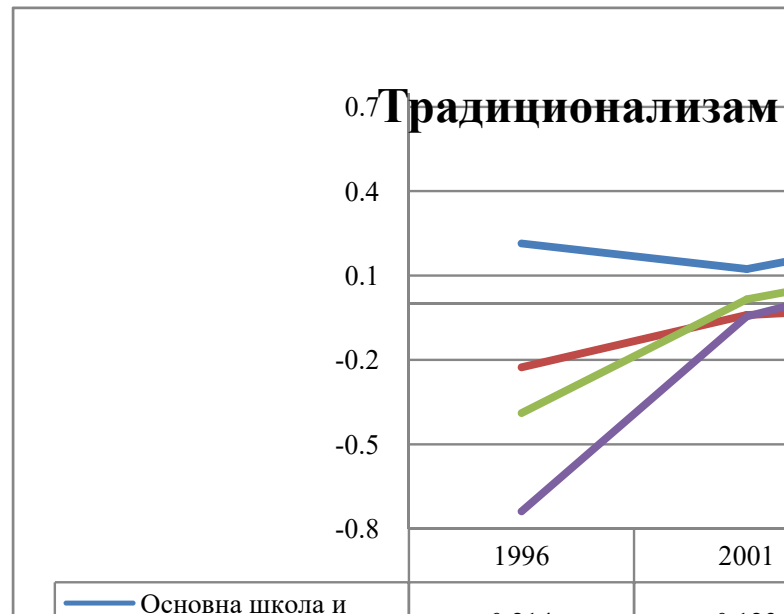
Табела 102: Традиционализам * образовање испитаника
– По таласима

Степен стручне спреме	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Основна школа и мање	1996	,214	218	,963
	2001	,123	131	,979
	2008 EVS	,275	227	,736
	Total	,217	576	,885
F=1,224; Sig. ,295				
Непотпуна средња школа	1996	-,226	59	1,150
	2001	-,040	14	1,054
	Total	-,190	73	1,128
F=,302; Sig. ,584				
Средња школа	1996	-,389	250	1,039
	2001	,015	274	1,074
	2008 EVS	,164	466	,841
	Total	-,017	990	,987
F=27,114; Sig. ,000				
Виша и висока школа	1996	-,738	164	1,026
	2001	-,046	83	1,004
	2008 EVS	,160	171	,984
	Total	-,233	418	1,084
F=35,270; Sig. ,000				
Укупно	1996	-,268	691	1,083
	2001	,032	502	1,037
	2008 EVS	,192	864	,846
	Total	-,001	2057	,998

³⁶⁵ Овај део провере хипотезе о социо-економском статусу испитаника, тиче се и његовог утицаја на формирање и промену вредности. Дакле, проверава се да ли испитаници различитог степена стручне спреме имају различите вредности.

(3) – На свим нивоима образовања имамо повећање традиционализма линеарно од 1996. до 2008. године. У нижим нивоима образовања висок ниво традиционализма је стабилан у целом периоду унутар образовних нивоа. Али, људи са средњом школом и са високим образовањем, који су иначе мање традиционални, постају од 1996. на 2001. годину традиционалнији. Следи графикон у односу на образовање испитаника (графикон 45).

Графикон 45: Традиционализам у односу на образовање испитаника (по таласима)

Посматрајући кретање вредности факторског сора *традиционализам* у односу на образовање испитаника по таласима можемо да приметимо да са годинама његова вредност расте.

На измерено повећање *традиционализма* у посматраном периоду, у незнатној мери утиче промена у структури узорка према степену образовања. Такође утичу и описаних догађаји након 1996. године. Дакле, сви нивои школске спреме испитаника су до 2001. године традиционалнији него што су били.

11. 2. 2. 5. Дискусија објашњења промене традиционализма

С једне стране *традиционализам* постоји као феномен/појам, који се дефинише теоријски. С друге стране, у емпиријским истраживањима он се различито операционализује. Генерално гледано, традиционализам значи већу религиозност и прихватање религиозних норми у регулисању свакодневног живота, прихватање неједнакости међу половима и подчињавања ауторитету (и слично). Социолошким језиком речено, човек као социјално биће укорењен је у традицији. Она помаже очувању идентитета једног народа и истовремено доприноси формирању јасне слике живљења тог народа у будућности. Традиција јесте садашњост прошлог, али она је, ништа мање, и визија будућег. Право знање о значају традиције и њеној друштвеној

релеванцији може се формирати у одговору на питање да ли она (не) угрожава свест о потреби друштвених промена, односно да ли су културне вредности, дотичне традиције, подстицајне за савремено стваралаштво. Суд о њеној пожељности у друштву доноси се тек пошто се утврди да она не представља бремене прошлости већ изазов будућности (Božilović, 2010: 115). „Садашњост мења прошлост колико прошлост управља садашњошћу“ – записао је Елиот. О сталној друштвеној потреби за традицијама писао је и Гиденс, истичући да су традиције потребне зато што животу дају континуитет и форму (Giddens, 2005: 70)³⁶⁶. Традиционализам, сам по себи није опасан феномен, с обзиром да можеш да имаш колективан дух и жељу да припадаш једном колективу. Он је једна одлика вредносног система, у којој имаш неко убеђење³⁶⁷.

Код мерења *традиционализма* наша мера је да су традиционалисти људи који су више религиозни, већу важност придају породици, раду и религији, и мање верују у право на избор – мање оправдавају еутанасију, прекид трудноће и развод. То се у некој мери поклапа са Инглехартовим ајтемима, али не сасвим. По свему судећи, вредности које меримо на овом фактору мање су дубинске, мање су усвојене у формативном периоду а више су подложне разноразним спољашњим утицајима; него вредности које мери индекс постматеријализма.

И други истраживачи су у својим истраживањима пронашли димензију *традиционализам* – која се, по неким ајтемима које мере, подударала, а у неким и не са нашом. Тако је једна од четири идеалнотипска идеолошка система о којима Пантић говори заправо *традиционализам* – у оквиру којег централно место заузима традиционалистичка оријентација, док су споредне индивидуализам, религиозност, изолационизам, репресивност (нехуманитаризам), несамоуправна, материјална и оријентација на приватну својину (Pantić, 1977a: 294)³⁶⁸. Социолог Стјепан Гредел дефинисао је, у оквиру оријентације доминантних вредности, поред *холизма* и *либерализма*³⁶⁹, и *традиционализам* као специфичног облика конзервативизма, оличеног у инструментализацији традиције. Његово истраживање је показало да је на нивоу читаве популације, традиционални образац вредности и даље преовладавајући, а да је либерална вредносна оријентација најмање прихваћена у свим димензијама. Аутор

³⁶⁶ Традиција се може посматрати уз помоћ три издвојена, али међусобно преплетена скупа појава. Један скуп представља *српска православна традиција* (која подразумева српско светосавље као идејни систем, затим цркве, манастире, фреске и иконе, религијске ритуале и празнике). Други скуп односи се на *српску историјску традицију* (истинске и митске представе које Срби имају о својој државној и националној прошлости), а трећи скуп оличен је у *народној, сеоској традицији*. (Зло)употреба традиције у Србији подразумева манипулисање неким од елемената поменутих скупова. Тешкоће са традицијом се увећавају јер се око ње као појма групишу сродни појмови који садрже вредносну конотацију – традиционализам, савременост, модерност, напредак. Ствари се још више компликују када се све ово стави у културни оквир Балкана – његов регионални развој и интеграцију у структуре Европске уније.

³⁶⁷ Опширније о овом појму видети у: Mitrović, 2003; 2006; 2006a; 2008; 2009; 2012; 2014; 2019; Шуваковић, 2014.

³⁶⁸ Ипак, треба напоменути да је Пантићев модел критикован због оптерећености „идеолошком пристрасношћу“ (опширније у: Pešić, 2016; Gredelj, 2000: 203).

³⁶⁹ Илустрације ради *холизма* представља остатак социјалистичке идеологије у новој друштвеној средини; док *либерализам*, као израз либералне идеологије, упућује на очување вредности личне слободе и толеранције (опширније видети у: Gredelj, 2000).

песимистички приказује друштвену савест преовлађујућег дела српског друштва 90-тих. Њих, између осталог, одликује: традиционализам; аверзија према универзализацији система вредности у име „истинске лојалности“; јак етноцентризам, етничка дистанца и исконско схватање нације; знатна одбојност према другима (и другачијима); некритички однос према сопственој историјској прошлости (са мање или више митолошким примесима, и мешавином паганских и православних митова; све-присутна снажна ауторитарност и, сходно томе, покорност ауторитету; претерана брига за спољну слободу (националност) и знатна диференцијација према унутрашњој слободи (демократији); неразвијена и фрагментирана цивилна сфера; брига за економско благостање, с једне стране, и политички капитализам (у веберовском смислу), с друге стране; аверзија према друштвеном и политичком раслојавању, и друго (Gredelj, 2000: 221). Традиционализам према Секулићу значи већу религиозност и прихватање религиозних норми у регулисању свакодневног живота, прихватање неједнакости међу половима и потчињавања ауторитету. За њега је ова димензија (која иде у комбинацији са модернизмом) више „културна“; јер се у већој мери односи на облике пожељног понашања у сфери личних односа (на пример односа међу половима, религиозност и слично) (опширније у: Sekulić, 2011: 38–39). Највећа сличност наше дефиниције традиционализма је управо са овим аутором (с обзиром да се, на пример, и његова димензија попут наше тиче религиозности и сфере личних односа, односно у нашем истраживању приватне сфере).

У нашем истраживању пораст традиционализма детерминише пораст религиозности - која подразумева одржавање традиционалних религијско-породичних обичаја. Управо су истраживања из 90-тих година показала да велики број грађана под *религиозношћу* подразумева одржавање традиционалних религијско-породичних обичаја, а да притом „врло мали број њих одржава везу са свештеником, верује у загробни живот или редовно чита религијску литературу“ (Stefanović-Banović, 2014: 116). Слично као што смо и ми нашли у нашем истраживању. Попут нашим резултатима је и запажање других теоретичара који су приметили да упркос паду утицаја религије на макронивоу, као и губитку утицаја на социополитичку сферу, религија опстаје и остаје, у сфери приватности, веома значајна за саме појединце – као фактор који обликује њихове ставове и понашања (Turner, 1991; Casanova, 1994). Такође се, у појединим истраживањима, слично нашем, потврђује да високо присуство религије у јавном и приватном животу грађана иде заједно са ниским нивоом толеранције абортуса, развода, еутаназије и хомосексуалности (Inglehart, Baker, 2000; Zaharijevski, Gavrilović, 2010).

Следи налаз о утицају независних варијабли на *традиционализам* у читавом посматраном периоду (од 1996. до 2008. године), код нас (у Србији). На измерено повећање традиционализма не утиче генерација; животна доб и приход; али утиче промена у структури узорка према степену образовања. Наиме, повећање традиционализма није резултат промене структуре узорка у односу на животну доб. С друге стране имамо запажену промену структуре узорка генерацијски, али су све генерације једнако традиционалне и промену структуре узорка по приходу (односно повећање удела људи са ниским приходом који су иначе традиционални); али повећање

удела средњих категорија и смањење оних са највишим и најнижим квантилима ипак не утиче толико на традиционализам. Промена се пре свега објашњава утицајем описаних догађаја након 1996. године. Догађаји који су се десили у том периоду пре свега су везани за ослобађање религиозности у друштву, као трагање ка новим фокусима идентитета и идеолошким оријентацијама. Дакле, све генерације, сва животна доба, све приходне и образовне категорије су до 2001. године традиционалније него што су биле.

Традиционализам као вредносна оријентација присутнија је на Балкану генерално, него што је то случај у Западној и Источној Европи. У Источној Европи, на пример, потреба за припадношћу може генерално представљати најхитнију материјалистичку потребу, док је за модерно Западно друштво карактеристичан нагласак на крајње индивидуално економско достигнуће, чак и на уштрб групној припадности. Ова разлика се може објаснити посткомунистичким наслеђем. Централни историјски догађај 20. века био је успон и пад комунистичке империје која је некада владала над једном трећином светске популације. Комунизам је оставио јасан отисак на систем вредности оних који су њиме били обухваћени. Пример представља утицај комунизма на формирање вредности у Немачкој (Источној и Западној), Кини, Азербејџану који је доминирао деценијама (Inglehart, Baker, 2000: 31). Пре него што илуструјемо разлике указаћемо на основна институционална обележја социјалистичког (комунистичког) система. Могу се издвојити: а) доминација друштвеног власништва над приватном својином и приватном иницијативом, б) етатизација свих друштвених области, в) монопол ауторитарне власти, г) доминација политичке над свим осталим сферама друштвеног живота, д) непостојање правне државе, њ) доминација колективитета (из чега следи популизам и плебисцитарност), е) недовољна информисаност о политици, ж) неповерење грађана у демократске институције, з) идентификација са локалном заједницом и слично (опширније у: Vasović, 1997a, b). У бившим комунистичким друштвима присутна је мања склоност ка либералним мотивима као и различита перцепција слободе од оне која је обично присутна на Западу. Историјски гледано, ова друштва су прошла кроз наметање комунистичке идеологије, пропраћена одмереном индивидуалном слободом присутном у бројним аспектима друштва. Слободно тржиште и приватно власништво потиснути су у име државног планирања који је требало да обезбеди колективни просперитет народу. Дугорочна искуства таквог система обично негују популарне ставове да се њен народ пре ослања на државу уместо на слободну конкуренцију, што, са друге стране, има за последицу да у народу подстиче подршку заједничким циљевима, пре него индивидуалној аутономији. Масовна мобилизација за државу и наведена идеологија изгледа да су подстицали широку политичку пасивност (и апатију). Све наведено, умногоме је утицало на формирање специфичног синдрома вредности, ставова и уверења, што данас представља тешко савладиву препреку ка модернизацији и бржем развоју друштва. Могуће је, да је управо недостатак слободног окружења и спречавање либералне вредносне трансформације утицао на очување традиционалних прогноза комунистичких земаља, које су упркос достигнутом одређеном нивоу економског развоја, имали сасвим другачији развојни модернизацијски процес од оног који је

типичан на Западу. Управо су ове посткомунистичке специфичности довеле до „неправилности“ и одступања од стандардних вредносних образаца, при чему се као последица тога може уочити јаз који постоји између посткомунистичких земаља и земаља западног друштва (нпр. у односу на слободу) (Vasović, 1997a).

Као потврда нашем истраживању послужиће налази оних теоретичара који су, супротно од Инглехарта, предвидели постојаност традиционалних вредности (DiMaggio, 1994; Lazić i dr, 1995). Тако су у свом истраживању Илишин и Радин (Ilišin, Radin, 2002) констатовали да су млади у великој мери заробљени патерналистичким и традиционалним вредносним обрасцима, и да је модернизација за ову генерацију ‘на чекању’³⁷⁰.

За ову димензију је Инглехартова генерацијска хипотеза јасно оповргнута, с обзиром да је у српским условима традиционализам генерацијски неосетљив. Све генерације имају сличан степен традиционалности. Феномен ретрадиционализације о коме је доста писано погађа све генерације подједнако, или другим речима, те вредности нису генерацијски стабилне. Независтан ефекат на степен традиционализма региструјемо за композитни индекс социо-економског статуса – образовање, приход и класа испитаника, при чему су у сваком посматраном тренутку, образованији, богатији и из виших класа мање су традиционални.

Потврду нашим налазима црпимо и у осталим истраживањима. У неким су од њих, ипак приказани другачији резултати. Добро је познато да друштва са ниским приходима (као и друштва у развоју) показују мању разлику, где је вероватније да ће и млади и стари одржати традиционалне вредности. Промене у економским условима играју значајну улогу (видети: Inglehart, 1977). Ако је то тачно, онда бисмо могли да очекујемо да ће старије групе које су одрасле у ех-комунистичким друштвима изражавати јаче секуларно-рационалне вредности од било које старије групе других врста друштава. Њихове године одрастања управо су окарактерисале брз економски раст, током ере када је комунизам тежио да надмаши капитализам, подвргнути, штавише, моћној кампањи за искорењивање вере и традиционалних вредности, што је вероватно имало неког утицаја. Сходно томе, налазимо стрмије разлике између вредности старије и млађе кохорте у бившим комунистичким друштвима. Током последње две деценије, међутим, та друштва доживела су економску стагнацију, те се међугенерацијске разлике у том погледу губе/нестају. С друге стране, најстарије кохорте у развијеним индустријским друштвима показују много више традиционалних вредности од својих вршњака у бившим комунистичким друштвима; напредне индустријска друштва показују оштрији нагиб који се наставља дуже, тако да њихове најмлађе кохорте су још мање традиционалне него што су њихови вршњаци у ех-комунистичким друштвима³⁷¹ (видети: Бешић, 2014a).

³⁷⁰ Према Пантићу, традиционалистичка оријентација је, била најизраженија код пољопривредника и полутана, а најмање изражена код руководиоца и хуманистичке интелигенције (Pantić, 1977b: 317).

³⁷¹ Тамо где постоје велике разлике интергенерацијских вредности ради се о друштвима која су доживели растући животни век и дугорочни економски раст, а не о друштвима која само почињу да то чине.

У Јапану се према речима Ике најважнија промена управо десила у међугенерациској смени ка већој „индивидуацији“, где се реагује против прекомерног потчињавања индивидуе (као што је укореењено у јапанским традиционалним обрасцима). Уколико је ово тачно, у Јапану се може ставити сразмерно мањи нагласак на припадност, а више на поштовање и самоостварење.

Како ову (нашу) димензију пуне ајтеми који у себи објашњавању и религијска питања и питања која се тичу права на избор следи позивања на сличности и разлике које коегзистирају у другим анализама, а која су у складу са нашом. Скрећемо пажњу да ће овај део позивања на нека од истраживања важити и за нашу другу димензију *фундаментализам*, с обзиром да се пуни сличним ајтемима.

Социјалистичку Југославију одликовале су снажни економски раст, политичка стабилност земље, са основним индикаторима животног стандарда који су могли да се упореде са неким земљама Западне Европе. Бешић је на интересантан начин указао на многобројне промене изазване новонасталим процесима индустријализације, урбанизације, секуларизације и индивидуализације (опширније у: Бешић, 2014а). Наиме, ови процеси су, према његовим речима, праћени: масовним кретањем становништва из села у град, растакањем традиционалне патријархалне породице, рушењем религијских ауторитета и утицаја цркве (секуларизација), експанзијом образовања, стварањем таквог социјалног миљеа у коме је појединац у великој мери ослобођен утицаја традиционалних и опресивних механизма социјалне контроле, који су постојали у условима хомогеног друштва, те га одликује висок степен слободе и сопственог одабира свега што друштво нуди (Бешић, 2014а: 19). Сва истраживања религиозности у социјалистичкој Југославији показују пад религиозности (опширније у: Ћирић, 1971; Ђорђевић, 1984). Сва истраживања у периоду реалног социјализма у СФРЈ указују да је религиозност била на јако ниском нивоу до 80-их година. Међутим, од слома социјализма долази до „дисолуције социјалистичке Југославије“, отпочињања „процеса друштвене трансформације“, смене друштвено-политичког система, покретања „процеса дисолуције земље“, која се коначно завршава самопроглашењем независности Косова. Сви ови процеси праћени су политичком нестабилношћу, економском кризом, новом (транзиционом) класном структуром, ратним разарањима, специфичним псеудолиберализмом, аномија сваке врсте, и доста тога још (опширније у: Бешић, 2014а).

Након 1980-тих, измерен је тренд раста религиозности (Бешић, 2000). Један од општих запажених феномена у посткомунистичкој транзицији јесте управо повећање религиозности. Период након распада СФРЈ праћен је експанзијом национализма, уз истовремени нагли раст религиозности у свим земљама бившег реалног социјализма (Vrcan, 2001; Tomka, 1995; Froese, 2001; Gautier, 1997; Бешић, 2000). Отада религија постаје пратећи елемент ретрадиционализације који је обезбеђивао нове/старе идентитете (Vukomanović, 2000; Šušnjić, 1998; Ђорђевић, 1995; Бешић, 2001). Потребно је указати и на то да се повратак религији током 90-тих година прошлог века у Србији поклапао и преплитао са буђењем националне свести. Стварање нових идентитетских стратегија, започето у овом периоду, изнедрило је током дугог раздобља транзиције која је уследила читав спектар културних феномена, који су почивали на идеји о вези

конфесионалног и етничког припадања. Веома је важно напоменути да међу њима значајно место, а понекад и најзначајније, заузимају оне стратегије код којих се верски и национални идентитет изједначавају. Управо је ово објашњење зашто код нас у Србији расте и традиционализам. Споменути раст и традиционалног аспекта религије код нас, није у складу са истраживањима у свету.

Некада доминантна нерелигиозност, током прве половине 1990-их година, трансформисана је у доминантно религиозну оријентацију (Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995). Бројна истраживања указују да је религиозност и утицај цркве доживела пуну афирмацију и експанзију сломом социјализма 90-их година (Đorđević, 1995; Vukomanović, 2001; Bešić, 2000).

Као и за индекс постматеријализма и овде ћемо само назначити шта издвојени период, и догађај у њему, означава у нашој анализи за ову вредносну димензију. Видели смо да је за промену *традиционализма* кључни ефекат - периода и догађаја који су се десили након 1996. до 2001. године. Бешић, у својој анализи оправдава такав тренд чињеницом да су за то транзициони услови у земљама бивше Југославије главни разлог (Бешић, 2014а: 91).

Блокирана трансформација (током 1990-тих), која је праћена четворогодишњим грађанским ратовима, међународном изолацијом, санкцијама, али и наглим и масовним осиромашењем огромне већине становништва. Ова година (1996) тзв. „блокиране трансформације“ (Лазих) представља крај дивље приватизације, где бивша социјали-стичка номенклатура заправо користи своје положаје да на такав начин приватизује друштвене ресурсе, како би они постали приватни носиоци тих ресурса³⁷². У вредносним оријентацијама тих година запажамо још увек поприлично заговарање једнакости, државне интервенције, уз још увек присутне предтранзиционе вредности. Овај период карактерише и *деблокирана трансформација* (која је била започета већ током Милошевићевог режима). Њу су пратили и сукоби на Косову и Метохији, као и рат Србије против земаља НАТО-пакта (1999. године). У области вредности, може се претпоставити да током деблокирања трансформације долази до слабљења етничке хомогенизације, због престанка ратних сукоба, и до ширења либералне идеологије, због јачања елемената тржишне привреде. При томе, егзистенцијалне тешкоће неких друштвених група, које су „губитници“ у процесу трансформације, осигуравају даље присуство традиционалних вредности и дистрибутивне идеологије међу њиховим припадницима (већи део пољопривредника, мануелни – а посебно неквалификовани – радници, нижи немануелни слојеви). Неповољна друштвено-политичка и економска сцена у Србији током 2000. године утицала је на процесе успостављања демократских институција и „правила игре“.

Као очекивани утицај на вредности свих ових дешавања огледао би се у следећем. Описано стање је отежало излазак из стања вредносне аномije, која

³⁷² Ову сада већ опште прихваћену синтагму сковао је Младен Лазих да значи „период у којем је бивша номенклатура (под вођством Слободана Милошевића), током процеса системске промене (укидања социјалистичког поретка) задржала контролу (али сада више не монополску, него доминацијску) над економским и политичким ресурсима у земљи, тако да је те промене могла извршити (претежно) у властиту корист“ (Лазих, 2011b: 126).

убичајено прати распад претходног и усвајање новог идеолошког система и новог вредносног обрасца. Уместо тога, вредносне оријентације често настају као производ емоционалних идентификација, или као реакција на фрустрације и осећање несигурности, а мање као производ стабилних, интериоризованих вредности. Уместо немогуће приче о стабилним вредносним оријентацијама и систему вредности код наших људи Аларгић наглашава да је потребно указати на промене и тенденције које се у тој области дешавају (опширније у: Аларгић, 2012).

У наставку следи утицај независних варијабли на фактор *фундаментализам*.

11. 2. 3. Фундаментализам

11. 2. 3. 1. Тестирање генерацијске хипотезе

Људи различитих генерација имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја генерације ако се у структури узорка једна од категорија која има фундаменталистичке карактеристике увећа или смањи

Следи провера и тестирање генерацијске хипотезе. У наставку се даје табела која показује за цео период разлике у вредностима фактора *фундаментализам*³⁷³ (видети табелу 103).

Табела 103: *Фундаментализам* * Генерација (кохорта)

Генерација (кохорта)	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	,067	61	,985
Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	,218	215	1,032
Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	,068	300	1,066
Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	-,101	399	,914
Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	-,095	782	,994
Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	,129	251	,985
Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	,173	64	1,045
УКУПНО	,000	2072	1,000

F=4,926; Sig. ,000

Генерације се разликују по просечној вредности скорa на фактору *фундаментализам* (видети графикон 46).

³⁷³ Подсећања ради *фундаментализам* је димензија која изражава доктринарну религиозност (веру у пакао, рај и загробни живот), важност јавне сфере (религије и политике) и ригидност (неоправдање абортуса, развода и еутаназије).

Графикон 46: *Фундаментализам* * Генерација (кохорта)
На нивоу целог узорка

За фактор *фундаментализам* у односу на генерацију изабран је теоријски модел интерпретације – (А) – где запажамо да се факторски скор *фундаментализма* разликује за различите вредности независне варијабле генерације. И то тако што је генерације са најизраженијим вредностима *фундаментализма* ратна генерација а затим транзициона и генерација кризе, а најмање самоуправна и социјалистичка генерација.

У односу на измерену *промену* вредносних оријентација (повећање фундаменталности) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (2) Промена није резултат промене структуре узорка у односу на варијаблу генерација. С обзиром на то да је промена фактора *фундаментализма* мерена за само три године – 1996, 2001. и 2008., промене у структури узорка анализирамо само за те године. Структура узорка се мења и то тако што се до 2008. године смањује удео предратне и ратне генерације (као генерације са највећим прихватањем фундаменталистичких вредности), а повећава удео узорка кога чине генерација кризе и транзициона генерација, које такође спадају међу генерацијама са најизраженијим вредностима *фундаментализма*. Како су и једне и друге фундаменталистичније од осталих генерација, ова промена у структури узорка није могла да резултује променом у степену *фундаментализма* у посматраном периоду.

Следи табела о утицају генерације на фактор *фундаментализма* разложена по таласима, како би уочили да ли су вредности генерације на овом фактору стабилне за период (видети табелу 104).

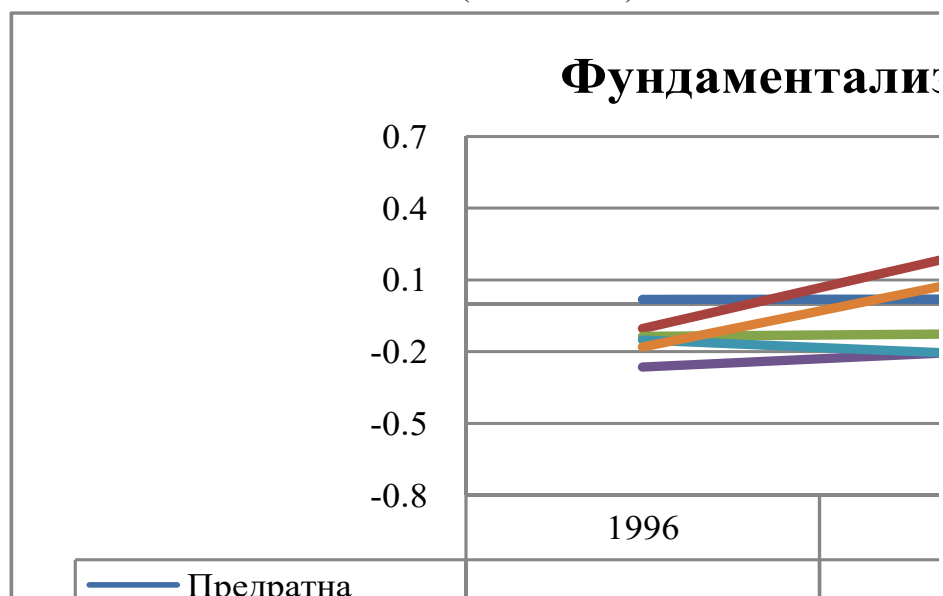
Табела 104: *Фундаментализам* * Генерација (кохорта) * Талас

Генерација (кохорта)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Предратна генерација (Рођени пре 1925. године)	1996	,018	42	,979
	2001	,020	15	,784
	2008 EVS	,751	4	1,669
	Total	,067	61	,985
F=1,035; Sig. ,362				

Ратна генерација (Рођени од 1926. до 1935. године)	1996	-,103	91	,870
	2001	,238	62	1,023
	2008 EVS	,670	62	1,101
	Total	,218	215	1,032
F=11,348; Sig. ,000				
Послератна генерација (Рођени од 1936. до 1945. године)	1996	-,136	116	,967
	2001	-,125	70	,906
	2008 EVS	,395	114	1,175
	Total	,068	300	1,066
F=9,087; Sig. ,000				
Социјалистичка генерација (Рођени од 1946. до 1955. године)	1996	-,265	139	,751
	2001	-,196	115	,851
	2008 EVS	,131	145	1,052
	Total	-,101	399	,914
F=7,801; Sig. ,000				
Самоуправна генерација (Рођени од 1956. до 1975. године)	1996	-,151	266	,881
	2001	-,214	189	1,000
	2008 EVS	,018	327	1,066
	Total	-,095	782	,994
F=3,899; Sig. ,021				
Генерација кризе (Рођени од 1976. до 1985. године)	1996	-,180	37	,876
	2001	,120	56	,846
	2008 EVS	,205	158	1,044
	Total	,129	251	,985
F=2,313; Sig. ,101				
Транзициона генерација (Рођени после 1986. године)	2008 EVS	,173	64	1,045
	Total	,173	64	1,045

(3) – У свим генерацијама расте *фундаментализам* у посматраном периоду (промена није статистички значајна у предратној генерацији и генерацији кризе). Генерације са највећим прихватањем фундаменталистичких вредности постају још фундаменталистичније, али и генерације са најмањим прихватањем фундаменталистичких вредности постају више фундаменталистичније у посматраном периоду. Дакле нешто се догађа што између 1996/2001. и 2008. године повећава *фундаментализам*. Следи графикон факторског сора у односу на генерацију (47).

Графикон 47: Факторски скор фактора *фундаментализам* у односу на генерацију испитаника (по таласима)

Посматрајући факторски скор фактора *фундаментализам* у односу на генерацију испитаника по таласима можемо да приметимо да се његова вредност мења како идемо ка млађим генерацијама.

На измерено повећање *фундаментализма* у посматраном периоду, у свим генерацијама утичу описани догађаји који су у периоду од 2001. до 2008. године утицали на повећање фундаментализма. Дакле значајан догађај дешава се од 2001. године.

11. 2. 3. 2. Тестирање хипотезе о утицају животног циклуса /старости испитаника

Људи који се налазе у различитим животним циклусима имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја животног доба ако се у структури узорка једна од категорија која има фундаменталистичке карактеристике увећа или смањи

У наставку проверавамо и тестирамо утицај животног циклуса испитаника на промену нивоа *фундаментализма*.

Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима овог фактора (видети табелу 105).

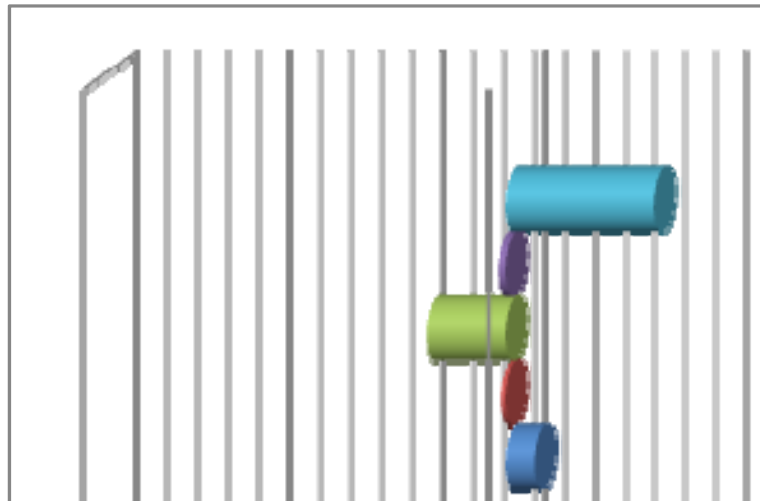
Табела 105: *Фундаментализам * Животна доб*

Животно доба	Промена	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	,057	270	,966
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	-,009	369	,994
Средње године (Између 41. и 50. године)	-,155	636	,950
Зрело доба (Између 51. и 65. године)	-,014	484	,976
Старост (Изнад 66. година)	,296	313	1,103
УКУПНО	,000	2072	1,000

F=11,158; Sig. ,000

Животна доба се разликују по просечној вредности скорa на фактору *фундаментализам* (видети графикон 48).

Графикон 48: *Фундаментализам * Животна доб*
На нивоу целог узорка

За фактор *фундаментализам* у односу на *животни циклус испитаника* изабран је теоријски модел интерпретације – (A) – где запажамо да се скор на фактору *фундаментализам* разликује за различите вредности независне варијабле животна доб. Основна разлика је између старих () и испитаника средњих година (најмање фундаментални).

У односу на измерену *промену* вредносних оријентација (повећање *фундаментализма*) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Структура узорка се сасвим незнатно променила тако да повећање *фундаментализма* није резултат промене структуре узорка у односу на животну доб. Следи табела (видети

табелу 106) о утицају животног циклуса на фактор *фундаментализам* разложена по таласима³⁷⁴.

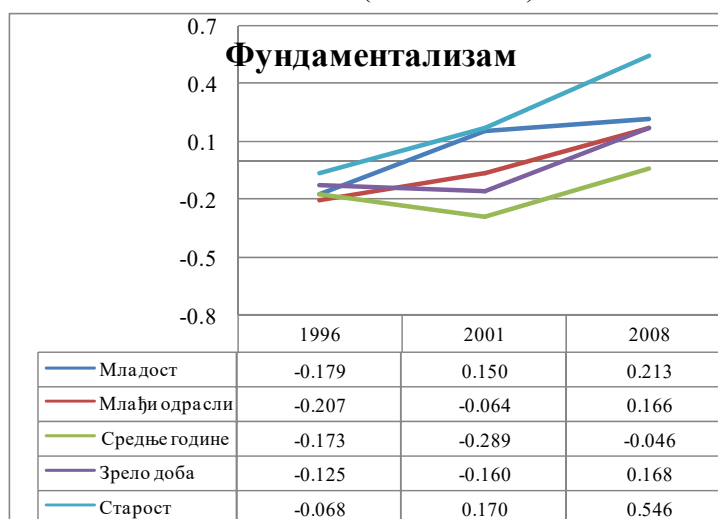
Табела 106: *Фундаментализам * Животна доб – По таласима*

Животно доба	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
Младост (До 30. година)	1996	-,179	98	,867
	2001	,150	57	,867
	2008 EVS	,213	115	1,057
	Total	,057	270	,966
F=4,831; Sig. ,009				
Млађи одрасли (Између 31. и 40. године)	1996	-,207	121	,814
	2001	-,064	84	1,075
	2008 EVS	,166	164	1,046
	Total	-,009	369	,994
F=5,165; Sig. ,006				
Средње године (Између 41. и 50. године)	1996	-,173	226	,849
	2001	-,289	167	,909
	2008 EVS	-,046	243	1,052
	Total	-,155	636	,950
F=3,329; Sig. ,036				
Зрело доба (Између 51. и 65. године)	1996	-,125	169	,946
	2001	-,160	117	,865
	2008 EVS	,168	198	1,037
	Total	-,014	484	,976
F=5,957; Sig. ,003				
Старост (Изнад 66. година)	1996	-,068	77	,912
	2001	,170	82	,960
	2008 EVS	,546	154	1,201
	Total	,296	313	1,103
F=9,109; Sig. ,000				

(3) – Све категорије животног доба мењају вредносне оријентације под утицајем периода. И то тако што код младих, млађе одраслих и старих линеарно расте вредност факторског сора *фундаментализам*, док код средњих година и зреле доби до 2001. године имамо пад, а онда до 2008. раст његове вредности. Отуда је пронађено повећање *фундаментализма* резултат утицаја догађаја у том периоду. Следи графикон факторског сора у односу на животну доб (видети графикон 49).

³⁷⁴ И овде се ова контрола за период (по годинама) заправо користи за проверу, поред тога што су вредности међусобно различите, и да ли су вредности животног доба на фактору *фундаментализма* стабилне за период.

Графикон 49: Факторски скор фактора *фундаментализам* у односу на животну доб испитаника (по таласима)

Посматрајући вредност овог фактора у односу на животну доб испитаника по таласима можемо да приметимо да са растом животне доби расте вредност фактора *фундаментализам* у сва три посматрана таласа.

На измерено повећање *фундаментализма* у посматраном периоду (1996–2008), животна доб не утиче у већој мери. На његово повећање утичу догађаји у посматраном периоду за све доби. При чему су неки догађаји у периоду од 1996. до 2001. године утицали на смањење фундаментализма код средње и зреле доби, односно у периоду од 2001. до 2008. године на његово повећање. Дакле значајан догађај дешава се од 2001. године.

11. 2. 3. 3. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен приходом

Људи са различитим приходима имају различите вредности

Промена вредности је резултат утицаја прихода ако се у структури узорка једна од категорија која има фундаменталистичке карактеристике увећа или смањи

У наставку проверавамо и тестирамо утицај прихода испитаника на промену нивоа *фундаментализма*.

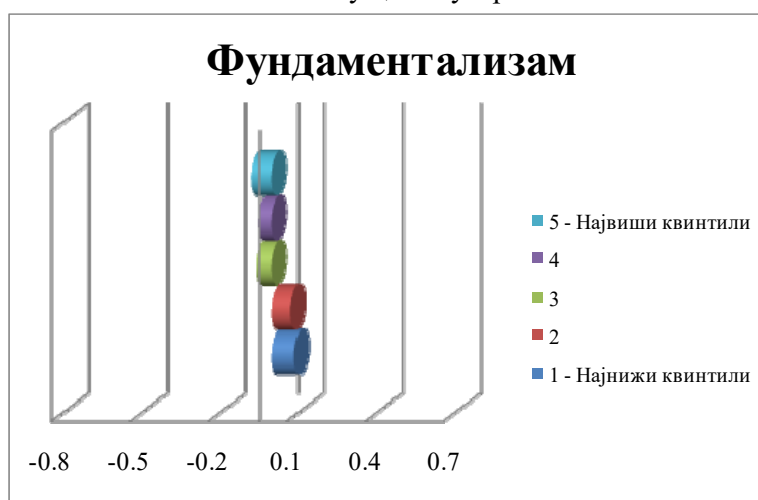
Следи табела која показује за цео период разлике у вредностима овог фактора (видети табелу 107).

Табела 107: *Фундаментализам* * Приход

Приходи (квантили)	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квантили	,087	429	1,011
2	,073	399	1,068
3	-,057	391	,981
4	-,049	454	,980
5 - Највиши квантили	-,076	231	,921
Укупно	,002	1904	1,001

F=2,252; Sig. ,061

Највеће вредности фактора *фундаментализма* заступљене су код испитаника који припадају највишем квантилу прихода (изнад 0,07) (видети графикон 50).

Графикон 50: *Фундаментализам* * Приход испитаника
На нивоу целог узорка

За фактор *фундаментализам* у односу на *приход испитаника* изабран је теоријски модел интерпретације – (Б) – где не региструјемо статистички значајне разлике у степену фундаментализма за различите квантиле прихода. Највеће прихватање фундаменталистичких вредности заступљено је код испитаника у два квантила са најнижим приходима.

У односу на измерену *промену* вредносних оријентација (повећање *фундаментализма*) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) Удео два квантила са најнижим приходима је најмањи у 2001. години и ту можемо очекивати повећање степена фундаментализма под утицајем промене у структури узорка. Структуре узорка према квантилима прихода су уједначене у 1996. и 2008. години. Следи табела о утицају прихода испитаника, на вредност фактора *фундаментализма* разложена по таласима (табела 108).

Табела 108: *Фундаментализам* * Приход испитаника – По таласима

Приходи (квантили)	ТАЛАС	Просек	Број	Стандардна девијација
1 - Најнижи квантили	1996	-,081	170	,938
	2001	-,060	112	,960

	2008 EVS	,392	147	1,066
	Total	,087	429	1,011
F=10,675; Sig. ,000				
2	1996	-,178	99	,757
	2001	-,085	109	,976
	2008 EVS	,294	191	1,207
	Total	,073	399	1,068
F=8,310; Sig. ,000				
3	1996	-,199	122	,875
	2001	-,120	69	1,005
	2008 EVS	,052	200	1,024
	Total	-,057	391	,981
F=2,663; Sig. ,071				
4	1996	-,198	173	,850
	2001	-,100	121	,903
	2008 EVS	,152	160	1,129
	Total	-,049	454	,980
F=5,634; Sig. ,004				
5 - Највиши квантили	1996	-,124	89	,930
	2001	-,124	51	,813
	2008 EVS	-,001	91	,973
	Total	-,076	231	,921
F=0,488; Sig. ,614				

(3) – У свим квантилима региструјемо повећање *фундаментализма* у 2008. години (иако та промена није статистички значајна у квантилу са највишим приходима). Следи графикон факторског скорa у односу на приход испитаника (графикон 51).

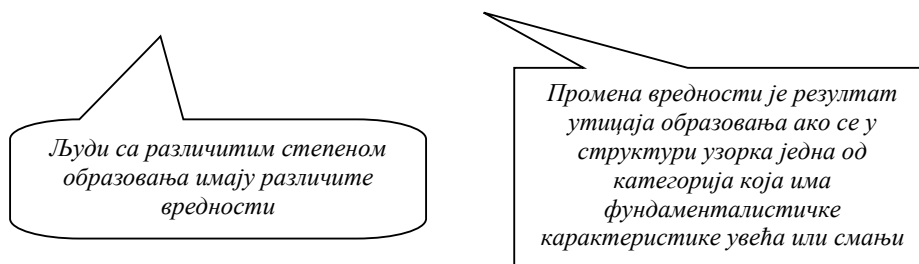
Графикон 51: Факторски скор *фундаментализам* у односу на приход испитаника (по таласима)

По таласима расте вредност фактора *фундаментализам*.

На његово измерено повећање, у извесној мери утиче то што се увећава удео узорка са најнижим квантилима. Ове промене су додатно и под утицајем догађаја од 2001. до 2008. године, који утичу на повећање фундаментализма у свим квантилима прихода. Дакле значајан догађај дешава се од 2001. године.

11. 2. 3. 4. Тестирање хипотезе о утицају социо-економског статуса испитаника – мерен степеном образовања

У наставку проверавамо и тестирамо утицај образовања испитаника на промену нивоа фундаментализма (видети табелу 109).

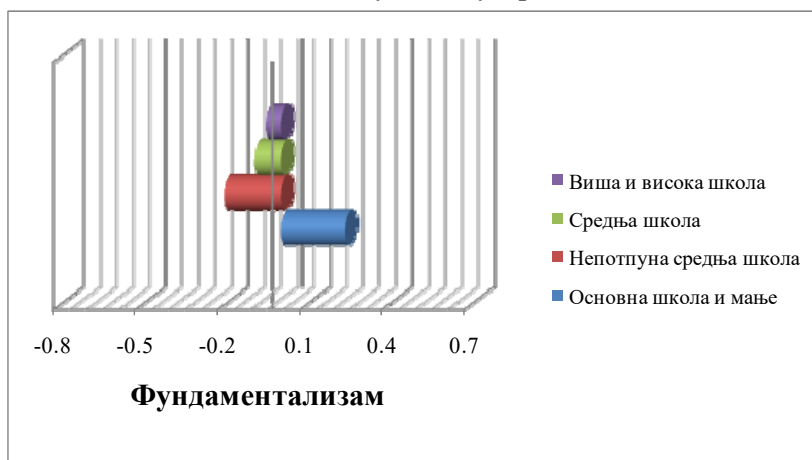
Табела 109: Фундаментализам * образовање испитаника

Образовање испитаника	Просек	Број	Стандардна девијација
Основна школа и мање	,233	576	1,100
Непотпуна средња школа	-,211	73	,830
Средња школа	-,099	990	,938
Виша и висока школа	-,058	418	,961
Укупно	,001	2057	,998

F=15,604; Sig. ,000

Највеће вредности фактора *фундаментализам* заступљене су међу испитаницима основног образовања (0,233) (видети графикон 52).

Графикон 52: Фундаментализам * образовање испитаника
На нивоу целог узорка

За фактор *фундаментализам* у односу на *образовање испитаника* изабран је теоријски модел интерпретације – (А) – где запажамо да се факторски скор фундаментализам разликује за различите вредности независне варијабле стручне спреме. И то тако што је највеће прихватање фундаменталистичких вредности заступљено код испитаника са најмањом стручном спремом, а најмање прихватање код испитаника са непотпуном средњом школом (чак мање од испитаника са средњом и високом стручном спремом).

У односу на измерену *промену* вредносних оријентација (повећање *фундаментализма*) одабрали смо следеће теоријске моделе интерпретације. (1) С обзиром на то да је промена фактора фундаментализам мерена за само три године – 1996, 2001. и 2008., промене у структури узорка анализирамо само за те године. Промена је резултат промене структуре узорка у односу на стручну спрему испитаника. И то тако што се у посматраном периоду смањује узорак испитаника са основном школом и мање (код којих су најизраженије вредности фундаментализма) с једне стране; и потпуно ишчезава група испитаника са непотпуном средњом школом (код којих су најмање изражене вредности фундаментализма), с друге стране. Овакве промене у структури узорка узете агрегатно, могу у незнатној мери утицати на повећање фундаментализма у посматраном периоду, али могу и једна другу потирати.

Следи табела о утицају образовања испитаника на вредности фактора *фундаментализам* разложена по таласима³⁷⁵ (видети табелу 110).

Табела 110: *Фундаментализам* * *Образовање испитаника* – По таласима

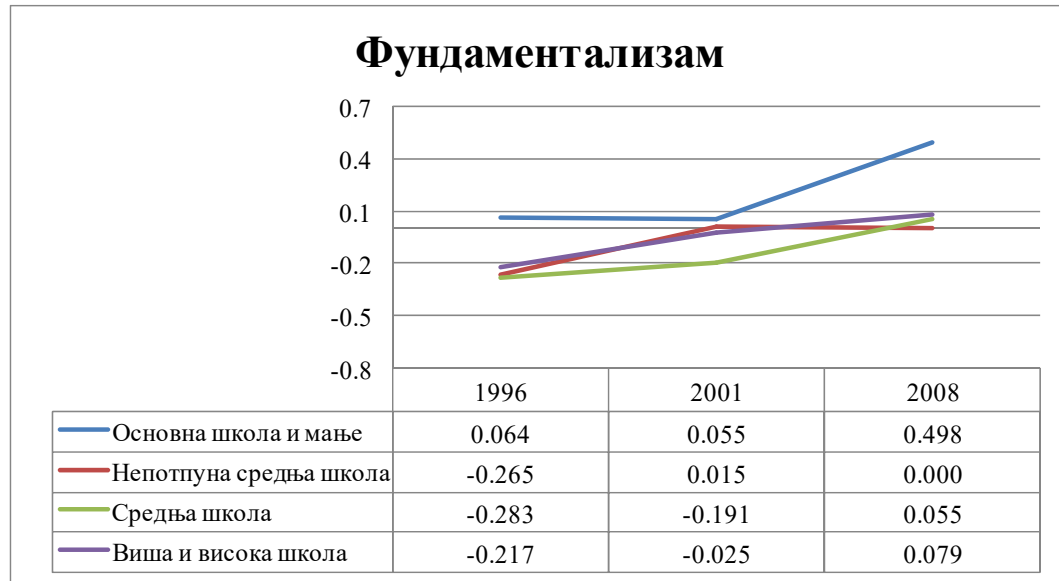
Степен стручне спреме	ТАЛАС	Mean	N	Стандардна девијација
Основна школа и мање	1996	,064	218	1,002
	2001	,055	131	1,027
	2008 EVS	,498	227	1,179
	Total	,233	576	1,100
F= 11,259; Sig. ,000				
Непотпуна средња школа	1996	-,265	59	,842
	2001	,015	14	,762
	2008 EVS			
	Total	-,211	73	,830
F=1,285; Sig. ,261				
Средња школа	1996	-,283	250	,788
	2001	-,191	274	,873
	2008 EVS	,055	466	1,022
	Total	-,099	990	,938
F=12,671; Sig. ,000				
Виша и висока школа	1996	-,217	164	,783
	2001	-,025	83	1,058
	2008 EVS	,079	171	1,046
	Total	-,058	418	,961
F=4,102; Sig. ,017				

³⁷⁵ На претходно проверену тврдњу да се вредности разликују код испитаника са различитим степеном образовања, проверава се и да ли испитаници различитог социјалног статуса (у овом случају школске спреме) имају различите вредности.

Укупно	1996	-,156	691	,876
	2001	-,094	502	,948
	2008 EVS	,176	864	1,086
	Total	-,001	2057	,998

(3) – Све категорије варијабле мењају вредносне оријентације под утицајем периода – отуда је промена резултат утицаја догађаја у посматраном периоду. Следи графикон у односу на образовање испитаника (графикона 53).

Графикон 53: *Фундаментализам* у односу на образовање испитаника (по таласима)

Посматрајући кретање вредности фактора *фундаментализам* у односу на образовање испитаника по таласима можемо да приметимо да што је већа школска спрема пада вредност овог фактора. Међутим, са годинама расте његова вредност, за сваки ниво школске спреме.

На измерено повећање *фундаментализма* у посматраном периоду, не утиче промена у структури узорка према степену образовања, већ описани догађаји који су се десили од 2001. године.

11. 2. 3. 5. Дискусија објашњења промене фундаментализма

Фундаментализам (лат. fundamentum – основа) представља начин мишљења у коме се одређена начела сматрају за суштинске истине које, без обзира на њихову садржину имају непроменљив и неприкосновен ауторитет (Judith, 2001: 481–498).

Душко Трнинић тврди да, иако се фундаментализам, нарочито данас, користи у различите сврхе, у друштвеним наукама коегзистира: а) *рани фундаментализам*, који настаје из напетости, а касније и сукоба, са модернизацијом и модерним условима живота и б) *нови облици фундаментализма*, који су усмерени на освајање јавне и

политичке сфере. Први вид фундаментализма настоји очувати постојеће стање, и то кроз одбацивање модернизације. Зато је његово главно обележје антимодернизам и конзервативизам. Како би сачували (боље рећи наметнули) своју верску праксу рани фундаменталисти су врло брзо схватили да морају усмерити своју пажњу на освајање јавне и политичке сфере, а не да је држе само унутар заједнице. Отуда одбацују ортодоксију (залагање за исправно веровање и теолошко-метафизичко учење), а преузима се активна друштвено-политичка пракса. Трнинић наглашава да се фундаментализам трансформише од конзервативног покрета, који се залаже за реформу религије унутар властитих редова, у револуционарни политички покрет који не бира средства у промовисању својих циљева (опширније видети: Трнинић, 2017: 32–44).

Поједине значајне одредбе фундаментализма битно упућују на нашу димензију о којој је реч. Наиме, без обзира на то из које религијске традиције долазили као значајне одредбе фундаментализма могу се издвојити следеће: 1) велика верска страст (фанатизам и доследност у промовисању и наметању својих ставова); 2) пркос (фундаменталисти не постављају питања, већ сматрају како имају већ готове одговоре); 3) враћање изворним религијским ауторитетима (најчешће одабраним деловима из светих списа и одређеним историјским периодима настанка и развоја религијске заједнице); 4) криза (фундаменталисти увек реагују на нешто виђено као криза – морала, друштва, политике, социјалног деловања, образовања и васпитања, породице, брака, вредности); 5) укидање сваке другости (одбацивање комуникације и дијалога са другима, јер сви који не деле њихова гледишта узимају се за непријатеље); 6) затвореност (унутар своје групе и покрета); 7) борба (циљ фундаменталиста је ширење у све сфере друштва и коначно уређење јавне сфере према својим властитим правилима); 8) вера у исправност властитог учења (верским списима се приступа доследно, изван временског и историјског контекста); 9) посебна животна пракса (карактеристичан начин одевања и строги прописи у понашању) (Трнинић, 2017: 33–34).

Фундаменталисти нису само усмерени против других религија, већ и против модернизованих верзија своје религије. Фундаментализам настоји да увери људе у апсолутни ауторитет, без критичког пропитивања, супроставља се свакој традицији која угрожава његов ауторитет, напада либерализам и пропагира „свети рат“ као борбу за више циљеве. Они верују да имају вишу мисију на земљи, да штите аутентичну верзију своје религије и у том смислу пропагирају и основна начела живота и спасења³⁷⁶.

Како је много фактора утицало на настанак и каснији развој појма фундаментализам, потребно га је због тога посматрати у ширем историјском, културном, политичком, социјалном и друштвеном контексту. Фундаментализам посматра све аспекте јавног и приватног живота као секундарне у односу на објављене верске доктрине и очекује да се политички и друштвени живот организују на основу онога што се сматра истинским верским начелима³⁷⁷. Иако се обично доводи у везу са

³⁷⁶ Преузето са сајта: <http://www.cink.rs/index.php/f/50-fundamentalizam>. Последња посета: 14. 02. 2020. године у 01:32.

³⁷⁷ Тако се рецимо у САД-у седамдесетих година 20. века ширио значај хришћанског фундаментализма као последица појаве нове хришћанске деснице која се залаже за забрану абортуса, увођење молитве у америчким школама и повратак традиционалним породичним вредностима.

религијом и дословном истином светих списа овај термин се као што смо видели сусреће и у политичким доктринама (фундаменталисте интересује власт и моћ, а то су више политичке неголи религијске категорије); али означава и нефлексибилност, догматизам, ауторитаризам и оданост начелима (Altemeyer, Hunsberger, 1992: 113–133; Hunsberger, 1995: 113–129).

Овај појам поред својих позитивних има и своја негативна својства. Према економисти Џону Квигину, стандардна својства „економско фундаменталистичке реторике“ су „догматична“ навођења и тврдње да свако ко има супротне ставове није прави економиста. Пензионисани професор религиозних студија Родерик Хиндери набраја позитивне квалитете који се приписују „политичком, економском и другим формама културног фундаментализма, укључујући виталност, ентузијазам, спремност да се речи подрже акцијама, и избегавање лаког компромиса али и негативне аспекте, као што су психолошки ставови, повремено елитистичке и песимистичке перспективе, а у неким случајевима, дословност, као и некритичко мишљење без провере“³⁷⁸.

Из основних историјских чињеница које постоје о америчком фундаментализму можемо извући одређене закључке који су карактеристика свих фундаменталистичких покрета: први је повезаност са политиком³⁷⁹, а други антимодернизам и супротстављање модерној науци. Ова два аспекта надопуњују један други и могу се идентификовати код свих фундаменталистичких покрета и група.

Милан Вукомановић прави јасну динстинкцију између донекле сродних појмова: фундаментализма, традиционализма и конзервативизма³⁸⁰. Према његовим речима у савременој религиолошкој литератури овај појам се све више везује за модерност и види као последица својеврсног судара традиционалистичких култура с духом модернитета, посебно са секуларизацијом (Vukomanović, 2017). Овај аутор наглашава да би фундаментализам, у том смислу „представљао прилично бурну реакцију на изазове модернизације, секуларизације, па и глобализације“... наглашавајући при том да се не ради о „модернизацији религије, већ о „религизацији модерности“ (Vukomanović, 2017: 86). Под њим се подразумева „заједнички правац деловања усмерен против такозваног модернизма, као што су секуларизација друштва и дарвинизам у природним наукама“ (Vukomanović, 2017: 91). Фундаментализам је појам који има и ширу, нерелигијску употребу. Тада се говори о фундаменталистичком понашању или деловању у политици, економији, на тржишту, у екологији и другим сферама живота. Слично Трнинићу, Вукомановић издвоја неколико типичних

³⁷⁸ Данас је 'фундаментализам' попримио негативну конотацију као израз, и подразумева појединце или верске групе које путем екстремистичког и радикалног понашања намећу другима основе њихове религије. Разни аутори су се бавили разликама у појмовима као што фундамент, фундаменталан или фундаментализам. Неки су мислили да сваки приступ религији за собом носи фундаменталистички приступ, а неки да се фундаментализмом идентификују екстремистичке и политичке идеологије ислама или неке друге вере. Преузето са: <https://sr.wikipedia.org/sr-ec>. Последња посета: 14. 02. 2020. у 01:12.

³⁷⁹ У суштини ради се о политичком програму под религијским плаштом. Његови поборници се понашају као политички активисти који сматрају да имају одговоре на сва животна и друштвена питања и проблеме.

³⁸⁰ Овај аутор указује и на сличности које постоје између фундаменталиста и етнонационалиста, те да треба бити врло опрезан у њиховој употреби; поготово ако се има у виду да је отпор према глобализацији, либералним вредностима и западној просвећености нешто што их истовремено одликује (Vukomanović, 2017: 90).

карактеристика фундаментализма који се појављују у савременој литератури: а) овај појам се доводи повремено у уску везу с фашизмом; б) противи се херменеутичком плурализму; в) истрајава на дуалистичкој реторици и филозофији манихеизма (ми-они, пријатељи-непријатељи); г) производ је политичке, социјалне, економске кризе или одговор на кризно стање; д) његове идеје су, у идеолошком смислу, усмерене против науке, иако и сам, у практичном смислу, неретко користи предности савремене науке и технике; љ) дух екуменизма, дијалог и толеранција су му страни, и по правилу су његови највећи непријатељи; е) настоји да обликује политику, путем религијског преузимања политичког простора (опширније у: Vukomanović, 2017).

Једна од значајних карактеристика фундаментализма, као што смо могли да видимо је и ауторитарност³⁸¹. У литератури и теоријама се она различито мери и дефинише. *Ауторитарност*³⁸² је нешто што има ефекте по понашање, с обзиром да је дубља психолошка карактеристика, која не мора увек да буде позитивна. Постоји нешто у механизмима социјализације што социјализује млађе генерације на послушност; која није зависна од социо-економских фактора³⁸³. Она се третира као нека вредносна оријентација, али је заправо психолошка структура, дубља карактеристика. Дакле, ауторитарност се у неким случајевима испитује као особина личности, а у неким другим она се повезује с контекстуалним искуством.

Ауторитарност по Роту, као посебан вид схватања и понашања, обухвата специфично понашање особе које се манифестује у њеном конвенционализму (прихватању вредности и стандарда околине и њиховом ригидном придржавању), ауторитарној субмисивности (некритичном прихватању ауторитета), агресивности (тенденцији да се оштро реагује према људима који крше конвенционалне вредности), антиинтрацептивности (супротстављању свему субјективном), поштовању власти и позитивном односу према њој, деструктивности, цинизму и ригидности мишљења (Rot, 1978: 234–242). Овако дефинисана ауторитарност неоспорно има негативну конотацију, али морамо нагласити да она обухвата и потребу за поштовањем норми околине, конформизам у најширем смислу речи, што се врло често сматра пожељном карактеристиком личности. Међу истраживачима који се највише бавио ауторитарном личношћу обично се спомиње Адорно и сарадници (1950), иако ту можемо још споменути Фрома и Маслова; уз нагласак да се традиционални појам ауторитарности, по наведеним ауторима, базира на ауторитарности као социјалном и политичком феномену, а не на

³⁸¹ Споменућемо да смо били у недоумици да ову нашу димензију овако назовемо - *ауторитарност*. Ипак смо на крају одлучили, због осталих ајтема које је пуне да је назовемо *фундаментализам*.

³⁸² Иако је сам концепт настао много раније, почетком тридесетих година у оквиру истраживачког рада *Института за друштвене науке* у Франкфурту, широки научни и друштвени интерес побудио је тек објављивањем (1950-те) капиталног дела „The Authoritarian Personality“ аутора: Теодор Адорно [*Adorno*], Елс Френкел-Брунsvик [*Frenkel-Brunswick*], Даниел Левинсон [*Levinson*] и Невит Санфорд [*Sanford*] (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford, 1950).

³⁸³ Добар пример је нацистичка Немачка коју су квалификовали као врло ауторитарну. Анализу ауторитарног карактера у Немачкој писали су франкфуртовци (попут Адорна и Фрома), која је и била резултат такве квалификације. Наиме, реч је о таквој социјализацији деце у (једној) породици са *pater familias*, са јаком дисциплином, са беспоговорном послушношћу, безкритичког односа према владавини ауторитета, што је резултовало ауторитарни карактер.

ауторитарности у контексту интерперсоналне доминације. Наиме, Адорно и његови сарадници сматрају да се ауторитарни синдром личности састоји од широког и кохерентног обрасца мишљења чија организација одражава тенденције унутар ауторитарне личности³⁸⁴. Настанак такве „црте“ личности приписиван је, с једне стране, политичким и социо-економским околностима, а с друге стране, породичним приликама, односно начину васпитања (Adorno i sur., 1982).

Покушали смо да нашу димензију *фундаментализам* упоредимо и повежемо са моделима које коегзистирају у литератури. Иако мало подсећа, она је другачија од осталих. Пре свега мислимо на једну од четири идеалнотипска идеолошка система о којима Пантић говори. Реч је о реакцији на *либерализам* – у чијем је центру отвореност према свету, модернизам, индивидуализам, религиозност, нехуманитаризам, материјална, несамоуправна и оријентација на приватну својину (Pantić, 1977a: 294)³⁸⁵. С друге стране, ауторитаризам према Секулићу карактерише зазор према политичкој демократији, прихватање хијерархије (укључујући и недемократски поредак заснован на ауторитету националног вође), веровање у јаку државу као јемца решавања политичких, али и економских проблема, повезаност с националном искључивошћу. Ова димензија (која иде у комбинацији са либерализмом) усмерена је више на оне у подручју пожељних друштвених поредака у економској и социјалној сфери (Sekulić, 2011: 38–39). Ту негде препознајемо и елементе фундаментализма, која подразумева повећање важности јавне сфере (политике) у нашем случају.

Код мерења *фундаментализма* наша мера је да су фундаменталнији људи они којима је важна политика и религија; код којих је јача вера у рај, пакао и загробни живот и мање оправдавају еутаназију, прекид трудноће и развод. Скрећемо пажњу да управо повећање *фундаментализма* детерминише пораст религиозности – која подразумева веру у загробни живот, пакао и рај, при чему се религија користи и има утицаја у социјално-политичкој сфери, и у сфери је неке врсте јавности. Ова наша димензија се не подударе са Инглехартовим ајтемима.

У нашем истраживању на измерено повећање *фундаментализма* није утицала промена у структури узорка генерације (иако се смањило удео предратне и ратне генерације, као оне са највећим прихватањем фундаменталистичких вредности, и повећао удео узорка кога чине генерација кризе и транзициона генерација, које такође спадају међу генерацијама са најизраженијим вредностима фундаментализма); нити животне доби (структура узорка се сасвим незнатно променила), нити степена образовања. На измерено повећање утицало је увећање удела узорка са најнижим квантилима. У свим генерацијама, животним добима, приходима и нивоима образовања имамо додатни утицај описаних догађаја који су у периоду од 2001. до 2008. године утицали на повећање фундаментализма. Дакле значајан догађај дешава се од 2001.

³⁸⁴ Те тенденције подразумевају ригидну потпору вредностима средње класе, некритичку подложност ауторитету, агресивност према мањинским групама, супротстављање плурализму мишљења, склоност стереотипизирању, веровања да спољашње снаге управљају човековом судбином, претерану склоност заговарању моћи, циничан став према хуманости, склоност обрамбеном механизму пројекције, као и моралистичку окупацију сексуалним животом (Adorno i sur., 1982).

³⁸⁵ Подсећамо да је овај Пантићев модел критикован због оптерећености „идеолошком пристрасношћу“ (опширније у: Pešić, 2016; Gredelj, 2000: 203).

године, као година која представља прву годину „системске либерализације“, о чему ће касније бити више речи.

Потврду нашим издвојеним налазима, и за ову димензију, црпимо из других истраживања. Потребно је споменути истраживање ауторитарности спроведено на подручју бивше Југославије. Шибер даје критички преглед истраживања ауторитарности у земљама бивше Југославије, и упозорава на висок степен изражености те црте у истраживаним узорцима. Посебно је приметна повезаност ауторитарности и некритичности према појединим „идејним оријентацијама“; при чему овај исти аутор упозорава на то да „присутност ауторитарности у психолошкој структури наше популације представља реалну претпоставку наметања различитих утицаја, поготово у ситуацијама друштвених превирања, несигурности и конфликта“ (Шибер, 1989: 144).

Социјални психолог *Бора Кузмановић* показао је да је висок ауторитаризам југословенских држављана постао још већи после распада бивше Југославије и избијања грађанског рата; с обзиром да разарање друштвеног система и појаве политичког плурализма нису успели да униште ауторитарну свест (Lazić, i dr., 1995)³⁸⁶. Утврђен висок ниво ауторитарности запажен је и у значајној студији вредности из 1977. године (Поповић, ур., 1977). У неким другим истраживањима (Николић, Михајловић и сарадника, 2004), присутна је висока повезаност ауторитарности и етноцентризма; односно етноцентризма са ауторитарношћу и религиозношћу. Голубовић, Кузмановић и Васовић, у студији друштвеног карактера, из 1995. године под називом *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, као значајне резултате истраживања истичу изразито висок степен ауторитарности испитаника, који је повезан са прихватањем етатистичке оријентације, односно некритичког уверења да се државном контролом могу решити бројни друштвени проблеми (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 340). Значајно се наглашава постојање традиционално-ауторитарног синдрома, као једну од кључних карактеристика доминантног друштвеног карактера у Србији (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995).

Супротно нашим налазима коегзистирају и она истраживања у којима се тврде другачији и супротни трендови. Наиме, конкретно су наши резултати у супротности са Инглехартовим, по коме поштовање према ауторитету продорно пада (Inglehart, 1999b); али су у супротности и са налазима истраживања Младеновића и Кнебла (Mladenović, Knebl, 2000) који истичу егзистенцију неауторитарних склоности; и Кузмановића, Попадића и Хавелке, који указују на забележена супротна очекивања – опадање ауторитарности (опширније у: Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995).

На крају ћемо, као и за предходне две вредносне димензије, само назначити шта издвојени период, и догађај у њему, означава у нашој анализи. За фундаментализам је значајно споменути да се он не појављује одмах 1996. године, већ тек после 2001. године. Дакле кључни ефекат је – период и догађаји који су се десили од 2001. године. Управо 2001. година представља годину идеолошког либерализма, где је могуће да

³⁸⁶ Његова истраживања сежу и даље, указујући на повећану дистанцу према припадницима одређених етничких група и смањене, претходно статистички значајне односе социјалне дистанце према одређеним социјалним, демографским и психолошким димензијама.

неку друштвени слојеви на то реагују једним страхом. Како би објаснили настале промене искористићемо Мрђин указ о значају *културних фактора* који обухватају: релативно висок степен ауторитарности младе генерације на *почетку пост-социјалистичке трансформације земље*, доминацију изразите вредносне декомпозиције и вредносну неконзистенцију у сфери културних пракси (опширније видети у: Mrđa, 2016). Неопходно је позвати се на социјализацију 90-тих, коју карактерише једно ксенофобично окружење (по принципу модела „да нас цео свет мрзи“) утицало на формирање оваквих вредносних оријентација.

После 2000. године отпочео је процес *пост-социјалистичке трансформације* уз системске промене које нису кренуле од „нулте тачке“ него су убрзане на основи која је у међувремену изграђена (Лазих, 2005). Наиме, 2001. година представља прву годину „системске либерализације“ (почев од доласка либерала на власт, који демократизују и либерализују друштво, ослобађају цене, уводе конкуренцију, ослобађају тржиште које бива слободно, итд). Ове идеје, либералне, макар у економији, постају много јаче. Дакле, без обзира на стварне домете трансформације, слогани економског и политичког либерализма легитимишу нови режим, нараслу незапосленост и доходовну неједнакост и прожимају јавно мњење. Промене би у овом контексту требале да буду видљиве макар у оним факторима који се тичу индивидуалног постигнућа, што је сагласно са нашим налазима. Оно што битно карактерише овај период везано је за ослобађање религиозности – при чему религиозност постаје једна важна ставка идентитета и идеолошких оријентација. Након демократских избора и демократских промена 2000. године наступа период у Србији, који би се могао описати као „културно–вредносни расцеп“, односно „велики рат вредности“ између „европејаца“ и „традиционалиста“ (Spasojević, 2011: 123–129). Дебате и дилеме су се водиле (читај: воде се и данас) око „пута“ којим иде, и којим треба да иде Србија – односно да ли се треба окренути Западу (Европској Унији и НАТО силама) или Истоку (Русији и Кини). Томе, много нисмо одмакли ни данас, када се још увек води иста дилема.

11. 3. Поткрепљене хипотезе наших независних варијабли

Пре него што пређемо на регресионе моделе којом проверавамо хипотезе у складу са Инглехартовом теоријом поновићемо (укратко) сумиране налазе о променама и о утицају независних варијабли на три анализираних димензије.

Индекс постматеријализма, који расте, поткрепљен је *генерацијском хипотезом* и *ефектом образовања*, као и хипотезом о *независном ефекту периода*. Прекретница у посматраном периоду за промену вредносних оријентација на димензији *материјализам-постматеријализам* је 2005. година (пре и после)³⁸⁷.

На другим два мерених димензијама констатовали смо да *традиционализам*³⁸⁸ и *фундаментализам*³⁸⁹ расту. Димензија *традиционализма* је поткрепљена *ефектом*

³⁸⁷ Подсећамо да је реч о периоду „одблокиране трансформације“ (Лазих), у којој се сусрећемо са губитком посла, приватизацијом, итд.

³⁸⁸ Повећање *традиционализма*, да подсетимо, заправо објашњава: већи значај приватне сфере (породице, рада и религије), већу религиозност и већи конзервативизам. Не само што расте значај

образовања, уз додатан *ефекат периода*. Кључни догађај је након 1996. године.³⁹⁰ Димензија *фундаментализма* поткрепљена је *ефектом прихода* уз додатан *ефекат периода*. Кључни догађај је од 2001. године.³⁹¹

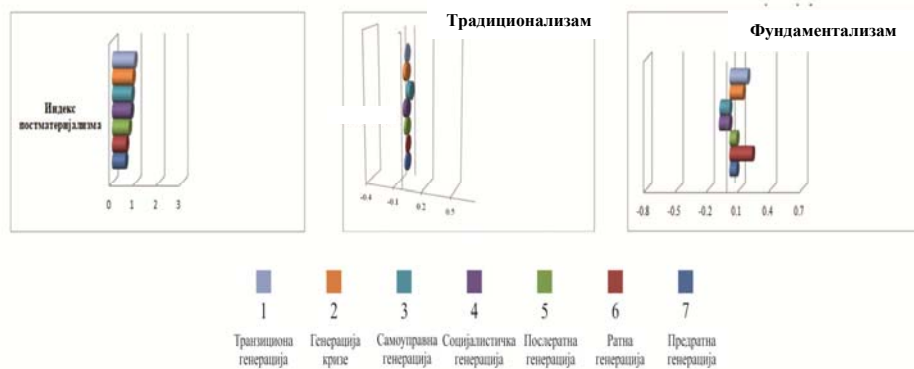
Наредна табела јасно илуструје поткрепљеност хипотеза наших зависних варијабли (табела 112).

Табела 112: Поткрепљене хипотезе наших зависних варијабли

ИНДЕКС ПОСТМАТЕРИЈАЛИЗМА	ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ	ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ
<ul style="list-style-type: none"> •Ефекат генерације •Ефекат образовања •Ефекат периода 	<ul style="list-style-type: none"> •Ефекат образовања •Ефекат периода 	<ul style="list-style-type: none"> •Ефекат прихода •Ефекат периода

На овом месту указаћемо на нека значајна запажања која смо уочили посматрајући и упоређивајући наше зависне варијабли (видети илустративне графиконе 54). Упоредивајући *индекс постматеријализма* са димензијом традиционализма, запазили смо да су резултати анализе фактора *традиционализам* другачији од налаза које смо описали за *индекс постматеријализма*. Док смо се за индекс постматеријализма сусретали са линеарно поређаним трендовима, овде имамо једну новину да у овим димензијама нема линеарности.

Графикон 54: Зависне варијабли * Генерација

религије у односу на остале сфере живота, него и људи постају све више религиознији. Такође је присутан и пад оправдања развода, намерног прекида трудноће (абортуса) и еутаназije.

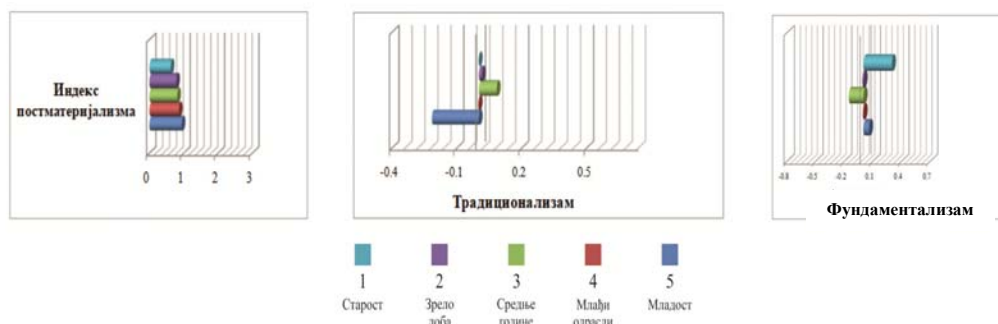
³⁸⁹ Повећање *фундаментализма* објашњава: важност јавне сфере (политике и религије) и доктринарну религиозност. Због чега је и политика, као власт, нешто што обележава живот овим испитаницима. Такође је присутан пад оправдања развода, намерног прекида трудноће (абортуса) и еутаназije. Дакле, реч је о једној врсти самоизражавања као ослобађање од страха од ауторитета.

³⁹⁰ Подсећамо да је то период након 1996. године, кога карактерише тзв. „блокирана“, али и „деблокирана трансформација“ (Лазих).

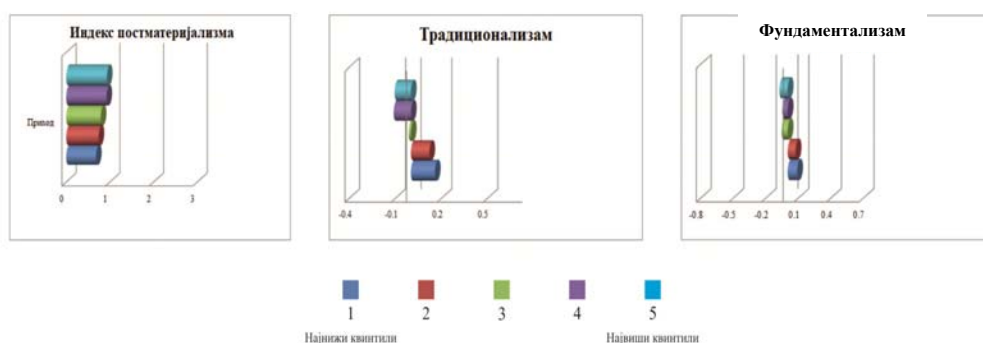
³⁹¹ После 2000. године отпочео је процес *пост-социјалистичке трансформације* уз системске промене које нису кренуле од „нулте тачке“ него су убрзане на основи која је у међувремену изграђена (Лазих, 2005)

Генерације се у Србији, као што можемо да видимо, не разликују међу собом у нивоу традиционализма (с обзиром да разлике нису статистички значајне).

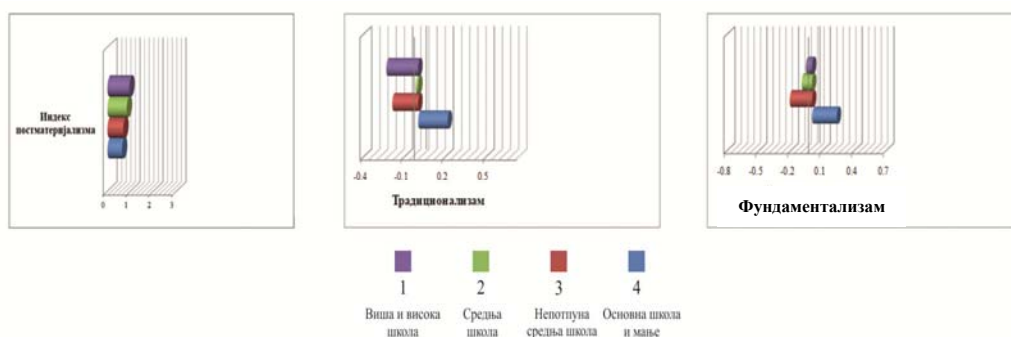
Графикон 54а: Зависне варијабле * Животно доба

Графикон 54б: Зависне варијабле * Приход

Графикон 54в: Зависне варијабле * образовање

За разлику од традиционализма, где немамо никакву разлику у генерацијама, код *фундаментализма* су разлике видљиве. И ова димензија има неке специфичности које су сличне са традиционализмом, али има и неке особености које се посебно тичу дистрибуције по независним варијаблама. У појединим генерацијама, појединим животним добима, у неким образовним нивоима, и неким квантилима присутна су специфична одступања. То говори у прилог томе да је сама та димензија нешто по себи

што нема везе много са социјализацијом, већ више има везе са неким специфичностима појединих чинилаца – које можемо назвати *ситуационим чиниоцима*³⁹².

Још једна од врло важних ствари које смо уочили анализирајући три дубоке димензије вредносних оријентација (*индекс постматеријализма, традиционализам и фундаментализам*) је да у извесној мери на промене вредносних оријентација на свим димензијама утиче (неки) догађај у посматраном периоду. Оно што је важно, судећи по резултатима анализа ти кључни догађаји се нису дешавали у исто време. Дакле, не ради се о једном кључном догађају него о више кључних догађаја. На пример, главна промена на *индексу постматеријализма* је регистрована након 2005. године. Главна промена на димензији коју зовемо *традиционализам* је регистрована између 1996. и 2001. године; док је на димензији коју зовемо *фундаментализам* промена регистрована између 2001. и 2008. године. У наставку је табела која приказује важност периода у контексту утицаја различитих независних варијабли (видети табелу 113).

Табела 111: Зависне варијабле у односу на важност периода³⁹³

ЗАВИСНЕ ВАРИЈАБЛЕ	НЕЗАВИСНЕ ВАРИЈАБЛЕ			
	Генерација	Животна доб	Приход	Образовање
Промена је резултат:				
ПОВЕЋАЊЕ ИНДЕКСА ПОСТМАТЕРИЈАЛИЗМА	Увећање удела млађих генерација			Увећање удела образованијих испитаника
	Догађаји до 2005. године увећавају материјалистичке оријентације; а догађаји након 2005. године увећавају степен постматеријалистичке оријентације до 2008. године			
ПОВЕЋАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛИЗМА				Промена у структури узорка (смањење најтрадиционалнијих; повећање просечно традиционалних и ишчезавање најмање традиционалних категорија у узорку)
	Догађаји након 1996. године утичу на повећање традиционализма, при чему су сви, до 2001. године традиционалнији него што су биле			
ПОВЕЋАЊЕ ФУНДАМЕНТАЛИЗМА			Увећање удела испитаника са најнижим квантилима	

³⁹² Можда је реч о неком директном искуству.

³⁹³ Осенчана поља су показатељи независних варијабли који у посматраном периоду утичу, у мањој или већој мери, на промену наших зависних варијабли.

Догађаји који су у периоду од 2001. до 2008. године утицали на повећање фундаментализма, при чему се значајан догађај дешава од 2001. године

11. 4. Предвиђање вредносних оријентација на основу регресионих модела

Следи део анализе којом покушавамо да промену која је констатована објаснимо. Подсећања ради објашњења смо формирали као (хипотетичке) одговоре на следећа питања: 1. да ли су вредности генерацијски стабилне у Србији у посматраном периоду; 2. да ли се вредности формирају и мењају под утицајем животног циклуса (односно старости испитаника), независно од генерацијске припадности и периода; 3. да ли је генерација, која је формирала вредносне оријентације у одређеним друштвеним околностима, променила те вредносне оријентације, након што су се друштвене околности промениле; и 4. да ли социо-економски статус утиче на промену вредносних оријентација без обзира на генерацијску припадност, старост и период. Уз помоћ регресионих модела предвиђамо вредносне оријентације испитаника који припадају различитим категоријама у различитим тачкама у времену.

Хипотезе смо проверавали применом *регресионе анализе* за све три димензије: *индекс постматеријализма, традиционализам и фундаментализам*. Као критеријуми за одабир појединих модела примењени су статистичка значајност и проценат објашњене варијансе (Sig., R Square и Anova). Бирани су моделе у којима је највећа значајност појединих независних варијабли, и где је проценат објашњене варијансе моделом (R Square) највећи.

У даљој анализи посматраће се релативни утицај периода, генерације, животног доба и социо-економских фактора (које смо операционализовали кроз образовање, приходе и класу испитаника).

У вези са тим имамо две напомене. *Прва* се тиче мерења ефекта периода. Његов утицај смо операционализовали и мерили као талас (три дами варијабле талас 2001; талас 2005 и талас 2008 у односу на 1996). Када би те промене биле линеарне, односно када би сваке наредне године промене ишле у истом смеру, онда би имало смисла посматрати све вредности независне варијабле. Међутим, ако су промене неравномерне, у цик-цак, и нису линеарне, онда регресиона анализа или анализа тренда не би дала задовољавајуће резултате. У таквим нелинеарним променама направили смо пресек, где смо ефекат периода мерили као разлику између вредносних оријентација, односно скорова на факторима, у три назначена таласа у односу на 1996. годину.

Друга напомена тиче се провере релативне тежине хипотеза о ефекту генерације и животног доба. Подсећања ради рекли смо да ћемо те ефекте мерити тако што ћемо, на пример, добити да нам се генерације разликују, без обзира на доба у коме се те генерације налазе. Мали проблем је, што нам је размак између 1996. и 2008. године недовољно велики да нам се једна те иста генерација нађе у другом животног добу. Ове две варијабле (старост и годиште) нам високо корелирају, и због тога имамо

ситуацију да нам у моделима генерација и животно доба једна другу, просто, избацују. Дакле, у регресионом моделу се не могу третирали као независне варијабле – једна од друге. То што је коефицијент за једну значајан а за другу није, или обрнуто – просто избацује једна другу, с обзиром да мере исту ствар. Дакле у моделима, јасно можемо да издвојимо утицај периода од утицаја, на пример, генерације/животног доба, али не можемо потпуно да раздвојимо утицаје животног доба и генерације.

У даљем наставку анализе смо желели да проверимо наше алтернативне хипотезе, као што смо рекли на три димензије: а) индекс постматеријализма; б) традиционализам и в) фундаментализам.

11. 4. 1. Предвиђање вредности индекса постматеријализма

Индексом посматеријализма уз помоћ стандардног четири-ајтем индекса, мерили смо шта је испитаницима важније: материјалистичке или постматеријалистичке вредности; односно у којој мери људи у узорку прихватају једне наспрам других вредности. Подсећања ради, према Инглехарту, *материјалистичке вредности* стављају акценат на материјалистичке или физиолошке потребе, чији су кључни индикатори подршка законима и социјалном поретку, и борба против раста цена (Inglehart, 1977: 28); док *постматеријалистичке вредности* (присутне у условима мира и релативног просперитета) стављају нагласак на постматеријалистичке потребе, чији су кључни индикатори самоактуализација, демократија и толеранција (Inglehart, 1977: 48). Ајтеме које смо ми користили као мера *постматеријализма* били су: „Обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе“; „Настојати да наша насеља и природа буду лепши“; односно *материјализма*: „Висока стопа економског раста“ и „Осигурати Југославији снажне одбрамбене снаге“.

Видели смо да нам се индекс постматеријализма из године у годину повећао, што значи да се повећао број људи који су више постматеријалистички оријентисани.

У наставку анализе следи покушај проналажења најбољег предиктивног модела за вредности индекса постматеријализма у Србији. У табели које следи дати су коефицијенти модела регресије добијених првом анализом (табела 113).

Табела 113: Коефицијенти модела регресије – Индекс постматеријализма

		Модел 1		Модел 2		Модел 3	
R ²		0,006		0,023		0,043	
SE		0.688		0.682		0.676	
F	Sig.	10,52	,000	28,98	,000	44,23	,000
Интерцепт		,779	,000	,515	,000	,369	,000
Талас 2001		,009	,752	-,010	,712	-,074	,009
Талас 2005		-,038	,180	-,105	,000	-,111	,000
Талас 2008		,105	,000	,048	,078	,042	,119
Генерација				,068	,000	,044	,000
Образовање						,047	,000
Приходи							

*Модел 1*³⁹⁴ садржи само интерцепт и талас (три дами варијабле талас 2001, талас 2005 и талас 2008 у односу на 1996); у овом моделу дами варијабле талас 2001 и талас 2005 немају ефекта и нису сигнификантне. Овај модел објашњава свега 0,6% варијансе ($R^2=0.006$). Стандардна грешка процене је 0,688. У *моделу 2* поред ових варијабли део варијансе је објашњен кохортом (генерацијом). Када генерацију уведемо у анализу, дами варијабла талас 2005 постаје значајна (Sig.= 0,000); уз сигнификантност интерцепта и генерације (Sig.= 0,000). Он је нешто мало бољи модел, с обзиром да отприлике објашњава неких 2,3% укупне варијансе ($R^2=0,023$). Његова стандардна грешка се смањује у односу на први модел (0,682). Следећи модел (*модел 3*), осим интерцепта, таласа (са три дами варијабле за период) и генерације, садржи и варијаблу степен образовања. У том моделу значајни су сви предиктори; осим дами варијабле талас 2001 (Sig.= 0,009) и талас 2008 (Sig.= 0,019) које нису статистички значајне. Овај модел објашњава 4,9% варијансе ($R^2=0,049$). И у овом моделу можемо да запазимо смањење вредности стандардне грешке у односу на претходна два модела (0,676)³⁹⁵.

У наредној табели (114) приказан је *парсимонијус моделу* – уз помоћ кога смо на елегантан начин, са што мање фактора, покушали да објаснимо део варијансе на овом индексу.

Табела 114: Коefицијенти модела регресије – Индекс постматеријализма

R ²		Модел 4		Модел 5	
		0,048		0,049	
SE		0.668		0.668	
F	Sig.	33,14	,000	38,78	,000
Интерцепт		,445	,001	,315	,000
Талас 2001		-,064	,040	-,070	,020
Талас 2005		-,085	,008	-,098	,001
Талас 2008		,069	,032	,052	,061
Генерација		,026	,157	,045	,000
Образовање		,039	,000	,039	,000
Приходи		,034	,000	,018	,000
Животно доба		-,022	,267		

Модел 4 садржи интерцепт, талас (три дами варијабле у односу на 1996), образовање, приход и животно доба. У овом моделу сигнификантни су сви (Sig.=0,000), осим генерације (Sig.=0,157) и животног доба (Sig.=0,267). Овај модел објашњава 4,8% варијансе ($R^2=0.048$). Стандардна грешка процене је 0,668. Модел (*модел 5*) као најбољи модел, осим интерцепта и таласа (три дами варијабле за период), садржи

³⁹⁴ Нулти модел је модел који има само аритметичку средину и ништа више. Зато није ни унет у табелу.

³⁹⁵ Стандардна грешка процене се, као што смо могли да видимо, из модела у модел смањује, али се сами модели компликују. Треба споменути да је ово најсигнификантније издвојени модел, који са неколицином унетих варијабли објашњава задовољавајући степен варијансе. Како не би оптерећивали странице у овој анализи приказујемо само овај модел, пошто сви остали модели укључују списак нових варијабли, а при том не објашњавају, или објасне свега нешто више од 0,1% варијансе. Опширније о издвојеним запажањима на основу различите комбинације модела у регресионој анализи видети у прилогу 16.

генерацију, образовање и приход. У овом моделу сви предиктори су значајни, осим дами варијабле талас 2008 која је на граници (Sig.= 0,061). Овај модел објашњава највећи проценат варијансе у односу на све предходне моделе, 4,9% варијансе ($R^2=0,049$); уз истовремено смањење вредности стандардне грешке (0,668)

Најбољи модел који предвиђа индекс постматеријализма је пети модел. На основу овог модела, по нашем суду, можемо најбоље да предвидимо вредности индекса постматеријализма за поједине испитанике, који припадају различитом таласу, различитим генерацијама, различитим приходима, имају различито образовање, и то тако што се:

- ✓ са сваком посматраном годином повећава индекс постматеријализма за -,042 (таласом 2001); -,062 (таласом 2005) и ,034 (таласом 2008) у односу на 1996;
- ✓ што је млађа генерација (транзициона генерација) индекс постматеријализма се повећава за ,088;
- ✓ за већи степен образовања повећава се индекс постматеријализма за ,125;
- ✓ за сваким децилом прихода повећава се индекс постматеријализма за ,066.

На пример, особа из нашег узорка, у одређеном таласу (за све три дами варијабле за период), из последње (транзиционе) генерације, највећег степена образовања (виша и висока школа) и највећег прихода (10 децила) имала би индекс постматеријализма (IP) 2,049 (за талас 2001); 2,029 (за талас 2005); 2,125 (за талас 2008) у односу на 1996.

За Талас 2001

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4$$

$$IP = 0,315 + (1x-0,042) + (7x0,088) + (4x0,125) + (10x0,066)$$

$$IP = 2,049$$

За Талас 2005

$$IP = 0,315 + (1x-0,062) + (7x0,088) + (4x0,125) + (10x0,066)$$

$$IP = 2,029$$

За Талас 2008

$$IP = 0,315 + (1x0,034) + (7x0,088) + (4x0,125) + (10x0,066)$$

$$IP = 2,125$$

У другом примеру особа која припада одређеном таласу (за све три дами варијабле за период), првој (предратној) генерацији, најмањем степену стручне спреме (основна школа и мање) и најмањем приходу (1 децил) имала би индекс постматеријализма (IP) 0,552 (за талас 2001); 0,532 (за талас 2005); 0,628 (за талас 2008) у односу на 1996.

За Талас 2001

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4$$

$$IP = 0,315 + (1x-0,042) + (1x0,088) + (1x0,125) + (1x0,066)$$

$$IP = 0,552$$

За Талас 2005

$$IP = 0,315 + (1 \times -0,062) + (1 \times 0,088) + (1 \times 0,125) + (1 \times 0,066)$$

$$IP = 0,532$$

За Талас 2008

$$IP = 0,315 + (1 \times 0,034) + (1 \times 0,088) + (1 \times 0,125) + (1 \times 0,066)$$

$$IP = 0,628.$$

У следећој табели, за финални модел (5), дат је приказ предиктора постматеријалистичке оријентације (табела 115).

Табела 115: Јачина ефекта предикторских варијабли на индекс постматеријализма

	Ета	Бета
Образовање испитаника	,039	,125
Генерација	,045	,088
Приходи	,018	,066
Талас 2005	-,098	-,062
Талас 2001	-,070	-,042
Талас 2008	,052	,034

У наведеној табели независне варијабле су рангиране од врха до дна према снази њиховог *бета коефицијента*, којим се мери количина утицаја на вредности у зависности од ефекта променљивих. Дата је и вредност *ета коефицијента* која показује снагу овог односа пре усклађивања ових ефеката. Образовање испитаника, као и генерација и приход појављују се као најјачи предиктори индекса постматеријализма (илустровани у табели као највећа вредност бета коефицијента). Мањи утицај има талас из 2005 у односу на 1996, затим талас из 2001, па потом и талас 2008 у односу на 1996. Чини се да на пораст постматеријалистичких вредности утиче релативно благостање и друштвени догађаји који су се у наведеном периоду десили, више него други фактори. Регресиони модел којим предвиђамо вредност индекса постматеријализма с обзиром на посматране независне варијабле нема велику предиктивну снагу. Притом модел поткрепљује генерацијску хипотезу према којој су вредности постматеријализма генерацијски стабилне у одређеном посматраном периоду. Модел указује и на независне стабилне ефекте степена образовања, висине прихода и периода (са три дами варијабле талас 2001, талас 2005 и талас 2008 у односу на 1996). Дакле, регистрована промена индекса постматеријализма се десила под утицајем повећања удела генерације која је постматеријалистички оријентисана, али и под утицајем неког догађаја након 2005. године који је повећао постматеријалистичку оријентацију целе популације (или се ради о повећању постматеријалистичке оријентације релативно у односу на 2005. годину, када смо регистровали пораст материјалистичке оријентације).

11. 4. 2. Предвиђање нивоа традиционализма

Фактор *традиционализам*, подсећања ради, пуне фактори првог реда: „Важност приватне сфере“, „Ритуална религиозност“ и нешто у мањој мери: „Пермисивност“. Дакле, њега пуни скуп варијабли – фактора првог реда, које детерминишу вредности на варијаблама: *важност породице, важност плаћеног рада и религије; религиозност особе, поверење у Бога, веровање да вера пружа наду и утеху, присуство верским обредима*. Поред овога, овај фактор показује и дистрибуцију људи који (не)оправдавају *еутаназију, намерни прекид трудноће и развод*. По свему судећи, овај фактор, у односу на индекс постматеријализма, мери промене вредности једне друге врсте, које су осетљивије на искуство и социо-економски положај од вредности постматеријализма. Може се опрезно рећи да су те вредности нешто површније и да се, као такве, лакше мењају под утицајем догађаја у посматраном периоду. Да ли је тако, проверићемо у наставку анализе.

Вредност ове вредносне димензије, као што смо у ранијим анализама могли да видимо, систематски расте у посматраном периоду, од -0.27 у 1996. до 0.19 у 2008. години. Ово значи да се повећао број људи који су окренути традиционализму. Оно што се нашој анализи намеће јесте да објаснимо промену која указује на јачање традиционалних вредности (дакле традиционалне сфере живота и важност породице, посла и религије), и смањење оправдања развода, прекида трудноће и еутаназије. Дакле имамо пораст/повратак ка традиционалним вредностима и повећање нетолеранције на различитост.

У наставку анализе следи покушај предвиђања степена традиционализма под утицајем комбинације чинилаца, међу којима је и година у којој је степен *традиционализма* измерен. Варијабла *период* у регресионој анализи вредносних оријентација на димензијама *традиционализам* и *фундаментализам* има две вредности (талас 2001 и талас 2008) на референтну годину 1996-у (две дами варијабле). Недостају подаци о овим димензијама за 2005. годину.

У првој регресионој анализи димензије *традиционализам* смо убацивали све варијабле које су релевантне за тестирање хипотеза о утицају различитих чинилаца на вредносне оријентације (Табела 116). У наставку анализе тражили смо модел(е) који са мањим бројем варијабли успева(ју) да објасни(е) исти проценат варијансе.

Модел који садржи све варијабле које су нама релевантне, објашњава 6,4% варијансе ($R^2=0,064$). Овај модел укључује варијабле период (две дами варијабле талас 2001 и талас 2008 у односу на 1996), животно доба, генерацију, приход и образовање. У овом моделу статистички су значајни талас (обе дами варијабле за период) и образовање (Sig.= 0,000), док интелепт (Sig.=0,821), животно доба (Sig.= 0,727), генерација (Sig.= 0,504) и приход (Sig.=0,311) немају статистички значајан линеарни ефекат на вредност *традиционализма*. У овом моделу можемо да запазимо смањење вредности стандардне грешке у односу на претходна три модела (0,969) (видети табелу 116).

Табела 116: Коефицијенти модела регресије * Традиционализам

		Модел 1		Модел 2		Модел 3		Модел 4	
R ²		0,034		0,035		0,035		0,064	
SE		0.984		0.983		0.983		0.969	
F	Sig.	35,91	,000	24.82	,000	18,65	,000	21.65	,000
Интерцепт		-,245	,000	-,330	,000	-,226	,405	,063	,821
Талас (2001)		,274, (118)	,000	,269 (,116)	,000	,275 (,118)	,000	,419 (,179)	,000
Талас (2008)		,423 (,209)	,000	,419 (,207)	,000	,433 (,214)	,000	,432 (,213)	,000
Животно доба				,028 (,035)	,108	,013 (,016)	,750	,015 (,018)	,727
Генерација (кохорта)						-,015 (-,021)	,694	,027 (,036)	,504
Приходи (Децили)								-,009 (-,025)	,311
Образовање испитаника								-,079 (-,172)	,000

Ова регресиона анализа је представљена просто да би се видело како се у једном моделу понашају наше независне варијабле. Истовремено се у њој види да су ефекти животно доба и генерације безначајни (супротно моделу који најбоље предвиђа постматеријалистичке вредности); док су једино значајни период и образовање. Модел 6, у наставку анализе, који садржи, осим интерцепта, само та два ефекта, објашњава готово исти проценат варијансе као и модел четири, и у истој мери смањује стандардну грешку процене (табела 117).

Табела 116: Коефицијенти модела регресије * Традиционализам

		Модел 5		Модел 6	
R ²		0,064		0,060	
SE		0.968		0.969	
F	Sig.	32.30	,000	43.83	,000
Интерцепт		,195	,005	,156	,015
Талас (2001)		,424 (,181)	,000	,402 (,173)	,000
Талас (2008)		,453 (,223)	,000	,456 (,225)	,000
Образовање испитаника		-,076 (-,167)	,000	-,078 (-,171)	,000
Приходи (Децили)		-,009 (-,024)	,337		

Реч је наиме о *парсимонијус моделу* – уз помоћ кога смо на елегантан начин, са што мање фактора, покушали да објаснимо део варијансе на димензији *традиционализам*. Модел 5 садржи интерцепт, талас (две дами варијабле талас 2001 и талас 2008 у односу на 1996), образовање и приход. У овом моделу сигнификантни су

сви (Sig.=0,000), осим прихода (Sig.=0,337). Овај модел објашњава 6,4 % варијансе ($R^2=0.064$). Стандардна грешка процене је 0,968. *Модел 6*, осим интерцепта и таласа (обе дами варијабле за период), садржи и образовање. У овом моделу су све варијабле сигнификантне (Sig.= 0,000), осим интерцепта (Sig.=0,015)³⁹⁶. У овом фактору је потпуно јасно да генерацијска хипотеза нема свој ефекат. Као ни хипотеза о животном циклусу. У односу на индекс постматеријализма где на убацивање генерације или животног доба талас и период ако није бинарни више није ефекат, сада убацивањем генерације се не смањује ефекат таласа, остаје значајан, а генерација нам није значајна. Исто важи и за ефекат животног доба. За разлику од индекса постматеријализма где је било значајно или једно или друго; за овај фактор важи да нам генерација није значајна ни као сама у моделу. Дакле, док смо за индекс постматеријализма могли да бранимо генерацијску хипотезу, за овај фактор то више не важи. Друге/и другачије су нам карактеристике значајне за овај супер фактор, и оне не губе на значају када убацимо животно доба или генерацију; иако оне саме немају ефекта на сам суперфактор. Карактеристике другачијих модела су сличне, па тако на пример са убацивањем образовања испитаника, период је и даље значајан, а ефекат генерације пада; док су у неким другим верзијама приход, образовање и талас релевантни за овај фактор. Статистички нам, за овај фактор, нису значајни ни приходи ни класа.

У следећој табели, за финални (оптимални) модел (6), дат је приказ предиктора типа вредности (табела 118).

Табела 118: Предиктори типа вредности за фактор традиционализам

ВРСТЕ ВРЕДНОСТИ	Ета	Бета
Талас 2008	,456	,225
Талас 2001	,402	,173
Образовање	-,078	-,171

По јачини утицаја на раст *традиционализма* најјачи утицај има талас из 2008 у односу на 1996, следи талас 2001 у односу на 1996, и затим образовање, који се појављују као најјачи предиктори типа вредности (илустрован у табели као највеће вредности бета коефицијента). Што значи да тип вредности обликују друштвена дешавања, више него други фактори.

И за овај фактор се, на овом месту, на основу презентованих модела могу извући нека запажања о променама, која је (у зависности од позитивне вредности В коефицијента) утолика што се:

- ✓ са таласом (2008) вредности традиционализма повећавају се за 0,225; односно 0,173 са таласом 2001;
- ✓ са образовањем вредности традиционализма се повећавају за -0,171.

³⁹⁶ И за овај смо фактор, као и за индекс постматеријализма, анализирали различите моделе (у којима смо исте варијабле убацивали различитим редоследом, или убацивали нове), и из којих смо могли да издвојимо нека запажања.

Према моделу који садржи образовање и талас 2001 и 2008, можемо предвидети да би особа из тог таласа, и са најнижим степеном образовања имала скор на фактору традиционализма 0,158 (за талас 2001) односно 0,210 (за талас 2008).

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2$$

$$T = 0,156 + (1 \times 0,173) + (1 \times -0,171)$$

$$T = 0,158$$

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2$$

$$T = 0,156 + (1 \times 0,225) + (1 \times -0,171)$$

$$T = 0,210$$

У другом примеру особа која припада одређеном таласу (талас 2001 и 2008), и највећем степену образовања имала би скор на фактору традиционализма -0,355 (за талас 2001) односно -0,303 (за талас 2008).

$$T = 0,156 + (1 \times 0,173) + (4 \times -0,171)$$

$$T = -0,355$$

$$T = 0,156 + (1 \times 0,225) + (4 \times -0,171)$$

$$T = -0,303$$

По свему судећи, вредности које меримо на овом фактору мање су дубинске, мање су усвојене у формативном периоду а више су подложне разноврсним спољашњим утицајима; него вредности које мери индекс постматеријализма.

Дакле модел који најбоље предвиђа степен традиционализма у Србији је онај који садржи карактеристике периода и образовања. Овде је Инглехартова генерацијска хипотеза јасно оповргнута, с обзиром да је у српским условима традиционализам генерацијски неосетљив. Феномен ретрадиционализације о коме је доста писано погађа све генерације подједнако, или другим речима, те вредности нису генерацијски стабилне. Независтан ефекат на степен традиционализма региструјемо и за образовање, при чему су у сваком посматраном тренутку, образованији, мање традиционални.

11. 4. 3. Предвиђање ниво фундаментализма

Када говоримо о другом супер фактору – *фундаментализам* њега пуне фактори првог реда: „Важност јавне сфере“ (важност политике и религије); „Доктринарна религиозност“ (вера у загробни живот, у пакао и у рај) и „Пермисивност“ (оправданост еутаназije, намерног прекида трудноће и развода). Више вредности на овој вредносној димензији показују мању толеранцију (према прекиду трудноће, разводу и еутаназiji); већу оријентацију на јавну сферу (према политици и религији) и већу доктринарну неинституционалну религиозност (с обзиром да мери врло специфичну компоненту религиозности – веру у загробни живот, пакао и рај). Вредност овог издвојеног фактора, *фундаментализам* систематски расте из године у годину (у посматраном периоду). Како за претходни фактор, тако и за овај, не поседујемо податке за талас из 2005. године. Вредности фактора *фундаментализам* за ова три периода износе: -0.15 (1996), -0.10 (2001) и 0.18 (2008). Повећање факторског скорa на овој димензији значи да се повећао број људи који су окренути *фундаментализму* као вредносној оријентацији.

Хипотезе које смо формулисали о чиниоцима вредносних оријентација су најрелевантније за предвиђање вредности *традиционализма* (у појединим моделима R Square=0,064). Затим, следи вредности *фундаментализма* – где један од модела објашњава мало више од 5% (R Square=0,056). И на крају најмању експланаторну

вредност чиниоца чији смо утицај проверавали има вредност *постматеријализма*, где нашим моделом можемо објаснити мање од 5% варијансе ($R^2=0,048$).

У табели 119 дати су коефицијенти модела регресије који садрже период (1), период (две дами варијабле талас 2001 и талас 2008 у односу на 1996) и генерацију (2), и модел који објашњава највећи проценат варијансе - који садржи ефекте периода (две дами варијабле талас 2001 и талас 2008 у односу на 1996), генерације, образовања и прихода (3).

Табела 119: Коефицијенти модела регресије * Фундаментализам

		Модел 1		Модел 2		Модел 3	
R ²		0,037		0,040		0,056	
SE		0,982		0,980		0,973	
F	Sig.	39,37	,000	29,55	,000	22,27	,000
Интерцепт		,199	,000	,004	,953	-,190	,028
Талас (2001)		-,089 (-,038)	,122	-,101 (-,043)	,079	-,193 (-,083)	,002
Талас (2008)		-,419 (-,207)	,000	-,459 (-,227)	,000	-,463 (-,228)	,000
Генерација				,050 (,069)	,002	,018 (,025)	,305
Образовање испитаника						,057 (,125)	,000
Приходи (Децили)						,004 (,012)	,631

Модел 1 садржи само интерцепт и талас (обе дами варијабле за период) (при чему је једино талас 2008 предиктор $Sig.=0,000$ и сигнификантан је). Овај модел објашњава око 3% варијансе ($R^2=0,037$). Стандардна грешка процене је 0,982. *Модел 2*, осим интерцепта и таласа, садржи и генерацију (кохорту). У њему су талас из 2008 и генерација значајни ($Sig.= 0,000$). Ово је нешто мало бољи модел, с обзиром да објашњава 4% варијансе ($R^2=0,040$). Његова стандардна грешка се смањује у односу на први модел (0,980). Следећи модел (*модел 3*) осим претходних варијабли садржи и образовање и приходе. У овом моделу су значајни само талас и образовање. Овај модел објашњава око 5% варијансе ($R^2=0,056$), уз запажено смањење вредности стандардне грешке у односу на претходна два модела (0,973).

У наставку анализе тражили смо модел(е) који са мањим бројем варијабли успева(ју) да објасни(е) исти проценат варијансе (табела 120).

Табела 120: Коефицијенти модела регресије * Фундаментализам

		Модел 4		Модел 5	
R ²		0,054		0,053	
SE		0,972		0,972	
F	Sig.	29,30	,000	38,56	,000
Интерцепт		,184	,022	,125	,052

Талас (2001)	,192 (,083)	,001	,194 (,083)	,001
Талас (2008)	,459 (,227)	,000	,445 (,220)	,000
Образовање испитаника	-,059 (-129)	,000	-,063 (-,138)	,000
Генерација	-,021 (-,028)	,225		

Мисли се, на име, о *парсимонијус моделу* – уз помоћ кога смо на елегантан начин, са што мање фактора, покушали да објаснимо део варијансе на димензији *фундаментализам*. Модел 4 садржи интерцепт, талас (обе дами варијабле за период), образовање и генерација. У овом моделу сигнификантни су сви (Sig.=0,000), осим интерцепта (Sig.=0,022) и генерације (Sig.=0,225). Овај модел објашњава око 5% варијансе ($R^2=0.054$). Стандардна грешка процене је 0,972. Модел 6, осим интерцепта и таласа (обе дами варијабле за период), садржи и образовање. У овом моделу су све варијабле сигнификантне (Sig.= 0,000), осим интерцепта (Sig.=0,052). И у овом фактору је потпуно јасно, као и у предходном, да генерацијска хипотеза и хипотеза о животном циклусу нема свој ефекат. Дакле, док смо за индекс постматеријализма могли да бранимо генерацијску хипотезу, за ова два фактора то више не важи. У следећој табели, за финални (оптимални) модел (6), дат је приказ предиктора типа вредности (табела 121).

Табела 121: Коефицијенти регресије за фактор фундаментализам

ВРСТЕ ВРЕДНОСТИ	Ета	Бета
Талас 2008	,445	,220
Образовање испитаника	-,063	-,138
Талас 2001	,194	,083

По јачини утицаја на раст *фундаментализма* најјачи утицај има талас из 2008 у односу на 1996, следи образовање, и затим талас 2001 у односу на 1996, који се појављују као најјачи предиктори типа вредности (илустрован у табели као највеће вредности бета коефицијента). И за овај фактор се, на овом месту, на основу презентованих модела могу извући нека запажања о променама, која је (у зависности од позитивне вредности В коефицијента) утолика што:

- ✓ са таласом (2008) вредности *фундаментализма* повећавају се за 0,220; односно 0,083 са таласом 2001;
- ✓ са образовањем вредности *фундаментализма* се повећавају за -0,138.

Према моделу који садржи образовање и талас 2001 и 2008, можемо предвидети да би особа из тог таласа, и са најнижим степеном образовања имала скор на фактору *фундаментализма* 0,007 (за талас 2001) односно 0,207 (за талас 2008).

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2$$

$$T = 0,125 + (1 \times 0,083) + (1 \times -0,138)$$

$$T = 0,007$$

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2$$

$$T = 0,125 + (1 \times 0,220) + (1 \times -0,138)$$

$$T = 0,207$$

У другом примеру особа која припада одређеном таласу (талас 2001 и 2008), и највећем степену образовања имала би скор на фактору *фундаментализам* -0,344 (за талас 2001) односно -0,207 (за талас 2008).

$$T = 0,125 + (1 \times 0,083) + (4 \times -0,138)$$

$$T = -0,344$$

$$T = 0,125 + (1 \times 0,220) + (4 \times -0,138)$$

$$T = -0,207$$

Неки догађај (трансформацијски процес, правац који је транзиција узела у Србији тада) у посматраном периоду несумњиво утиче на пораст *фундаментализма* међу испитаницима, што поткрепљује хипотезу о ефекту периода. Мањи независан ефекат региструјемо и за образовање.

11. 4. 4. Дискусија регресионих модела индекса постматеријализма и фактора другог реда

Други начин објашњења заснивао се на предвиђању вредносних оријентација праћених *регресионим моделима*.

У овом делу анализе проверавали смо релативни утицај различитих ефеката (утицаја: генерације, животног циклуса и периода на макро нивоу и утицаја социо-економског статуса на микро нивоу) на вредносне оријентације у Србији регресионом анализом. Предвиђања смо заснивали на четири алтернативне хипотезе: 1. вредности се разликују између генерација, а стабилне су у посматраном периоду; 2. вредности се формирају и мењају под утицајем животног циклуса (односно старости испитаника), независно од генерацијске припадности и периода; 3. генерација, која је формирала вредносне оријентације у одређеним друштвеним околностима, променила је те вредносне оријентације, након што су се друштвене околности промениле; и 4. социо-економски статус утиче на вредносне оријентације независно од генерацијске припадности, старости и периода.

Хипотезе смо тестирали *регресионом анализом* за све три вредносне димензије: постматеријализам, *традиционализам* и *фундаментализам*. Као критеријуми за одабир појединих модела била је комбинација фактора која најбоље предвиђа вредности на дубинским димензијама. Регресионом анализом смо желели да утврдимо релативну јачину утицаја различитих чинилаца на вредносне оријентације, и како ови чиниоци утичу једни на друге, са циљем да понудимо најбољи модел за предвиђање вредносних оријентација у Србији, на димензијама *постматеријализам*, *традиционализам* и *фундаментализма*. Код регресионог модела ми не показујемо у којој су мери изабране хипотезе у односу једна на другу важне за објашњење промене, него колико оне доприносе бољем предвиђању вредносних оријентација (неког) у одређеном тренутку. То значи да то што припадамо некој генерацији, у неком смо животног добу, неком образовању, и са одређеним приходима и те како обликује наше вредности.

Оно што смо пронашли јесте да се добијени предиктивни модели разликују за различите вредносне оријентације.

Регресиони модел којим предвиђамо вредност *индекса постматеријализма* с обзиром на посматране независне варијабле нема велику предиктивну снагу. Притом модел поткрепљује генерацијску хипотезу према којој су вредности постматеријализма

разликују међу различитим генерацијама, а генерацијски су стабилне у одређеном посматраном периоду. Модел указује и на независне стабилне ефекте степена образовања, висине прихода и периода (две дами варијабле талас 2001 и талас 2005 у односу на 1996). Дакле, регистрована промена индекса постматеријализма се десила под утицајем повећања удела генерације која је постматеријалистички оријентисана, али и под утицајем неког догађаја након 2005. године који је повећао постматеријалистичку оријентацију целе популације (или се ради о повећању постматеријалистичке оријентације релативно у односу на 2005. годину, када смо регистровали пораст материјалистичке оријентације).

Без намере да улазимо у детаљни опис друштвених околности које обележавају године узете у разматрање (период од 1995. до 2010. године), само ћемо назначити шта издвојени период, и догађај у њему, означава у нашој анализи за ову вредносну димензију.

Видели смо да је за промену индекса постматеријализма кључни ефекат – период и догађаји који су се десили од 2005. године. Период, од 2005. године карактеристичан је по томе што у њему још увек постоји либерална еуфорија. Али у њој постоји један притисак (ММФ, и других) да се приватизују велика државна предузећа. Тек сада приватизација и конкуренција по први пут почињу да захватају широке народне масе (с обзиром да би људи требало масовно сада да остају без посла у великим државним предузећима и да се заправо основна база државног монопола на неки начин изгуби). И у овом периоду имамо да све класе на неки начин благо изражавају резерву према приватизацији и конкуренцији. Али, с друге стране, малтене се, враћа она подршка државној интервенцији у расподели. Упоредјујући ову годину са 2001. примећујемо присуство већег опсега масовних приватизација и отпуштања људи, који се све више суочавају са последицама сиромаштва, губитка посла, незапослености – под чијим утицајем, извесно, сви постају више материјалистички оријентисани, чак и они који су били постматеријалистички оријентисани.

Објашњавајући налазе које смо добили наша претпоставка је, из литературе и из теорија које смо узели у обзир, да се заправо десила тзв. „одблокирана трансформација“ (Lazić, Svejić, 2004). Да су из једног времена оскудице и једног ванредног, чак ратног стања, људи ушли у једно мало стабилније стање релативно развијене тржишне економије, а да финансијска криза још увек није узела маха. Године пре 2005. и раније региструје однос људи према вредностима у периоду тзв. „блокиране трансформације“, која је слободно можемо да кажемо време оскудице, и која у самој основи подразумева тешку економску кризу (Бешић, 2014а: 27). До 2008. године се на неки начин етаблирају вредности и механизми тржишне економије, у којима ми видимо да људи различитог образовања, различитих прихода имају различите нивое индекса постматеријализма. Али, без обзира на то, сви заједно су више постматеријалистички оријентисани. То можемо да интерпретирамо као почетак неке мало сигурније ситуације, која иде ка тзв. „друштву обиља“. Дакле 2008. година нам региструје ефекте тзв. „одблокиране трансформације“ (Лазих). У њој нова правила игре већ су етаблирана, и људи имају мало сигурније позиције, у односу на претходни период тзв. „блокиране трансформације“. Блокирана постсоцијалистичка трансформација (која је

трајала до друге половине 1990-их) је, услед изолованости, ратног окружења и одсуства воље за брзим променама у привреди и политици, довела до драстичног осиромашења и још израженије класне поларизације, да би се тек у одблокираној реактивираној трансформацији стање извесно стабилизовало (Lazić, Svejić, 2004). С обзиром на то, јасно је да се може очекивати како системска трансформација доноси (барем у дугорочној перспективи) темељну измену основних вредносних оријентација, и то како друштвено доминантних вредности (које намећу групације које су носиоци владајућег поретка), тако и специфичних вредности осталих основних група (које се формирају у интеракцији доминантних вредности и оних оријентација које произлазе из специфичних интереса групе) (Lazić, 2011b: 137). Такође треба да напоменемо да је 2008. година – година која мало претходи финансијској кризи, односно година када она почиње, али људи очигледно нису хватали ефекте финансијске кризе (или се још нису ти ефекти осетили).

Наши налази директно потврђују тезу Манхајма (и Инглехарта), према коме се временом дешава процес *смена генерација*, при чему свака нова генерација у промењеним животним условима уноси новине у друштвени живот³⁹⁷. То долази због тога што, према њиховим речима, свака генерација расте у различитим животним условима у односу на претходну генерацију. Друштвени утицаји мењају перцепцију нове генерације, а појединци који припадају овој генерацији имају другачије погледе на свет и другачије приоритете (опширније у: Mannheim, 1952).

Истраживање у коме се још потврђује генерацијска хипотеза јесте Русел Далтонова [*Dalton*] анализа, из 1973. године, у коме је он, између осталог, покушавао да реши релативни утицај генерацијског ефекта, ефекта животног циклуса, образовања, и текућих прихода. У нашем моделу смо такође користили генерацију, животни циклус, приход и образовање. Коришћење старосне кохорте, као своју јединицу анализе, он се обавезује да објасни варијације у вредносним приоритетима широм једанаест старосних група, у свакој од осам нација (Dalton, 1977: 459–473). Управо извођењем вишеструке регресивне анализе Далтон закључује да се овај индикатор просперитета током одрастања, по себи, показао као његова најснажнија променљива. Према његовим речима, други најјачи предиктор вредности је ниво образовања. На последњем месту утицаја наводи ефекат животног циклуса, док текући приходи, очекивано, имају утицај на нечије приоритете. Ми смо у нашем истраживању пронашли да најјачи ефекат има период, па генерација, потом образовање и приход.

Поред Инглехарта, позивамо се на постојање бројних студија која наглашавају утицај образовања на ширење постматеријалистичких вредности (Abramson, Inglehart, 1992; Inglehart, 1971; 1990; Inglehart, Abramson, 1994; Inglehart, Welzel, 2005a)³⁹⁸. Такође морамо имати на уму и неколико следећих чињеница. Наиме, образовање појединца Инглехарт искључиво посматра, и користи, као посредну меру степена сигурности у

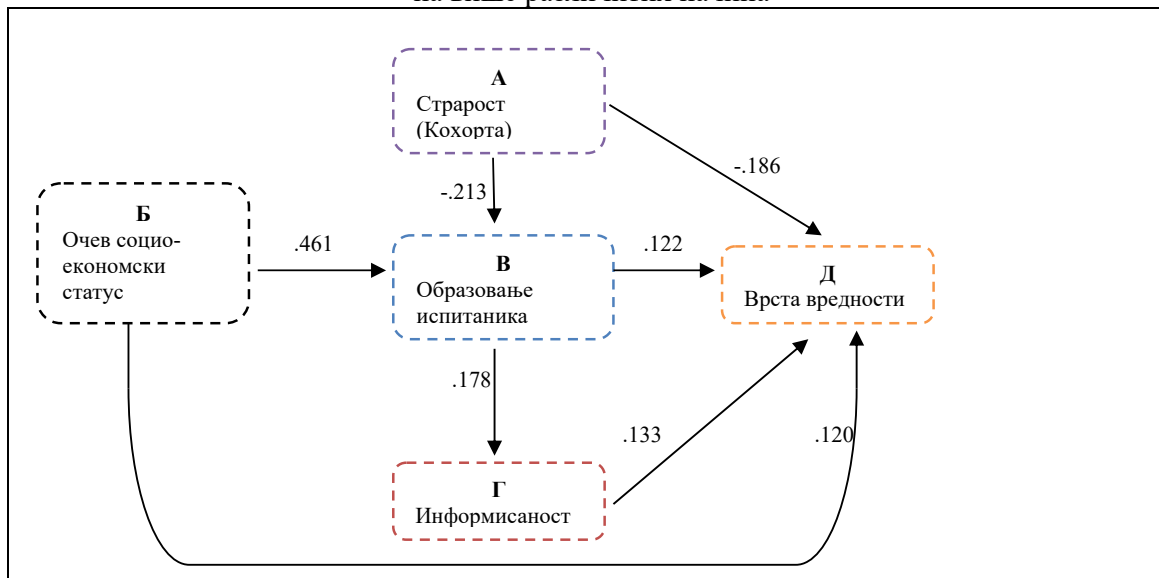
³⁹⁷ У сумирању регресионих модела већ смо рекли да смо моделом који предвиђа постматеријалистичке вредности поткрепили Инглехартову тезу.

³⁹⁸ Напомињемо да овакво гледиште не тврди да образовне институције подстичу развој постматеријализма, али сматрају да Инглехартов индекс заправо мери продемократске оријентације које су под јаким утицајем образовања (видети: De Graaf, Evans, 1996; Warwick, 1998).

формативном периоду и не сматра да образовање на неки други начин утиче на формирање вредности самоизражавања. Овакав третман образовања већ је био предмет оштрих критика, као што је раније већ речено. Поред тога, таква интерпретација се не чини адекватном, поготово у нашем случају. Како у Србији, тако и у већини бивших комунистичких земаља, образовање није тако чврсто повезано са нивоом породичног стандарда (барем не толико као у случају земаља Западне Европе). Један од главних аргумената за то јесте чињеница да је образовање у овим земљама било (а и данас углавном јесте) у великој мери финансирано од стране државе, па самим тим не може бити посматрано као функција економског благостања породице будући да се, условно, свако могао школовати онолико колико је хтео, у складу са личним способностима и аспирацијама. О специфичним механизмима преко којих образовање делује, односно повећава индекс постматеријализма опширније видети код Инглехарта (Inglehart, 1977).

Оно што је у складу са Инглехартовом теоријом је корелација са нивоом образовања – у смеру да са повећањем степена образовања опадају материјалистичке вредносне оријентације (опширније у: Вољчић, 1998). Колико је образовање моћан предиктор типа вредности показује и његов сложен утицај на вредности на више различитих начина (Dalton, 1977). Штавише, оно је повезано и са старосном групом, која такође има независан ефекат на саме вредности. Инглехарт је следећом табелом то и јасно илустровао (видети табелу 121).

Табела 121: Сложен утицај образовања на вредности на више различитих начина

Извор: Inglehart, 1977: 86.

У нашем истраживању нисмо анализирали јачину и механизме утицаја образовања на вредности, онолико детаљно колико је то радио Инглехарт. Ипак овом табелом само желимо да илуструјемо колико је тај механизам комплексан. Стрелице са једне варијабле на другу указују на очигледне узрочне везе, као и релативну снагу односа након дејства других фактора. Према Инглехарту образовање директно делује

на вредносну оријентацију; док индиректно делује преко нивоа информисаности. образовање је само на неки начин детерминисано очевим социо-економским статусом; односно постоји нека врста интерференције између кохорте, генерацијске припадности и образовања, о чему је већ говорио Бешић³⁹⁹. Инглехарт важност даје и тзв. „формативном физичком обезбеђењу“, с обзиром да су неке старосне групе суочене са инвазијом и разарањем током свог сазревања, док други одрастају у време мира⁴⁰⁰. Као закључак који може да се изнесе јесте да у зависности од одговарајуће узрасне кохорте, те економског и физичког обезбеђења утицајне током формативних година, обликоваће се одговарајуће врсте вредности (видети: Inglehart, 1977: 84–89).

Издвајамо значајна истраживања која говоре о блиској повезаности анализираних фактора (пола, образовања, прихода и величине места пребивалишта) са постматеријалистичким вредностима, чије се прихватање повећава са степеном образовања, нивоом породичних примања или величине насеља, односно, опада са старашћу (Pavlović, 2006; Pavlović, 2009a, b). Потврду нашим налазима да горње статусне групе стављају значајно већи нагласак на постматеријалистичке врсте проблема у поређењу са нижим статусним групама потврђује и споменута анализа спроведена од стране Бакера, Далтона и Хилдебранда (опширније: Baker, Dalton, Hildebrandt, 1976).

Модел који најбоље предвиђа степен *традиционализма* у Србији је онај који садржи карактеристике периода и додатни независан утицај образовања. То значи да у сваком периоду људи са вишим образовањем су мање традиционални. Видели смо да је генерација врло лош предиктор, због тога што се вредности традиционализма не разликују између генерација. Овде је Инглехартова генерацијска хипотеза јасно оповргнута јер у српским условима традиционализам је генерацијски неосетљив. Све генерације имају сличан степен традиционалности. Слично је и са ефектом животног доба.

³⁹⁹ Приступ високом образовању је енормно порасла током последњих деценија, где се сусрећемо са чињеницом да најмлађа кохорта поседује три или четири пута већу шансу да стекну секундарно или универзитетско образовање, за разлику од најстарије кохорте. Отуд се разлике у вредностима могу објаснити последицама когнитивних промена (веће/више образовање). Инглехарт на основу својих анализа истиче да проценат уписаних у примарном, секундарном и терцијалном нивоу образовања има изненађујуће мали утицај на обе димензије вредности. Мада поједини теоретичари модернизације истичу културни утицај пораста нивоа образовања (Inkeles, Smith, 1974; Lerner, 1958), Инглехарт указује да проширење образовног система нема пресудан фактор (Inglehart, Baker, 2000: 38). Иако пост-материјалистички стилови могу превадавати, можда, једино на универзитету, у коме доминирају културне норме које су различите од оних од друштва у целини (тзв. студентска субкултура), где интелектуалци имају тенденцију да буду јавни говорници без подржавања неконвенционалног понашања, ипак треба рећи да процес промене вредности никако није ограничен на „кампусе“ већ прожимају читаво друштво.

⁴⁰⁰ Управо таква искуства изгледа да остављају изузетно видљиве трагове у ставовима, с обзиром на старосне кохорте. На пример, у западноевропској јавности, они који су рођени пре Првог светског рата још увек су претежно неповерљиви према Немцима, док се код млађе групе осећа претежно позитивна осећања. Слично важи и за осећања према Русима, где млађе групе показују много више поверења него старије групе (иако је укупни ниво поверења много нижи у односу на Немце). Реч је наине о ефекту животног циклуса – где млади људи, сами по себи, више гаје поверења према било којим страним људима, без обзира на националност (резултати налаза Европске заједнице из 1970. године).

Процес који објашњава пронађену промену јесте процес *ретрадиционализације* (која подразумева повратак на старе моделе и обрасце)⁴⁰¹. Како је Србија у дужем периоду била изложена осиромашењу, ратном разарању, друштвеној трансформацији „обрнуте и одложене транзиције“, суноврату система вредности, приватизацији која је регрутовала огроман број незапослених грађана – то представља баријеру развоју и захтева читав низ стратешких мера како би била превазиђена. Отуда „одлагање живота“ и визија будућег развоја која још увек нема нужне претпоставке; до тада је важно преживети – стога констатујемо повратак на традиционалне моделе живота, присуство етничке дистанце и провинцијализацију нације уз својеврсно коришћење одбрамбених механизма од стране етничких група кроз обнову колективних представа (митова, културних образаца) ради очувања „рањених“ идентитета. Ретрадиционализација (и ретрибализација) су начини преживљавања до неких других времена, када ће односи међу групама и појединцима бити изграђени на принципима органске солидарности у чијем темељу ће бити економска, културна и политичка међузависност као облик друштвене интеграције (Митровић, Захаријевски, 2008: 174)⁴⁰².

Ми заправо нашим димензијама хватамо два аспекта ретрадиционализације – *позитиван* – у смислу припадања, приватне сфере, породичних вредности; и *негативан* – која је својеврсна ригидност, фундаментализам, отпор, страх од других, ксенофобија (о чему ће бити више речи у објашњењу димензије *фундаментализма*).

Ретрадиционализација друштва је постала део савремености, а огледа се у свим њеним сегментима од фолклора, религије, преко културе, идентитета; до територије и израженог национализма. Упућујемо на то да је о овом феномену посебно писао Љубиша Митровић у својим бројним студијама (Митровић, Стјепановић, Захаријевски, 2008: 161–175; Митровић, Стјепановић, Захаријевски, 2013: 19–41). Наиме, он појам ретрадиционализације везује за теорију традиционализма; под којим се подразумевају стари социјални и културни обрасци, стандарди и облици понашања актера, који су постали кочница прилагођавању социјалних група на нове услове рада и живота, што блокира процес модернизације. Ретрадиционализација, према њему, управо означава покушај обнове традиционализма као конзервативног система вредности (било да се односи на сферу економије, политике или културе) у савремености. Митровић у бројним својим студијама поентира да се „савремени Балкан налази разапет између процеса модернизације и ретрадиционализације, између прошлости и будућности“ (Митровић, 2005).

⁴⁰¹ Опширније о овом процесу видети у: Голубовић, Кузмановић, Васовић, 1995. У истраживањима се најчешће ретрадиционализација/ретрибализација сагледава преко скале социјалне/етничке дистанце (врста односа у које би ступили са припадницима других нација), перцепције значаја нивоа припадности (припадност локалу, држави, Балкану, Европи или човечанству), и скале националне везаности (од потпуне везаности за властиту нацију до одрицања било каквог значаја те припадности) (опширније видети у: Митровић, Захаријевски, 2008).

⁴⁰² Процес ретрадиционализације у Србији, баш као и процес модернизације коју је спроводио комунистички режим, био је хаотичан, неконзистентан и конфузан; у неким елементима био је веома појачан (национална идентификација), у неким умерен (идентификација са конфесионалном групом), док у неким аспектима није уочен повратак на старе ставове (питање равноправности полова) (Vasović, Gligorjević, 2011:106).

У нашој регресионој анализи на пораст *фундаментализма* међу испитаницима несумњиво утиче неки догађај у посматраном периоду, што поткрепљује хипотезу о ефекту периода. Мали независтан ефекат региструјемо и за образовање.

С обзиром на раније анализе (Moreno, 2002; Nevitte, Kanji, 2002; Пантић, 2005; Sandholz, Таагарера, 2005) може се очекивати да вредности у Србији карактерише сличност с другим екс-комунистичким друштвима у транзицији у почетним фазама развоја демократије услед дејства истих релевантних фактора (социо-културно-економско-политичких).

У студији *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Голубовић, Кузмановић и Васовић, поред тога што су открили постојаност изразито високог степена ауторитарности испитаника, која је повезана са прихватањем статистичке оријентације, односно некритичког уверења да се државном контролом могу решити бројни друштвени проблеми, истичу и да су томе склонији испитаници нижег степена образовања, нижег друштвеног положаја, старије животне доби и становници села (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 340).

Налазећи се пред светским трендом глобализације која покреће низ друштвених и политичких питања: од постојања националне државе, преко суверенитета до стварања нових транснационалних државности и идентитета, ретрадиционализација друштва се јавља као реакција која у себи носи делимично позитивне, али неретко и негативне моделе. Као процес социјалног, културног и политичког деловања глобализација надмашује границе националних држава, па се често схвата као заговарање денационализације. Она представља претњу којој се савремено друштво опире ретрадиционализацијом друштвених вредности, јер традиција у доба несигурности и дубоке друштвене кризе нуди уточиште. Оживљавање традиционалних елемената може интегрисати друштвену заједницу, јачати различите идентитете у њој, развијати је и обогаћивати. Међутим, насупрот споменутом, у региону се запажа све већа окренутост ретрадиционализацији у негативном смислу, која у појединим земљама на ех-ЈУ простору (по)прима алармантне облике. Учвршћивање традиционалистичке оријентације огледа се, између осталог, у доминацији цркве и њеном све активнијем и гласнијем учешћу у свакодневном животу, проповедајући морални конзервативизам (опширније видети у: Митровић, 2005). Традиционално друштво не оставља простор за избор већ диригује формирање идентитета, чинећи тако једну организовану и хомогену структуру која своје упориште налази у хегемонији патријархата (Митровић, 2005).

Овај процес се према овом аутору, посебно испољио у етнички и религијски мешовитим срединама и друштвима блокиране транзиције, где постоје застоји у процесу модернизације, развоја и реформе, и где повратак на традиционализам изражава и својеврсну конзервативну рестаурацију и рефеудализацију свести, а не само демократизацију и либерализацију људских права и слобода у области остваривања права на веру и верске толеранције. Као да је на Балкану, услед блокираног бржег развоја и модернизације, услед застоја у остваривању друштава органске солидарности, како би то дефинисао Диркем, отворен пут разрастању друштава механичке солидарности у којима поново доминирају колективни обрасци и представе, и политика као судбина над људима и народима (Митровић, 2005).

*
* *

Рангирајући независне варијабле од врха до дна према снази њиховог *бета коефицијента*, којим се мери количина утицаја на вредности у зависности од ефекта променљивих, можемо да уочимо следећа запажања. Упоређене са осталим варијаблама, у нашем истраживању се потврђује већ констатована чињеница да је образовање⁴⁰³, само по себи, заиста јак (односно најјачи) предиктор, као и у бројним истраживањима (Inglehart, 1977: 93)⁴⁰⁴. Након тога код индекса постматеријализма издваја се генерација⁴⁰⁵. У нашем истраживању за све три посматране димензије показало се да се период издваја као врло јак предиктор, што је у складу са Инглехартовом хипотезом оскудице и социјализације. Наши модели најбоље предвиђају вредности *традиционализма*, затим вредности *фундаментализма*, и тек најзад вредности постматеријализма.

Оно што смо нашим истраживањем добили је један јако занимљив компаративан налаз/феномен, на који треба скренути пажњу – а то је да је индекс постматеријализма генерацијски – општији и линеаран. Међутим код *традиционализма* и *фундаментализма* имамо да су средње генерације (социјалистичка и самоуправна) најмање традиционалне и генерације код које су вредности фундаментализма најмање изражене. То вероватно иде због великог удела фактора религиозности, односно елемента религиозности у оба фактора. Традиционализам и фундаментализам је генерацијски потпуно неосетљив, нема разлике; што може да се интерпретира једном колективистичком оријентацијом која је присутна у свим друштвеним слојевима (свим генерацијама). Насупрот у овим димензијама, генерација код индекса постматеријализма, доводи до повећања постматеријалистичке оријентације. Дакле, једна иста генерација је више постматеријалистички оријентисана од других, али је и више традиционална и генерације са најизраженијим вредностима фундаментализма. Егзистира постматеријализам „руку под руку“, тј. „раме уз раме“ са фундаменталним карактером. Ми имамо једну генерацију која је, додуше постматеријалистички оријентисана (што је са светским токовима), али је више традиционална (колективистички оријентисана) и више прихвата фундаменталистичке вредности.

Поставља се питање како то да транзиција у капитализам ствара традиционалније и људе код којих је више изражена фундаменталистичка оријентација?!

⁴⁰³ Информација о очевом образовном статусу испитаника искључиво је показатељ формативног изобиља, док његово сопствено образовање одражава не само његов економски положај, већ и различите когнитивне и комуникационе ефекте.

⁴⁰⁴ Међутим, бројна истраживања илуструју да, поред класне припадности, степена образовања, старости, религиозности и величине места становања, одређена демографска обележја, пре свега пол (упркос овим налазима), могу бити битни предиктори појединих вредносних оријентација (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995; Halman, Voicu, 2010). Тиме се настојало да се утврди да ли се потенцијално утврђене везе између испитиваних обележја и њихових чинилаца, под утицајем пола, мењају.

⁴⁰⁵ Приход по глави становника и нивоа образовања су међу најбољим лако доступним индикаторима који доводе до помака од материјалистичких ка постматеријалистичким циљевима, али теоретски пресудан фактор није приход по глави становника, већ (лични) осећај егзистенцијалне сигурности – што значи да је утицај економске и физичке сигурности посредован безбедношћу друштвеног система (Inglehart, 2008: 133).

Сада кад се изгубила идеолошка оријентација социјализма и комунизма, свако друштво тражи неку идеолошку или вредносну оријентацију. То може да иде у различитим правцима. Пракса показује да се може ићи или у ултра либерални индивидуализам (као један смер); други правац може да вуче ка ревитализацији социјалистичких партија (њиховом реконструкцијом); или да се иде у традиционализам у смислу враћања на предсоцијалистичко стање. Подсетимо да се у Србији својевремено причало о „две Србије“; где се мислило да је једна Србија нешто традиционална и национална, а друга је нешто либералнија и космополитска. Изгледа да је код нас трансформација прављена уз враћање на традиционалне вредности.

Трансформација у Србији не мења нешто пуно у вези са материјализмом и постматеријализмом, али врло значајније ствара традиционалније и генерације окренуте фундаментализму.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

ЗАКЉУЧАК

- Са посебним освртом на теоријске импликације истраживања -

Предмет проучавања ове дисертације јесу *промене вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године*, њихов опис и објашњење. У њој је представљен, у светским размерама, утицајни концепт који је водећи у крос-културном изучавању вредности. Значајност овог концепта, између осталог, огледа се у његовој примени, у специфичном друштвеном контексту – какав је Србија.

Вредносне промене биле су у жижу наших интересовања, отуда дисертација тврди да би вредности требале да буду користан концепт за изградњу социолошке теорије, посебно када је реч о недавним новонасталим напрецима, не само у дефинисању и операционализацији, него и разумевању самог појма вредности (како у области личности, тако и у оквиру социјалне психологије). Открића бројних истраживања, која су показала да не постоје разлике између група, те да су вредности, као конструкције, потпуно стабилне у кратким временским интервалима, представља значајан допринос у социологији и социјалној психологији. Вредности су, према томе, корисни конструкти у изградњи друштвене теорије. Чак и онда када се разлике посматрају, вредносне оријентације представљају вредан конструкт који се користити као независна варијабли у друштвеним истраживањима.

Занимање за вредностима полази, између осталог, и због тога што се на основу познавања вредносних оријентација може предвидети људско понашање. Наша залагања била су усмерена у том правцу да установимо који су то индивидуални критеријуми и механизми избора – вредности – и шта се са њима дешава: да ли се разликују код различитих група, како се формирају, да ли се и како мењају, и под чијим утицајем. Промене вредности посебно је интересантно пратити у контексту друштвених промена (изразито су занимљиве интензивне и опсежне промене од почетка 1990-их година, које су биле праћене феноменима, као што су: ратови, етнички конфликти, политичка и економска транзиција, итд.). Како је недовољно студија вредности код нас које су усклађене приступом Инглехартових хипотеза (попут: Rimac, 1997; Pantić, 1990, 2005; Pavlović, 2009a, 2009b; Вешић, 2014a), изазов је био још већи и примамљивији, поготово што се у постојећим истраживањима описане промене нису могле директно довести у везу са различитим чиниоцима који на њих утичу, нити је било могуће проверити алтернативне хипотезе о овим чиниоцима.

Како би одговорили постављеном изазову и предмету истраживања теоријски оквир, у коме смо посматрали промену вредносних оријентација, инспирисан је теоријама и анализама које је иницирао Роналд Инглехарт (Inglehart, 1971a, 1977, 1981, 1990, 1997, 2008). Поред тога, тезу смо утемељили и на већ постојеће резултате истраживања вредносних оријентација у Србији, који чине незаобилазну основу, с обзиром да од 70-тих година наовамо кумулирају резултати истраживања у читавом свету на трагу основних Инглехартових теза, у којима се промене установљавају, описују и објашњавају. Циљ тезе био је да се на популацији Србије тестирају неки аспекти Инглехартове теорије, односно, да се валидирају његови модели објашњења и истовремено провери ваљаност неких тумачења произашлих из критике упућене на

рачун овог аутора. Будући да су резултати, а и закључна дискусија, засновани на истраживању у популацији Србије, закључци и дилеме у вези са њима тичу се управо овог изолованог случаја.

Наша анализа пратила је *промене вредносних оријентација* кроз четири велика емпиријска истраживања (Светског истраживања вредности и Европског истраживања вредности), у периоду од 1995. до 2010. године, *лонгитудинално*, што нам је омогућило да раздвојимо утицаје различитих чинилаца на промену вредносних оријентација у Србији у посматраном периоду, и установимо њихову релативну специфичну тежину. Наведена истраживања анкетног су типа, при чему је у истраживању коришћен идентичан упитник за све земље. Као релевантни временски оквир истраживања узима се историјски развој у последњих 15 година, иако смо свесни да је, из перспективе модернизације, овај 15-годишњи период сувише кратак, и да је за добру анализу промене вредносних оријентација потребно обезбедити увид у променама вредности током дужег временског периода. Због тога се ово и узима као највећи недостатак докторске дисертације.

Прва замисао била нам је да *промене вредносних оријентација* анализирамо на димензијама које је теоријски развио Инглехарт, најпре у оригиналној (димензија која супротставља материјалистичке и постматеријалистичке вредности), а потом и у проширеној верзији (дуж две димензије: традиционалне наспрам секуларно-рационалних вредности, и, на другој димензији, вредности преживљавања наспрам вредности самоизражавања). Из оригиналне верзије која супротставља материјалистичке и постматеријалистичке, вредности смо идентификовали и пратили на индексу постматеријализма, по „преписаном“ Инглехартовом моделу примењеном на нашу земљу. Међутим, како на подацима за Србију од 1995. до 2010. године, нисмо могли да идентификујемо и препознамо друге две Инглехартове димензије, *промене вредносних оријентација* анализирани су на димензијама које смо сами развили. Поступак долажења до тих димензија је био такав да смо анализирали најпре поједине области, након чега смо тражили дубље вредносне димензије које обележавају те области, а факторизацијом дубљих димензија из области издвојили смо два супер фактора – *традиционализам* и *фундаментализам*.

Због тога је на нивоу фактора покушај да се нађу теоријске димензије био остварен поступком који је пола *конфрматорни* (анализа која полази од већ постојеће дефиниције, која се показала као „нефункционална“ за земљу Србију, с обзиром да су постојале потешкоће да се до ње дође); а пола *експлораторни* (без теоријске идеје, али ипак функционалан за нашу земљу). Реконструкцијом две поменуте димензије дуж којих смо могли да пратимо промене вредности (од копирања Инглехартовог модела примењеног на нашем узорку, до трагања за димензијама којима он оперише, и објашњењима добијања нешто другачијих резултата) успели смо да остваримо задати план. Наиме, прву Инглехартову димензију мерили смо *индексом постматеријализма*, док смо другу димензију мерили тако што смо нашли два супер фактора (*традиционализам* и *фундаментализам*), помоћу којих смо открили, увидели и описали настале *промене вредносних оријентација* у Србији, у периоду од 1995. до 2010. године.

Отуда ће се докази за издвојене закључке, црпети из резултата истраживања – праћењем промене вредности: 1) *индекса постматеријализма*, 2) првог супер фактора – *традиционализма* и 3) другог супер фактора – *фундаментализма*.

Пре него што се пређе на преглед добијених резултата, још једном, врло кратко, је потребно указати и позвати се на делове које су му претходили. Након *теоријског дела* тезе (у коме се поентира теоријска концептуализација проучавања вредности, а потом и емпиријски приступи истраживања вредности у светлу друштвених промена у свету и код нас; дат је и посебан осврт на механизме усвајања и формирања вредности на укупном и индивидуалном нивоу, као и проучавање утицаја различитих ефеката – ефекта: генерације, животног циклуса, периода и социо-економског статуса – на промену вредности). Затим је уследио *концептуални* (са предметом, циљевима, хипотезама и очекиваним резултатима самог истраживања) и *методолошки део тезе* (који пружа основне информације о концептуализацији и операционализацији зависних и независних варијабли; извору података и узорку истраживања; методи и техникама истраживања).

У дисертацији су тестиране хипотезе које су искључиво изведене из Инглехартових истраживања. *Прва хипотеза* која је подвргнута провери тврди да ће унутар исте генерације кроз неколико таласа истраживања, без обзира на промену старости, односно различитих фаза животног циклуса, и без обзира на утицај средине, околине и појединачног друштвеног статуса, вредности бити стабилне за ту генерацију (тзв. *генерацијска хипотеза*). *Друга хипотеза* је тврдила да се вредности формирају под *утицајем животног циклуса* (односно старости испитаника), независно од генерацијске припадности и друштвених околности у различитим периодима посматрања. Према овој хипотези, неко ко је у младости веровао у једне ствари касније у старости може да верује у неке друге ствари. *Трећа хипотеза* је тврдила да на вредносне оријентације појединаца утичу промене у друштвеној средини независно од утицаја тзв. *формативног периода*. Појединац може променити вредносну оријентацију под утицајем критичних догађаја – односно различитих друштвених услова (тзв. *хипотеза средине*, односно *ефекат периода*). И на крају, *четврта хипотеза* је испитивала да ли постоји *диференцијација унутар популације коју истражујемо дуж димензије социо-економски статус* (проверавање утицаја индивидуалних карактеристика појединаца, у нашем случају социо-економског статуса независно од генерацијске припадности, старости и периода).

Зависне варијабле су чиниле вредносне оријентације: 1) индекс постматеријализма; 2) супер фактор „традиционализам“ и 3) супер фактор „фундаментализам“. *Независне варијабле*, чији смо релативни утицај на промену овако дефинисане зависне варијабле мерили, утврђене су нам постављеним хипотезама, и оне укључују: генерацију, старост, период и социо-економски статус.

Од коришћених методолошких процедура у истраживању је примењивана: а) *дескриптивна статистика* (дистрибуција одговора, просеци и мере дисперзије); б) *факторска анализа*; в) тестирање хипотеза о *утицају* независних варијабли на димензије на којима смо мерили промену вредносних оријентација; и г) *регресиона анализа*.

Тешка криза са којом се наша земља суочавала имала је за последицу крупне друштвене промене, чије најдалекосежније последице јесу драстично угрожавање физичко-економске сигурности грађана Србије услед наглог осиромашења великог дела популације и бројних ратова на овим просторима. След друштвених догађаја могао је довести до доживљаја „одређене доминантне друштвене климе, нпр. да су неке вредности и друштвени циљеви превазиђени и да велики број грађана почиње да верује у неке нове, алтернативне вредности“ (Кузмановић, 1995б), које су могле мотивационо деловати на касније друштвене промене.

Управо то окретање алтернативним вредностима могло би бити објашњење уочених промена у Србији у периоду од 1995. до 2010. године. У доношењу евентуалних закључака потребно је узети у обзир и Павловићево запажање да добијени концепти у случају Србије немају ни онај садржај, нити њихова раширеност има оне последице које им Инглехартова теорија приписује (па ни ону употребну вредност), јер више замагљују и прикривају односе између релевантних варијабли, него што доприносе разумевању природе односа одређених вредности и посматране културе са једне, и друштвених промена или одређеног система, са друге стране (што потврђује и истраживање Павловића, опширније видети у Павловић, 2009б).

Резултате анализе интерпретирали смо у оквиру следећег интерпретативног оквира. Промене вредносних оријентација у посматраној популацији пратили смо: *прво*: на нивоу индикатора – тј. на нивоу манифесно мерених варијабли – гледаних посебно. Промене на овом нивоу, пронашли смо у промењеним фреквенцијама. У *другом* делу анализе пратили смо корелације међу појединим индикаторима вредности/вредносних оријентација, пратећи однос између тих промена (пронађене у ниским или високим корелацијама). На *трећем* нивоу анализе пратили смо промену факторске структуре и броја фактора, уз поређење факторских скорова истог сета варијабли у различитим периодима (таласима), добијајући информације о томе како се мења дубља структура мерених варијабли (промена је запажена добијајући, факторском анализом, један фактор уз промену факторских скорова, или појавом више фактора). Ако се вредносни систем одржава, и ако се ништа не мења, онда ћемо из године у годину, кроз различите таласе имати исте корелације. Напомињемо да добро структуриран вредносни систем одликују високе и стабилне корелације, између једне одређене групе питања. Оне ће се одржавати из године у годину, из таласа у талас.

Приказ добијених резултата илустроваћемо најпре одговором на питање шта се променило у вредносним оријентацијама у појединим анализираним областима.

Да кренемо од најопштијег става према *важности различитих сфера живота*. У односу на поједине сфере живота највеће промене смо констатовали у односу на повећање важности доколице и религије. Корелације између важности појединих сфера живота су генерално мале. Нешто веће корелације региструјемо између „пријатеља и доколице“ и „породице и пријатеља“ (изнад 0,2). Једини тренд промене који примећујемо је пораст корелације између важности пријатеља и важности доколице. Према нашој интерпретативној шеми, то значи да се десила значајна промена у односу на религиозност (све више људи је религиозно). У извесној мери се истовремено кристалише оријентација на слободно време и пријатеље, као базичнија димензија

вредносних опредељења. Слаба кохерентност у односу на важност појединих сфера живота види се и по томе што смо издвојили чак три дубље димензије из којих се детерминише важност појединих сфера живота – доколица (у корелацији са пријатељима), и два аспекта религиозности – приватне (у корелацији са породицом и послом) и институционалне (у корелацији са политичком сфером живота). Важност која се придаје доколицы и религији, као дубљим димензијама – расте у посматраном периоду.

Осим важности религије као једне од сфера живота, *религиозност* смо мерили преко још три групе питања: изјава о религиозности, редовност одласка у цркву и вера у загробни живот (рај и пакао). Највећи број испитаника се изјаснио да је религиозан и верује у бога, у загробни живот верује око трећине испитаника, а само једна петина редовно посећује цркву. Мерено свим групама питања, религиозност расте у посматраном периоду, а врхунац достиже у 2005. години. Код одговора на питање о важности бога у животу (на скали од 1 до 10), у целом периоду више од половине испитаника ову важност оцењује са 7. При том, у 1996. години, прва половина испитаника оцењује ову важност са 5, да би до последње две године прва половина испитаника оценила важност бога са 8. Међусобно су јако повезане мере декларативне религиозности и важности бога у животу испитаника (преко 0.6). И мере вере у загробни живот су међусобно јако повезане (преко 0.6). Ове две групе мера слабије корелирају једна са другом. Посећеност верских обреда је средње јако повезана са декларативном религиозношћу (преко 0,4, а мање од 0,5), док у много мањој мери корелира са вером у загробни живот (испод 0,3). У току посматраног периода, јака трајна веза опстаје унутар групе варијабли које мере веру у загробни живот. Дакле имамо симултане промене – повећање броја испитаника – на варијаблама које међусобно високо корелирају. Занимљиво је да све остале корелације падају, иако су и даље веома високе (посебно оне између различитих изјава о религиозности и важности бога). У односу на религиозност пронашли смо две дубље димензије које независно детерминишу вредности на варијаблама којима смо мерили религиозност. Прва димензија детерминише декларативну религиозност и присуство верским обредима – ритуална религиозност. Друга димензија детерминише веру у загробни живот – доктринарна религиозност. Судаћи по вредностима факторских скорова у посматраном периоду, обе религиозности расту.

У односу на *брак, породицу и равноправност полова* – брак – као институција је безбедна, улога жене као мајке је безбедна (без промена); али се успоставља у вредносном систему већа родна равноправност између мушкараца и жена у сфери обједињавања, тј. усаглашавања посла и породичних обавеза. Промена је у томе како се види улога жене – која се наине доживљава много модерније, адекватније модерној организацији рада и породичних обавеза; при чему се једнако вреднују и мушкарци и жене на различитим и на највишим друштвеним положајима. Судаћи по броју и јачини корелација, вредносни образац у сфери породице, брака и родне равноправности није веома кохерентан. Мали број корелација између ставова на почетку периода се још више смањује до краја периода. Јача само корелација између варијабле „Мушкарци бољи лидери“ и „Високо образовање важније за мушкарце“, указујући на успостављање

вредносног обрасца у односу на улоге полова у јавној сфери, и то тако што, како смо већ видели, све више испитаника верује у равноправност полова. Ова некохерентност система у области брака, породице и улоге полова се види по томе што се вредности детерминишу из три издвојене независне димензије. Промене на једној димензији указују на пораст неслагања са доминацијом мушкарца у модерним друштвеним улогама, и повећање слагања са професионалном еманципацијом и професионалном улогом жена. При томе, истовремено, запажамо и пораст факторског скорa на другој димензији која детерминише стабилност брака и потпуне породице. Могло би се рећи да вредносни систем све више подржава равноправност полова у јавној сфери, али и традиционалне улоге у приватној сфери.

Ако погледамо детаљније у *карактеристике посла* које се преферирају, констатујемо да расте важност екстринзичних карактеристика посла (пре свега сигурност радног места, без великог притиска, и са дугим годишњим одмором). Како се истовремено повећава и број и јачина корелација између карактеристика посла, можемо да констатујемо да ово изражава не само већи број људи усмерених на инструменталну функцију посла (нова генерација), већ и усаглашену промену унутар вредносне оријентације према карактеристикама посла. Број и јачина корелација се из године у годину повећавају – и највише их имамо у последњем таласу истраживања (2008), у коме имамо чак десет корелационих вредности изнад 0,4. При том, високо корелирају екстринзичне карактеристике једна са другим, и интринзичне карактеристике посла једна са другим, али нам се до 2008. године појављују и повећане корелације неких екстринзичних и интринзичних карактеристика посла међусобно. Интринзичне карактеристике су на почетку периода важније за испитанике него екстринзичне и њихова важност само незнатно пада до 2008. године⁴⁰⁶. Међутим, екстринзичне вредности знатно добијају на важности. Ово говори о промени вредносног система утолико што и људи који вреднују интринзичне карактеристике посла у већој мери него на почетку посматраног периода вреднују и екстринзичне карактеристике посла – однос према послу се инструментализује.

Како је установљавање тржишне привреде непосредно окружење у коме проучавамо промене вредносних оријентација у Србији, однос према *карактеристикама тржишне привреде* је била следећа област којом смо се позабавили. У односу на прихватање карактеристика тржишне економије резултат је следећи: Конкуренција је несумњиво најприхваћенија карактеристика тржишне економије у свим посматраним годинама. Након почетног прихватања и скока у 2001. години, подршка приватном власништву опада, тако да су просечне вредности за 2005. и 2008. годину ближе ставу да треба повећати удео државне својине у привреди и осталим делатностима. Најмање прихваћена карактеристика тржишне економије у свим посматраним годинама (осим последње – 2008. године) је повлачење државе из сфере дистрибуције економских ресурса. Ипак, степен прихватања индивидуалне одговорности за сопствену добробит, као другог екстрема на истој скали, расте у свакој наредној години након 1996. године, али је тек у 2008. години виши од теоријске

⁴⁰⁶ Ако изузмемо 2001. годину, у којој све карактеристике губе на важности, што смо склони да прихватимо као артефакт на узорку.

средине скале. Ни неједнакост зарада која произлази из тржишне привреде нема велику подршку у 1996. години. До 2005. године став да би разлике у зарадама требало да буду веће, је све више проширен у популацији. Међутим, у 2008. години вредности на скали су ближе ставу да би зараде требало да буду уједначеније, тако да је неједнакост прихода најмање прихваћена карактеристика (последича) тржишне економије у 2008. години. Корелације између појединих обележја тржишне економије су мале. Ово говори о изразитој вредносној инконзистенцији у односу на тржишну привреду. Нешто јаче од других обележја су повезани прихватање приватног власништва и конкуренције, као и прихватање неједнакости и заговарање индивидуалног постигнућа као извора материјалне добробити. Значајнија повезаност свих обележја међусобно је регистрована само у 2001. години. Однос према обележјима тржишне економије је детерминисан димензијама које смо назвали конкуренција приватних власника и меритократија. Кретање факторских скорова на овим димензијама у посматраном периоду, сугерише да након ниског прихватања неједнакости и напуштања редистрибутивне функције државе, на почетку, испитаници све више прихватају оба обележја тржишне економије. С друге стране, након иницијалног „одушевљења“ приватном својином и конкуренцијом, до краја посматраног периода прихватање ових карактеристика, иако још увек на високом нивоу, пада у односу на почетак периода. Видели смо да ове агрегатне промене у односу према карактеристикама тржишне привреде, изражавају различит однос различитих друштвених слојева у Србији.⁴⁰⁷ Уместо успостављања вредносног консензуса око доминантног начина производње, ови налази сугеришу успостављање вредносне конфронтације различитих друштвених слојева (друштвених класа).

Намеће се питање да ли ова вредносна конфронтација налази свој израз у *политичком активизму*, односно ставовима према политичкој партиципацији? У односу на *политички активизам*, висок је проценат оних које политика не занима (више од 60%), и тај проценат остаје стабилан у посматраном периоду. Облици политичке партиципације за које су испитаници најмање спремни су учешће у штрајку и заузимање зграда и фабрика, и ту нема промене у посматраном периоду. Посматрано по годинама проценат оних који би или су учествовали у мање радикалним облицима политичког активизма (петиција, бојкот и демонстрација) расте. У односу на политичко опредељење већина српске популације налази се на средини између левице и деснице, осим 2005. године, у којој се показује да политичка десница нешто мало преовлађује. Интересовање за политику и спремност на политички активизам не зависи од политичког уверења. И левичари и десничари су једнако политички активни, односно неактивни. С друге стране, сви облици политичког активизма високо корелирају међу собом. При том највише корелирају с једне стране, пасивни облици политичког активизма и с друге стране најрадикалнији (штрајк и заузимање фабрика и зграда). Кохерентност у области политичког активизма (између различитих облика политичке партиципације) у посматраном периоду расте. Област политичког активизма је веома кохерентна и сви облици активизма се могу објаснити из једне јединствене димензије

⁴⁰⁷ Опширније видети у: Đorić, 2018: 614–634.

чија вредност у посматраном периоду расте – расте спремност за политичку партиципацију кроз мање радикалне, односно пасивне облике политичког активизма.

Да наставимо са вредностима у области политичке сфере, преферирани *облик управљања* је демократски политички систем и/или владавина стручњака. Много мањи удео испитаника сматра да је снажни вођа добар начин управљања, а најмањи проценат испитаника је као добар начин владања означио војну управу. Што се тиче владавине стручњака и демократског политичког уређења нема великих промена у посматраном периоду. Међутим, у односу на снажног вођу и војну управу, видимо драстичан пораст присталица (број испитаника који то сматрају добрим се дуплира, односно утростручује у посматраном периоду). У односу на начин управљања, високо корелирају „Војна управа“ и „Снажни вођа“ као добар начин управљања. У току посматраног периода јача корелација између снажног вође и стручњаци одлучују, а негативна корелација између снажни вођа и демократски политички систем пада, указујући на то да је снажни вођа све прихватљивији облик владавине у различитим комбинацијама облика владавине. Издвојили смо две димензије које детерминишу пожељност појединих облика владавине: ауторитарна владавина и демократски експерти. Промена вредности на првој димензији указује на пораст ауторитарности; док промена вредности на другој димензији указује на демократски дефицит у 2005. години, у односу на опредељења испитаника у осталим посматраним годинама.

У области *оправданости* непожељних (и према закону девијантног *понашања*), најмање прихватљиво понашање је примање мита на радном месту, а најприхватљивије је избегавати плаћање карата у јавном превозу. Што се тиче контроверзних понашања која изражавају право на избор, најмање прихватљиво је самоубиство и хомосексуалност, а најприхватљивије развод, а затим абортус и еутаназија. Изузимајући 2005. годину, удео испитаника који оправдава и непожељно и понашање које изражава пермисивност, опада у посматраном периоду. Највећа толеранција за девијантно понашање је у 2005. години, када је, парадоксално, најмања (након 2008. године) подршка понашању које изражава пермисивност. Најрадикалнија (најригиднија и најмање толерантна) за било који облик наведеног понашања је 2008. година (у којој чак ни развод није преко вредности просечног оправдања). У односу на непожељно и контроверзно понашање, регистровани смо две групе високих корелација (преко 0,5) – унутар прве групе високо корелира (не)толеранција за девијантне облике понашања, унутар друге групе, високо (преко 0,3) корелира оправдање контроверзног понашања које изражава пермисивност. Карактеристично је да (не)толеранција хомосексуалности и самоубиства – која изражава однос према праву на избор, у мањој мери корелирају са облицима понашања из сопствене групе, а високо корелирају са девијантним облицима понашања и међусобно. У факторској анализи издвојили смо димензију која детерминише прихватање девијантног понашања – грађанска моралност, али смо констатовали да се и прихватање хомосексуалности и самоубиства детерминише из исте димензије (што сугерише да се и ови облици понашања сматрају девијантним, а не као израз пермисивности). Друга издвојена димензија детерминише прихватање понашања које изражава пермисивност (без хомосексуалности и самоубиства). Резултат наше анализе је да вредности на обе димензије падају у посматраном периоду, односно

да испитаници постају мање толерантни за девијантно понашање (са изузетком 2005. године, када је прихватање девијантног понашања на највишем нивоу), али и ригиднији (мање толерантни) у односу на прихватање понашања које изражава пермисивност. У посматраном периоду, у прве две године (1996. и 2001.), региструјемо најјаснију независност између оправдања две групе понашања. У 2005. години региструјемо високе корелације између (не) оправдавања свих побројаних облика понашања укључујући и корелације између девијантног понашања и понашања које изражава пермисивност. Ово указује на то да се не прави разлика између ова два облика понашања. Односно да исти испитаници који оправдавају пермисивност оправдавају и девијантне облике понашања. У 2008. години се смањује укупан број релативно високих корелација, однос према девијантном понашању и према пермисивност нису међусобно повезани, а повезаност облика понашања унутар сваке групе је слабија него иједне претходне године. Можемо констатовати да се вредносни систем у области оправданог понашања урушава, најпре тако што се губи разлика између девијантног понашања и пермисивности, а затим и тако што се прихватање различитих облика понашања мења различитим темпом и у различитим правцима – промена није усаглашена.

У најкраћем, поставља се питање: у шта верују људи који нас окружују у савременој Србији? То су људи који су све религиознији. Верују у светост брака као институције, при чему и даље сматрају да је основна улога жене да буде мајка. Међутим, успоставља се вредносни систем родне равноправности између мушкараца и жена кроз усаглашавање посла и породичних обавеза. Вредносни систем све више подржава равноправност полова у јавној сфери, уз опстајање традиционалних улога у приватној сфери. То су људи којима посао добија инструменталну функцију, а доколица постаје све важнија. Прихватају конкуренцију (и у мањој мери приватно власништво) у тржишној економији, али се и даље ослањају на државу као извор добробити грађана (и против су неједнакости у зарадама). Уместо успостављања вредносног консензуса око доминантног начина производње, различити друштвени слојеви имају различит однос према тржишној економији. Спремност на политички активизам расте, али не у области индустријског конфликта, већ кроз партиципацију у петицијама и демонстрацијама. При том су и левичари и десничари једнако политички активни, односно неактивни. У савременој Србији људи су мање толерантни за девијантно понашање, али и ригиднији (мање толерантни) у односу на прихватање понашања које изражава пермисивност, односно у својој ригидности не праве разлику између недозвољеног понашања и понашања које изражава право на избор.

Потврду објашњења промене о релативној *важности различитих сфера живота* црпимо у бројним истраживањима (опширније видети у: Inglehart, 1977; 1997; Ђогић, 2019; Ђорђевић, 2009). Значајну потврду свакако проналазимо у једној од најутисајнијих теорија – Инглехартова теорија модернизације (Inglehart, 1977; 1997). Према овој теорији, подсећања ради, вредности преживљавања су у опадању у односу на вредности самоизражавања. Такође се као потврда нашим налазима у објашњавају промене у индивидуалним преференцама *посебних карактеристика посла* још једном позивамо на Инглехартову теорију модернизације (Inglehart, 1977; 1997), према којој се

важност екстринзичних карактеристика посла смањује у односу на вредности интринзичних карактеристика посла. У српској социологији радним вредностима се посебно бавио Милош Бешић и Горана Ђорић (опширније видети у: Бешић, 2014а; Ђорић, 2019; Ђорић, Стојић, 2018); у чијим истраживањима се потврђују горе наведени налази. Резултати наше анализе који указују на коегзистирање прихватања *родне равноправности у јавној сфери и породичног традиционализма, у приватној сфери*, у складу су са резултатима бројних других истраживања у Србији (Blagojević, 1997; Milić, 2001; 2010; Бешић, 2014а; Zaharijevski, Gavrilović, 2010; Zaharijevski, Petrović, 2009; 2014). У прилог потврде хипотеза којима се објашњава *степен политичког активизма* говоре бројна истраживања (Vecchione, et al., 2015; Бешић, 2014а; 2016; Стевановић, 2008а; 2008б; 2013). О *пожељним облицима управљања* и потврда нашим налазима сведоче бројна истраживања (Бешић, 2014а; Стевановић, 2008а; 2008б; 2013), у којима се између осталог тврди да је „на Балкану данас много тога на пола пута, у прелазу – од напуштања ретроградних облика идентификације до коначног прихватања демократије и одговарајуће (цивилне) културе“ (Стевановић, Продовић, Милојковић, 2014). Мало је истраживања у Србији са чијим резултатима можемо упоредити резултате наше анализе у односу на *оправдавање различитих облика контроверзног понашања*. Најсродније у том погледу је истраживање Милоша Бешића (Бешић, 2014а). Скрећемо пажњу да се, за разлику од овог истраживања, ми у нашем нисмо бавили проверавањем утицаја различитих чинилаца на промену вредности у појединим областима, с обзиром да смо то анализирали на нивоу дубљих димензија које детерминишу промене вредности на нивоу манифестних варијабли. Због тога се не можемо директно позвати на све хипотезе којима је Бешић објашњавао разлике у степену моралног релативизма и пермисивности између анализираних подузорака. Истраживања у којима се проблематизује разматрање *ревитализације религије* (на ех-југоловенском простору) послужиле нам у потврди наших добијених налаза (опширније видети: Pantić, 1974; Blagojević, 2008а, 2008б; 2009; 2012; Ђорђевић, 2009; Krstić, i dr., 2016; Бешић, 2014а⁴⁰⁸). Вредностима *тржишне економије* бавили су се посебно Лазич и Цвејић (опширније видети у: Lazić, Cvejić, 2004, 2007, 2011; Lazić, 2011b; Lazić, Pešić, 2013; Pešić, 2014); потом Горана Ђорић (Ђорић, 2018); али и Милош Бешић (Бешић, 2014а). У овим истраживањима црпимо потврду нашим налазима.

Промене које смо на нивоу појединачних варијабли уочили не морају нужно да буду релевантне за промену вредносних оријентација унутар јединственог вредносног система. Када тражимо промене вредносних оријентација оно што је важно јесу *корелације између вредности у посматраним областима*. Од 17 фактора првог реда – који представљају дубље димензије вредносних опредељења грађана Србије у осам области, само пет димензија (које детерминишу вредносна опредељења у три области) је повезано и мења се на синхронизован начин у периоду који смо посматрали. Ради се о димензијама из којих се детерминишу вредности у области важних сфера у животу, религиозност и оправдавање појединих облика понашања. Однос према карактеристикама тржишне економије, пожељним карактеристикама посла,

⁴⁰⁸ Напомињемо да је Бешићево истраживање рађено у исцрпној компаративној перспективи.

политичком активизму и пожељном облику владавине, као и према браку, породици и равноправности родних улога, се мења у посматраном периоду, али промене нису синхроне, не уливају се у комплетну промену вредносних оријентација које смо регистровали у даљој анализи, на основу фактора које смо издвојили. Релативно кохерентна вредносна оријентација која се у посматраном периоду променила на релативно синхронизован начин (и чију ћемо промену надаће објашњавати) обухвата важност приватне сфере – религија, породица и посао, важност јавне сфере – религија и политика, ритуалну религиозност и доктринарна религиозност, и на крају оправдавање понашања које изражава пермисивност. То су димензије за које можемо рећи да дефинишу вредносне оријентације популације у Србији у посматраном периоду.

Факторизацијом фактора првог реда издвојили смо две још дубље димензије (два фактора другог реда – супер фактора) из којих се, по нашем мишљењу, детерминишу вредносне оријентације у Србији, а то су: 1. фактор *традиционализам* (који детерминише важност приватне сфере, односно религије, породице и посла), степен ритуалне религиозности и у одређеној мери степен оправдања понашања које изражава пермисивност, и 2. фактор *фундаментализам* (који детерминише важност јавне сфере, односно религије и политике), степен доктринарне религиозности (веровање у загробни живот, пакао и рај) и у одрађеној мери степен оправдања понашања које изражава пермисивност. Промену вредносних оријентација у посматраном периоду, представили смо као промену вредности на три базичне димензије – 1. *постматеријализам*, 2. *традиционализам*, и 3. *фундаментализам*.

Вредносне оријентације у Србији у посматраном периоду се мењају тако да се повећава степен а) постматеријализма, уз истовремени пораст б) традиционалности и в) фундаментализма. Тренд раста на првој димензији – *постматеријализма* – говори о повећаном броју људи који прихватају постматеријалистичке вредности (заштите животне средине и партиципације у друштвеном животу). Тренда раста на другој димензији – *традиционализам*⁴⁰⁹ указује на повећан број људи који дају значај приватној сфери (породици, раду и религији); већој религиозности (при чему не само што расте религија и значај религије у односу на остале сфере живота, него и људи постају све више религиознији)⁴¹⁰ и смањен број људи који верују у пермисивност (мањи је број људи који оправдавају еутаназију, прекид трудноће и развод). Тренда раста на трећој димензији – *фундаментализам* – указује на повећан број људи који дају значај јавној сфери (политици⁴¹¹ и религији); јачање доктринарне религиозности (при чему се повећава број људи који верују у рај, пакао и загробни живот); и смањен број људи који верују у пермисивност (мањи је број људи који оправдавају еутаназију, прекид трудноће и развод). Док је пораст *традиционалности* и *фундаментализма*

⁴⁰⁹ Реч је наике о традиционализму у најбољем смислу те речи. О конзервативизму из респекта, из уважавања, из једног патријархалног модела поштовања, укоренености, развијеног вредносног система, уважавања или избегавања (овог/оног), прихватања и социјализације у такав систем, а не утеривање силом (односно „бичем“).

⁴¹⁰ Ради се о приватној религиозности (институционална религиозност), односно религиозности као вери која пружа наду и утеху.

⁴¹¹ Не ради се о људима који су политични у смислу политичке партиципације, већ је политика важна – због тога што им она одређује судбину.

симултан, на неки начин очекиван (с обзиром да је реч о једној кохерентној вредносној оријентацији, где једно иде с другим); дотле истовремени пораст *постматеријалистичких вредности* и *традиционализма* с једне стране, и *постматеријалистичких вредности* и *фундаментализма* с друге стране, је доста неочекиван. Очигледно је реч о некаквој специфичности у српским условима.

На питање зашто нам је вредносни систем у посматраном периоду постао традиционалнији у области религиозности и оправдања развода брака, абортуса и еутаназije постоје различита схватања. С једне стране постоје истраживачи који у објашњавају насталих промена полазе од тога да заговарају тезу да се наше друштво *ретрадиционализује* (Митровић, 2006; 2009; 2014). С друге стране заговорници супротних теза наглашавају чињеницу да су се односи између родова битно модернализовали, барем на неком појавном плану; при чему истовремено имамо и повратак религији, односно црквеном животу. Несумњиво је дакле да постоје форме религиозности које су модерније и мање модерне. У објашњењу насталих промена, или бар у покушају њиховог схватања, помоћи ће чињеница да су уочене промене настале у различитом тренутку. Промене на индексу постматеријализма, традиционализма и фундаментализма указују на то да друге две димензије, као дубинске димензије вредносног система у Србији, јачају од 1996. до 2008. године, а да постматеријалистичка оријентација расте након 2005. године.

Поставља се питање како се то може објаснити?! У складу са постављеним хипотезама чиниоци којима смо покушали да објаснимо констатоване промене дубинских димензија су били следећи: 1) генерације (генерацијска хипотеза); 2) периода; 3) животног доба (старости), и 4) социо-економског статуса (образовање, приход и класа испитаника).

Највише постматеријалистички су: транзициона генерација; најмађи (млађи од 30 година); најбогатији и најшколованији; а најмање постматеријалистички су: најстарија генерација (предратна и ратна); најстарије животно доба; најсиромашнији и испитаници са најмањом стручном спремом. Иако нам је транзициона генерација скоро два пута више постматеријалистички оријентисана од предратне генерације, налази говоре у прилог томе да нам је и најпостматеријалистичкија генерација (транзициона) испод средине (испод јединице), дакле и даље ближа материјалистичким вредностима. Ово исто важи и за животну доб, која и највише постматеријалистичка и даље има максимум који је ближи јединици (дакле материјалистичким оријентацијама). Нема промене у структури узорка у појединим таласима с обзиром на *животну доб* (вредности су стабилне), те на измерено повећање постматеријалистичке оријентације у посматраном периоду, животна доб не утиче. Када је реч о *приходу*, у извесној мери утиче то што се смањује удео узорка са највишим и најнижим квантилима, а повећава удео средњих категорија; али је за очекивати да оваква промена структуре узорка не утиче на промену вредности, јер се смањују и највише и најмање постматеријалистички оријентисане категорије прихода.

На измерено *повећање постматеријалистичке оријентације* у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче:

- то што се увећао *удео генерација* (генерација кризе и транзициона генерација), које су више постматеријалистичке од осталих;

- промена структуре узорка у односу на *образовање испитаника* (и то тако што нам се увећао удео образованијих испитаника који су више постматеријалистички оријентисани, а из узорка су нам испали необразовани, који су иначе материјалистички оријентисани);

- догађај(и) који су се десили у *периоду између 2005. и 2008. године*.

Можемо да закључимо да на промену *индекса постматеријализма* утиче промена структуре узорка по генерацијама и по степену образовања, уз додатни утицај ефекта периода.

Занимљиво је истаћи да се у готово свим генерацијама, у свим животним добрима, и код људи са различитим приходима и степеном образовања смањује индекс постматеријализма до 2005. и повећава од 2005. до 2008. године, што јасно указује на тренд који нема везе ни са генерацијама, ни са животном доби, ни са периодом, нити са степеном образовања. По генерацијама, по животној доби, по приходима, и по степену образовања 2005. година је очигледно материјалистичка година. Дакле ова 2005. година је донела највећи ниво материјализма. У 2005. години јасно је видљив ефекат периода у нашем узорку. Ова промена је заиста значајна, с обзиром да она погађа различите категорије испитаника на свим нивоима.

Поткрепљеност постављених хипотеза у односу на индекс постматеријализма у Србији, као и у нашем истраживању, потврђена је и у другим истраживањима (Inglehart, 1971b; 1977⁴¹²; Ike, 1973; Vasović, 1988b; Вешић, 2014a; Pavlović, 2009b). Супротно нашим налазима, које се између осталог директно супротставља Инглехартовој теорији је истраживање Силвана Болчића, по коме су материјалистичке вредности биле најизраженије код најмлађе посматране групе испитаника (до 27 година) (Bolčić, 2003).

Иако смо нашим истраживањем показали да се постматеријализам у Србији у посматраном периоду повећава, потребно је указати на то да су његове вредности ипак ближе материјализму. На свим варијаблима констатујемо већу материјалистичку него постматеријалистичку оријентацију, само што су неки делови узорка, на неким димензијама, мало више постматеријалистички оријентисани. Можда је и погрешно говорити да су они постматеријалистички оријентисани, него да су мање материјалистички оријентисани него други. Постоји дакле разлике (међу генерацијама, животним добрима, образовању и приходима), али су нам сви испитаници више материјалистички, него постматеријалистички оријентисани (генерално гледано). На то

⁴¹² Инглехартова истраживања, су показала, на пример, да су, по питању: старосне групе старији материјалистички, млађи постматеријалистички оријентисани; пола – жене показују мање шансе да буду постматеријалистичне од мушкараца, са нагласком да су полне улоге промењене током времена; образовања – мање образовани су материјалистички, више образовани су постматеријалистички оријентисани (Kenneth, Newcomb, 1969: 20–31; Withey, 1971); социјалног порекла – средње класе показују постматеријалистичку оријентисаност, из радничке класе мање, док најмање из сеоских домаћинстава (Inglehart, 1977: 73; Harris, 1973: 36–41); верске припадности – учешће у организованој религији повећава материјалистичку оријентацију; синдикалног чланства – постоји већа шанса да чланови радничких синдиката буду постматеријалисти, него не-чланови, итд. (Inglehart, 1977). У појединим испитиваним утицајима, потврђујемо и наше налазе.

упућују и бројна истраживања (Pavlović, 2009b; Janićijević, Bročić, Stanković, Gluščević, 1966, наведено према Pantić, 1981a; Boltken, Jagodzinski, 1985; Arts, Halman, 2004; Пантић, 1990; Kuzmanović, 1995c; Pavlović, 2006; 2009a, b), која су у супротности са Инглехартовом тезом о постмодернизацији. Важно је напоменути да постматеријалисти нису не-материјалисти или анти-материјалисти у својим вредносним оријентацијама, већ приоритет стављају на вредности припадности, самоизражавања и интелектуалног и естетског задовољства, а не на вредности физичке и економске сигурности (Beck, 1992).

Највише традиционални су: испитаници средњег животног доба; најсиромашнији; и испитаници са најмањим степеном образовања; док су најмање традиционални: млади (до 30 година); најбогатији и испитаници са највишом стручном спремом. Према нашој анализи све генерације у Србији су једнако традиционалне. Повећање традиционализма није у вези са структуром узорка у односу на варијаблу генерација (односно промене величине удела различитих генерација); није ни резултат промене структуре узорка у односу на животну доб (с обзиром да се удео младих није битно повећао у односу на удео свих осталих); нити је резултат промене структуре узорка по приходу (иако имамо запажено повећање удела људи са ниским приходом, који су иначе традиционални, повећање удела средњих категорија и смањење оних са највишим и најнижим квантилима ипак не утиче толико на фактор традиционализма).

На измерено **повећање традиционализма** у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче:

- промена у структури узорка према *степену образовања* (и то тако што се смањује удео категорије са најнижим образовањем, која је и најтрадиционалнија категорија; али се повећава удео категорије са средњом школом, који су просечно традиционални, и ишчезава из узорка категорија са непотпуном средњом школом, која је уз оне са високим образовањем најмање традиционална у узорку);

- догађај(и) *након 1996. године*, при чему су сви *до 2001. године* традиционалнији него што су били.

Промену коју смо констатовали искључиво, најпре, објашњавамо и поткрепљујемо хипотезом о утицају периода. Основни чинилац који утиче на повећање традиционализма у Србији у посматраном периоду је догађај до 1996. године, односно од 2001. године. Дакле друштвене промене у посматраном периоду довеле су до општег пораста традиционализма у српској популацији.

И други теоретичари и истраживачи су у својим истраживањима пронашли димензију *традиционализам* – која се, по неким ајтемима које мере, подударала, а у неким и не са нашом (Pantić, 1977a; Gredelj, 2000; Sekulić, 2011; Шуваковић, 2014; Mitrović, 2003; 2006; 2006a; 2008; 2009; 2012; 2014; 2019). Највећа сличност наше дефиниције традиционализма је управо са Секулићем, с обзиром да се, на пример, и његова димензија попут наше тиче религиозности и сфере личних односа, односно у нашем истраживању приватне сфере (опширније у: Sekulić, 2011: 38–39). Као потврда нашем истраживању послужиће налази оних теоретичара који су, супротно од Инглехарта, предвидели постојаност традиционалних вредности (DiMaggio, 1994; Lazić i dr, 1995; Plišin, Radin, 2002). Позваћемо се на истраживања, која попут наших налаза,

указују да религија, упркос свом паду утицаја на макронивоу, као и губитку утицаја на социополитичку сферу, опстаје и остаје, у сфери приватности, веома значајна за саме појединце – као фактор који обликује њихове ставове и понашања (Turner, 1991; Casanova, 1994; Vrcan, 2001; Tomka, 1995; Froese, 2001; Gautier, 1997; Stefanović-Banović, 2014; Kuzmanović, Popadić, Havelka, 1995; Bešić, 2000; 2001; 2014a; Vukomanović, 2001). Религија постаје пратећи елемент *ретрадиционализације* који је обезбеђивао нове/старе идентитете (Vukomanović, 2000; Šušnjić, 1998; Đorđević, 1995;). Ту су и истраживања, која слично нашем, потврђују да високо присуство религије у јавном и приватном животу грађана иде заједно са ниским нивоом толеранције абортуса, развода, еутаназије и хомосексуалности (Inglehart, Baker, 2000; Zaharijevski, Gavrilović, 2010).

Највише склони фундаментализму су ратна генерација, а затим транзициона и генерација кризе; најстарије животно доба; испитаници у два квинтила са најнижим приходима; и испитаници са најмањом стручном спремом; а најмање преферирају фундаментализам: самоуправна и социјалистичка генерација; средње животно доба; најбогатији; и испитаници са непотпуном средњом школом (чак мање од испитаника са средњом и високом стручном спремом). Промена није резултат промене структуре узорка у односу на варијаблу генерација (иако се до 2008. године смањује удео предратне и ратне генерације, која је и генерација са најизраженијим вредностима фундаментализма, а повећава удео узорка кога чине генерација кризе и транзициона генерација, које такође спадају међу таквим генерацијама; те како су и једне и друге склоније фундаментализму од осталих генерација, ова промена у структури узорка није могла да резултује променом у степену фундаментализма у посматраном периоду). Није ни резултат промене структуре узорка у односу на животну доб (иако се структура узорка сасвим незнатно променила); а ни промене структуре узорка у односу на стручну спремину испитаника (с обзиром да се смањује узорак испитаника са основном школом и мање, који највише прихватају фундаменталистичке вредности, с једне стране; и потпуно ишчезава група испитаника са непотпуном средњом школом, код којих је фундаментализам најмање изражен - те се промена узајамно потиरे).

На измерено **повећање фундаментализма** у посматраном периоду (1996–2008), у извесној мери утиче:

- то што се увећава удео узорка са најнижим квантилима (који највише прихватају фундаменталистичку оријентацију);

- догађај(и) у *периоду* од 2001. до 2008. године; а пре свега од 2001. године.

Пре него што пређемо на објашњење предикторских модела, издвојићемо нека значајна запажања о сличности и разлици међу нашим зависним варијаблама. Димензија *традиционализам* се битно разликује од *постматеријализма*. Док је за индекс постматеријализма била присутна потпуно линеарна промена вредности, у димензији традиционализам имамо врло јасну једну генерацију (самоуправну) која одступа. Генерације се у Србији, као што смо могли да видимо, не разликују међу собом у нивоу традиционализма (с обзиром да разлике нису статистички значајне). У односу на традиционализам, у чистом Инглехартовском облику, генерацијска хипотеза не објашњава ништа. Слични налази се везују и за варијаблу животна доб, приход и

образовање по којој, за разлику од индекса постматеријализма, по традиционализму нема линеарности. Дакле, у односу на индекс постматеријализма, присутна је другачија дистрибуција традиционализма у популацији. Док су код индекса све промене некако градуалне, код традиционализма се издваја одређена генерација (самоуправна); животна доб (младост), приходи (високи) и образовање (високо). То говори у прилог томе да је ова димензија нешто по себи што нема везе много са социјализацијским, већ више има везе са *ситуационим чиниоцима*. Уочљиве разлике за ове две димензије везују су и за кључни период. Док је главни догађај који објашњава пораст индекса постматеријализма догађај од 2005. године, на *традиционализам* кључна промена је одмах након 1996. године. Дакле одмах већ у 2001. години сусрећемо се са порастом традиционализма при чему су сви до 2001. године традиционалнији него што су били. Оваква промена се може интерпретирати ослобађањем од комунистичке идеологије (њено опадање), која је била атеистичка⁴¹³. С друге стране присутан је процват слободног исповедања вере, који сада узима разноразне облике.

За разлику од традиционализма, где немамо никакву разлику у генерацијама, код *фундаментализма* су разлике видљиве. И ова димензија има неке специфичности које су сличне са традиционализмом, али има и неке особености које се посебно тичу дистрибуције по независним варијаблама. На пример, истовремено је најтрадиционалнија, и најмање прихвата фундаменталистичке вредности, самоуправна генерација (уз социјалистичку). Најмање традиционални су млади; док је фундаментализам највише прихваћен код старих. Карактеристично је да су нам средње године истовремено и најтрадиционалније, и најмање окренуте фундаментализму. Сличност ове димензије са традиционализмом везује се за приход (најнижа два квинтила) и образовање (основна школа и мање) који су истовремено најтрадиционалнији и испитаници са најизраженијим вредностима фундаментализма. Значајне разлике везују се и за кључни догађај – утицај периода. Једна од врло важних ствари које смо уочили анализирајући три дубоке димензије вредносних оријентација (*индекс постматеријализма*, *традиционализам* и *фундаментализам*) је да у извесној мери на промене вредносних оријентација на свим тим димензијама утиче (неки) догађај у посматраном периоду. Оно што је важно, судећи по резултатима анализа ти кључни догађаји се нису догађали у исто време. Дакле, не ради се о једном кључном догађају него о више кључних догађаја. На пример, главна промена на *индексу постматеријализма* је регистрована након 2005. године. Главна промена на димензији *традиционализам* регистрована од 1996. године; док је главна промена на димензији *фундаментализам* регистрована од 2001.

Генерално можемо да кажемо да утицај промене у структури узорка генерација утиче на промену вредности мерену *индексом постматеријализма*, али не и на промену мерену димензијама *традиционализма* и *фундаментализма*. Хипотеза о животном циклусу (тј. промене у дистрибуцији) нису потврђене/и не утичу на промену вредности ни на једној од три димензије (доб утиче на вредносне оријентације, али не утиче на њихове промене, због тога што се не мења структура узорка). Нашим

⁴¹³ С обзиром да се, подсећања ради овај фактор пуни религиозним питањима.

истраживањем смо показали да се вредности индекса повећавају са порастом прихода. Тиме потврђујемо, на прагу Инглехартовог теоретисања, значајан утицај прихода на промену вредносних оријентација у Србији. Он не утиче на све димензије. То нас води закључку да се вредносне димензије *постматеријализам*, *традиционализам* и *фундаментализам*, и њихове промене детерминишу из различитих извора. Постматеријалистичка оријентација је и у Србији, а према Инглехартовој тези, генерацијски детерминисана и линеарно се увећава са наредним генерацијама које се социјализују у околностима већег материјалног обиља. Друге две димензије нису генерацијски детерминисане, те да су релевантнији непосредни утицаји периода и да се појачава друштвеним променама које воде ка ретрадиционализацији.

Битно је истаћи да се све три наше димензије независно и непосредно детерминишу и утицајем друштвених промена у периоду који смо проучавали. Степен традиционализма изгледа да је у Србији независтан од генерацијске припадности,

Анализа која је затим уследила заснивала се на предвиђању вредносних оријентација праћених *регресионим моделима*. У њој се проверавао релативни утицај различитих ефеката (утицаја: генерације, животног циклуса и периода на макро нивоу и утицаја социо-економског статуса на микро нивоу) на вредносне оријентације у Србији регресионом анализом. Хипотезе смо тестирали регресионом анализом за све три вредносне димензије: *постматеријализам*, *традиционализам* и *фундаментализам*. Критеријуми за одабир појединих модела била је комбинација фактора која најбоље предвиђа вредности на дубинским димензијама.

Констатовали смо да се степен *постматеријализма* у Србији у периоду који смо анализирали најбоље може предвидети на основу генерације којој испитаник припада, његовог степена образовања и величине прихода. У односу на наше хипотезе о чиниоцима промене то значи да се вредност постматеријалистичке оријентације мења под утицајем генерацијске промене. Унутар исте генерације, постматеријалистичка оријентација се повећава са степеном образовања и величином прихода. На повећање постматеријализма утичу и друштвена промена након 2005. године, и промена у генерацијској структури, при чему је промене у генерацијској структури релативно већи од ефекта друштвене промене. Потврду нашим хипотезама проналазимо у бројним истраживањима. О генерацијској смени, којом директно потврђујемо нашу тезу, писали су бројни истраживачи, попут Манхајма (Mannheim, 1952); Инглехарта (Inglehart, 1971; 1977); Далтона (Dalton, 1977), и других. Поред Инглехарта, позивамо се на постојање бројних студија која наглашавају утицај образовања на ширење постматеријалистичких вредности (Abramson, Inglehart, 1992; Inglehart, 1971; 1977; 1990; Inglehart, Abramson, 1994; Inglehart, Welzel, 2005a; Dalton, 1977; Bolčić, 1998); али и оних који наглашавају утицај осталих чинилаца (попут прихода), на постматеријалистичке вредности (попут: Baker, Dalton, Hildebrandt, 1976; Pavlović, 2006; Pavlović, 2009a, b; Бешић, 2014a). О ефекту периода и карактеристичним својствима везаних за нашу земљу, између осталог се позивамо на: Lazić, Cvejić, 2004; Lazić, 2011b; Бешић, 2014a.

У односу на *традиционализам* као вредносну оријентацију, констатовали смо да генерацијска хипотеза није поткрепљена, јер се у Србији у анализираном периоду генерације не разликују по прихватању традиционалистичке оријентације. Јачање

традиционалистичке оријентације се може објаснити друштвеним процесима који воде ретрадиционализацији целе популације (о томе су писали: Голубовић, Кузмановић, Васовић, 1995; Митровић, 2005; Митровић, Захаријевић, 2008; 2013; Vasović, Gligoriјевић, 2011). Степен традиционализма се најбоље може предвидети на основу године у посматраном периоду, с тим што у свакој години су најтрадиционалније особе са најнижим индексом социо-економског статуса (образовање, приход и класа).

Пораст *фундаментализма* у Србији се може објаснити друштвеним променама у посматраном периоду које су такве да погодују развоју фундаментализма. се не може објаснити генерацијском хипотезом. Степен фундаментализма је детерминисан и образовање, и то тако што су особе са основним образовањем и припадници нижих класа склонији фундаментализму од осталих.

Хипотезе које смо формулисали о чиниоцима вредносних оријентација су најрелевантније за предвиђање вредности *традиционализма* (у појединим моделима R Square=0,068). Затим, следи вредности *фундаментализма* (R Square=0,054), и на крају најмању експланаторну вредност чиниоца чији смо утицај проверавали има вредност *индекса постматеријализма* (R Square=0,049). Издвојићемо још два запажања. У средњим годинама најмање традиционални су нам истовремено и највише привржени фундаментализму - налаз је који иде у прилог покушају да се димензије међусобно разликују, при том мислећи на постојеће разлике унутар врсте религиозности. С друге стране, Инглехартова теза о ефекту генерације је у највећој мери подкрепљена у односу на вредност постматеријализма.

Потребно је на овом месту позвати се на ефекат периода, и на неке уопштене, специфичне и посебне факторе који су карактеристични за Србију, а који су без резерве, имали утицаја на промену вредносних оријентација. Наиме, до сада кад смо говорили о ефекту периода, видели смо да се у односу на Инглехарта *модернизација* у Србији специфично манифестује. Везано за Србију, историјско наслеђе обухвата: касни почетак модернизације земље, гушење процеса модернизације током прва два таласа модернизације, ратове, антимодернистички усмерена елита⁴¹⁴ и кашњење постсоцијалистичке трансформације (опширније у: Mrđa, 2016). Према Инглехарту процес модернизације, у комбинацији са брзим унапређењем индустријализације, довео до слома културних норми које су биле присутне у „традиционалним друштвима“, са чијим сломом је дошло до повећања мотивације „индивидуалних економских достигнућа“ и „хијерархијске бирократске организације“ (Inglehart, 1997: 7). Већина таласа модернизације Србије заустављана је управо ратовима, који су у основи имали решавање националног питања (опширније видети у: Mrđa, 2016). *Специфичност транзиције* у југословенским условима пратили су посебни фактори: ратна разарања, тешка економска криза, осиромашење становништва, висока незапосленост (нарочито младих), експанзија радикалног национализма, егзодуса становништва, као и сви остали посебно негативни фактори који су пратили распад земље (Lazić, 2011a; Bolčić, 1994; Vladojević, 1997; Milić, 2001; Musil, 2013: 205; Moreno, 2002; Nevitte, Kanji, 2002; Пантић, 2005; Sandholz, Таагапера, 2005). Посебно је значајно указати на то да ови

⁴¹⁴ Која је у релативно кратким мирнодопским периодима занемаривала дугорочне интересе за модернизацијом друштва из политичких или идеолошких разлога (Mrđa, 2016).

посебни фактори нису били карактеристика транзиције у осталим посткомунистичким земљама. Потребно је споменути и негативне особености *ефекта глобализације*, као што су: наметање у области политике, незапосленост и смањење цене радне снаге, повећање јаза између богатих и сиромашних, економска и политичка зависност малих земаља, културна дезинтеграција и глобализација културе, пораст тероризма и насиља, контрола тржишта роба, услуга, капитала и информација, контрола политичких, културних и идеолошких вредности, неконтролисана миграција становништва, хипокризија владајућег система вредности и морала, и бројне друге (Аларгић, 2012: 12–13).

Општи тренд модернизације, транзиције и глобализације у Србији комбинован је са још неколико догађаја у посматраном периоду. Међу крупним историјским догађајима и значајним друштвеним и политичким променама које су утицале на формирање одређених ставова, и општи вредносни систем наше земље, могу се издвојити: крај хладног рата, ратни распад СФРЈ, конфликтно послератно наслеђе, ратни сукоби, избеглице, бомбардовање од стране НАТО пакта, конфликтан процес демократизације Србије, трансформација политичког система, геополитички положај Србије, стање њене безбедности, територијалне целовитости и суверенитета (укључујући и политичке разлике у њиховом тумачењу), затим однос Европе, однос нових и старих суседа према нашој земљи. Промене обухватају и легализацију политичког плурализма, слободно удруживање грађана и нагли пораст броја грађанских иницијатива и невладиних организација, које подржавају проевропске интеграције и глобалистичке процесе. Уз то иде и јавно супротстављање тзв. говору мржње, иницијативе за спречавање и заустављање рата и насиља, програми за помоћ жртвама и заштита елементарних људских права.

Узимајући у глобалу, да су се промене у вредносним оријентацијама у Србији манифестовале у временском периоду до 2008. године, на овом месту ћемо, врло кратко упутити на дешавања која су утицала на конзистентност вредносних димензија у том периоду. Наиме, 2008. година у периоду који анализирамо представља услове готово потпуно успостављене тржишне економије, која ће своје крајње ефекте по тржиште рада, у Србији, показати тек у наредне две године, у неповољном тренутку светске финансијске кризе.⁴¹⁵ У овој години сви друштвени слојеви прихватају резултате транзиције, осим реакције на неједнакост. То је период велике финансијске кризе где су сада ефекти, односно директне последице по појединачне животе врло видљиви. Они се огледају у следећим ефектима на вредности. Због оваквог карактера промена – у којима су се чували елементи старог и настајали облици новог система друштвене регулације – за Србију је у том времену било карактеристично постојање више супротстављених вредносних образаца: социјалистичког (колективистичке вредности, али и „самоуправна“ свест); традиционалног и ауторитарног; националистичког; али и либералног. Сви наведени догађаји створили су погодно тле

⁴¹⁵ Допуњујући причу о ефектима на вредности, иако напомињемо да овом констатацијом излазимо из временског оквира који се прати, потребно је указати да је ова криза, која је наступила крајем 2008. године, довела до наглог пада производње, смањења запослености, погоршања услова рада и раста стопе сиромаштва (опширније у: Петровић, 2013).

за одржавање такве конфузне мешавине различитих, па и супротстављених вредносних образаца. Управо у овом контексту треба разматрати проблеме које обухвата задата тема, и у складу са тим схватити настале промене. У овом периоду су завршена отпуштања, и започело се са отварањем нових радних места у трансформисаној Србији, која сада функционише на тржишним принципима, а економска криза још није наступила. То је период у коме се жаргонски речено „узима дах“, креће економија, а ударни талас транзиционе рецесије полако јењава.

Док су се током 1990-их година истовремено одвијали процеси економске деструкције система и повећања друштвених неједнакости, који су у погледу материјалног положаја издвајали класу на врху у односу на све остале, у периоду након политичких промена 2000. године дошло је до стабилизације и побољшања укупне економске ситуације, што је довело до диференцираних последица на пољу друштвеног структурисања. Успостављање макроекономске стабилности и увођење основних структуралних реформи током 2001-2002. године имали су двојако дејство. С једне стране, дошло је до постепеног раста бруто националног производа, као и до заустављања пораста сиромаштва. С друге стране, Србија је у овом периоду и даље имала један од најнижих националних производа по глави становника у региону, а велики проценат домаћинства се налазио непосредно изнад границе сиромаштва⁴¹⁶. Осим тога, из ранијег периода је пренет велики терет спољних и унутрашњих дугова, услед нагле експанзије потрошње убрзано је растао спољно-трговински дефицит, а материјалне неједнакости су наставиле да се повећавају.

Скрећемо пажњу да се остварене промене у *појединачним годинама* дешавају због конкретних догађаја који су типично карактеристични за дати период, али не треба сметнути с ума да имамо заједничку нит свим тим годинама – а то је – *транзиција*. Дакле све промене се дешавају у једном ширем контексту транзиције, којој претходе неке ствари које су већ обележиле вредности (о чему је било речи у поглављу 4). Говори се о једном процесу који се догађа у *историјском континуитету*. Тај историјски континуитет има шири утицај *модернизације* – која је, као што смо могли да видимо у нашој земљи – *специфична*; а све то се збива у једном „племену“ које има *специфичне карактеристике менталитета* (Цвијић).

Из свих добијених резултата који се тичу *промене вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године* можемо да приметимо да је вредносни систем у Србији у превирању и да се доста разлаже. Наведени закључак црпимо из неколико показатеља.

Посматрајући *промене по таласима* могу се издвојити нека значајна запажања да како време одмиче однос међу варијаблама индикаторима вредносних оријентација се мења тако да њихова међусобна повезаност све више слаби. Ако је 1996. године структура варијабли била како тако структурисана, на основу које је било лако пронаћи

⁴¹⁶ Илустрације ради, према резултатима анкете *Републичког завода за статистику* – за мај 2007. године – чије је резултате представио потпредседник тадашње Владе Божидар Ђелић на *Трећој националној конференцији о смањењу сиромаштва*, око 490.000 грађана, односно 6,6% становништва Србије живи испод границе сиромаштва. Иако је тај број сиромашних преполовљен у последњих пет година. Сиромашним се сматра грађанин који месечно располаже са мање од 8.883 динара (РТС – 29. новембар 2007).

везе између неких варијабли и вредносних оријентација мерених нашим димензијама, како време пролази та се структура све више растура, и све више растаче, чиме је онемогућено користити такве податке као добар предиктор. То нас наводи на помисао о могућности тога да је дошло до „распада/ња вредносног система“.

На такав закључак упућују и налази осталих анализа. Пре свега се мисли на *кофицијенте корелације* између различитих појединачно мерених индикатора. Корелације се из таласа у талас све више губе. Приметан је нешто смањени број корелација, при чему се и величина коефицијената такође смањује. Све је мањи број високих коефицијената корелације и значајнијих корелација; из године у годину све је теже, на основу предикторских варијабли предвидети вредност главних фактора (тј. наших димензија). Распадају се међусобне везе, смањује се јачина тих веза, неке корелације нестају, појављују се неке друге. Наведено стање говори о томе да се не само мења став о нечему, него и да се тај став мења и у случају када се неки други став не мења. Очигледно је реч о томе да ако има промена у манифестацијама вредносног система оне ни у ком случају не иду синхронно и складно. Због тога се стиче утисак да ако би се уопште могло говорити о систему вредности – он се полагано растаче, при чему слабе његове унутрашње везе. Што, опет, иде у прилог наведеној тези о „распадању вредносног система“, односно о губљењу оријентације. То, међутим не значи да се такође не сусрећемо и са проналаском, ту и тамо, по неке линије синтетизације и учвршћивања везе између неких индикатора вредности што говори о томе да се неке компоненте (тог) вредносног система формирају и учвршћују (као што су на пример ставови о политичкој партиципацији).

Након увида у факторску анализу непосредно мерених варијабли, уочава се то да се, не само повећава број фактора, већ ти фактори објашњавају све мање и мање укупне варијансе, те је све теже да се извуку неке заједничке дубоке димензије. Ако је на почетку постојало некакво слагање између одговора на неколико питања, како време пролази све је мање међусобног слагања, и изгледа да сваки од тих одговора губи везу са одговорима на нека друга питања. Вредносни систем се изражава, с једне стране, кроз хијерархију вредности, и с друге стране, кроз повезаност различитих димензија вредности међусобно. Управо уочавамо да се вредносни систем распада и растаче, односно да се суочавамо са вредносном инконзистенцијом, односно вредносном дисонанцом – о чему је посебно, подсећања ради, писао Лазић, о чему је и било речи.

Регресиони модели којима смо покушавали да вредносне оријентације доведемо у везу са појединим детерминантама вредности, објашњавају све мање и мање, из године у годину. Све ово нам може сугерисати да је главна битна промена, која се дешава у посматраном периоду, заправо *слабљење унутрашње конзистенције вредносног система*. При чему треба навестити да се не распада само вредносни систем, већ је врло тешко успоставити било какве везе између предикторских варијабли и система вредности. Наиме, да на основу генерације, животног доба, и социоекономског статуса све теже можемо предвидети вредносне оријентације. Све нам то указује да је вредносне оријентације у Србији све теже предвидети, што нас води закључку да је реч о стању деструктуисане вредносне конфузије

На овом месту ћемо, на врло експлицитан начин, продискутовати о теоријским доприносима ове докторске дисертације.

Прва наша теоријска импликација доводи у питање релевантност чистих Инглехартових димензија. Потребно је рећи да су се у вези са концептуализацијом вредносних димензија водиле бројне дебате. Једну од њих дао је Фланаган [Flanagan], која се везује за Инглехартову тезу о концепту вредносних промена. Наиме, он је тврдио да у развијеним индустријским друштвима постоје најмање две димензије вредносних промена, а не једна (димензија материјализам-постматеријализам). Као прва димензија издваја се вредносна трансформација од материјалистичких према не-економским вредностима. Док друга истиче трансформацију од ауторитарних ка либералним вредностима (Flanagan, 1982a: 403-444; Flanagan, 1987a: 1303-1319). На овакав постојећи аргумент Далтон додаје објашњење да је Фланаганова теоријска разлика корисна, али истовремено упућује на чињеницу да емпиријски докази указују на то да се ове две димензије вредности међусобно преклапају, те да се обе смене вредности јављају истовремено у већини напредних индустријских демократија (Dalton, 1996: 94). Како год концептуализовали овај процес, постоји општа сагласност да се приоритети вредности, савремене јавности, мењају. Отуда се Фланаганове две димензије могу посматрати као поделементи ширег оквира Инглехартове тезе, те да међусобно нису у супротности, нити једна другу поништавају. Напротив, Фланаганов концепт могао би се сматрати допуном Инглехартовог концепта. Сличну полемику можемо пронаћи и код Марша [Marsh], који, пре свега, сумња у својства постматеријалистичке скале за мерење основних личних вредности (Marsh, 1975: 21-30), развијајући тако скалу која мери „личну“ димензију постматеријалистичких вредности, која је у супротности са постматеријалистичким Инглехартовим индексом. Ипак је, на крају, и сам Марш претпоставио да његова скала поседује одређене слабости за праћење основних вредносних оријентација, у односу на Масловљеву вредносну хијерархију. Занимљиво је овде споменути истраживање Лафертија [Lafferty] и Кнатсона [Knutson] спроведеног на појединачном нивоу, користећи узорке података из Норвешке, у контексту постматеријалистичких вредности (Lafferty, Knutsen, 1985: 411-430). Сходно добијеним закључцима наведени аутори, на основу података из анкете и емпиријских анализа, сматрају Инглехартову тезу релевантном (Inglehart, 1971b: 43-53; Inglehart, 1990: 131-141). У нашем истраживању Инглехартове две димензије смо заменили нашим двома димензијама. Од којих димензија *традиционализам* се у извесној мери подудара са оригиналном Инглехартовом традиционално-секуларнорационалном димензијом, и мало личи на њу⁴¹⁷, а димензија *фундаментализам* се не подудара сасвим са Инглехартовом димензијом вредности опстанка наспрам вредности самоизражавања; односно не личи ни на једну. Напомињемо да смо димензије *традиционализам* и *фундаментализам*

⁴¹⁷ Ајтеми који се поклапају су: "Религија је веома важно у животу испитаника"; "Испитаник верује у пакао"; "Испитаник редовно похађа цркву"; "Испитаник добија утеху и снагу у вери"; "Испитаник описује себе као "религиозну особу"; "Еутаназија никада није оправдана"; "Рад је веома важан у животу испитаника"; "Развод никада није оправдан"; и "Породица је веома важна у животу испитаника" (опширније видети: Inglehart, Baker, 2000: 26).

(односно два издвојена фактора другог реда), само тако именовани, при чему оне не представљају димензије онако како се уобичајно мере у истраживањима. Разлог зашто немамо једнодимензионални модел лежи управо у томе што је димензија *фундаментализам* у нашем случају показала одређену „самосталност“ у односу на димензију *традиционализам*. Без обзира на то што су независне, али и на то да нису баш увек раздвојене, и да се у литератури чешће анализирају као једна димензија, интерпретација која следи ће се односити на оба фактора (обе димензије), уз повремено указивање на њихове тачке раздвајања.

У нашем истраживању теоријске димензије Инглехарта није могуће издвојити, нити измерити на подацима за Србију. Током упуштања у овај емпиријски подухват били смо у стању да издвојимо и направимо индекс постматеријализма, али не и да пронађемо друге две димензије Инглехартове димензије. На подацима за Србију од 1995. до 2010. године, нисмо могли да идентификујемо и препознамо димензије о којима Инглехарт прича. Заправо се кроз анализу података за Србију, за четири посматране године, показало да је врло тешко извући, дефинисати и поставити те две основне димензије, на основу које је Инглехарт правио своју мапу културних разлика. За нашу земљу добијени резултати су се показали као врло нејасни и компликовани (почев од потешкоће са самим концептом и његовом операционализацијом, његовим мерењем и интерпретацијом; уз присуство немогућности успостављања некаквог јасног недвосмисленог односа између вредносних димензија)⁴¹⁸. Упорном анализом, пронашли смо неке друге димензије. Оне се могу, и морају, опрезно, али не и једнозначно, интерпретирати у широко схваћеним теоријским причама на трагу Инглехарта. Ово сугерише да је концепт вредности можда сувише комплексан, и да је тешко говорити о једном, јединственом кохерентном систему вредности, већ да је много вероватније да људи у различитим ситуацијама, и у различитим областима примењују различите критеријуме и другачије вредносне димензије. Резултат свих анализа је да је концепт вредности како га је Инглехарт користио, и какав је коришћен и у овом, и у другим, истраживањима, заправо, сувише сложен и комплексан, и прилично расплут (без јасних граница), те га није лако ни операционализовати, ни мерити ни ухватити⁴¹⁹. Наше добијене димензије просто показују да Инглехартов модел није лако применљив у свим контекстима и свим земљама, ни у сва времена. То би, такође, могло значити, и упутити нас, да „постматеријализам није сасвим поуздано мерити истим индексом у различитим земљама, које имају различите доминантне економске проблеме“ (Clarke et. al., 1999).

⁴¹⁸ Посматрајући индикаторе вредности и њихове међусобне односе (где смо малтене све са свим корелирали), могли смо да приметимо да има врло мало корелација, и да су врло слабе. То нам сугерише да сви ти индикатори заправо нису добро организовани и да нема никакве дубинске димензије – фактора који би повезивао посматране варијабле, претпостављене индикаторе дубљих вредносних димензија. Илустрације ради били смо пронашли да димензија постматеријализма није нарочито поуздана мера; јер када се поновљено (у три наврата) измери, у оквиру истог таласа код истих испитаника, добијемо врло ниске коефицијенте корелације. Укупна композитна скала њиховог збира прилично корелира са сваком од њих, што је на крају крајева и логично, с обзиром да су те скале и учествовале у њеној конструкцији.

⁴¹⁹ Тешко говорити о једном систему вредности – с обзиром да има много компонената и фактора који на њега утичу. Због тога је, можда неопходно, фокусирати истраживања не на вредностима генерално – него пратити шта се дешава у појединим њеним секторима.

Друга теоријска импликација је да се вредности индекса постматеријализма повећавају и у Србији у складу са Инглехартовом теоријом. Поред тога, резултати до којих смо дошли, у складу су са његовом теоријом, која произилази касније, да је најважнији фактор којим се објашњава пронађена промена – у ствари – *генерацијска хипотеза*. За разлику од Инглехарта, на нашим издвојеним димензијама ми констатујемо враћање на традиционалне вредности, уз истовремено повлачење у приватност. То, по нама, може да има везе са описаном специфичношћу положаја наше земље – Србије. Код *традиционализма* – пронашли смо да се уочене промене објашњавају ефектом периода, и унутар сваког периода образовним статусом испитаника, који утиче на то како ћемо предвидети скорове појединаца и њихову вредносну оријентацију. Овде генерација не игра улогу, у мери која би била статистички значајна. Потребно је упутити на значајну разлику коју смо пронашли у димензијама које смо анализирали. За разлику од индекса постматеријализма, у којој смо потврдили генерацијску хипотезу, за *традиционализам* и *фундаментализам* генерацијска теза је, као што смо могли да видимо, потпуно одбачена. Код *фундаментализма* смо пронашли такође промене које одступају од Инглехартових очекивања. Дакле, видљиво је повлачење у приватну сферу – што је, с једне стране, разумљиво када се узме у обзир транзициони период. Заправо ми из једног социјалистичког периода прелазимо у период тржишног друштва, где приватна сфера постаје јако значајна. У таквом друштву (периоду) се појединац суочава са својом судбином, која је резултат не његовог ангажовања у јавној сфери, него повлачења у приватну сферу. У овој димензији се потврђује хипотеза – ефекта периода и ефекта образовања, и то на начин да се са периодом то повлачење повећава.

Дакле, суочавамо се са једним јако занимљив компаративним налазом/феноменом, на који треба скренути пажњу – а то је да индекс постматеријализма који је генерацијски, уједно је општији и линеаран. Међутим код традиционализма и фундаментализма ми имамо да су средње генерације (социјалистичка и самоуправна) највише традиционалне и најмање привржене фундаментализму. Обе димензије су потпуно генерацијски неосетљиве, нема разлике. Што може да се интерпретира једном колективистичком оријентацијом која је присутна у свим друштвеним слојевима (свим генерацијама). Егзистира постматеријализам „руку под руку“, тј. „раме уз раме“ са фундаменталистичким карактером. Ми имамо једну генерацију која је додуше постматеријалистички оријентисана (што је са светским токовима), али је више традиционална (колективистички оријентисана) и са већим прихватањем фундаменталистичких вредности⁴²⁰.

Трећа теоријска импликација, која произилази из горе наведеног, говори о томе да се не могу у односу на различите димензије вредносних оријентација постављати

⁴²⁰ Позваћемо се на пример повећања *традиционализма* и *фундаментализма* у младим генерацијама. Цела Инглехартова генерацијска хипотеза о промени вредности почива на причи да млада генерација носи постмодерне вредности и да је отуда присутна промена вредности. Ми нашим истраживањем управо налазимо да нам је најмлађа генерација исто традиционална и прихвата фундаментализам. Симултано проналазимо да нам расту постматеријалистичке вредности 2008. године, са симултаним порастом традиционализма и фундаментализма.

исте хипотезе. С обзиром да су потпуно различити чиниоци који делују на то. Те вредносне оријентације имају потпуно различит начин формирања.

Четврта теоријска импликација указује да у извесној мери на промене вредносних оријентација на свим посматраним димензијама утичу неки кључни догађаји у посматраном периоду, који не представљају догађаје у исто време (тако је на пример, главна промена: на *индексу постматеријализма* регистрована након 2005. године; на димензији *традиционализам* између 1996. и 2001. године; а на димензији *фундаментализам* од 2001. године).

Поставља се питање како то да транзиција у капитализам ствара традиционалније и људе склоније фундаментализму?!

Сада кад се изгубила та идеолошка оријентација социјализма и комунизма, свако друштво тражи неку идеолошку или вредносну оријентацију. То може да иде у различитим правцима. Може да се иде у ултра либерални индивидуализам (као један смер); други правац може да вуче ка ревитализацији социјалистичких партија (њиховом реконструкцијом); или да се иде у традиционализам у смислу враћања на предсоцијалистичко стање. Подсетимо да се у Србији својевремено причало о „две Србије“; где се мислило да је једна Србија нешто традиционална и национална, а друга је нешто либерална и космополитска. Изгледа да је код нас трансформација праћена враћањем на традиционалне вредности.

Трансформација у Србији не мења нешто пуно у вези са материјализмом и постматеријализмом, али врло значајније ствара традиционалније и генерације склоније фундаментализму.

Генерацијски стабилне су вредности *постматеријализма*. Под утицајем периода се најлакше мењају вредности *традиционализма*; при чему су и вредности *фундаментализма* подложне променама под утицајем искуства. Социоекономски фактори су релевантнији за степен постматеријализма и традиционалности, а у много мањој мери за степен фундаментализма (због тога што су такве вредности заправо дубље психолошке структуре).

*

* *

Промене вредносних оријентација омогућавају да уочимо низ дугорочних трендова који се дешавају у српском друштву. С теоретског становишта ти се трендови могу чинити и контрадикторним, али као што знамо, когнитивна је дисонанца нешто што људи могу „трпети“ у многим околностима без великих проблема. Различите димензије варирају различитом динамиком, а дубљом анализом треба утврдити шта условљава ту динамику.

Интегришући добијене резултате са предложеном теоријом, у дисертацији смо: а) се упознали са сложеним консеквенцама самог концепта вредности; б) увидели чињеницу да теоријске димензије Инглехарта у нашој земљи није могуће тек олако применити на емпиријску анализу; в) открили да у нашој земљи коегзистирају три димензије адекватне подацима са којима баратамо: *индекс постматеријализма*, *традиционализам* и *фундаментализам*; г) разбили идеју о вредности и вредносном

систему као нечему што је јединствено, компактно – с обзиром да се систем распада и разбија на читав низ вредносних димензија; д) открили да се јасно издваја препознатљив тренд промене вредносних оријентација у Србији у периоду од 1995. до 2010. године; ђ) уочили да се вредности у Србији мењају, без резерве у назначеном периоду; е) констатовали да се српско друштво креће у правцу ка вишим вредностима *индекс постматеријализма* (дакле ка вредностима самоизражавања), и вишим вредностима *традиционализма* и *фундаментализма*; односно ж) уочили да су грађани Србије у периоду од 1995. до 2010. године више постматеријалистички оријентисани, традиционалнији, склонији фундаментализму; са запаженим повећањем религиозности у њеним различитим манифестацијама, и препознатљивим повећањем нетолеранције, нарочито према посебним облицима понашања (развода, прекида трудноће и еутаназije).

Наведене промене смо уочили на два начина. Најпре, на основу промене места Србије на културној мапи; где на нивоу супер фактора и индекса постматеријализма, Србија у прва два таласа углавном стагнира, правећи један мали помак ка постматеријализму (2008. године), тј. иде на горе на првој оси (оси односа првог супер фактора *традиционализма* и индекса постматеријализма); док на другој оси (оси односа другог супер фактора *фундаментализма* и индекса постматеријализма) она стагнира али се у последњем таласу стрмије креће ка постматеријализму. А затим и на *доминантним чиниоцима* који утичу на наведене промене – односно да на (те) различите вредносне димензије различити чиниоци делују на посве другачији начин. Пре свега, мисли се на потврду генерацијске хипотезе, хипотезе о ефекту социоекономског статуса (манифестоване пре свега кроз образовање, али и приход) и хипотезу о ефекту таласа (периода); који на различите димензије различито делује. Оно што генерално можемо да закључимо јесте да није могуће једнострано ни одбацити ни поткрепити глобалне хипотезе – с обзиром да неки од ових фактора делују на неке вредносне димензије, док на друге вредносне димензије делују неки други фактори.

Сведоци смо, нашим истраживањем, двеју трендова који иду у супротним правцима. Један бисмо могли назвати *ретрадиционализацијом друштва* која наступа после распада социјалистичког поретка и огледа се у порасту религиозности и националног ексклузивизма. Религиозност се значајно повећала 1996. и до 2010. године остала је на том високом нивоу. Као последица пропасти социјалистичког поретка, али и трауматичног искуства рата долази до ретрадиционализације (пораста религиозности, која је у српском контексту неодвојива од идентитетског комплекса, и пораста националног ексклузивизма).

Други је тренд паралелна *модернизација друштва*, која се огледа првенствено у континуираном паду родног конзервативизма.

Од средине 2000-их, када се стање нормализовало, јер ратне трауме полако одлазе у позадину, а економске тешкоће и „нормализација“ функционисања политичког демократског поретка избијају у први план, ситуација се мења. Полако се почиње формирати незадовољство економским и политичким поретком које се огледа у опадању прихваћања либерализма и повећању прихватања фундаменталних оријентација. Ако гледамо српско друштво, онда је оно комбинација традиционализма

и либерализма који се огледа у религиозности, националном ексклузивизму и либерализму. Међутим, ако те оријентације гледамо у временској перспективи, онда видимо назнаке одређених трендова који указују на рађање једне нове слике: коју карактерише пораст прихватања фундаментализма и традиционализма. Онда бисмо могли рећи да се друштво креће од комбинације традиционализма, либерализма и модернизма према комбинацији ауторитаризма и модернизма, уз заступљеније и израженије присуство вредности фундаментализма. Љубиша Митровић је истакао да реални Балкан још увек живи на размеђи – разапет између шока прошлости и будућности; у сендвичу између процеса ретрадиционализације и изазова модернизације. У том контексту он предлаже да би се превазишао садашњи амбивалентни однос између ретрадиционализације и модернизације и обезбедио креативан/комплементарни однос између традиције и модерности у свом развоју, балканска друштва/његове елите морају развити способност за циљно-рационално и вредносно-рационално делање у савременим условима, уместо што ће слепо следити дух конзервативног традиционализма или културе зависности/зависне неоколонијалне модернизације. Односно неопходно је, према његовим речима, у савременом српском друштву, јасно дефинисати циљеве културне политике у служби модернизације, развоја и изградње грађанског демократског друштва, очувања националног културног карактера и афирмисања мултикултурализма и еманципаторских потреба актера прогресивних друштвених промена (опширније у: Митровић, Захаријевски, 2013: 19–41). Због тога, Митровић и Стојић у свим својим излагањима упућују да је уместо ретрадиционализације и ребалканизације народима региона Балкана (па и наше земље) на почетку новог миленијума, неопходно окретање процесима модернизације, реформе и развоја (Митровић, Стојић, 2002).

Ако се вратимо у контекст Инглехартове теорије, можемо констатовати да је српско друштво растргнуто с једне стране процесима модернизације, а с друге перманентном егзистенцијалном, економском и политичком кризом; која условљава помак према традиционализму, при чему се, уз истовремен ход према модерном друштву, осликавају и неки непрекинути трендови (као што је модерније схватање односа између полова, на пример).

Надамо се да ће резултати нашег истраживања и анализе указати на значај схватања вредности, са посебним освртом његовог разумевања у делима познатог америчког социолога Роналда Инглехарта. Са значајним циљем да пружи допринос емпиријској анализи концепта који се у литератури сматра једном од основних димензија крос-културних варијација, нудећи тако важне увиде у природу анализираног феномена, и тиме попунити евентуалну празнину знања о правцу, степену и природи динамике промене вредности, указујући на најважније чиниоце утврђених промена (механизме промена).

ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА ДАЉА ИСТРАЖИВАЊА – ДА ЛИ ЈЕ ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ ОТПОР МОДЕРНИЗАЦИЈИ?!

Србија се данас налази између традиционалног и модерног поимања живота, с обзиром да у Србији постоје елементи модерног живота са снажним упливима традиционалног наслеђа.

Социолог Ратко Божовић сматра да однос према традицији може бити двојак. Наиме, традиционалисти често поседују некритички дух, „болећиви“ су према прошлости и хваљењем предака желе да похвале саме себе. Са друге стране, традиција има велики значај приликом разумевања постојања, препознавања идентитета, и односа међу генерацијама, те никако не би требало „окретати леђа“ традицији (Воžović, 2002, цит. према Воžilović, 2010: 115; преузето из: Субашић, Опачић, 2013). Традиција представља основ социјалног и културног прогреса, те иако традиција јесте садашњост прошлог, она би требало да буде и изазов будућности. С друге стране, Никола Божиловић сматра да се „зло пише оној култури која би да се окамени и заустави у историји и да све „ово“ данас вреднује „оним“ из прошлости“ (Воžilović, 2010: 115–116).

Према појединим ауторима „новине“ не представљају негацију традиције, јер и у многим развијеним земљама традиција опстаје, и донекле учествује у грађењу нових креација. Управо из тог разлога социолог Мос [Mos] сматра да иза сваке друштвене појаве стоје историја, језик, традиција и навике (Mos, 1982. цит. према Воžilović, 2010: 118), због чега Ентони Гиденс мисли да је у савременом добу дошло до извесне симбиозе традиције и модерности (Gidens, 2005. цит. према Воžilović, 2010: 117).

За постмодернисте, вредности нису ограничене временом и простором и на њих не утиче традиција или структура. Појединци заправо у свакодневним праксама самостално и стално стварају властите културне светове (Jameson, 1984). Тврди се да је сама идеја вредносних образаца у супротности са амбивалентном друштвеном стварношћу која нас окружује и да је покушај детерминистичког тумачења људског понашања нека врста насиља над културом у којој живимо (Rosaldo, 1993). Занимљиво је рећи да је у последњих неколико година, теорија о друштвено-економском развоју заједно са бројним истраживањима, довела до постојања две супротстављене школе мишљења. Заговорници једне школе наглашавају *конвергенцију* вредности као резултат „модернизације“ (огромним економским и политичким снагама које доводе до културних промена). Ова школа предвиђа пад традиционалних вредности и њихову замену са „модерним“ вредностима. Повећање животног стандарда, ширење тржишта, као и повећање потреба становништва, допринело је и другачијем односу према вредностима⁴²¹. Насупрот томе, заговорници друге школе наглашавају *постојаност* (*перзистентност*) традиционалних вредности, упркос економским и политичким променама. Њени заговорници полазе од претпоставке да су вредности релативно

⁴²¹ Данас смо суочени са трендом повећања прихватања „нових“ културних вредности које се односе на рад, новац, секс, ауторитет, религију. Некадашње веровање да ће се „напоран рад увек исплатити“ показује задивљујуће оштар пад. Знатно већи нагласак се ставља на сигурност посла (као очекивајући одраз дугогодишњег изузетно уског изласка на тржишту рада).

независне од економских услова (DiMaggio, 1994). Сходно томе, овај правац предвиђа да конвергенција око неког скупа „модерних“ вредности је неизвесна, те да ће традиционалне вредности наставити да и даље врше независни утицај на културни промене изазване економским развојем⁴²².

Промене у систему вредности, које су настале као последица модернизације, огледају се у смањењу утицаја традиционалних вредности и уобличавању вредности које се називају модерним вредностима, за које се верује да настају под утицајем промена у економској сфери. Промена која највише осликава крај двадесетог и почетак двадесет првог века односи се на улогу човека и како то Инглехарт и Велзел сматрају „хуманистичку трансформацију модернизације“ (Inglehart, Welzel, 2007). Она подразумева слободу избора и потребу за самоизражавањем као једну од кључних потреба модерног доба. Постоје и теоретичари који верују да традиционалне вредности опстају и да нису директно условљене економским условима. И једно и друго становиште представљају заправо два модела интерпретације промене вредности – модел модернизације и модел културализма. Основна поставка теорија модернизације је да је друштвено-економски развитак повезан с кохерентним и, донекле, предвидивим променама у култури, као и у политичком животу (Pye, Verba, 1965). Полазећи од позиција културолошке перспективе Инглехарт у својим истраживањима полази од претпоставке да социо-економски развој има тенденцију усмеравања развоја појединог друштва, али да су од великог значаја за развој и друштвено-вредносна одређења која се морају узети у обзир и која представљају основу за развој демократије, о чему је већ било речи (Inglehart, 2000b).

Начин на који једно друштво вреднује новостворене вредности, било материјалне било духовне, указује на однос тога друштва према самом себи – дакле, према садашњости, али и према будућности (Mrđa, 2016). Иако су културне, економске и политичке промене у релативној зависности од процеса редефинисања вредносних образаца, у нестабилним системима и друштвима, као што је Србија данас, вредности се формирају на основу специфичне и непредвидиве комбинације културног, политичког и економског наслеђа, и тежњи у односу на будућност (пре свега, мисли се на огромни утицај глобализације, тј. спољних фактора).

Резултати других истраживања показују да су у Србији помешане предмодерне (традиционалне), модерне и постмодерне вредности, а да се традиционалне вредности још увек одржавају, у значајној мери успоравајући процес транзиције. Србија се споро ослобађа такозваних вредности оскудице, док се у развијеним земљама, већ неко време, уочавају вредности развојног карактера.

⁴²² Једно од значајних и занимљивих полемисања, које су повезане са наведеном причом о промени вредности јесте и прича о *кризи вредности*. Наиме, потребно је прво доказати да ли уопште постоји озбиљна криза вредности и шта се тачно под тим појмом подразумева. Да ли је на делу слабљење традиционалних вредности, какве су вредности у поређењу са другим нацијама, и да ли је оправдана теза о постојању расцепа и чак „моралног рата“ између апсолутиста и релативиста. Док апсолутисти тврде да постоје општа и непроменљива морална правила којих се људи морају беспоговорно држати, дотле релативисти мисле да моралне норме варирају, зависно од места и времена и да је остављено појединцу да се у свакој ситуацији лично опредељује како ће се понети (Pantić, 2005: 55).

Поред наведеног кратког осврта на егзистенцију појединих вредносних оријентација у данашњем модерном добу, у наставку ће се издвојити методолошка ограничења нашег истраживачког подухвата, уз посебан осврт на предлог импликација за нека будућа истраживања.

Наиме, међу методолошким ограничењима које се могу издвојити из овог истраживања истичу се следећа:

1. С обзиром да је реч о секундарној емпиријској анализи, ограничења су нам усмерена у том правцу да инструменти нису били у потпуности дизајнирани, те ни доследна провера хипотеза од којих смо пошли у овој анализи није била могућа.
2. Претходно ограничење утицао је на то да је избор проучаваних вредносних оријентација нужно представљао компромис између теоријско-контекстуалног разматрања проучаваних феномена и доступних емпиријских података.
3. Операционализација одабраних вредносних оријентација нужно је била ограничена само на неке од теоријски издвојених димензија проучаваних појмова.

Како би указали на импликације за нека будућа истраживања на овом месту ћемо се опет позвати на Инглехарта који напомиње корисност коришћења компаративних анализа вредносних оријентације, у циљу повећања укупне сазнајне вредности једне студије (Inglehart, Baker, 2000: 19–51)⁴²³. Управо се у томе и огледају наше иницијативе за нека будућа истраживања – која би била усмерена на компарирање наше земље са резултатима других истраживања. Иницијално, таква истраживања могла би бити руковођена жељом да укажу на разлике које постоје у вредносним оријентацијама између земаља бивше Југославије, уз податке који су обезбеђени у свим осталим земљама Европе (попут Бешићевог истраживања). Управо постојећа база истог инструментарија, остварује могућност за реализацију таквих валидних компаративних студија. Поготово ако се руководимо основном тезом да је „специфичност бивше Југославије након слома социјализма“ оставила значајне трагове у вредносним оријентацијама, због чега ће и саме оријентације бити дистинктивне у односу на друге земље бившег социјализма (Moreno, 2002; Nevitte, Kanji, 2002; Pantić, 2005; Sandholz, Таагарера, 2005).

Упоређивањем разлика између генерација у оквиру сваке категорије земаља утврђује се специфичност генерације као и образаца интергенерацијских разлика у оквиру 'заједничке' друштвене средине. Таква специфичност, према Бешићу, значи да се (не)постојање разлика између генерација у ex СФРЈ мора упоредити у односу на референтне интергенерацијске разлике које (не)постоје у осталим европским земљама (Вешић, 2014а: 42). Наиме, као аргумент да су земље бивше Југославије међусобно сличније у односу на остатак Европе наводи се заједничка историја и искуство у заједничкој држави; поготово за период постојања СФРЈ, с обзиром на то да је у том периоду развијан специфичан модел друштвеног и политичког организовања који је

⁴²³ Компаративна истраживања и компаративни метод присутни су у социологији, можемо слободно рећи, још од њеног почетка, о чему сведоче и сама имена великана – Конта, Токвила, Мила, Диркема, Вебера, Сорокина, и других. Последњих деценија 20. века компаративни метод сусреће се у све више истраживања у друштвеним наукама (видети: Pantić, 1990; 1996; 1998а, 1998б; 2000; 2003а, 2003б).

бившу Југославију значајно разликовао од осталих социјалистичких земаља тог времена (Вешић, 2014б: 22).

С обзиром на то да је на исти начин истраживање реализовано и у свим осталим европским државама, могуће је поредити вредносне оријентације у Србији (СФРЈ) са вредностима у осталим државама или регионима Европе. У том контексту, наша иницијатива за будућа истраживања усмерена су ка покушају да се трага ка одговором на питање: у којој мери постоји сличност у погледу вредносних оријентација између земаља бивше СФРЈ, односно, у којој мери се земље бивше Југославије разликују у односу на западну Европу са једне, и остале посткомунистичке државе, са друге стране. Односно, циљно усмерити анализу на довођење Србије у шири контекст доминантних вредносних оријентација у Европи и, евентуално, идентификовати специфичности које произилазе из поређења Србије са осталим европским државама. Као аргумент да су земље бивше Југославије међусобно сличније у односу на остатак Европе наводи се заједничка историја и искуство у заједничкој држави, тачније, заједништво у две државе са дисконтинуитетом у Другом светском рату. Ово нарочито важи, дакако, за период постојања СФРЈ. Дилема са којом би се евентуално истраживачи могли суочити јесте да ли у компарацији узети обједињено ЕУ или изабрати поједине земље (рецимо једну богату и једну сиромашну).

Највећи проблем компарације различитих истраживања (како оних обављених пре распада СФРЈ, тако и оних од 90-тих па све до данас), јесте инструментаријум који је у тим истраживањима коришћен. Наиме, проблем није у тим инструментима по себи, већ је проблем у њиховој специфичности у односу на инструментаријум којим оперише EVS и WVS. Зато је изузетно тешко упоређивати степен вредносних оријентација на основу тих истраживања и наше анализе, с обзиром да су мерене другачије вредносне оријентације. Постоји много различитих мерни инструменти који су у употреби, што, с друге стране знатно отежава упоређивање резултата различитих истраживања. Чак и у ситуацијама када су мерене исте оријентације, коришћене су другачије скале, питања и ајтеми, што онемогућава ефикасну компарацију на лонгитудиналној равни. Основни проблем ових истраживања јесте у томе што су она оперисала различитим инструментима (нпр. посредством којих је религиозност мерена). Изузетно је тешко упоређивати процентуалне разлике на основу истраживања која су оперисала различитим инструментима. У контексту ових навода напомињемо да је, ипак, компарација могућа захваљујући томе што је у истраживању коришћен идентичан инструмент са истим дизајном узорка, идентичном процедуром прикупљања података и са готово истим бројем испитаника у свим земљама (о чему је већ било речи; видети прилог 6).

Напоследку, можда право питање које захтева одговор није да ли су вредности грађана ех-комунистичких земаља сличне, него на који се начин те сличности све манифестују; са посебним освртом на то каква је детерминистичка структура сродности вредности становништва ових земаља (Пантић, 2005: 64).

Једна од занимљивих импликација за будућа истраживања је провера да ли се трендови које смо открили у нашем продужавају у новијим истраживањима (најпре компарирати са истраживањем из 2017/18. године), или се нешто у њима мења. Предлог може да буде и то да се провери да ли се вредносни систем у новим будућим

истраживањима кристалише, односно да ли се и даље распада или се у неком другом правцу синтетише. Одговорити на питање где ће се, новим истраживањима, Србија позиционирати на Инглехартовој културној мапи.

Занимљиве упуте за даља истраживања садржи и следећи пасус. Наиме, постоји опсежна литература која показује како *религиозност* може служити као индикатор или претказатељ осталих политичких, социјалних и ширих вредносних оријентација. Религија се посебно везује уз нетолерантност (Beatty, Walter, 1984; Nunn, Crockett, Williams, 1978; Piereson, Sullivan i Marcus, 1980; Stouffer, 1955). Нека истраживања упутила су на религиозност као најзначајнији предиктор етничке нетолеранције (Hodson, Sekulic, Massey, 1994), а истраживања политичких опредељења упућују на религиозност као најзначајнији предиктор политичког опредељења (Šiber, 1998б; 2001)⁴²⁴. Постоје истраживања која указују на то да када је општа религиозност висока, индивидуална религиозност постаје значајним предиктором осталих моралних ставова; и то врло често зависи од друштвеног контекста који утиче на људска понашања и ставове (Sekulić, Šporer, 2006: 2).

У том контексту сугеришемо, као импликације за даља истраживања, да се провери да ли у истом периоду, поред религије, расту и други предиктори.

⁴²⁴ У низу индустријских и постиндустријских друштава религија се показује као поузданији предиктор политичке оријентације и гласања на изборима него што је социо-економски статус (Norris, 2004).

ЛИТЕРАТУРА

A

1. Abrahamson, B. (1972): *Military professionalization and political power*. Beverly Hills And London. Sage Publications.
2. Abramson, P. (1967): „The Differential Political Socialization of English Secondary School Students“, *Sociology of Education*, 40, 246–274.
3. Abramson, P., Inglehart, R. (1992): „Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies“. *British Journal of Political Science*, 22: 183–228.
4. Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
5. (1964): *Authoritarian personality*. New York: John Wiley and Sons.
6. (1982): *The authoritarian personality*. New York: W. W. Norton & Company.
7. Adler, F. (1956): „The value concept in sociology“. *American Journal of Sociology*, 62 (3), 272–279.
8. Аларгић, Д. (2012): *Карактеристике појединца као чиниоци система вредности припадника Војске Србије*, Докторска дисертација, Департман за психологију, Филозофски факултет, Београд.
9. Allardt, E. (1973): *About Dimensions of Welfare: An Exploratory Analysis of a Comparative Scandinavian Survey*, Helsinki: Research Group for Comparative Sociology.
10. Allport, G. (1968): *The Person in Psychology*. Boston: Beacon Press.
11. (1969): „Comment on earlier chapters“. *Existential psychology*. New York: Random House.
12. Allport, G. W., Vernon, P. E., Lindzey, G. (1960): *A study of values*. Houghton. Mifflin. Boston.
13. Almond, G., Verba, S. (1963): *The Civic Culture*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
14. (1980): *The Civic Culture Revisited*, Little, Brown and Co, Boston. Retrospekcija povodom dela istih autora „The Civic Culture“ (1963).
15. (1989): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, SAGE, London.
16. Altemeyer, B.; Hunsberger, B. (1992): „Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice“. *International Journal for the Psychology of Religion*. 2 (2): 113—133.
17. Altiser, L. (2009): *Ideologija i državni ideološki aparati*, Beograd: Karpos.
18. Andrain, C. F., Smith, J. T. (2006): *Political Democracy, Trust, and Social Justice: A Comparative Overview*. Boston: University of New England Press.
19. Antonić, S. (2000): „Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“ (Social structures, political actors and democratic order) in: *Racji hod – Srbija u transformacijkim procesima* (Crab Walk – Serbia in transformation processes), Filip Višnjić, Beograd.
20. (2012): *Лоша бесконачност, Прилози социологији савременог српског друштва*, ЛП Службени гласник, Досије студио, Београд.
21. Appelbaum, R. P. (1970): *Theories of social change*. Chicago: Markham Publishing Company.
22. Arandarenko, M. (2000): „Економска стварност Србије“ (Economic reality of Serbia), in: *Racji hod – Srbija u transformacijkim procesima*, Filip Višnjić, Beograd.
23. Arts, W., Halman, L. (2003): „Vergleichende Soziologie der Werteforschung—Eine Bestandsaufnahme“, In H. Kaelble and J. Schriewer (Hg.): *Vergleich und Transfer*. Komparatistik in den Sozial, Geschichts-und Kulturwissenschaften, Frankfurt am Main: Campus, pp. 141–166.
24. (2004): „European Value Change in The Second Age of Modernity“. In W. Arts and L. Halman (eds.), *European Values at the Turn of the Millennium* (pp. 25–56). Brill: Leiden-Boston.
25. Arts, W., Hageaars, J. and Halman, L. (eds.) (2003): *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*. Leiden: Brill.
26. Asimov, I. (1977): *Ja robot*, Zbirka pripovetaka, Biblioteka Kentaur.
27. Ashford, S., Timms, N. (1992): *What Europe Thinks: A Study of Western European Values*. Aldershot: Dartmouth.

B

28. Babbie, E., Mouton, J. (2001): *The practice of social research*. Oxford: Oxford University Press.
29. Baza podataka *European Values Study*, Serbia 2008, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

30. Baker, K. L., Dalton, R., Hildebrandt, K. (1976): Transitions in German Politics (forthcoming); cf. Baker et al., „The Residue of History: Politicization in Post-War Germany“, paper presented at the *Western Social Science Convention*, Denver.
31. (1981): *Germany Transformed*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
32. Baker, W. (2005): *America's Crisis of Values: Reality and Perception*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
33. Ball-Rokeach, S., Rokeach, M., Grube, J. W. (1984): *The Great American Values Test: Influencing Behavior and Belief through Television*. New York: Free Press.
34. Baourakis, G. (2004): *Marketing trends for organic food in the 21st century*. River Edge, NJ: World Scientific.
35. Bardi, A., Lee, J. A., Hofmann-Towfigh, N., Soutar, G. (2009): „The structure of intraindividual value change“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 97: 913–929.
36. Bardi, A., Schwartz, S. H. (2003): „Values and behavior: Strength and structure of relations“. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(10), 1207–1220.
37. Barton, A. (1962): „Measuring the values of individuals“. *Religious Education*, 57 (4), 62–97.
38. (1963): *Measuring the values of individuals*. New York: Columbia University Press.
39. Baudrillard, J. (1994): *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan Press.
40. Bauman, Z. (1993): *Postmodern Ethics*, Oxford: Blackwell.
41. (1988): *Freedom*. Philadelphia: Open University Press.
42. (2000): *The Individualised Society*, Cambridge, Polity.
43. (2007): *Liquid times: living in an age of uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
44. Bean, C., Papadakis, E. (1994): „Polarized priorities or flexible alternatives? Dimensionality in Inglehart's materialism-postmaterialism scale“. *International Journal of Public Opinion Research*, 6, 264–291.
45. Beatty, Kathleen M., Walter, O. (1984): „Religious Preference and Practice: Reevaluating Their Impact on Political Tolerance“. *Public Opinion Quarterly*. 48: 318–29.
46. Bell, D. (1973): *The Coming of Postindustrial Society*. New York: Basic Books.
47. Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage, London.
48. (2002): „Losing the Traditional: Individualization and 'Precarious Freedoms'“, in Beck, U. Beck-Gernsheim, E. (eds.), *Individualization*, London: Sage, pp. 1. 21.
49. Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualisation: Institutionalised Individualism and its Social and Political Consequences*, London: Sage.
50. Becker, H. (1941): „Supreme values and the sociologist“. *American Sociological Review*, 6 (2), 155–172.
51. Berg-Schlosser, D. (2003): Comment on Welzel, Inglehart and Klingemann's: „The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis“. *European Journal of Political Research*, vol. 42, pp. 381–386.
52. Berger, P. L. (1967): *The Sacred Canopy*, Garden City: Doubleday & Company.
53. (1994): „Sociologija – povlačenje poziva“. *Pregled*, Ambasada SAD, Beograd, 264, 38–42.
54. (2001): „Reflections on the sociology of religion today“, *Sociology of Religion*, 62, 443–454.
55. (2008): *Десекуларизација света. Оживљавање религије и светска политика*. Београд: Mediteran Publishing.
56. Bernard, M. M., Maio, G. R., Olson, J. M. (2003a): „Effects of introspection about reasons for values: Extending research on values-as-truisms“, *Social Cognition*, 21: 1–25.
57. Bernard, M. M., Maio, G. R., Olson, J. M. (2003b): „The vulnerability of values to attack: Inoculation of values and value-relevant attitudes“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29: 63.
58. Berry, J. M. (1999): *New Liberalism: The Rising Power of Citizen Groups*. Washington, DC: The Brookings Institution.
59. Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., Dasen, P. R. (2002): *Cross-cultural psychology: Research and applications* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
60. Bertch, Gary K., Zaninovich, George M. (1974): „A Factor Analytical Method of Identifying Different Political Cultures“. *The Multinational Yugoslav Case*, Comparative Politics, 219–244.
61. Beugelsdijk, S., Schaik, T. V., Arts, W. (2006): „Toward a unified Europe? Explaining regional differences in value patterns by economic development, cultural heritage and historical shocks“, *Regional Studies* 40(3): 317–327.
62. Bešić, M., Đukanović, B. (2000): *Bogovi i ljudi*. Podgorica: CID.

63. Бешић, М. (2001): „Нација и национализам у свјетлу друштвене трансформације реал-социјализма“. У: *Нација и држава*. Б. Ђукановић, Б. Ђукановић, М. Лазих и М. Бешић. Подгорица: ЦИД
64. (2009): *Статистика у друштвеним и политичким истраживањима*, Факултет политичких наука, УЦГ, Подгорица.
65. (2011): „Политички и ситуациони предиктори поверења у институције“, у: *Годишњак*, Факултет политичких наука, бр. 6, 119–148.
66. (2014а): *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ – Компаративна емпиријска студија вредности у земљама бивше Југославије*, Чигоја, Београд.
67. (2014б): „Вредносне оријентације у бившој Југославији“, у: *Социолошки преглед*, vol. XLVIII, no. 1, 17–40.
68. (2016): „Грађанска политичка култура: Србија у Европи“, у: *Социолошки преглед*, vol. L, no. 3, 299–326.
69. Biro, M. (2006): *Homo Postcommunisticus*. Beograd, Biblioteka XX vek.
70. Blagojević, M. (1995): *Približavanje pravoslavlju*, JUNIR, Gradina, Niš.
71. (1997): *Roditeljstvo i fertilitet – Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
72. (2008а): „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas (argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije)“, *Filozofija i društvo*, br. 3. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
73. (2008б): „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas (argumenti empirijske evidencije: slučaj Evrope)“, *Filozofija i društvo*, br. 1. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
74. (2009): „Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: stvarnost ili mit?“, *Filozofija i društvo*, 2/2009, 97–116.
75. (2012): „Religijsko-konfesionalna identifikacija i vera u Boga gradjana Srbije“, *Filozofija i društvo*, (1), pp. 40–52.
76. (2013): „Savremena religioznost studenata i desekularizacija srpskog društva“, u: Blagojević M., Maksimović Jablanović J., Bajović T. (prir.) (2013), (Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju (Centar za religijske studije), Fondacija Konrad Adenauer (Konrad Adenauer), Centar za evropske studije, «Colorgrafx», Beograd, 11–61.
77. Благојевић М., Максимовић Јаблановић Ј., Бајовић Т. (прир.) (2013), *(Пост)секуларни обрт: религијске, моралне и друштвено-политичке вредности студената у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију (Центар за религијске студије), Фондација Конрад Аденауер (Konrad Adenauer), Центар за европске студије, «Colorgrafx», Београд.
78. Bilsky, W., Schwartz, S. H. (1994): „Values and personality“. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.
79. Božilović, N. (2010): „Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)“, *Sociologija*, Vol. LII, No.2, 113–126.
80. Boltken, F., Jagodzinski, W. (1985): „In an Environment of Insecurity: Postmaterialism in the European Community, 1970 to 1980“. *Comparative Political Studies*, Vol. 17, No. 4: 453–484.
81. Bolčić S. (1994): *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo. Sociologija „tranzicije“ u Srbiji početkom devedesetih*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
82. (1995): *Društvene promene i svakodnevni život-Srbija početkom devedesetih*. Filozofski fakultet- Institut za sociološka istraživanja/ ISIFF.
83. (1998): „Osobnosti kulture interesnog delovanja u Srbiji devedesetih“. U Vasović, M. (red.). *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka.
84. (2003): „Blaced Transition and post-socialist Transformation: Serbia in the nineties“. *Review of Sociology* 9 (2): 27–49.
85. Bolčić, S., Milić, A. (2002): *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
86. Bond, M. H. (2004): „Culture-level dimensions of social axioms and their correlates across 41 cultures“. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 548–570.
87. Bradburn, N. (1969): *The Structure of Psychological Well-Being*, Chicago: Aldine Press.

88. Braithwaite, V. (1982): „The structure of social values: Validation of Rokeach's two-value model“. *British Journal of Social Psychology*, 21: 203–211.
89. (1998): „The value orientations underlying liberalism-conservatism“. *Personality and Individual Differences*, 25: 575–589.
90. Braithwaite, V. A, Law, H. G. (1985): „Structure of Human Values: Testing the Adequacy of the Rokeach Value Survey“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 250–263.
91. Branković, S. (2014): *Metodologija društvenog istraživanja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 1–407.
92. Brown, R., Carmines, E. (1995): „Materialists, postmaterialists, and the criteria for political choice in U. S. presidential elections“. *Journal of Politics*, 57, 483–494.
93. Bryman, A. (2001): *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
94. Brubaker, B., Cooper, F. (2000): „Beyond "identity““, *Theory and Society*. 29, 1–47. Kluwer Academic publishers.
95. Burgess, S. M. (1992): „Personal values and consumer research: an historical perspective“. In J. N. Sheth (Ed.), *Research in Marketing* (pp. 35–79). Greenwich: JAI Press Inc.
96. Butler, D., Stoke, D. (1969): *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*, New York: St. Martin's Press.

B

97. Van den Broek, A. (1996): *Politics and Generations – Cohort Replacement and Generation Formation in Political Culture in Netherlands*. Tilburg: Tilburg University Press.
98. Van Deth, J. W. (1983): „Ranking the ratings: The case of materialist and post-materialist value orientations“. *Political Methodology*, 9, 407–431.
99. Van Deth, J. W., Scarbrough, E. (1995): *The Impact of Values*. Oxford University Press.
100. Van de Kaa, D. (1987): „Europe's Second Demographic Transition“, *Population Bulletin* 42: 1. 57.
101. Van Marrewijk, M. (2004): „A value based approach to organisation types: Towards a coherent set of stakeholder-oriented management tools“. *Journal of Business Ethics*, 55, 147–158.
102. Vasović, M. (1988a): „Porodično vaspitanje kao činilac vrednosne orijentacije aktivizma“. *Psihologija*. Beograd. 3. 46–58.
103. (1988b): „Vrednosti pripadnika neformalnih grupa“. U Joksimović, S. (ur.). *Mladi i neformalne grupe*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO i Centar za idejni rad SSO.
104. (1997a): „Vaspitanje za demokratiju – problem transfera“, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd. Institut za pedagoška istraživanja.
105. (1997b): „Prioriteti vrednosti u jugoslovenskoj populaciji“. U Mihailović, S. (red.). *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
106. (1998): „Politička socijalizacija i promene političke kulture“, u Vasović, M. (red.). *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka, 80–114.
107. Vasović, M., Gligorijević, M. (2011): „Demokratske promene u Srbiji i proces deontifikacije društvene svesti“, *Godišnjak*, Br. 5, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd.
108. Vecchione, et al (2015): „Personal values and political activism: A cross-national study“. *British Journal of Psychology*, 106, 84–106.
109. Vidojević, Z. (1997): *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
110. (2010): *Демократија на заласку*, Службени гласник, Београд.
111. (2015): *Порази и алтернативе: претња пустоши и етика отпора*, Завод за уџбенике, Београд.
112. Vinken H., J. Soeters, P. Ester (eds.), (2004): *Comparing Cultures. Dimensions of Culture in a Comparative Perspective*. Leiden, Boston: Brill.
113. Vrcan, S. (2001): *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije.
114. Vujović, S. (2003): „Urbane promene i tranzicija“, u: Bačević, Lj., et al. *Okrugli sto Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung: Institut društvenih nauka, 141–150.
115. Vukomanović, M. (2000): „Religija, konflikt, identitet“. *Filozofija i društvo*, XVI. Centar za filozofiju i društvenu teoriju. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
116. (2001): *Sveto i mnoštvo – izazovi religijskog pluralizma*. Beograd: Čigoja.

117. (2017): "Verski fundamentalizam kao savremeni oblik totalitarizma", *Hereticus*, 1–2/2017; 85-95.

Г

118. Gavrilović, D. (2008): *Moral i religija u savremenom društvu*, Filozofski fakultet, Niš.
119. (2012): „Религија и савремени универзитет“, у: *Образовање и савремени универзитет, Наука и савремени универзитет НИСУН*, Филозофски факултет, Ниш, 443–453.
120. (2013): *Doba upotrebe: religija i moral u savremenoj Srbiji*, Niš: Filozofski fakultet.
121. Gavrilović, D., Zaharijević, Stjepanović, D. (2009): „Religijska, konfesionalna i etnička pripadnost kao faktor identifikacije i samoidentifikacije“. *Sociološki godišnjak* 4: 93–112.
122. (2009a): „Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu“, *Sociologija* 52(1), 23–40.
123. (2012): „Tradicionalne i moderne vrednosti u tranzicionoj Srbiji“, *Teme*, XXXVI (3): 1087–1102.
124. Gautier, M. L. (1997): „Church attendance and religious belief in post-communist societies“. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), 289–296.
125. Gaćinović, R. (2015): „Sprečiti potapanje Srbije u „Atlantiku“, *Kultura polisa*, posebno izdanje: „Geopolitički položaj Srbije i Balkana između evroatlantizma i evroazijstva“, Novi Sad.
126. Gibson, J., Duch, R. M. (1994): „Postmaterialism and the Emerging Soviet Democracy“, *Political Research Quarterly*, 47:1, 5–39.
127. Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge.
128. (1991): *Modernity and Self-identity*. Cambridge. Polity Press.
129. (1995): *Beyond Left and Right*, Cambridge: Polity.
130. (2005): *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
131. Girvin, B. (1989): „Change and Continuity in Liberal Democratic Political Culture“, in J. R. Gibbins ed., *Contemporary Political Culture: Politics in a Postmodern Age*, London: Sage Publications.
132. Gecas, V. (2008): „The Ebb and Flow of Sociological Interest in Values“, *Sociological Forum*, 23: 344–350.
133. Glover, S. H., Bumpus, M. A., Logan, J. E., Ciesla, J. R. (1997): „Re-examining the influence of individual values on ethical decision making“, *Journal of Business Ethics*, 16(12): 1319–1329.
134. Goati, V., Vujadinović, D., Veljak, L., Pavićević, V. (2002): *Između autoritarizma i demokratije*, Srbija, Crna Gora i Hrvatska, Knj. 1., Institucionalni okvir; Knj. 2., Civilno društvo i politička kultura, Beograd, CEDET.
135. Golubović, Z. (1990): *Dealienation from a Personalist View the Role of Individuals Autonomous Action in Changing Human Condition* (theses), Beograd: Sociology (supplement), 1990, 1–7, 89.
136. (2003): „Problems and Challenges of Balkan Cultures: under the impact of globalization“, u: *The Dialog of Cultural Traditions*, New York: Council for Research in Values and Philosophy, 23–25.
137. Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
138. Gordy, E. (2001): *Kultura vlasti u Srbiji – nacionalizam i razaranje alternativa* (The Culture of Power in Serbia – Nationalism and the Destruction of Alternatives), izd. Samizdat FREEB92, Beograd.
139. Gottlieb, A., Yuchtman-Yaar, E. (1983): „Materialism, postmaterialism, and public views on socio-economic policy: the case of Israel“. *Comparative Political Studies*, 16, 307–335.
140. Gramsci, A. (1978): *Selections from Political Writings 1921–1926*, London: Lawrence and Wishart.
141. Gredelj, S. (2000): „Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva“, u: Lazić, M. (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
142. (2004): „Politička kultura mladih“. U: *Mladi zagubljeni u tranziciji* (ur. Mihailović, S.). Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 135–157.
143. Greenstein, T. N. (1976): „Behavior change through value self-confrontation: A field experiment“, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 34(2) 34: 254–262.
144. (1989): „Modifying Beliefs and Behavior through Self-Confrontation“. *Sociological Inquiry*, 59: 396–408.

145. Grube, Joel W., Greenstein, T. N., Rankin, W. L., Kearney, K. A. (1977): „Behavior change following self-confrontation: A test of the value-mediation hypothesis“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35: 212–216.
146. Grube, J. W., Mayton, I. L., Daniel, M., Ball-Rokeach, S. J. (1994): „Inducing Change in Values, Attitudes, and Behaviors: Belief System Theory and the Method of Value Self Confrontation“. *Journal of Social Issues*, 50: 153–173.
147. Guilford, J. P. (1959): *Personality*. New York, itd: McGraw-Hill.
148. Gundelach, P. (1994): „National Value Differences–Modernization or Institutionalization?“, *International Journal of Comparative Sociology*, 35: 37–58.
149. Gurin, G. et al. (1960): *Americans View Their Mental Health*, New York: Basic Books.
150. Guttman, L. (1950): „The problem of attitude and opinion measurement“, u Stoufer et al. (Eds.) *Measurement and prediction*, Princeton, Princeton Univeristy Press.

Д

151. Davie, G. (2000): *Religion in Modern Europe*, Oxford: Oxford University Press.
152. (2002): *Europe: The Exceptional Case*. London: Darton, Longman and Todd Ltd.
153. Davidov, E. (2008): „A cross-country and cross-time comparison of human values: Measurements with the second round of the European Social Survey“. *Survey Research Methods*, 2(1): 33–56.
154. Davis, J. A. (1996): „Review essay of value change in global perspective“. *Public Opinion Quarterly*, 60, 322–331.
155. Davis, D., Davenport, C. (1999): „Assessing the validity of the postmaterialism Index“. *American Political Science Review*, 93 (3), 649–664.
156. Dalton, R. (1977): „Was There a Revolution? A Note on Generational versus Life Cycle Explanations of Value Differences“, *Comparative Political Studies*, 9, 459–473.
157. (1988): *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*, Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
158. (1996): *Citizen Politics: Public Opinions and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, 2nd ed., Chatham: Chatham House Publishers.
159. (2000): „Appendix: The Major Cross-National Opinion Surveys“, in Susan J. Pharr and Robert D. Putnam eds., *Disaffected Democracies: What's troubling the Trilateral Countries?*, Princeton, NJ/Cheicester: Princeton University Press.
160. (2002): *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, 3rd ed., New York: Chatham House Publishers of Seven Bridges Press, LLC.
161. Dahrendorf, R. (1990): *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House.
162. Dekker, P., Ester, P. (1993): *Social and Political Attitudes in Dutch Society*. Rijswijk, Den Haag: SCP/VUGA.
163. De Graaf, N. D., Evans, G. (1996): „Why are the Young more Postmaterialist? A CrossNational Analysis of Individual and Contextual Influences on Postmaterial Values“. *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4: 608–635.
164. De Moor, R. A. (ed.), (1995): *Values in Western Societies* (Vol. 2). Tilburg: Tilburg University Press.
165. Dennis, J., et al. (1968): „Political Socialization to Democratic Orientations in Four Western Systems“, *Comparative Political Studies*, 1, 71–101.
166. DiMaggio, P. (1994): „Culture and Economy“. In N. J. Smelser and R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press, pp. 27–57.
167. Dobbelaere, K. (1981): „Secularization: A Multi-Dimensional Concept“, *Current Sociology* 29: 1–213.
168. (2002): *Secularization: An Analysis at Three Levels*, Brussels: P.I.E. Peter Lang.
169. Dodd, S. C. (1951): „On classifying human values: A step in the prediction of human valuing“, *American Sociological Review*, 16 (5): 645–653.
170. Du Preez, M., Nash, K. (2008): *Personal value systems and organisational culture: The importance for hiring and team development*. Paper presented at the IBAM conference, Orlando.
171. Durrheim, K. (2002): „Quantitative analysis“, in: M. Terre Blanche, K. Durrheim (Eds), *Research in practice*, Cape Town: University of Cape Town Press, 96–122.
172. Duch, R. M., Taylor, M. A. (1993): „Postmaterialism and the Economic Condition“. *American Journal of Political Science*, Vol. 37, No. 3: 747–779.

173. (1994): „A Reply to Abramson and Inglehart’s ‘Education, Security and Postmaterialism’“. *American Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 3: 815–824.

Ђ

174. Đorić, G. (2018): „Poželjne forme tržišne ekonomije među društvenim klasama u Srbiji – Analiza podataka WVS 1996–2005 i EVS 2008“, u: *Sociologija*, Vol. LX, N° 3, 614–634.
175. (2019): „Важност посла за припаднике друштвених класа у Србији – Анализа података WVS 1996–2005 и EVS 2008“, *Политичка ревија* – бр.01/2019, година (XXX) XVIII. vol.59, 211–238.
176. Đorić, G., Popović, N. (2000): *Uvod u analizu podataka u kontekstu sociološke teorije*, Filozofski fakultet, Univerziteta u Nišu, Niš.
177. Đorić, G., Prodović, Milojković, B. (2019): „Distance of Serbian, Macedonian and Bulgarian students towards neighboring nations“, *Srpska politička misao*, broj 2/2019, godina XXVI, sveska 64, 249–277.
178. Đorić, G., Stojić, G. (2018): „Students’ job quality preferences in a comparative perspective“, *Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 17, No 3, 199–212.
179. Đorđević, D. (1984): *Beg od crkve*, Nota, Knjaževac.
180. (1987): *Studenti i religija: građa iz istraživanja*, Niš, IIRO, Zbivanja, 1–128.
181. (1990): *O religiji i ateizmu*. Niš: Gradina
182. (1994): *Povratak svetog?* Niš: Gradina.
- (1995): *Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva*. Niš: Religija i razvoj, JUNIR, godišnjak II.
183. (2006): „Religijsko-ckrveni kompleks u postoktobarskom periodu“, U: *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, ur. Srećko Mihailović, Beograd: Socijaldemokratski klub: Fondacija Friedrich Ebert, str. 239–253.
184. (2009): „Religiousness of Serbs at the Beginning of the 21st Century: What is it About?“. In Danijela Gavrilović (edited) *Revitalization of Religion (Theoretical and Comparative Approaches)*. YSSS Annual–Year XVI. Nis.
185. Đukanović, B., Bešić, M. (2000): *Svetovi vrijednosti: preobražaj društvene svijesti u Crnoj Gori*, Podgorica: CID.
186. Đukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M., Bešić, M. (2001): *Nacija i država u svesti građana, Nacija i država: istraživanje nacionalne svijesti i stanovišta o državi u Crnoj Gori*, Podgorica, CID, SoCEN.

Е

187. Erikson, H. E. (1976): *Omladina, kriza, identifikacija*, NIP, Pobjeda, Titograd.
188. Erlich, V. (1965): „Ljudske vrednote i kontakti kultura“, *Sociologija*, br. 3.
189. Ester, P., Braun, M. and Vinken, H. (2006): „Eroding Work Values?“. In P. Ester, M. Braun and P. Mohler (eds.): *Globalization, Value Change and Generations*. Boston: Brill, pp. 89–114.
190. Ester, P., Mohler, P., Vinken, H. (2006): „Values and the Social Sciences: A Global World of Global Values?“ Pp. 3–29 in P. Ester, M. Braun, Mohler, P. (Eds): *Globalization, Value Change and Generations*. Leiden, Boston: Brill.
191. Ester, P., M. Braun, Mohler, P. (2006): *Globalization, Value Change and Generations. A Cross-National and Intergenerational Perspective*. Leiden and Boston: Brill.
192. Ester, P., L. Halman and de Moor, R. (eds.) (1993): *The Individualizing society: value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
193. (1994): *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
194. Ester, P., Halman, L., Rukavishnikov, V. (1997): *From Cold War to Cold Peace. A Comparative Study of Russian and Western Political Cultures*. Leiden, Boston: Brill.
195. Eysenck, H. J. (1954): *The psychology of politics*. London: Routledge-Kegan.
196. (1957): *Sense and Nonsense in Psychology*, London, Pelican Books.
197. (1975): „The structure of social attitudes“, *British Journal of Clinical Psychology*, 14, 323–331.
198. Eckhardt, W., Lentz, T. F. (1971): „Factors of war/peace attitudes“, *Peace Resolution Review*, 1 (5), 1–102.

199. Eckstein, H. (1988): „A culturalist theory of political change“. *American Political Science Review*, 82, 789–804.

Ж

200. Životić, M. (1969): *Čovek i vrednosti*, Prosveta, Beograd.

З

201. Zaharijevski, D., Gavrilović, D. (2010): „Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu“. *Sociologija*, LII (1), pp. 23–40.
202. Zaharijevski, D., Petrović, J. (2009): „Porodične vrednosne matrice u zavisnosti od konfesionalne i nacionalne pripadnosti“. U *Međuetnički odnosi identiteta i kultura mira na Balkanu*, priredili Ljubiša Mitrović, Dragana Stjepanović-Zaharijevski i Danijela Gavrilović, 73–90. Niš: Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.
203. Zaharijevski, D., Petrović, J. (2014): „Percepcija braka, porodice i roditeljstva studentske omladine u svetlu demografskih i socijalnih determinanti“, *Kulturne orijentacije mladih i kultura mira na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš; 217–234.

И

204. Ike, N. (1973): „Economic Growth and Intergenerational Change in Japan“, *American Political Science Review*, 67, 4.
205. Ilišin, V. Radin, F. (2002): *Mladi uoči trećeg milenija*. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
206. Inglehart, R. (1967): „An End to European Integration?“, *American Political Science Review*, 61, 1.
207. (1971a): „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in PostIndustrial Societies“, *American Political Science Review*, 65: 4, 991–1017.
208. (1971b): *The Silent Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
209. (1976): „The Nature of Value Change in Post-Industrial Societies“, in Leon Lindberg (ed.), *Politics and the Future of Industrial Society*, New York: McKay.
210. (1977): *The silent revolution – Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
211. (1981): „Postmaterialism in an Environment of Insecurity“, *American Political Science Review*, 75, 880–900.
212. (1985): „Aggregate stability and individual-level flux in mass belief systems: The level of analysis paradox“. *The American Political Science Review*, 79, 97–116.
213. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
214. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
215. (1999a): „Globalization and Postmodern Values, The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology“, *The Washington Quarterly*, 23:1, pp. 215–228.
216. (1999b): „Postmodernization Erodes Respect For Authority, But Increases Support For Democracy“, in Norris, P. (ed.), *Critical Citizens*, Oxford: Oxford University Press, 236. 256.
217. (2000a): *Worlds values surveys* (istraživanje).
218. (2000b): „Globalization and Postmodern Values“. *The Washington Quarterly*, 23 (1): 215–228.
219. (2000c): „Culture and Democracy“, in Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington eds., *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, New York: Basic Books.
220. (2005a): „Democratization as the growth of freedom: The human development perspective“. *Japanese Journal of Political Science*, 6, 1. 31.

221. (2005b): *Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective*, site www.worldvaluessurvey.org.
222. (2006): „East European values system in global perspective“. In H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (eds.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 67. 84). New York: Routledge.
223. (2007a): „Postmaterialist values and the Shift from Survival to Self-expression Values“. In R. J. Dalton and H. D. Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (pp. 223. 239). New York: Oxford University Press.
224. (2007b): „Mapping global values“. U Y. Esmer, T. Pettersson (Eds.). *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 11. 32). Leiden-Boston: Brill.
225. (2008): „Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006“, *West European Politics*, Vol. 31, Nos. 1–2, 130–146.
226. Inglehart, R., Abramson, P. (1992): „Value change in advanced industrial society: Problems in conceptualization and measurement“. Paper presented at the annual meeting of the *Western Political Science Association*, San Francisco, March 19. 21.
227. (1994): „Economic Security and Value Change“. *American Political Science Review*, Vol. 88, No. 2, pp. 336. 354.
228. (1999): „Measuring Postmaterialism“. *American Political Science Review*, 93: 3 (Sept. 1999).
229. Inglehart, R., Baker, W. E. (2000): „Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values“, *American Sociological Review*, Vol. 65, February: 19–51.
230. Inglehart, R., Oyserman, D. (2004): „Individualism, Autonomy, Selfexpression: The Human Development Syndrome“. In *Comparing Culture: Dimensions of Culture in a Comparative Perspective*, ed. H. Vinken, J. Soeters and P. Ester. Leiden; Boston: Brill.
231. Inglehart, R., Welzel, C. (2003): *Democratic Institutions and Political Culture: Misconceptions in Addressing the Ecological Fallacy*, site www.worldvaluessurvey.org.
232. (2004): „What Insights Can Multi-Country Surveys Provide about People and Societies?“, *Comparative Politics Newsletter*, *American Political Science Association*.
233. (2005a): *Modernization, culture change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
234. (2005b): „Political culture and democracy: Analyzing cross-level linkages“. *Comparative Politics*, 36, 61. 79.
235. (2005c): „Exploring the unknown: Predicting the responses of publics not yet surveyed“, *International Review of Sociology/Revue Internationale de Sociologie* 15 (1).
236. (2007): *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
237. (2010a): „Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy“. *Perspectives on Politics* 8 (2): 551. 567.
238. (2010b): „What Do we Know About Modernization Today?“, *Foreign Affairs*, 88 (2): 33. 48.
239. (2014): *The WVS Cultural Map of the World*. WVS. Archived from the original on October 19, 2013. Retrieved, 6 October 2014.
240. Inglehart, R., Basanez, M., Diaz-Medrano, J., Halman, L., Luiikx, R. (2004): *Human Beliefs and Values: A Cross-cultural Sourcebook based on the 1999. 2002 Values Surveys*, Siglo XXI Editores, Mexico.
241. Inkeles, A. (1960): „Industrial Man: The relations of status to experience, perception, and value“, *American Journal of Sociology*, 66, 1. 31.
242. (1969): „Making man modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries“. *The American Journal of Sociology*, 75, 208. 225.
243. (1997): *National Character*, New Jersey: Transaction Publishers.
244. Inkeles, A., Smith, D. (1974): *Becoming Modern: Individual Changes in Six Developing Societies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

J

245. Jagodzinski, W. (1982): „Materialism in Japan reconsidered: Toward a synthesis of generational and life-cycle explanations“. *American Political Science Review*, 77, 887*94.

246. (2004): „Methodological problems of value research“. U H. Vinken, J. Soeters and P. Ester (Eds.). *Comparing cultures: Dimensions of culture in a comparative perspective* (pp. 97. 121). Leiden: Brill.
247. Jameson, F. (1984): „Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism“. *Studies*, 29, 54.
248. Janjetović, D. (2002): „Materijalna vrednosna orijentacija i mladi“; u Z. Avramović i S. Maksić (prir.): *Izazovi demokratije i obrazovanje* (114. 130). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
249. (2006): *Struktura i činioci poimanja distributivne pravde* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet.
250. Janićijević, M. (1977): „Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva“, u: Popović, M. (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut društvenih nauka.
251. Jansen, M. (2002): *Waardenorientaties en partnerrelaties*, Ph.D. thesis, Utrecht University. Amsterdam: Thela Thesis.
252. Jackman, R. W., Ross, A. M. (1996): „A renaissance of political culture?“, *American Journal of Political Science*, 40, 632–659.
253. Јерemiћ, З., Ристић, С. (2010): „Нови вредносни систем војске Србије . наслеђе или пројекција“, *Војно дело*, Министарство одбране РС, Медија центар Одбрана, Београд, 241. 256.
254. Joas, H. (2001): *The Genesis of Values*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
255. Јовановић, М. (2015): „Култура спиритуалности у Србији“, у: *Религијска култура* (прир. Ђорђевић, Д.), СБЕН, Ниш, 156. 181.
256. Joksimović, S. (1992): „Odnos učenika prema pojedinim načinima života kao pokazatelj njihovih vrednosnih orijentacija“. *Psihologija*, 25, 1. 2, 7. 24.
257. (1998): „Karakteristike ličnosti i demokratska orijentacija adolescenata“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, (71. 82), Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
258. (2002): *Vrednosne orijentacije učenika srednjih škola* (interno). Beograd. Institut za pedagoška istraživanja.
259. Joksimović, S., Janjetović, D. (2008): „Pojam o sebi i vrednosne orijentacije adolescenata“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd, br. 2, 288. 305.
260. Johnston, C. S. (1995): „The Rokeach value survey: underlying structure and multidimensional scaling“. *The Journal of Psychology*, 129: 583–597.
261. Judith, N. (2001): „Beyond Theology: Toward an Anthropology of "Fundamentalism"“. *American Anthropologist*. 103 (2): 481–498.

K

262. Kaprara, Đ, V., Červone, D. (2003): *Ličnost, determinante, dinamika, potencijali*. Beograd. Dereta.
263. Kasagić, Lj. (1983): *Organizacija i interakcija osobina ličnosti – činilac vaspitnoobrazovne uspešnosti*. Skoplje. Univerzitet u Skoplju. Filozofski fakultet.
264. Kasser, T., Koestner, R., Lekes, N. (2002): „Early family experiences and adult values: A 26 year, prospective longitudinal study“. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28: 826.
265. Katz, D. (1960): „The functional approach to the study of attitudes“. *Public Opinion Quarterly*, 24, 163–204.
266. (1972): „The functional approach to the study of attitudes“. U: J. B. Cohen (Ed.). *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior*. New York: The Free Press. 221. 244.
267. Kvaščev, R. (1975): „Sposobnosti za učenje kao prediktori školskog uspeha ispitanika“. *Pedagogija*, 4, 301–336.
268. Kennedy, S. A. (1995): *Changing attitudes toward lesbian women and gay men through self confrontation*, Ph.D. Dissertation. Grand Forks, ND: The University of North Dakota.
269. Kenneth, A., Newcomb, F. and T. (1969): *The Impact of College on Students*, San Francisco: Jossey-Bass, vol. 1.
270. Kerkhofs, J. (1997): *De Europeanen en hun Waarden. Wat wij denken en voelen*, Leuven: Davidsfonds.
271. Kluckhohn, C. (1951): „Values and value orientation in the theory of action: An exploration in definition and classification“. In: T. Parsons, E. Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, MA, itd: Harvard University Press, 388. 433.

272. (1962a): „Values and Value-orientations in the Theory of Action: an Exploration in Definition and Classification“ in: Parsons, T., E. Shils (eds.) *Towards a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press.
273. (1962b): „Education, values and anthropological relativity“. In: Kluckhohn, R. (Ed.), *Culture and behavior: Collected essays of Clyde Kluckhohn*. New York: The Free Press of Glencoe, pp. 286. 300.
274. Knafo, A., Roccas, S., Sagiv, L. (2011): „The Value of Values in Cross-Cultural Research: A Special Issue in Honor of Shalom Schwartz“. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42 (2), 178–185.
275. Knutson, J. M. (1972): *The Human Basis of the Polity: A Psychological Study of Political Men*, Chicago: Aldine.
276. Kovatcheva, S. (2001): „Flexibilisation of youth transition in Central and Eastern Europe“. *Young*, 9, 41–60.
277. Koković, D., Lazar, Ž. (2006): „Nacionalni identitet, etnička distanca i vrednosni sistemi građana Vojvodine“. U: Tripković, M. (Ur.) *Multikulturalna Vojvodina u evropskim integracijama*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 117. 151.
278. Kotzé, H., Lombard, K. (2003): „Revising the value shift hypothesis: a descriptive analysis of South Africa’s value priorities between 1990 and 2001“. In: R. Inglehart (ed.), *Human Values and Social Change: Findings from the Value Surveys*, Leiden- Boston: Brill.
279. Kordić, Lj. (2007): *Vrednosne orijentacije mladih za privredni razvoj*. Novi Sad. Privredna akademija. neobjavljena doktorska disertacija.
280. Kohn, M. (1969): *Class and Conformity: A Study of Values*. Illinois: The Dorsey Press.
281. (1977): *Class and Conformity: A Study in Values*, with a Reassessment, University of Chicago Press.
282. Kreft, I., Leeuw, J. D. (1998): *Introducing Multilevel Modeling*. London; Thousand Oaks, Calif.: Sage.
283. Krech, D., Crutfield, R. S., Ballachey, I. L. (1971): *Pojedinac u društvu*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.
284. Kronja, I. (2004): „Turbo Folk and Dance Musik in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle“. *The Antropology of East Europe Review*, Volume 23, Number 1: 103–114.
285. Krstić, N., Nedeljković, J., Gavrilović, D. (2016): „Vrednovanje porodice u svetlu religioznosti – komparativna analiza istočnoevropskih društava“, *Religija i tolerancija*, Vol. XIV, № 26, 209. 224.
286. Kuzmanović, B. (1972): „Spremnost za angažovanje u samoupravljanju preduzeća kao funkcija nekih vrednosti“. Magistarski rad, Beograd. Objavljeno u skraćenoj verziji u: *Psihološka istraživanja*, Institut za psihologiju, Beograd, 1976.
287. (1973): „Vrednosna usmerenost i spremnost za angažovanje u samoupravljanju preduzeća“. *Psihologija*, 6(3. 4), 99. 111.
288. (1984): „Motivaciono-vrednosna osnova odnosa prema samoupravljanju i učešća u samoupravljanju“. *Psihološka istraživanja*. 3: 465. 546.
289. (1990): „Vrednosne orijentacije učenika na završetku osnovnog obrazovanja“. *Nastava i vaspitanje*. 4. 5, Beograd.
290. (1994a): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd.
291. (1994b): „Autoritarnost“, u knjizi Lazić, M. i drugi: *Razaranje društva*. Beograd. Filip Višnjić.
292. (1995a): „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika“, *Psihološka istraživanja*. 7. Beograd. Filozofski fakultet. Institut za psihologiju, (17. 48).
293. (1995b): „Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji“, *Psihološka istraživanja*. 7. Beograd. Institut za psihologiju.
294. (1995c): „Preferencija društvenih ciljeva“, *Psihološka istraživanja*, br. 7, 49. 69.
295. (1995d): „Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika“, u: Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M., *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić.
296. (1998a): „Ретрадиционализација политичке културе“: у Васовић, М. (ур.). *Фрагменти политичке културе*, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење, Институт друштвених наука: Београд.
297. (1998b): *Empirijska istraživanja u psihologiji*. Beograd. Filozofski fakultet.

298. Kuzmanović, B., Petrović, N. (2007a): „Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih“. Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu. Izvorni naučni članak.
299. (2007b): „Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca“, *Psihologija*, Beograd.
300. (2008): „Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih“. *Sociologija*, Vol: L, No.2., 153. 174.
301. Kuzmanović, B, Popadić, D., Havelka, N. (1995): „Social changes and changes of values“. *Psihologija*. Vol. 28. pos. No. pp. 7. 26 article in English.
302. Kuljić, T. (2007). „Problem generacija – nastanak, sadržaj i aktuelnost ogleđa Karla Manhajma“, *Sociologija*, god. XLIX , br. 3.

JI

303. Lane, R. (1973): „Patterns of Political Belief“, Knutson, J. (ed): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass, London.
304. Lafferty, W. M., Knutsen, O. (1985): „Postmaterialism in a social democratic state: an analysis of the distinctiveness and congruity of the Inglehart value syndrome in Norway“. *Comparative Political Studies*, 17, 411–430.
305. Lasch, C. (1979): „The Culutre of Narcissism“. *American Life in an Age of Diminishing Excpetations*. New York: Warner.
306. Lazić, M. (1994): „Preobražaj ekonomske elite“/Transformation of the economic elite/ in: *Razaranje društva – jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, ur. M. Lazić, izd. Filip Višnjic, Beograd.
307. (2000): „Elite u postsocijalistickoj transformaciji jugoslovenskog društva“ /Elites in the post-socialist transformation of the Yugoslav society/in: *Racji hod – Srbija u transformacionim procesima*, urednik M. Lazić, izd. Filip Višnjic, Beograd.
308. (2005): *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjic.
309. (2011a): *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
310. (2011b): „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, u: *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011, IPS, Beograd, 123–144.
311. Lazić, M., Mrksić, D., Kuzmanović, B., Cvejić, S., Vuletić, V., Gredelj, S. (1995): *Society in crisis: Yugoslavia in the Early '90s*, Filip Višnjic, Beograd.
312. Lazić, M., Cvejić, S. (2004): „Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u Milić, A. (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
313. (2007): „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“, *International Journal of Sociology*, vol. 37, no. 3, pp 54–74.
314. (2011): „Post-socialist transformation and value changes of the middle class in Serbia“. *European Sociological Review*, Vol. 27, No. 6: pp. 808–823.
315. Lazić, M., Pešić, J. (2013): „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji“, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ISI FF i Čigoja štampa.
316. Lee, A. R. (2007): „Value cleavages, issues, and partisanship in East Asia“. *Journal of East Asian Studies*, 7, 251–274.
317. Lentz, T. F. (1950): „The atti tudes of world citizenship“, *Journal of Social Psychology*, 32, 207–214.
318. Lens, S. (1971): „The Road to Power and Beyond“, *The Case for Participatory Democracy: Some Prospects for a Radical Society.*, eds. C George Benello and Dimitrios Russopolos, New York: The Viking Press.
319. Lerner, D.(1958): *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: Free Press.
320. (1964): *The passing of traditional society*. New York: Free Press.
321. Lesthaeghe, R., Van de Kaa, D. (1986): „Twee demografische transitities?“, in van de Kaa, D. Lesthaeghe, R. (eds.), *Bevolking: Groei en Krimp*, Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 9–24.
322. Lewin, K. (1952): *Field theory in social science: Selected theoretical papers by Kurt Lewin*. London: Tavistock.
323. Likert, R. (1932): „A technique for the measurement of attitudes“. *Archives of Psychology*, No. 140, 5–53.
324. Lipset, S. M. (1960): *Political Man*, Garden City: Doubleday, Company inc.
325. (1965): *The First New Nation*, New York: Basic books.

326. Lukić, R. (1964): *Osnovi sociologije*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd.
 327. (1974): *Sociologija morala*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
 328. Luckmann, T. (1967): *The Invisible Religion*, New York: MacMillan.

M

329. Maddox, G. L., Wiley, J. (1976): „Scope, concepts and methods in the study of aging“. In R. H. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences* (pp. 3–34). N.Y.: Van Nostrand Reinhold.
330. Maio, G. R., Pakizeh, A., Cheung, W. Y., Rees, K. J. (2009): „Changing, priming, and acting on values: Effects via motivational relations in a circular model“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 97: 699–715.
331. Majima, S., Savage, M. (2006): „Unpacking Culture Shifts In Post-War Britain: A Critical Encounter With Ronald Inglehart“, *CRESC Working Papers*, The University of Manchester.
332. Maksimainen, J. (2012): „Content-based approach in exploring the cognitive structure of values“. *Asian Social Science*, 8 (6), 26–35.
333. Malešević, S. (2004): *The Sociology of Ethnicity*, London: Sage Publications.
334. Mannheim, K. (1952): „The problem of generation“. In: Kecskemeti, P. (ed.). *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
335. (1968): *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit.
336. Manting, D. (1994): *Dynamics in Marriage and Cohabitation*, Amsterdam: Thesis Publishers.
337. Marx, K. (1859 [1954]): *Contribuții la critica economiei politice* [Contributions to the critique of political economy]. București: Editura Politică.
338. Marsh, A. (1975): „The ‘silent revolution,’ Value priorities, and the quality of life in Britain“. *American Political Science Review*, 69, 21–30.
339. Maslow, H. (1954): *Motivation and Personality*, New York: Harper.
340. (1962): *Towards a Psychology of Being*. Princeton: D. Van Nostrand Company.
341. (1970): *Motivation and personality*. New York: Harper, Row.
342. (2001): *O životnim vrednostima*. Beograd: IP Žarko Albulj.
343. May, R., Yalom, I. (2000): „Existential psychotherapy“, in R. J. Corsini, D. Wedding (Eds), *Current psychotherapies*, 6th ed., Illinois: Peacock, 273–302.
344. Mayton, D. M., Ball-Rokeach, S. J., Loges, W. E. (1994): „Human Values and Social Issues: An Introduction“. *Journal of Social Issues*, 50 (4): 1–8.
345. Merton, R. K. (1971): „The precarious foundations of detachment in sociology“, *The Phenomenon of Sociology*, New York, NY: Appleton Century-Crofts, 188–199.
346. (1987): „Three fragments from a sociologist's notebooks: Establishing the phenomenon, specified ignorance, and strategic research materials“, *Annual Review of Sociology*, 13: 1–28.
347. Milas, G. (1998): *Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.
348. Milić, A. (1991): „Socijalna mreža porodicnih odnosa i društveni slojevi“, *The social network of family relations and social strata/ in: Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neuskladenosti Serbia in late 1980s/Sociological research into the social inequalities and disharmonies/*, research leader M. Popovic, izd. ISI FF, Beograd.
349. (2001): *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.
350. (2010): *Vreme porodica*. Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd: Čigoja.
351. Милошевић, Б. (2016): *Социолошки темати о раду, образовању и култури*, Прометеј, Нови Сад.
352. Miljković, D., Rijavec, M. (2002): *Odabrane teme iz organizacijske psihologije*, IEP, Zagreb.
353. Mirić, J. (2011): *Okrugli sto Istorija i ličnost u Srbiji*. Zbornik radova. 59 Naučno stručni skup psihologa Srbije Sokobanja. 1–4 jul.
354. Mitrović, Lj. (1996): *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd.
355. (2003): *Савремени Балкан у кључу социологије друштвених промена*, Центар за балканске студије, Ниш.
356. (2005): *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана*, Филозофски факултет, СВЕН, Ниш.

357. (2006): *Балканска раскрића и алтернативе*, Центар за балканске студије, СВЕН, Ниш.
358. (2006a): *Балкан у вртлогу транзиције*, Институт за социологију, Филозофски факултет, Ниш.
359. (2008): *Савремени Балкан у кључу геополитике*, ИПС, Београд.
360. (2009): *Транзиција у периферни капитализам*, Институт за политичке студије, Београд.
361. (2012): *У вртлогу транзиције*, Филозофски факултет, Ниш.
362. (2013): *Социолошки огледи*, Центар за балканске студије, Ниш.
363. (2013a): *Увод у студије глобализације*, Филозофски факултет, Косовска Митровица.
364. (2014): *Геополитичка транзиција Балкана*, Прометеј, Нови Сад.
365. (2015): *Под лупом социолога*, Прометеј, Нови Сад.
366. (2019): *Социолошке маргиналије на савремене теме*, Филозофски факултет, Ниш.
367. Митровић, Љ., Стојић, Г. (2002): „Балкан између ретрадиционализације и модернизације“, у: *Глобализација, акултурација и идентитети на Балкану*, Филозофски факултет, Пунта, Ниш.
368. Митровић, Љ., Стјепановић, Захаријевић, Д. (2008): „Нације на Балкану између ретрадиционализације и модернизације“, *Социолошки годишњак* (Часопис Социолошког друштва Републике Српске), Бања Лука, 2008, 3, 161–175.
370. (2013): „Геокултура развоја савременог Балкана између изазова модернизације и ретрадиционализације“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, 8, 2013, 19–41.
371. Mihajlović, S. i drugi (1990): *Deca krize*, Beograd, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
372. Mladenović, U., Knebl, J. (2000): „Vrednosne orijentacije i preferencije stilova života adolescenata“, *Psihologija*, 33(3–4), 435–454.
373. Momirović, K. (1988): „Uvod u analizu nominalnih varijabli“, *Metodološke sveske* II. Ljubljana.
374. Момировић, К. и сарадници (1989): „Латентне морфолошке димензије одређене на темељу факторског и таксономског модела у стандардизираним имаж простору“, *Кинезиологија*, 3, 15–20.
375. Moors, G. (2003): „The Two Faces of (Post) materialism: a Decomposition Approach“, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 15, No. 4, pp. 396–412.
376. Morgan, D. H. J. (1996): *Family Connections. An Introduction to Family Studies*, Oxford: Polity Press.
377. Moreno, A. (2002): *Corruption and Democracy: A Cultural Assesment*, sajt www.worldvaluesstudy.org, 16. 03. 2006.
378. Morris, S. (1956): *Varieties of Human Value*. Chicago: The University of Chicago Press.
379. Mrđa, S. (2016): *Demokratske vrednosti i kulturna participacija u Srbiji – Politikološko-kulturološki pristup* (doktorska disertacija), FPN, Beograd.
380. McClosky, H. (1958): *Conservatism and Personality*, University of Minnesota.
381. Musil, B. (2013): „Basic Shifts in Value Orientations in Post-Yugoslav Region: Convergence or Divergence?“, Flere, S., Lavrič, M., Klanjšek, R., Tavčar Krajnc, M., Musil, B., Kirbiš, A. (ed): *20 years later: Problems and prospects of countries of former Yugoslavia*, Center for the Study of Post-Yugoslav Societies, Faculty of Arts, University of Maribor, 201–222.

H

382. Nevitte, N. (1996): *The Decline of Deference: Canadian Value Change in Cross-national Perspective*. Peterborough, Ont.: Broadview Press.
383. Nevitte, N., M. Kanji (2002): *Authority Orientation and Political Support: A Crossnational Analysis of Satisfaction with Governments and Democracy*, sajt www.worldvaluesstudy.org, 16. 03. 2006.
384. Newman, S. (2002): „Constructing Political Culture Theory: The Political Science of Ronald Inglehart“, *Politics and Policy* (30. December, 2002).
385. Nikolić, M. (2004): „Млади су будућност овог друштва“. У: М. Nikolić, Mihailović, S. (ur). *Млади загубљени у транзицији*. Београд: Центар за проучавање алтернатива.
386. Nikolić, M, Mihailović, S (urednik) i saradnici. (2004): *Млади загубљени у транзицији*. Центар за проучавање алтернатива. Београд. Goragraf.

387. Ninković, A. (2007): „Od darovitosti do vrednosti“, *Zbornik 13*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“, Vršac.
388. Nodia, G. (2002): „How different are Postcommunist Transitions?“, Diamond, L., Plattner, M. F., *Democracy after Communism*, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
389. Norris, P. (2004): *Electoral Engineering*. Cambridge University Press. New York.
390. Norris, P., Inglehart, R. (2003): „Islamic Culture and Democracy: Testing the Clash of Civilizations Thesis“. In R. Inglehart (Ed.), *Human values and social change : findings from the values surveys* (pp. 5–34). Leiden: Brill.
391. Nunn, Clyde Z., Crockett, H. J., Williams, J. A. (1978): *Tolerance for Nonconformity*. Jossey Bass.

O

392. Olport, G. (1969): *Sklop i razvoj ličnosti*, Kultura, Beograd.
393. Ogburn, W.F. (1952): *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*. New York: Viking Press (rev. ed.).
394. (1957): „Cultural Lag as Theory“. *Sociology and Social Research*, 41: 167–174.
395. Osterberg, D. (2001): *Det moderne et essay om Vestens kultur 1740–2000*. Oslo: Gyldendal.

П

396. Pavićević, O., Simeunović – Patić, B. (2005): „Srbija i (anti)heroji“. *Sociologija*, Vol. XLVII, No.2: 161–182.
397. Pavlović, Z. (2006): „Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma“, *Sociološki pregled*, 40 (2), 247–262.
398. (2008): „Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena“, *Nova srpska politička misao*, broj 3–4, 157–177.
399. (2009a): „Is there a sociodemographic model of acceptance of postmaterialist values? The case of Serbia“, *Sociologija*, Vol. LI, N° 2, 177–188.
400. (2009b): *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji*. Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd: Institut društvenih nauka.
401. (2009c): „Sociopsihološka analiza Inglehartovog koncepta vrednosti samoizražavanja“, *Primenjena psihologija*, Vol. 2 (2), 149–166.
402. (2010): „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena“, *Psihološka istraživanja*, Vol. XIII (1), 35–58.
403. Pantić, D. (1974): *Intenzitet religiozne i nereligiozne orijentacije u Beogradu*, Beograd, IDN, Centar za istraživanje javnog mnjenja, (šapirografisano).
404. (1977a): *Vrednosti, osobine ličnosti i klasna pripadnost*. Doktorska teza. Beograd. Odeljenje za psihologiju Filozofskog fakulteta.
405. (1977b): „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“, u Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
406. (1977c): *Vrednosne orijentacije, osobine ličnosti i klasna pripadnost*, Neodbranjena doktorska disertacija, pod mentorstvom Nikole Rota, Filozofski fakultet, Beograd.
407. (1981a): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd. Institut društvenih nauka.
408. (1981b): „Struktura interesovanja“. *Psihologija*, 1–2.
409. (1988): *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd, Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja.
410. (1990): *Промене вредносних оријентација младих у Србији*, Институт друштвених наука, Београд.
411. (1992): „Promene vrednosti u bivšoj Jugoslaviji: Pregled nalaza empirijskih istraživanja“. *Međunarodni problemi*, 44 (3–4), 429–432.
412. (1993): „Promene religioznosti građana Srbije“, *Sociološki pregled*, br. 1–4.
413. (1996): „Конфликтни вредности у земљама у транзицији“, у : *Социјални конфликти у земљама у транзицији*, Институт друштвених наука, Београд и Институт за социјално-политичка истраживања Руске академије наука, Москва, 119–147.
414. (1998a): „Вредности и процеси интеграције и дезинтеграције“, у : *Интегративни и дезинтегративни процеси у земљама транзиције*, Институт друштвених наука, Београд и Институт за социјално-политичка истраживања Руске академије наука, Москва, 227–238.

415. (1998): „Value Orientations of the Electorate“, in: Goati, Vladimir, (ed). *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990–1996*, the series “Founding Elections in Eastern Europe”, Sigma, WZB: Berlin: 69–85.
416. (2000): „Промене вредности и развој демократије у земљама транзиције“, у: *Процеси демократизације у земљама транзиције*, Институт друштвених наука, Београд, Институт за социјално-политичка истраживања Руске академије наука, Москва, 93–116.
417. (2002): „Вредности бирача пре и после демократског преокрета 2000. године“, у В. Гоати (ур.), *Партијска сцена Србије после 5. Октобра 2000*. Институт друштвених наука: Београд: 131–158.
418. (2003a): „Будућност транзиције у Србији зависно од промена вредности“, уводни текст у зборнику групе аутора: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2003, 13–20.
419. (2003b): „Value System, Civil Society and tolerance as a prerequisites for democratic development in Serbia“, in: Kuhnle Stein, Sokolovic, D., *The Balkans: Searching for Solutions*, Stein Rokkan Centre for Social Studies, Bergen, 89–117.
420. (2005): „Да ли су вредности бивших комунистичких земаља сличне?“, *Зборник Матуце српске за друштвене науке*, Нови Сад, 49–69.
421. Pantić, D., Joksimović, S., Džuverović, B., Tomanović, V. (1981): *Interesovanja mladih*, Beograd, IIC SSO.
422. Paris, M. L. (1980): *Group Influence and Cognitive Consistency as Determinants of Value Change: A Methodological Analysis of Self-Confrontation Theory*. Ph.D. dissertation. Baton Rouge, LA: Louisiana State University.
423. Parsons, T. (1939): *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
424. (1961): „An outline of the social system“. In: T. Parsons, E. Shils, K. D. Naegle, J. R. Pitts (eds.), *Theories of Society I*, New York: The Free Press.
425. (2009): *Društveni sistem i drugi ogleđi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
426. Parsons, T., Shils, E. A. (1951): *Toward a General Theory of Action: Theoretical Foundations for the Social Sciences*. Cambridge: Harvard University Press.
427. Pejatović, A. (1994): *Vrednosne orijentacije i obrazovne potrebe odraslih*, Institut za pedagogiju i andragogiju. Filozofski fakultet. Beograd.
428. Pennington, D. C. (1997): *Osnove socijalne psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
429. Perry, R. B. (1954): *Realms of Value: A Critique of Human Civilization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
430. Peters, J. (1995): „Individualization: Fiction or Reality?“, *Sociale Wetenschappen* 38: 18. 27.
431. Петровић, И. (2013): „Промене вредносних оријентација средње класе у периоду пост-социјалистичке трансформације у Србији“, *Социологија*, Vol. LV, № 3.
432. Petrović, M. (1971): *Da li postoje razlike u vrednosnim orijentacijama između nekih kategorija delinkventne i nedelinkventne omladine*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
433. (1973): *Vrednosne orijentacije delikvenata*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
434. Petrović, J., Zotović, M. (2012): „Adolescenti u Srbiji u traganju za novim vrednostima“. *Časopis za društvene nauke*, 01/2012: 47–66.
435. Петровић, Ј. (2010): „Вредносни ставови студената: религиозност, просоцијални ставови и однос према будућности“. *Годишњак*, САО.
436. Петровић, Ј., Шуваковић, У. (2011): „Вредносни ставови студената Београдског универзитета: један од индикатора доминантног обрасца социјализације“, *Социолошки годишњак* бр. 6., 91–110.
437. (2013): „Религиозност, конфесионална дистанца и место верске припадности у структури идентитета студената Универзитета у Косовској Митровици“. *Национални идентитет и религија*, Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (прир.) Београд: Институт за политичке студије, 245–263.
438. Pešić, N. J. (2014): „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“, у: Lazić, Mladen (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja.

439. (2016): *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
440. (2017): *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske – Politički i ekonomski liberalizam*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd.
441. Piereson, J., Sullivan, J. L., Marcus, G. (1980): „Political Tolerance: An Overview of Some New Findings“. U *The Electorate Reconsidered*. Urednik: Joh C. Pierce, John L. Sullivan. Sage. Str. 157–178.
442. Podunavac, M. (1998): *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd.
443. Popadić, D. (1990): „Učeničke preferencije načina života“, u N. Havelka i saradnici: *Efekte osnovnog školovanja* (235–260). Beograd. Institut za psihologiju.
444. (1995): „Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova“, u: *Psihološka istraživanja*. Institut za psihologiju. Filozofski fakultet Beograd 7. (71–78).
445. Popadić, D., Biro, M. (1999): „Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji“. *Nova srpska politička misao*, god. 6, br. 1–2: 89–109.
446. Popović, B. (1973): *Uvod u psihologiju morala*, Naučna knjiga, Beograd.
447. Popović, M. (1974): *Problemi društvene strukture*, Beograd: Naučna knjiga.
448. Поповић, М., Болчић, С., Пешић, В., Јанићевић, М., Панџић, Д. (1977): *Друштвени слојеви и друштвена свест*, Институт друштвених наука, Београд.
449. Provis, C. (1996): „Unitarism, pluralism, interests and values“. *British Journal of Industrial Relations*, 34 (4), 473–495.
450. Продовић, Б. (2012), „Утицај медија на ставове и понашање човека – медији и морална паника“, *Криза и перспектива знања и науке*, рад саопштен на Првом међународном научном скупу Наука и савремени универзитет бр. 1, на Филозофском факултету у Нишу, и објављен у истоименом зборнику: Други том, 380–390.
451. Продовић Милојковић, Б., Миладиновић, С. (2015): „Утицај масовних медија на вредносну оријентацију младих на Балкану“, рад саопштен на Четвртој међународној научној конференцији *Наука и савремени универзитет* бр. 4, на Филозофском факултету у Нишу, 14. и 15. новембра 2014.г. и објављен у тематском зборнику радова: *Државност, демократизација и култура мира*, Филозофски факултет, Ниш, 213–227.
452. Prodović, B., Prodović Milojković, B. (2018): „Hofstedeov model nacionalnih dimenzija – sa posebnim osvrtom na vrednosne dimenzije srpske nacionalne kulture“, *Srpska politička misao* broj 1/2018. god. 25. vol. 59, str. 225–244.
453. Pulancas, N. (1978): *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit.
454. Pusić, E. (1972): *Eskurs o interesima*, Referat na Savetovanju o interesima, Decembar, Ljubljana.
455. (1977): „Vrijednosti i društvena regulacija“, u Sekulić, Duško (ur.), *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu.
456. Pye, L., Verba, S. (1965): *Political Culture and Political Development*. Princeton: University Press.

P

457. Radović, O. (2010): *Socio-psihološki činioci vrednosnih orijentacija mladih srpske nacionalnosti na Kosovu i Metohiji – evaluacija teorije vrednosti Saloma Švarca*. Magistarski rad. Beograd. Filozofski fakultet.
458. Radovanović, D., Radulović, D. (2000): *Sistem vrednosti u Crnoj Gori* (tehnički izveštaj), Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd.
459. Radoman, M. (2011): *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
460. Remmers, H. H., Silance, E. B. (1943): „Generalized attitude scales“, *Journal of Social Psychology*, 5, 298–313.
461. Rescher, N. (1969): *Introduction to Value Change* Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs, New Jersey.
462. Rimac, I. (1997): „O nekim aspektima valjanosti postmaterijalističkog koncepta društvenih vrijednosti“, *Društvena istraživanja*. Zagreb, 6 (32), 677–694.
463. Riis, O., Gundelach, P. (1992): *Danskernes værdier*. København: Forlaget Sociologi.
464. Richardson, B. M. (1974): *The Political Culture of Japan*, Berkeley: University of California Press.
465. Robinson, J. M. (1968): *An Introduction to Early Greek Philosophy*. Retrieved on 11/01/2015 – from: <http://www.thedailyphilosopher.org/daily/000011.php?back=&title=Heraclitus>.

466. Robinson, J. P., Shaver, P. R. (1969): *Measures of Social Psychology and Attitudes*, Ann Arbor, Michigan: Institute for Social Research.
467. Rogers, W. S. (2003): *Social psychology – experimental and critical approaches*. Open University Press. Maidenhead, Philadelphia.
468. Rokeach, M. (1960): *The open and closed mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems*. New York. Basic Books.
469. (1968): *Beliefs, Attitudes, and Values*. San Francisco: Jossey-Bass.
470. (1971): „Long-range experimental modification of values, attitudes, and behavior“. *American Psychologist*, 26: 453–459.
471. (1973): *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
472. (1975): „Long-term value changes initiated by computer feedback“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32(3): 467–476.
473. (1976): *Beliefs, attitudes, and values*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
474. (1979): *Understanding Human Values: Individual and Societal*, New York: Free Press.
475. (1982): *Value Survey*, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
476. Rokeach, M., Cochkan, R. (1972): „Self-Confrontation and Confrontation With Another as Determinants of Long-Term Value Change“, *Journal of Applied Social Psychology*, 2: 283–292.
477. Rokeach, M., Homant, R., Penner, L. (1970): „A value analysis of the disputed Federalist Papers“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16: 245–250.
478. Rohan, M. J. (2000): „A rose by any name. The values construct“. *Personality and Social Psychology Review*. vol 4 (3), 255–257.
479. Rohan, M. J., Zanna, M. P. (1998): „The products of socialization: A discussion of selfregulatory strategies and value systems“. In J. Cooper, J. M. Darley (eds.), *Attribution and Social Interaction: The Legacy of Edward E. Jones*. Washington, DC: American Psychological Association.
480. Rossteutscher, S. (2004): „Explaining politics: An empirical test of competing value measures“. *European Journal of Political Research*, 43, 769–795.
481. Rosaldo, R. (1993): *Culture, Truth: The Remaking of Social Analysis*. Beacon Press.
482. Rot, N. (1978): *Osnovi socijalne psihologije-Socijalizacija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 234–242.
483. (1989): *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
484. (1994): *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
485. (2003): *Socijalna psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
486. Rot, N., Havelka N. (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN.
487. Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Knafo, A. (2002): „The big five personality factors and personal values“. *Personality and Social Psychology*, Bulletin 28: 789–801.
488. Russell, B. (1935): *Religion and Science*, London.

C

489. Savage, J. (1985): „Postmaterialism of the left and right: political conflict in post-industrial society“. *Comparative Political Studies*, 17, 431–451.
490. Sandholtz, W., R. Taagepera (2005): „Corruption, Culture, and Communism“, *International Review of Sociology*.
491. Sacchi, S. (1998): „The Dimensionality of Postmaterialism: An Application of Factor Analysis to Ranked Preference Data“. *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 151–175.
492. Sekulić, D. (2011): „Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena“, u: *Politička misao*, god. 48, br. 3, 35–64.
493. Sekulić, D., Šporer, Ž. (2006): „Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija“, u: *Revija za sociologiju*, Vol XXXVII. No 1–2: 1–19
494. Sennett, R. (1977): *The Fall of Public Man*. New York: Alfred A. Knopf.
495. Sztompka, P. (1993): *The sociology of social change*. Oxford: Blackwell.
496. Smelser, N. J. (1966): „The modernization of social relations“. In M. Weiner (ed.): *Modernization*. New York: Basic Books.
497. (1971): *Theory of Collective Behavior*. Free Press. New York.
498. Smith, A. D. (1973): *The concept of social change*. London: Routledge.
499. Smith, P. B., Bond, M. H. (1999): *Social psychology across culture*. Nedham Heights, MA: Allyn, Bacon.

500. Smith, D. H., Inkeles, A. (1966): „The OM Scale: A Comparative Socio Psychological Measure of Individual Modernity“. *Sociometry*, 29, 353–377.
501. *Sociološki rečnik* (2007), Ur. Bogdanović, M., Mimica, A., Zavod za udžbenike, Beograd.
502. Spasojević, D. (2011): „Odblokirana tranzicija – političke podele u Srbiji nakon 2000. godine“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 5., 119–137.
503. Spates, J. L. (1983): „The sociology of values“. *American Review of Sociology*, 9, 27–49.
504. Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, (prir. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd.
505. Stark, R., Bainbridge, W. (1988): *A Theory of Religion*. New York, Toronto: Lang.
506. Стевановић, Б. (2006): „Грађански културни идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“, *Годишњак за социологију*, Ниш: Филозофски факултет, Круг.
507. (2008a): *Демократски принципи и политичко-културне вредности*, Ниш: Филозофски факултет – Свен.
508. (2008b): *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*, Ниш: Филозофски факултет – Свен.
509. (2009): „Политички идентитети Балкана у прелазу: поступни кораци ка грађанском идентитету житеља Бугарске, Србије и Македоније“, *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану* (прир. Љ. Митровић, Д. Захаријевић, Д. Гавриловић), Ниш: Филозофски факултет.
510. (2013) *Политичко-културне интерференције, Социолошки огледи о политици и култури*, Ниш: Студентски културни центар.
511. Стевановић, Б., Продовић, Милојковић, Б. (2014): „О пожељности демократије на Балкану (поглед из угла студената)“, у: *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 109–128.
512. Stern, P. C., Kalof, L., Dietz, T., Guagnano, G. A. (1995): „Values, Beliefs, and Proenvironmental Action: Attitude Formation Toward Emergent Attitude Objects“, *Journal of Applied Social Psychology*, 25: 1611–1636.
513. Stern, P. C., Dietz, T., Guagnano, G. A. (1998): „A brief inventory of values“, *Educational and Psychological Measurement*, 58(6): 984–1001.
514. Stefanović-Banović, M. (2014): „Upotreba predmeta sa hrišćanskom simbolikom u svakodnevnom životu u Srbiji“, *Religija, religioznost i savremena kultura od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*. Zbornik Etnografskog instituta SANU 30, Beograd, 115–125.
515. Stoetzel, J. (1983): *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris: Presses Universitaires de France.
516. Stojilković, J. (2010): „Baby boom generacije na pragu penzionisanja“, *Stanovništvo*, 2/2010, 75–91.
517. Stouffer, A. A. (1955): *Communism, conformity, and civil liberties*. Doubleday and Co. Garden City. NY.
518. Schreuder, A. M. G., Theron, A. L. (2004): *Careers: An organisational perspective* (2nd ed.). Cape Town: Juta & Co. Ltd.
519. Schuman, H., Scott, J. (1989). „Generations and Collective Memories“. *American Sociological Review* 54: 359–381.
520. Schwartz, S. H. (1992): „Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries“. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.
521. (1994): „Are there universal aspects in the structure and contents of human values?“, *Journal of Social Issues*, 50, 19–45.
522. (1996): „Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems“, u: Seligman C., Olson J. M., Zanna M. P. [ur.] *The Ontario symposium: The psychology of values*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc, vol. 8, 1–24.
523. (1997): „Values and culture“. In D. Munro, S. Carr, J. Schumaker (Eds.), *Motivation and culture* (pp. 69–84). New York: Routledge.
524. (1999): „A theory of cultural values and some implications for work“. *Applied Psychology: An International Review*, 48, 23–47.

525. (2003): *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations, The Questionnaire Development Package of the European Social Survey*. Website: www.Europeansocialsurvey.org.
526. (2004): „Mapping and interpreting cultural differences around the world“. *International Studies in Sociology and Social Anthropology*, 43–73.
527. (2006a): „Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences across Nations“. U: R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, G. Eva (ur.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally—Lessons From the European Social Survey*. London: Sage.
528. (2006b): „Les valeurs de base de la personne: Théorie, mesures et applications [Basic human values: Theory, measurement, and applications]“. *Revue française de sociologie*, 45 (4), 926–968.
529. (2007): „A theory of cultural value orientations: Explication and applications“. u Y. Esmer, T. Pettersson (Eds.): *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 33–78). Leiden/Boston: Brill.
530. (2010): „Basic values: How they motivate and inhibit prosocial behaviors“. In *Prosocial motives, emotions and behaviors: The better angels of our nature*, eds. Mario Miculincer and Phillip R. Shaver, 221–242. Washington: American Psychological Association.
531. Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997): „Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe“. *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, pp. 385–410.
532. (2001): „Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective“. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 268–290.
533. Schwartz, S., Bilsky W. (1987): „Toward a psychological structure of human values“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550–562.
534. (1990): „Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and Cross-Cultural Replications“ u *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 58. No. 5. 878–891.
535. Schwartz, S. H., Sagie, G. (2000): „Values Consensus and Importance: A Cross-National Study“. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 31, No. 4: 465–497.
536. Schwartz, S., Verkasalo, M., Antonovsky, A., Sagiv, L. (1997): „Value priorities and social desirability: Much substance, some style“, *British Journal of Social Psychology*, 36: 3–18.
537. Субашић, Б., Опачић, Б. (2013): *Вредности и културни активизам матураната Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд.
538. Subotić, D. (2002): „Dva obrasca nacionalnog i državnog identiteta – tradicionalni, organski i moderni građanski u političkoj kulturi Srbije“, u *Politička revija* 1, Instituta za političke studije, Beograd, (9–25).
539. Supek, R. (1963): *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije*, Mladost, University of Michigan.
540. Super, D. E. (1973): *Psihološke determinante izbora zanimanja*. Beograd.
541. Swank, D. (1996): „Culture, institutions, and economic growth: theory, recent evidence, and the role of communitarian politics“. *American Journal of Political Science*, 40, 660–679.

T

542. Tajfel, H. (1981): *Human groups and social categories*. Cambridge University Press.
543. Tanenbaum, E., Scarbrough, E. (1998): „Research Strategies in the New Environment“, in Elinor Scarbrough and Eric Tanenbaum eds., *Research Strategies in the Social Sciences: A Guide to New Approaches*, Oxford: Oxford University Press.
544. Tanović, A. (1972): *Vrijednosti i vrednovanje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
545. Todorova, M. (1999): *Imaginarni Balkan /Imagining the Balkans/*, ed. I. Colovic, Biblioteka XX vek, Beograd.
546. Tomanović, S. (2010): „Odlike roditeljstva“. U: Milić, A. i grupa autora, *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u svaremenoj Srbiji*. Beograd: ISI FF, Čigoja štampa.
547. Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004): „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“. U: M. Nikolić, S. Mihailović (ur). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za pručavanje alternativa.

548. (2006): „The transition of young people in a transitional society: The case of Serbia“, u: *Journal of youth studies*, 9 (3), 269–285.
549. (2010): „The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective“. *Annales – Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20 (1), 27–40.
550. Tomka, M. (1995): „The changing social role of religion in eastern and central Europe: religion revival and its contradictions“. *Social Compass*, 42 (1), 17–26.
551. Tönnies, F. (1957 [1887]): *Community and Society*. East Lansing: Michigan State University Press.
552. Torelli, C., Kaikati, A. (2009): „Values as Predictors of Judgments and Behaviors: The Role of Abstract and Concrete Mindsets“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 96: 231–247.
553. Toffler, A. (1970): *Future Shock*. Bantam Books, New York.
554. Triandis, H. C. (2000): „Culture and Conflict“. *International Journal of Psychology*, 35 (2), pp. 145–152.
555. (2001): „Individualism-Collectivism and Personality“. *Journal of Personality*, 69:6, pp. 907–924.
556. Tripković, M. (2007): „Vrednosti“. U Mimica, A., Bogdanović, M. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
557. Thomas, W. I., Znaniecki, F. (1918): *The Polish peasant in Europe and America*, Vol. 1, Boston, Badger.
558. Trebješanin, Ž. (2004): *Rečnik psihologije*, Beograd, Stubovi kulture.
559. Trninić D. (2017): "Religijski fundamentalizam: vraćanje tradiciji modernim sredstvima", *Religija i tolerancija*, Vol. XV, № 27, 32-44.
560. Trump, T. M. (1991): „Value formation and postmaterialism: Inglehart’s theory of value change reconsidered“. *Comparative Political Studies*, 24, 365–390.
561. Turner, B. (1991): *Religion and Social Theory*. London: Sage.
562. Thurstone, L. L. (1927): „The method of paired comparisons for social values“, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 21, 384–400.
563. (1928): „Attitudes can be measured“. *The American Journal of Sociology*, 26, 249–269.
564. Thurstone, L. L., Chave, E. J. (1929): *The measurement of attitudes*, Chicago, University Chicago Press.

H

565. Ćirić, E. (1971): *Drama ateizacije*. Religija, ateizam i odgoj, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

Y

566. Ule, M. (1984): *Protislovja socialne konstrukcije osebnosti* (Contradictions in Social Construction of Personality). Doctoral Dissertation. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
567. (1987): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Φ

568. Fajgelj, S. (2004): *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd. Centar za primenjenu psihologiju.
569. Feather, N. T. (1992): „Values, Valences, Expectations, and Actions“. *Journal of Social Issues*, 48(2), 109–124.
570. (1995): „Values, valences, and choice: The influence of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68: 1135–1151.
571. (2004): „Value correlates of ambivalent attitudes toward gender relations“. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(1), 3–12.
572. Feldman, S. (2003): „Values, ideology, and the structure of political attitudes“, u: Sears D. O., Huddy L., Jervis R. [ur.] *Handbook of Political Psychology*, Oxford: Oxford University Press.
573. Felling, A., Peters, J. Scheepers, P. (eds.) (2000): *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw*, Assen: Van Gorcum.
574. Ferguson, L.W. (1939): „Primary social attitudes“. *Journal of Psychology*, 8, 217–223.
575. Finke, R., Starks, R. (1992): *The Churching of America, 1776–1990: Winners and Losers in Our Religious Economy*. New Brunswick: Rutgers University Press.

576. Flanagan, S. C. (1979): „Value Change and Partisan Change in Japan: The Silent Revolution Revisited“. *Comparative Politics*, 11, 253–278.
577. (1982a): „Measuring value change in advanced industrial societies: a rejoinder to Inglehart“. *Comparative Political Studies*, 15, 99–128.
578. (1982b): „Changing Values in Advanced Industrial Society“, *Comparative Political Studies*, 14.
579. (1987a): „Value change in industrial societies“. *American Political Science Review*, 81, 1303–1319.
580. (1987b): „Changing values in advanced industrial societies revisited: Towards a resolution of the values debate“. *American Political Science Review*, 81, 1303–19.
581. Froese, P. (2001): „Hungary for religion. A supply-side interpretation of the hungarian religious revival“. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 40 (2), 251–268.
582. Fromm, E. (1959): „Values, Psychology and Human Existence“, Maslow, A., *New Knowledge in Human Values*, Harper, New York.
583. (1983): *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
584. Fukuyama, F. (1992): *The end of history and the last man*, Penguin books, London.
585. (2000): *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York: Simon and Schuster.
586. (2002): *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
587. Fulgosi, A., Radin, F. (1982): „Psihografska analiza stilova života gradske omladine“. *Revija za psihologiju*, 1–2, 25–37.

X

588. Havelka, N. (1975): „Istraživanje vrednosti kod nas“. *Psihologija*, vol. 8, br. 3–4, 139–150
589. (1994): „Vrednosti i društvene promene: Replikacija jednog istraživanja o učeničkim očekivanjima od budućeg zanimanja“, *Psihologija*, XXVII, 1–2, 67–82.
590. (1995): „Vrednosne orijentacije učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja“. *Psihološka istraživanja*. 7., 89–125.
591. Havelka, N. i sar. (1990): *Efekte osnovnog školovanja*, Institut za psihologiju, Beograd, Filozofski fakultet.
592. Hageaars, J., Halman, L., Moors, G. (2003): „Exploring Europe’s basic values map“. In: Arts, W., Halman, L., Hageaars, J. (eds.). *The cultural diversity of European unity*. Leiden-Boston: Brill, pp. 23–58.
593. Haller, M. (2002): „Theory and method in the comparative study of values: Critique and alternative to Inglehart“. *European Sociological Review*, 18, 139–158.
594. Hall, D; Lindsay, W. J. (1983): „Excavations at Scalloway Castle, 1979 and 1980“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 113: 554–593.
595. Halman, L. (1991): *Waarden in de Westerse Wereld*. Tilburg: Tilburg University Press.
596. (2001): *The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*. Tilburg: EVS/WORC.
597. Halman, L., Voicu, M. (2010): *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*, BRILL.
598. Halman, L., Luijckx, L., Van Zundert, M. (2005): *Atlas of European Values*, Leiden: Brill.
599. Halman, L., Nevitte, N. (1996): *Political Value Change in Western Democracies. Integration, Values, Identification, and Participation*. Leiden – Boston: Brill.
600. Halman, L., Riis, O. (1999): *Religion in Secularizing Society. The European’s Religion at the End of the 20th Century*. Leiden, Boston: Brill.
601. Haman, L., Heunks, F, de Moor, R. and Zanders, H. (1987): *Traditie, Secularisatie en Individualisering*. Tilburg: Tilburg University Press.
602. Hantington, S. (1996): *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.
603. Haralambos, M., Holburn, M. (1994): *Sociology: Themes and perspectives*. London: Collins Educational.
604. Harris, L. (1973): *The Anguish of Change*, New York: Norton.
605. Hellevik, O. (1993a): „Postmaterialism as a dimension of cultural change“. *International Journal of Public Opinion Research*, 5 (3), 211–233.
606. (1993b): „Kulturelle skillelinjer i dagens samfunn. Et innlegg i postmaterialismedebatten“. *Sosiologisk tidsskrift*, 1, 25–50.
607. (1996): *Nordmenn og det gode liv: Norsk monitor 1985–1995*. Oslo: Universitetsforlaget.
608. (2001): „Ungdommens verdissyn – livsfase eller generasjonsbetinget?“ *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 1(1), 45–68.

609. (2002): „Age differences in value orientation – Life cycle or cohort effects?“, *International Journal of Public Opinion Research*, 14(3), 286–302.
610. Heller, A. (1981): *Vrednosti i potrebe*, Beograd: Nolit.
611. Hechter, M. (1992): „Should values be written out of the social scientist's lexicon?“, *Sociological Theory*, 10(2): 214–230.
612. Hitlin, S., Piliavin, J. A. (2004): „Values: Reviving a dormant concept“, *Annual Review of Sociology*, 30: 359–393.
613. Hodson, R., Sekulić, D., Massey, G. (1994): „National Tolerance in the Former Yugoslavia“. *American Journal of Sociology*. 99(6): 1534–1558.
614. Hol, S. K., Lindzi, G. (1983): *Teorija ličnosti*. Beograd. Nolit.
615. Hofstede, G. H. (1980): *Culture's Consequences*. Newbury Park: Sage Publications.
616. (1984): *Culture's Consequences: International differences in work-related values*. Sage.
617. (2001): *Culture's Consequences: Comparing values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. (second revised edition). Thousand Oaks: Sage Publications.
618. Hofstede, G., Hofstede, J., Minkov, M. (2010): *Cultures and Organizations. Software of the Mind*, New York: McGraw Hill.
619. Hunsberger, B (1995): „Religion and prejudice: The role of religious fundamentalism, quest, and right-wing authoritarianism“. *Journal of Social Issues*. 51 (2): 113-129.
620. Huntington, S. (1974): „Postindustrial Politics: How Benign will It Be?“. *Comparative Politics*. No. 6: 147–177.
621. (1981): *American Politics: The Promise of Disharmony*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
622. (1991): „Democracy's third wave“. *Journal of Democracy*, 2, 12–34.
623. (1996): *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*, New York: Simon, Schuster.
624. Hyman, H. (1959): *Political Socialization*, Glencoe, Illinois.

II

625. Čekrljija, Đ., Turjačanin, V., Puhalo, S. (2004): *Društvene orijentacije mladih*, Banja Luka: Nacionalni institute za borbu protiv narkomanije.
626. Čorkalo, D., Stanković, N. (2000): „Autoritarnost i percepcija ostvarene demokracije u Hrvatskoj: Analiza odnosa na studentskoj populaciji“. *Društvena istraživanja*, vol. 9, 1, str. 67–81.
627. Čulig, B., Franuko, J., Jerbić, V. (1982): *Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti.

III

628. Šiber, I. (1989): „Autoritarna struktura ličnosti – kritički prikaz jugoslavenskih istraživanja“. *Politička misao*, 26, 129–145.
629. (1991): „Nacionalna, vrijednosna i ideološka uvjetovanost stranačkog izbora“, *Hrvatska u izborima 90*, Zagreb, Naprijed, 98–130.
630. (1998a): *Osnovi političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb.
631. (1998b): „Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu“. U *Birači i demokracija* (Urednici Mirjana Kasapović, Ivan Šiber, Nenad Zakošek). Alinea. Zagreb.
632. (2001): „Političko ponašanje birača u izborima 1990–2000“. U *Hrvatska politika 1990–2000*. (Urednik Mirjana Kasapović). Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
633. Šram, Z. (2001a): „Religioznost i društvena svijest: analiza odnosa na uzorku građana Subotice“. *Crkva u svijetu*, 4, 389–418. Split: Katolički bogoslovni fakultet.
634. (2001b): „Antizapadna orijentacija kao komponenta šire ideologijske matrice: slučaj Vojvodine“. *Politička misao*, 2, 91–110. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
635. (2001c): „Dimenzije agresivnosti kao psihološka pozadina političkih orijentacija i etnocentrizma: komparacija različitih sociodemografskih skupina u Vojvodini“. *Migracijske i etničke teme*, 4, 353–375. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
636. (2004): „Vrednosti i devijantno ponašanje mladih“. U: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 65–93.

637. Шуваковић, У. (2000): *Испитивање политичких ставова*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
638. (2004): *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*. Београд: Трећи миленијум.
639. (2011): *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
640. (2014): *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
641. Šušnjić, Đ. (1998): *Religija*. Beograd: Čigoja.

C

642. Calista, D. J. (1984): „Postmaterialism and value convergence: value priorities of Japanese compared with their perceptions of American values“. *Comparative Political Studies*, 16, 529–555.
643. Cantril, H. (1965): *The Pattern of Human Concerns*, New Brunswick: Rutgers University Press.
644. Casanova, J. (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
645. (2001): „Religion, the new millennium, and globalization“. *Sociology of Religion*, 62, 415–441.
646. Castells, M. (1997): *The Power of Identity*, Oxford: Blackwells.
647. Catton, W. R. (1954): „Exploring techniques for measuring human values“. *American Sociological Review*, 18, 49–55.
648. Clarke, H. (2000): „Refutations affirmed: conversations concerning the Euro-barometer values battery“. *Political Research Quarterly*, 53 (3), 477–494.
649. Clarke, Harold D., Dutt, N. (1991): „Measuring value change in Western industrialized societies: The impact of unemployment“. *American Political Science Review*, 85: 905–920.
650. Clarke, Harold D., Dutt, N., Rapkin, J. (1997): „Conversations in context: The (mis)measurement of value change in advanced industrial societies“. *Political Behavior* 19: 19–40.
651. Clarke, H. D., A. Kornberg, C. McIntyre, P. Bauer-Kaase, M. Kaase. (1999): „The effect of economic priorities on the measurement of value change: new experimental evidence“. *American Political Science Review*, 93, 637–647.
652. Cotgrove, S., Duff, A. (1981): „Environmentalism, values, and social change“. *British Journal of Sociology*, 32, 92–110.
653. Christiansen, C. P., Hansen, F. (2001): „The use of social psychological and applied value research for the measurement of cultural differences among consumers“. *Asia Pacific Advances in Consumer Research*, 4, 5–22.

W

654. Wang, X. (2002): „The Post-Communist Personality: The Spectre of China’s Capitalist Market Reforms“. *The China Journal*, 47: 1–17.
655. Warwick, P. V. (1998): „Disputed Cause, Disputed Effect – The Postmaterialist Thesis ReExamined“. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 62: 583–609.
656. Watkins, L. (2010): „The cross-cultural appropriateness of survey-based value(s) research: A review of methodological issues and suggestion of alternative methodology“. *International Marketing Review*, 27 (6), 694–716.
657. Weber, M. (1958 [1904]): *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Charles Scribner’s Sons.
658. (1993 [1904]): *Etica protestantă și spiritul capitalismului [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]*. București: Humanitas.
659. Welzel, C., Inglehart, R., Klingeman, H. D. (2003): „The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis“. *European Journal of Political Research*, 42, pp. 341–379.
660. Welzel, C., Inglehart, R., Deutsch, F. (2005): „Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest Civic Payoff?“, *Journal of Civil Society*, Vol. 1, No. 2, pp. 121–146.
661. Welzel, C. Inglehart, R. (2005): „Liberalism, postmaterialism, and the growth of freedom: The human development perspective“. *International Review of Sociology* 15 (1): 81–108.

662. (2009): „Political Culture, Mass Beliefs and Value Change“. In C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart, and C. Welzel, *Democratization* (pp. 126–144). Oxford: Oxford University Press.
663. Westwood, R., Jack, G., Khan, F., Frenkel, M. (2014): *Core-Periphery Relations and Organisation Studies*, Palgrave Macmillan, Hampshire UK.
664. Williams, R. M. (1965): „Values and Interests in social change“. *Sociological Analysis*, 26 (3), 171–173.
665. (1968): „The concept of norms“, in D.L. Sillse (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences*, II (New York, Macmillan).
666. (1969): „Generic American values“. U V. R. Rodgers (ed.). *A sourcebook for social sciences* (pp. 133–141). London: Macmillan.
667. Wilson, B. (1982): *Religion in Sociological Perspective*, Oxford: Oxford University Press.
668. Withey, S. (1971): *A Degree and What Else?*, New York: McGrawHill.
669. Wolf, J. B. (1989): *Antiterrorist Initiatives*. Plenum Press.
670. Wolf, M. M. A, Berrens, E. (2003): „A Comparison of Purchasing Behavior and consumer Profiles at san Luis Obispo’s Thursday Night Farmers’ Market: A Case Study“, *Journal of Food Distribution Research*, 34(1): 107–122.
671. Wrigley, E. A. (1972): „The process of modernization and the industrial revolution in England“. *The Journal of Interdisciplinary History*, 3.2, 225–259.
672. Wuthnow, R. (2008): „The Sociological Study of Values“, *Sociological Forum*, 23: 333–343.

Y

673. Yankelovich, D. (1981): *New Rules*. New York: Random House.

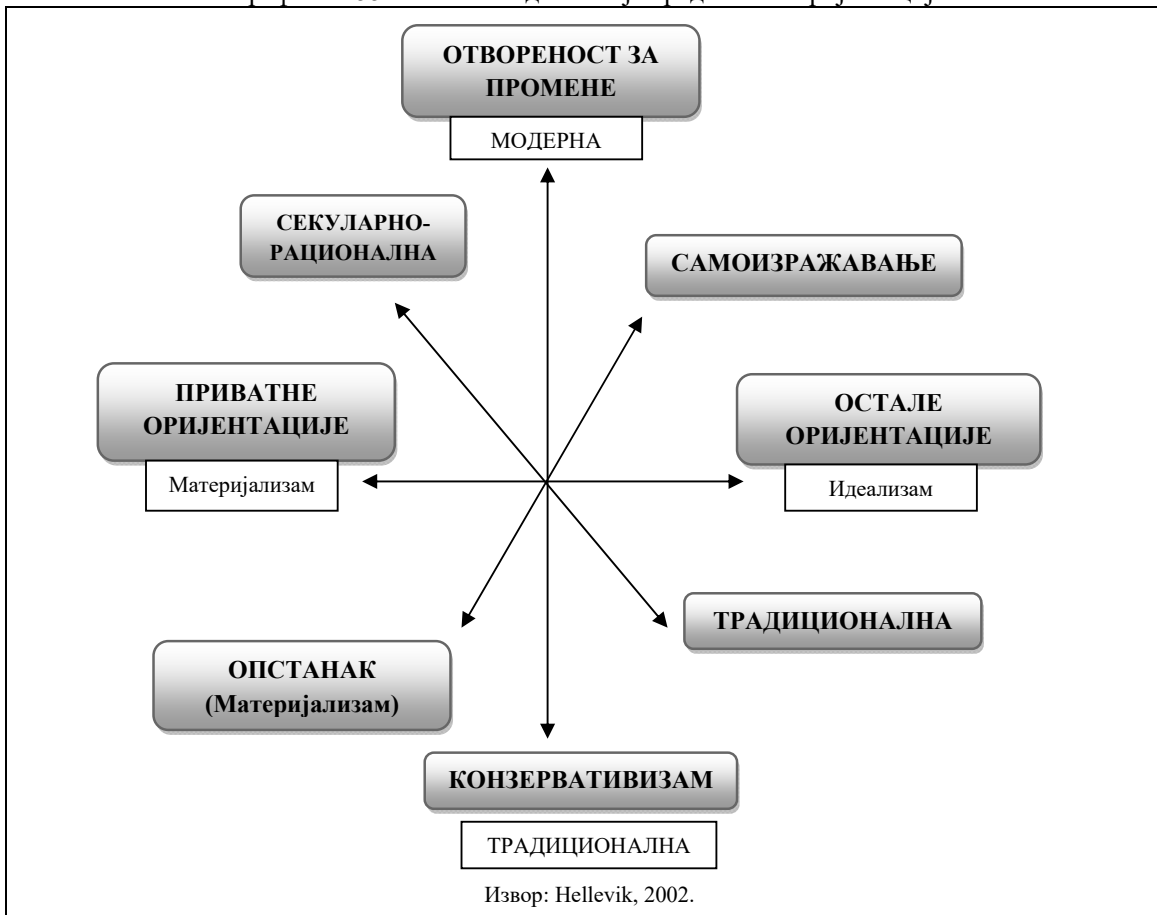
Интернет извори

1. WVS (2015a): Findings & insights. WVS [online], <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>.
2. WVS (2015b): World Values Survey wave 6 (2010-2012) (Aggregated Documentation). WVS [online], <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
3. www.stat.gov.rs – Republički zavod za statistiku.

ПРИЛОГ ТЕЗИ

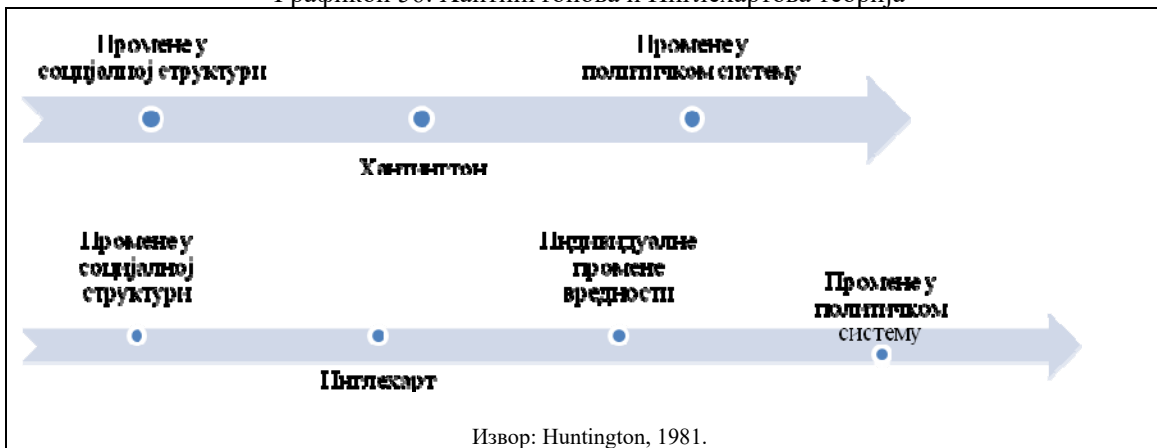
Прилог 1: Различите димензије вредносних оријентација

Графикон 55: Различите димензије вредносних оријентација

Прилог 2: Хантингтонова и Инглехартова теорија

Графикон 56: Хантингтонова и Инглехартова теорија

Прилог 3: Креација Инглехарт-Велзел културне мапе света

Глобална културна мапа показује како су десетине друштава постављена у односу на две димензије: традиционално/секуларно-рационалне вредности, и вредности преживљавања/ самоизражавања. Наиме, није реч о географској карти, већ о графикону у којем су земље позициониране на основу њихових резултата у вези са горе наведеним димензијама (видети графикон 19)⁴²⁵.

Графикон 57: Креација Инглехарт-Велзел културне мапе света 2010. г. на основу World Values Survey

Извор: Inglehart, Welzel, 2014; Inglehart, Welzel, 2010: 554.

Свака земља се позиционирала у складу са вредностима својих грађана, а не свог географског положаја. У великој мери ова два гледишта се међусобно поклапају, са нагласком да мапа карте мери културну, а не географску близину⁴²⁶. Наиме, показало се да се све бивше комунистичке земље групишу у квадранту који комбинује „вредности преживљавања“ и „секуларно-рационални ауторитет“, са изузетком Пољске, која је била значајно померена ка „традиционалном ауторитету“. Када говоримо о смештају наведених земаља, приметна је и блискост источноевропских земаља (сем Пољске), с обзиром да су у квадранту смештене релативно близу једна другој⁴²⁷.

⁴²⁵ Земље су подељене у девет група: на енглеском говорном подручју: Латинска Америка, католичка Европа, протестантска Европа, Африка, исламске земље, Јужна Азија, православне земље и конфуцијанске земље (Westwood, Jack, Khan, Frenkel, 2014: 64–65); односно груписане у друштвима по богатству (сиромашна друштва на дну обе осе и богата друштва на њеном врху) (Inglehart, Welzel, 2005b: 57).

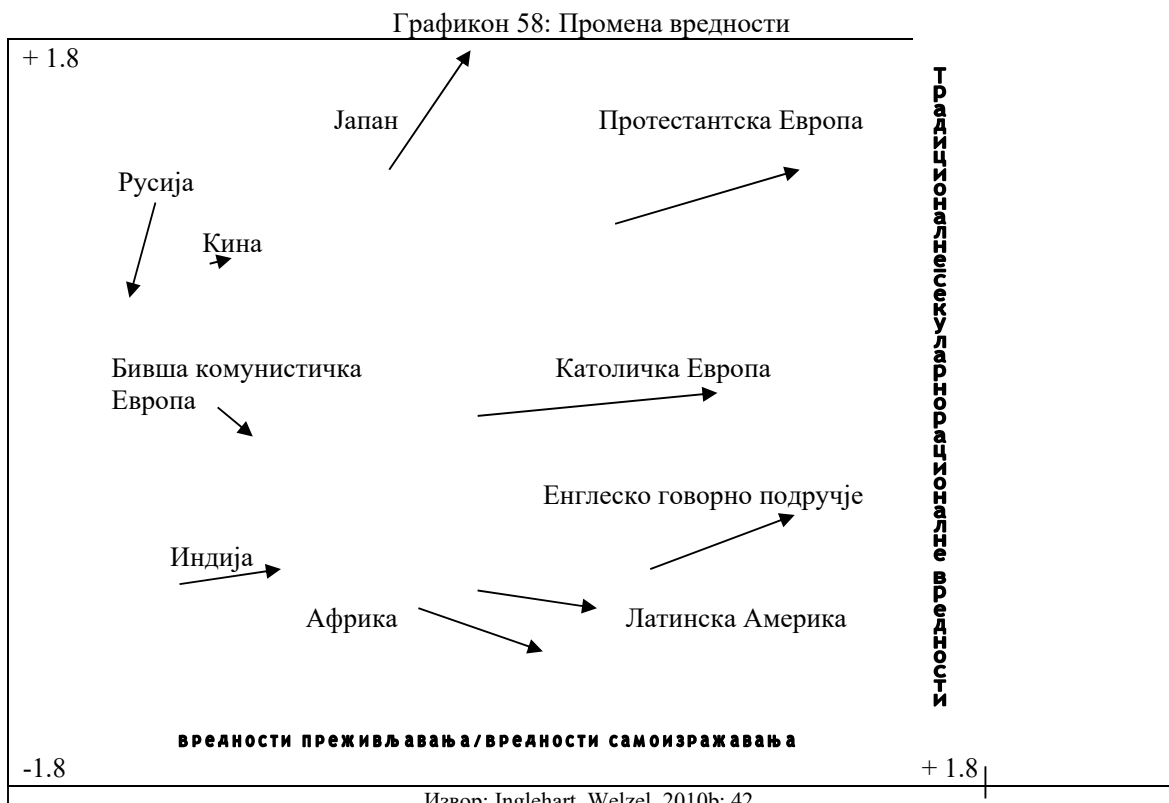
⁴²⁶ Тако, на пример, Аустралија, Канада, САД и Велика Британија су „културне комшије“, које одражавају њихове релативно сличне вредности, упркос својим географским дисперзијама.

⁴²⁷ Северну Европу у Инглехартовом координатном систему чиниле су скандинавске земље, затим Холандија, Данска, Исланд, Велика Британија, Немачка и Швајцарска. Средину координатног система покривала је „Католичка Европа“, коју су чиниле Италија, Шпанија, Белгија, Француска, Португал и Аустрија; а испод ње померена ка „традиционалном ауторитету“ нашла се Латинска Америка. У леви доњи квадрант: „вредности преживљавања“ – „традиционални ауторитет“ пале су две афричке земље, док је Јужна Азија (и изузетак Пољска) била лоцирана измеђи Источне Европе и Африке. У квадранту „традиционални ауторитет“ – „вредности обиља“ сместиле су се земље представнице Северне Америке.

Крећући се навише на овој карти уочава се помак од традиционалних вредности ка секуларно-рационалним. Низводно одражава промену од вредности преживљавања ка вредностима самоизражавања (Inglehart, Welzel, 2014).

Позивајући се на Инглехартову мапу света (и димензионално позиционирање земаља) можемо да дамо закључак да се у координатном систему о којем је реч, уз извесне изузетке, померање вредносне позиције земаља током времена у складу са три правилности: 1) од сиромашних ка богатим земљама (дијагонала из доњег левог ка горњем десном квадранту); 2) од вредности преживљавања ка вредностима самоизражавања (или хоризонтално кретање дуж x-осе), и 3) од вредности традиционалног ауторитета ка вредностима секуларно-рационалног ауторитета (вертикално кретање дуж y-осе) (Pantić, 2005: 59). Оно што, свакако, треба истаћи јесте чињеница да су промене локације неких земаља у овом вредносном простору изазване за релативно кратак рок (до пет година), за неке друге на један средњи рок (око деценије или деценије и по), док би вероватно вредносне промене на дужи рок биле импресивније и више систематске у смислу постојања јаснијих трендова.

Прилог 4: Промена вредности

Прилог 5: Упитник

Све податке о упитницима доступни су на: <http://www.worldvaluessurvey.org> и <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.

Прилог 6: Детаљне информације о питањима (варијаблама и њиховим вредностима) које смо узели у анализи

У следећој табели (табела 1) представљене су најважније варијабле које су коришћене у SPSS анализи.

Табела 1.: Коришћене варијабле у SPSS анализи⁴²⁸

ИСТРАЖИВАЊЕ И ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА	WVS - ТРЕЋИ ТАЛАС (1995-1998)	WVS - ЧЕТВРТИ ТАЛАС (1999-2004)	WVS - ПЕТИ ТАЛАС (2005-2008)	EVS - ЧЕТВРТИ ТАЛАС (2008-2010)
Име варијабле (Name)	(V104-109)	(V120-125)	(V69-74)	(V201-202)
Ознака/Етикета (Label)	Циљеви Југославије у наредних 10. година	Циљеви Југославије у наредних 10. година	Циљеви Југославије у наредних 10. година	Циљеви Југославије у наредних 10. година
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	9
Белешке (Notes)	Категорије су постављене тако да су испитаници требали да изаберу први и други избор од понуђених одговора: 1. висока стопа економског раста; осигурати Југославији/Србији снажне одбрамбене снаге; 3. обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе; 4. настојати да наша насеља и природа буду лепши. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су.	Категорије су постављене тако да су испитаници требали да изаберу први и други избор од понуђених одговора: 1. висока стопа економског раста; осигурати Југославији/Србији снажне одбрамбене снаге; 3. обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе; 4. настојати да наша насеља и природа буду лепши. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су.	Категорије су постављене тако да су испитаници требали да изаберу први и други избор од понуђених одговора: 1. висока стопа економског раста; осигурати Југославији/Србији снажне одбрамбене снаге; 3. обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе; 4. настојати да наша насеља и природа буду лепши. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Категорије су постављене тако да су испитаници требали да изаберу први и други избор од понуђених одговора: 1. висока стопа економског раста; осигурати Југославији/Србији снажне одбрамбене снаге; 3. обезбедити већи утицај људи у одлучивању на њиховом послу и у средини у којој живе; 4. настојати да наша насеља и природа буду лепши. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V4-V9)	(V4-V9)	(V4-V9)	(V1-V6)
Ознака/Етикета (Label)	Важност појединих области живота за испитанике - Сфере које се односе на посао, породицу, пријатеље, слободно време (доколицу), политику и религију	Важност појединих области живота за испитанике - Сфере које се односе на посао, породицу, пријатеље, слободно време (доколицу), политику и религију	Важност појединих области живота за испитанике - Сфере које се односе на посао, породицу, пријатеље, слободно време (доколицу), политику и религију	Важност појединих области живота за испитанике - Сфере које се односе на посао, породицу, пријатеље, слободно време (доколицу), политику и религију
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	9
Белешке (Notes)	Формулација у упитнику на тај начин да се од испитаника тражило да међу појмовима наведу колико су им важни у животу, на скали од веома важно до потпуно неважно. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су.	Формулација у упитнику на тај начин да се од испитаника тражило да међу појмовима наведу колико су им важни у животу, на скали од веома важно до потпуно неважно. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су.	Формулација у упитнику на тај начин да се од испитаника тражило да међу појмовима наведу колико су им важни у животу, на скали од веома важно до потпуно неважно. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су. Плус број који недостаје.	Формулација у упитнику на тај начин да се од испитаника тражило да међу појмовима наведу колико су им важни у животу, на скали од веома важно до потпуно неважно. Категорије укључују испитанике који нису одговорили, не знају одговор и без одговора су. Плус број који недостаје.
Име варијабле	(V75-V85)	(V86-V96)	(V48-V49)	(V69-V86)

⁴²⁸ Напомињемо да су различитим бојама означене групе питања из истих области.

(Name)				
Ознака/Етикета (Label)	Карактеристике жељеног посла - Реч је о стварима на које људи обично обраћају пажњу када траже/вреднују посао (попут: добро плаћеног, интересантног, сигурног, цењеног, одговорног посла, итд).	Карактеристике жељеног посла - Реч је о стварима на које људи обично обраћају пажњу када траже/вреднују посао (попут: добро плаћеног, интересантног, сигурног, цењеног, одговорног посла, итд).	Карактеристике жељеног посла - Реч је о стварима на које људи обично обраћају пажњу када траже/вреднују посао (попут: добро плаћеног, интересантног, сигурног, цењеног, одговорног посла, итд).	Карактеристике жељеног посла - Реч је о стварима на које људи обично обраћају пажњу када траже/вреднују посао (попут: добро плаћеног, интересантног, сигурног, цењеног, одговорног посла, итд).
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	3	3	9	7
Белешке (Notes)	Питања су у упитницима била формулисана на тај начин да се од испитаника тражило да међу набројаним карактеристикама посла одаберу оне које лично сматрају важним.	Питања су у упитницима била формулисана на тај начин да се од испитаника тражило да међу набројаним карактеристикама посла одаберу оне које лично сматрају важним.	Питања су у упитницима била формулисана на тај начин да се од испитаника тражило да међу набројаним карактеристикама посла одаберу оне које лично сматрају важним. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Питања су у упитницима била формулисана на тај начин да се од испитаника тражило да међу набројаним карактеристикама посла одаберу оне које лично сматрају важним. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V94)	(V111)	(V58)	(V150)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Брак застарела институција	Питања о браку, породици и родној равноправности - Брак застарела институција	Питања о браку, породици и родној равноправности - Брак застарела институција	Питања о браку, породици и родној равноправности - Брак застарела институција
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	7	7
Белешке (Notes)	Опсег одговора се кретао од слагања са датом тврдњом до њеног потпуног неслагања (са бројем оних који не знају одговор, немају одговор и могућност другог одговора)	Опсег одговора се кретао од слагања са датом тврдњом до њеног потпуног неслагања (са бројем оних који не знају одговор и немају одговор)	Опсег одговора се кретао од слагања са датом тврдњом до њеног потпуног неслагања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Опсег одговора се кретао од слагања са датом тврдњом до њеног потпуног неслагања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V92)	(V109)	(V57)	(V148)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Детету, да би имало срећно детињство, потребна је потпуна породица (дом са оба родитеља)			
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	7	7
Белешке (Notes)	Било је неопходно сложити се или се не сложити са таквом тврдњом (са бројем оних који не знају одговор, немају одговор и могућност другог одговора)	Било је неопходно сложити се или се не сложити са таквом тврдњом (са бројем оних који не знају одговор, немају одговор)	Било је неопходно сложити се или се не сложити са таквом тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Било је неопходно сложити се или се не сложити са таквом тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V93)	(V110)	-	(V149)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Жени је потребно да има децу да би била испуњена		-	

Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	-	7
Белешке (Notes)	Са опсегом одговора да је потребно до тога да није неопходно (са бројем оних који не знају одговор, немају одговор и могућност другог одговора)	Опсег одговора се кретао од слагања са датом тврдњом до њеног потпуног неслагања (са бројем оних који не знају одговор и немају одговор)	-	Било је неопходно сложити се или се не сложити са таквом тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V96)	(V112)	(V59)	(V151)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Жена ако жели може имати дете као самохрана мајка, без жеље за стабилном везом са мушкарцем	Питања о браку, породици и родној равноправности - Жена ако жели може имати дете као самохрана мајка, без жеље за стабилном везом са мушкарцем	Питања о браку, породици и родној равноправности - Жена ако жели може имати дете као самохрана мајка, без жеље за стабилном везом са мушкарцем	Питања о браку, породици и родној равноправности - Жена ако жели може имати дете као самохрана мајка, без жеље за стабилном везом са мушкарцем
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	6	8	8
Белешке (Notes)	Кретање опсега одговора од одобравања до неодобравања	Кретање опсега одговора од одобравања до неодобравања	Кретање опсега одговора од одобравања до неодобравања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Кретање опсега одговора од одобравања до неодобравања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V98)	(V115)	-	(V159)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мајка која ради може успоставити једнако топао и сигуран однос са својом децом као и мајка која не ради	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мајка која ради може успоставити једнако топао и сигуран однос са својом децом као и мајка која не ради	-	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мајка која ради може успоставити једнако топао и сигуран однос са својом децом као и мајка која не ради
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	-	9
Белешке (Notes)	Од испитаника се тражило да се одреде колико се слажу или не слажу са наведеном тврдњом	Од испитаника се тражило да се одреде колико се слажу или не слажу са наведеном тврдњом	-	Од испитаника се тражило да се одреде колико се слажу или не слажу са наведеном тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V99)	(V116)	(V60)	(V162)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Посао домаћице може да испуњава жену исто као и посао за плату	Питања о браку, породици и родној равноправности - Посао домаћице може да испуњава жену исто као и посао за плату	Питања о браку, породици и родној равноправности - Посао домаћице може да испуњава жену исто као и посао за плату	Питања о браку, породици и родној равноправности - Посао домаћице може да испуњава жену исто као и посао за плату
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	9
Белешке (Notes)	Слагање или неслагање са наведеном тврдњом	Слагање или неслагање са наведеном тврдњом	Од испитаника се тражило да се одреде колико се слажу или не слажу са наведеном тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају	Од испитаника се тражило да се одреде колико се слажу или не слажу са наведеном тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају

			одговор, недостаје одговор итд.	одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V100)	(V117)	-	(V164)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - И муж и жена треба да доприносе приходима домаћинства	Питања о браку, породици и родној равноправности -И муж и жена треба да доприносе приходима домаћинства	-	Питања о браку, породици и родној равноправности -И муж и жена треба да доприносе приходима домаћинства
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	-	9
Белешке (Notes)	Слагање или неслагање са наведеном тврдњом	Слагање или неслагање са наведеном тврдњом	-	Слагање или неслагање са наведеном тврдњом. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V101)	(V118)	(V61)	-
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мушкарци су, гледано у целини, бољи као политичке вође од жена - бољи лидери	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мушкарци су, гледано у целини, бољи као политичке вође од жена - бољи лидери	Питања о браку, породици и родној равноправности - Мушкарци су, гледано у целини, бољи као политичке вође од жена - бољи лидери	-
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	-
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	-
Белешке (Notes)	Од потпуног слагања, слагања до неслагања	Од потпуног слагања, слагања до неслагања	Од потпуног слагања, слагања до неслагања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	-
Име варијабле (Name)	(V103)	(V119)	(V62)	-
Ознака/Етикета (Label)	Питања о браку, породици и родној равноправности - Факултетско образовање је важније за младића него за девојку	Питања о браку, породици и родној равноправности - Факултетско образовање је важније за младића него за девојку	Питања о браку, породици и родној равноправности - Факултетско образовање је важније за младића него за девојку	-
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	-
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	-
Белешке (Notes)	Од потпуног слагања, слагања до неслагања	Од потпуног слагања, слагања до неслагања	Од потпуног слагања, слагања до неслагања. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	-
Име варијабле (Name)	(V118-V122)	(V134-V138)	(V96-V99)	(V187-V191)
Ознака/Етикета (Label)	Мерење политичког активизма - Питање о облицима политичких акција које људи могу предузети: Мисли се на: (а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или фабрике	Мерење политичког активизма - Питање о облицима политичких акција које људи могу предузети: Мисли се на: (а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или	Мерење политичког активизма - Питање о облицима политичких акција које људи могу предузети: Мисли се на: (а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или	Мерење политичког активизма - Питање о облицима политичких акција које људи могу предузети: Мисли се на: (а) потписати петицију; б) придружити се бојкотима; в) учествовати на законски одобреним демонстрацијама; г) придружити се неслужбеним штрајковима и д) заузети зграде или

		фабрике	фабрике	фабрике
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	6	8	8
Белешке (Notes)	Од испитаника је тражено да се за сваку одлуче да ли је неку од активности већ предузео, да ли би могао предузети или не би могао предузети ни у каквим околностима. Дакле опсег одговора се кретао од 1 – радим, већ сам то радио; 2 – могао бих, 3 – никада не бих, 8 – не знам и 9 – нема одговора	Од испитаника је тражено да се за сваку одлуче да ли је неку од активности већ предузео, да ли би могао предузети или не би могао предузети ни у каквим околностима. Дакле опсег одговора се кретао од 1 – радим, већ сам то радио; 2 – могао бих, 3 – никада не бих, 8 – не знам и 9 – нема одговора	Од испитаника је тражено да се за сваку одлуче да ли је неку од активности већ предузео, да ли би могао предузети или не би могао предузети ни у каквим околностима. Дакле опсег одговора се кретао од 1 – радим, већ сам то радио; 2 – могао бих, 3 – никада не бих. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Од испитаника је тражено да се за сваку одлуче да ли је неку од активности већ предузео, да ли би могао предузети или не би могао предузети ни у каквим околностима. Дакле опсег одговора се кретао од 1 – радим, већ сам то радио; 2 – могао бих, 3 – никада не бих. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V117)	(V133)	(V95)	(V186)
Ознака/Етикета (Label)	Мерење политичког активизма - Питање о томе колико је интересовање за политиком - Колико Вас занима политика	Мерење политичког активизма - Питање о томе колико је интересовање за политиком - Колико Вас занима политика	Мерење политичког активизма - Питање о томе колико је интересовање за политиком - Колико Вас занима политика	Мерење политичког активизма - Питање о томе колико је интересовање за политиком - Колико Вас занима политика
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	7	7	9	9
Белешке (Notes)	Опсег одговора био је: 1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано; 4 – уопште ме не занима; 8 – не знам (спонтано) 9 – без одговора (спонтано)	Опсег одговора био је: 1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано; 4 – уопште ме не занима; 8 – не знам (спонтано) 9 – без одговора (спонтано)	Опсег одговора био је: 1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано; 4 – уопште ме не занима. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Опсег одговора био је: 1 – веома ме занима; 2 – донекле ме занима; 3 – не занима ме претерано; 4 – уопште ме не занима. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V123)	(V139)	(V114)	(V193)
Ознака/Етикета (Label)	Мерење политичког активизма - Питање везано за сврставање политичког уверења - На скали политичке “левице” и “деснице”	Мерење политичког активизма - Питање везано за сврставање политичког уверења - На скали политичке “левице” и “деснице”	Мерење политичког активизма - Питање везано за сврставање политичког уверења - На скали политичке “левице” и “деснице”	Мерење политичког активизма - Питање везано за сврставање политичког уверења - На скали политичке “левице” и “деснице”
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	15	7
Белешке (Notes)	Од испитаника се тражило да своје уверење сврстају на наведеној скали - 1 - лево односно 10 - десно	Од испитаника се тражило да своје уверење сврстају на наведеној скали - 1 - лево односно 10 - десно	Од испитаника се тражило да своје уверење сврстају на наведеној скали - 1 - лево односно 10 - десно. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Од испитаника се тражило да своје уверење сврстају на наведеној скали - 1 - лево односно 10 - десно. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V154)	(V164)	(V148)	(V225)
Ознака/Етикета (Label)	Питања помоћу којих се испитују различити начини управљања земљом - Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима	Питања помоћу којих се испитују различити начини управљања земљом - Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима	Питања помоћу којих се испитују различити начини управљања земљом - Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима	Питања помоћу којих се испитују различити начини управљања земљом - Имати јаког вођу који не мора да се бави парламентом и изборима
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric

	понашање кажу: а) да ли га оправдавају, б) никада га не би оправдали или в) нешто између (скала од 1 - никад до 10 - увек оправдавам)	понашање кажу: а) да ли га оправдавају, б) никада га не би оправдали или в) нешто између (скала од 1 - никад до 10 - увек оправдавам)	понашање кажу: а) да ли га оправдавају, б) никада га не би оправдали или в) нешто између (скала од 1 - никад до 10 - увек оправдавам). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	понашање кажу: а) да ли га оправдавају, б) никада га не би оправдали или в) нешто између (скала од 1 - никад до 10 - увек оправдавам). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V181)	(V185)	(V186)	(V109)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности** - Похађању верских обреда - У последње време	Питања о религиозности - Похађању верских обреда - У последње време	Питања о религиозности - Похађању верских обреда - У последње време	Питања о религиозности - Похађању верских обреда - У последње време
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	11	11	12	12
Белешке (Notes)	Од испитаника се захтевало да одговоре колико их често, осим венчања, сахрана и крштења, похађају: а) више од једном недељно; б) једном недељно; в) једном месечно; г) само у време верских празника; д) једном годишње; е) ређе или е) никад, готово никад	Од испитаника се захтевало да одговоре колико их често, осим венчања, сахрана и крштења, похађају: а) више од једном недељно; б) једном недељно; в) једном месечно; г) само у време верских празника; д) једном годишње; е) ређе или е) никад, готово никад	Од испитаника се захтевало да одговоре колико их често, осим венчања, сахрана и крштења, похађају: а) више од једном недељно; б) једном недељно; в) једном месечно; г) само у време верских празника; д) једном годишње; е) ређе или е) никад, готово никад. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Од испитаника се захтевало да одговоре колико их често, осим венчања, сахрана и крштења, похађају: а) више од једном недељно; б) једном недељно; в) једном месечно; г) само у време верских празника; д) једном годишње; е) ређе или е) никад, готово никад. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V182)	(V186)	(V187)	(V114)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Личне перцепције религиозности - Религиозна, нерелигиозна особа или убеђени атеиста	Питања о религиозности - Личне перцепције религиозности - Религиозна, нерелигиозна особа или убеђени атеиста	Питања о религиозности - Личне перцепције религиозности - Религиозна, нерелигиозна особа или убеђени атеиста	Питања о религиозности - Личне перцепције религиозности - Религиозна, нерелигиозна особа или убеђени атеиста
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	8	6	9	8
Белешке (Notes)	Испитаници су требали да изабере како виде себе, без обзира да ли иду у Цркву или не, као: а) религиозна особа; б) нерелигиозна особа или в) убеђени атеиста. Са одговорима: не знам, немам одговор, недостајање и без религиозне оријентације	Испитаници су требали да изабере како виде себе, без обзира да ли иду у Цркву или не, као: а) религиозна особа; б) нерелигиозна особа или в) убеђени атеиста. Са одговорима: не знам, немам одговор.	Испитаници су требали да изабере како виде себе, без обзира да ли иду у Цркву или не, као: а) религиозна особа; б) нерелигиозна особа или в) убеђени атеиста. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Испитаници су требали да изабере како виде себе, без обзира да ли иду у Цркву или не, као: а) религиозна особа; б) нерелигиозна особа или в) убеђени атеиста. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V183)	(V191)	-	(V119)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Поверење у: Бога	Питања о религиозности - Поверење у: Бога	-	Питања о религиозности - Поверење у: Бога
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	-	7
Белешке (Notes)	Испитаници су требали да изабере да ли имају или немају поверење у понуђене опције (са опцијом без опредељења)	Испитаници су требали да изабере да ли имају или немају поверење у понуђене опције	-	Испитаници су требали да изабере да ли имају или немају поверење у понуђене опције. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор

				итд.
Име варијабле (Name)	(V184)	(V192)	-	(V120)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Поверење у: живот после смрти (загробни живот)	Питања о религиозности - Поверење у: живот после смрти (загробни живот)	-	Питања о религиозности - Поверење у: живот после смрти (загробни живот)
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	-	7
Белешке (Notes)	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције (са опцијом без одређења)	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције	-	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V187)	(V195)	-	(V121)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Поверење у: пакао	Питања о религиозности - Поверење у: пакао	-	Питања о религиозности - Поверење у: пакао
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	5	-	7
Белешке (Notes)	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције (са опцијом без одређења)	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције	-	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V188)	-	-	(V122)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Поверење у: рај	-	-	Питања о религиозности - Поверење у: рај
Тип/Врста (Type)	Numeric	-	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	6	-	-	7
Белешке (Notes)	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције	-	-	Испитаници су требали да изабери да ли имају или немају поверење у понуђене опције. Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V190)	(V196)	-	(V129)
Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Важност Бога - У животу испитаника	Питања о религиозности - Важност Бога - У животу испитаника	-	Питања о религиозности - Важност Бога - У животу испитаника
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	-	7
Белешке (Notes)	Испитаник је морао да се одреди на скали од 1) ("потпуно неважно") до 10 ("веома важно")	Испитаник је морао да се одреди на скали од 1) ("потпуно неважно") до 10 ("веома важно")	-	Испитаник је морао да се одреди на скали од 1) ("потпуно неважно") до 10 ("веома важно"). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V191)	(V197)	-	(V130)

Ознака/Етикета (Label)	Питања о религиозности - Вера пружа утеху и наду - Да ли вера теши и охрабрује или не	Питања о религиозности - Вера пружа утеху и наду - Да ли вера теши и охрабрује или не	-	Питања о религиозности - Вера пружа утеху и наду - Да ли вера теши и охрабрује или не
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	-	Numeric
Број категорија (Number of categories)	5	5	-	7
Белешке (Notes)	Са понуђеним одговорима одобравања ("да") или неодобравања ("не")	Са понуђеним одговорима одобравања ("да") или неодобравања ("не")	-	Са понуђеним одговорима одобравања ("да") или неодобравања ("не"). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V125)	(V141)	(V116)	(V198)
Ознака/Етикета (Label)	Карактеристике тржишне економије - 1) Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако или 2) Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца	Карактеристике тржишне економије - 1) Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако или 2) Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца	Карактеристике тржишне економије - 1) Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако или 2) Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца	Карактеристике тржишне економије - 1) Треба смањити разлике у платама како би сви имали подједнако или 2) Треба повећати разлике у платама како бисмо повећали залагање појединаца
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	15	7
Белешке (Notes)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V126)	(V142)	(V117)	(V199)
Ознака/Етикета (Label)	Карактеристике тржишне економије -1) Треба јачати приватно власништво над предузећима или 2) Државно власништво над предузећима требало би повећати	Карактеристике тржишне економије -1) Треба јачати приватно власништво над предузећима или 2) Државно власништво над предузећима требало би повећати	Карактеристике тржишне економије -1) Треба јачати приватно власништво над предузећима или 2) Државно власништво над предузећима требало би повећати	Карактеристике тржишне економије -1) Треба јачати приватно власништво над предузећима или 2) Државно власништво над предузећима требало би повећати
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	15	7
Белешке (Notes)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V127)	(V143)	(V118)	(V194)
Ознака/Етикета (Label)	Карактеристике тржишне економије -1) Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе или	Карактеристике тржишне економије -1) Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе или	Карактеристике тржишне економије -1) Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе или	Карактеристике тржишне економије -1) Људи треба да преузму више одговорности да се брину сами за себе или

	2) Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно	2) Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно	2) Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно	2) Држава би требало да преузме више одговорности да свако има оно што му је потребно
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	15	7
Белешке (Notes)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.
Име варијабле (Name)	(V128)	(V144)	(V119)	(V196)
Ознака/Етикета (Label)	Карактеристике тржишне економије - 1) Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје или 2) Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима	Карактеристике тржишне економије - 1) Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје или 2) Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима	Карактеристике тржишне економије - 1) Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје или 2) Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима	Карактеристике тржишне економије - 1) Такмичење је добро. Оно подстиче људе да раде више и да развијају нове идеје или 2) Такмичење је штетно. Оно буди оно најгоре у људима
Тип/Врста (Type)	Numeric	Numeric	Numeric	Numeric
Број категорија (Number of categories)	13	13	15	7
Белешке (Notes)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња)	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.	Испитаници су међу понуђеним тврдњама требали да одреде свој став на понуђеној скали (1 - прва тврдња или 10 - друга тврдња). Са додатком о томе да не знају одговор, немају одговор, недостаје одговор итд.

* Од понуђених понашања присутних у упитнику, одабрали смо само она за које, у сва четири посматрана таласа истраживања, имамо податке.

** Међу обрађеним питањима узета су само она за које имамо податке за сва четири таласа.

Прилог 7: Конструкција (трагање и креирање) друге димензије на подацима у Србији

Након реконструкције прве димензије *вредности опстанка* наспрам *вредности самоизражавања* по Инглехартовом моделу, уследило је трагање ка другој димензији *традиционалне вредности* наспрам *секуларно-рационалне вредности*. У наставку следи поступак долажења до исте.

Потрага за наведеном димензијом базирала се на факторизовању листе од 12 ајтема (о којој је већ било речи). Упркос напорима, није нам пошло за руком да наведену димензију откријемо у подацима за Србију. Анализа је настављена применом дуже проширене верзије индекса постматеријализма са 20 ајтема за мерење вредносних оријентација на димензијама *традиционалне–секуларно-рационалне вредности* и *вредности преживљавања–вредности самоизражавања*, које корелирају са стандардним четири-ајтем индексом (о чему је такође било речи).

Колико год смо се трудили да на различите начине анализирамо постојеће податке, појављивање ове друге димензије није уследило (сваки покушај факторизације завршавао нам се на већем броју фактора). Посматрајући индикаторе вредности и њихове међусобне односе (где смо малтене све са свим корелирали), могли смо да приметимо да има врло мало корелација, и да су врло слабе. То нам сугерише да сви ти индикатори заправо нису добро организовани и да нема никакве дубинске димензије – фактора који би повезивао посматране варијабле, претпостављене индикаторе дубљих вредносних димензија. Наши даљи покушаји трагања за наведеним димензијама рађени су на неколико начина. Један од њих био је да смо у факторску анализу узели све варијабле, што није дало неки смислен резултат. Затим смо узимали варијабле које међусобно добро корелирају – у којој смо и долазили до неког издвојеног фактора – али смо онда имали проблем са интерпретацијом.

Илустрације ради, у наставку је дат резултат покушаја да нађемо другу димензију на основу десет ајтема, по Инглехарту. Поступак је био следећи. Радиле смо факторску анализу 10 ајтема који је у њу ушао (видети табелу 2).

Табела 2: Десет ајтема који су ушли у факторску анализу

	Initial	Extraction
Колико сте срећни	1,000	,687
Поверење у људе	1,000	,522
Будућност: Веће поштовање власти	1,000	,371
Учешће у политици: Петиције	1,000	,425
Колико је важан Бог у вашем животу	1,000	,698
Оправдано: Хомосексуалност	1,000	,586
Оправдано: Прекид трудноће	1,000	,670
Национални понос	1,000	,595
postmaterindex	1,000	,442
autonomyindex	1,000	,464

Следи табела у којој су приказана укупна објашњења варијансе за свако питање понаособ, а потом је дато укупно објашњење варијанси након ротације (видети табеле 3 и 4).

Табела 3: Укупно објашњење варијанси екстрахованих фактора

Компонента	Иницијалне сагласности			Екстракција суме квадратних оптерећења		
	Укупно	% варијансе	Кумулативно %	Укупно	% варијансе	Кумулативно %
1	2,176	21,760	21,760	2,176	21,760	21,760
2	1,174	11,736	33,497	1,174	11,736	33,497
3	1,102	11,016	44,512	1,102	11,016	44,512
4	1,009	10,088	54,600	1,009	10,088	54,600
5	,936	9,356	63,956			
6	,825	8,250	72,206			
7	,797	7,966	80,171			
8	,688	6,880	87,051			
9	,668	6,678	93,729			
10	,627	6,271	100,000			

Табела 4: Укупно објашњење варијанси након ротације (наставак)

Компонента	Ротација сума квадратних оптерећења		
	Укупно	% варијансе	Укупно
1	1,682	16,822	16,822
2	1,387	13,874	30,696
3	1,261	12,608	43,303
4	1,130	11,297	54,600
5			
6			
7			
8			
9			
10			

Екстраховала су нам се четири фактора. Први пуни 21,7% (након ротације 16,8%) варијансе, док следећа три око 12% варијансе. Први фактор јесте неупоредиво значајнији него остали фактори, с обзиром да двоструко више варијанси објашњава него други, трећи и четврти, али он објашњава свега 21% варијансе, што је јако мало. Следећа три фактора су врло слаби фактори, јер они не објашњавају много више него што објашњава једна независна варијабли. Све нам то говори о једном извесном закључку: немогућности да се извуче један фактор. Заправо да та димензија о којој говори Инглехарт, и коју је нашао факторизацијом ових варијабли, ми нисмо успели да пронађемо, и да је потврдимо у нашој земљи.

У следећој табели дат је приказ факторског пуњења екстрахованих фактора (видети табелу 5), након чега следи иста након ротације.

Табела 5: Факторска оптерећења издвојених фактора

	Компонента			
	1	2	3	4
Колико сте срећни		,703		-,427
Поверење у људе	-,122	,585	,150	,378
Будућност: Веће поштовање власти	,530	,128	,254	
Учешће у политици: Петиције	-,514	,152	-,371	
Колико је важан Бог у вашем животу	-,376		,617	,418
Оправдано: Хомосексуалност	,589		-,148	,456
Оправдано: Прекид трудноће	,517	,319	-,403	,371
Национални понос	,542	,156	,409	-,331
postmaterindex	,517	-,282	,266	,156
autonomyindex	,540	-,287	-,264	-,141

Табела 6: Факторска оптерећења издвојених фактора након ротације

	Компонента			
	1	2	3	4
Колико сте срећни				,825
Поверење у људе		,310	,584	,276
Будућност: Веће поштовање власти	,553	,159		,190
Учешће у политици: Петиције	-,638			,109
Колико је важан Бог у вашем животу		-,225	,746	-,289
Оправдано: Хомосексуалност	,275	,702		-,125

Оправдано: Прекид трудноће		,801	-,122	,108
Национални понос	,687			,337
postmaterindex	,570	,160		-,293
autonomyindex	,270	,219	-,572	-,125

Наведене табеле јасно показују факторска пуњења сва четири фактора (и након ротације), у којима су избрисани коефицијенти корелације испод 0,1. Такође је дат приказ колико свака од тих варијабли доприноси укупном фактор скору, код прве, друге, треће и четврте варијабле (видети табелу 7).

Табела 7: Допринос варијабли укупном фактор скору

Компонента	1	2	3	4
1	,735	,540	-,405	,064
2	-,112	,352	,400	,839
3	,660	-,440	,609	-,018
4	-,108	,626	,552	-,540

Заправо је извршен покушај да се пронађу димензије које најбоље објашњавају укупну варијансу свих варијабли које су унете у факторску анализу.

Не губећи наду анализа је настављена коришћењем методе која је заснивана на корелацијама, у којој се траже варијабле које високо корелирају међусобно – потражи-вајући њихову средњу вредност. Овом методом трагали смо за фактором који најбоље корелира са једним скупом варијабли који иначе корелирају међусобно. Међутим, решења и претходне и ове технике су врло слична (четири пронађена фактора који објашњавају не више од 24% варијансе у сету од десет варијабли).

Били смо у проблему, с обзиром да, пратећи Инглехартов инструментариј долажења до исте, нисмо успели да установимо постојање двеју димензија. На подацима за Србију од 1995. до 2010. године, нисмо били у стању да идентификујемо и препознамо димензије о којима Инглехарт прича. Заправо се кроз анализу података за Србију за четири посматране године показало да је врло тешко извући, дефинисати и поставити те две основне димензије, на основу које је правио своју мапу културних разлика. За нашу земљу добијени резултати су се показали као врло нејасни и компликовани. Она је врло занимљива када се ради о државама, али проблем настаје на индивидуалном нивоу, када резултати постају у потпуности неупотребљиви – с обзиром да имамо посла са подацима из којих анализом није могуће извести један исправан резултат. Проблеме на које смо наилазили везани су за потешкоће са самим концептом и његовом операционализацијом, његовим мерењем и интерпретацијом. Оно што смо добили било је постојање врло малих корелација међу ајтемима, врло мало система и подударана у тим одговорима, али и немогућност добијања фактора и јасно структурисање њихових одговора. Заправо нема корелација међу индикаторима вредности. Такође је присутна немогућност успостављања некаквог јасног недвосмисленог односа између вредносних димензија, што указује да вредносни систем није формиран. Отуда су и наше потешкоће у вези са дефинисањем некаквих димензија (поготову две тако јасне као што Инглехартови налази сугеришу).

Све ово нам је сугерисало да је концепт вредности можда сувише комплексан, и да је тешко говорити о једном, јединственом кохерентном систему вредности, већ да је много вероватније да људи у различитим ситуацијама, и у различитим областима примењују различите критеријуме и другачије вредносне димензије. Потрага за димензијама најпре се

заснивала: 1) на трагу Инглехартових индикатора – факторизацијом његових варијабли (добито решење: три или четири фактора); затим 2) све релевантне варијабли – факторизација са проширеном листом варијабли; потом 3) варијабли код којих је уочен тренд у посматраном периоду (факторизоване су варијабли које показују било какав тренд у посматраном периоду – факторизовањем тако добијених фактора добијени су суперфактори, али се ни са њима није добило јединствено решење); и на крају 4) по областима, независно од тога да ли има или нема препознатљивог тренда – факторизација фактора по областима (пробраних прво сви први фактори, а затим према величини варијансе коју објашњавају). Резултат свих анализа је да је концепт вредности како га је Инглехарт користио, и какав је коришћен и у овом, и у другим, истраживањима, заправо, сувише сложен и комплексан, и прилично расплутан (без јасних граница), те га није лако ни операционализовати, ни мерити ни ухватити. Речју, да теоријске димензије Инглехарта није могуће издвојити, нити измерити на подацима за Србију. Безизлазност ситуације у којој смо се нашли навлачила нас је на закључак да је неопходно да у потпуности одбацимо споменуте димензије.

Ипак, како смо након врло детаљног претраживања података установили да није могуће, из посматраних варијабли, конструисати димензије које смо очекивали да ћемо наћи: *традиционалне вредности* наспрам *секуларно-рационалних вредности* и *вредности преживљавања* наспрам *вредности самоизражавања*, анализу смо упорно наставили.

Прилог 8: Фреквенција укупних одговора испитаника, за област – Питања о браку, породици и родној равноправности

Табела 8: Фреквенција укупних одговора испитаника о браку, породици и родној равноправности

ОБЛАСТ БРАК, ПОРОДИЦА И РОДНА РАВНОПРАВНОСТ							
	Варијабла		Укупно	1996	2001	2005	2008
1	Детету су неопходна оба родитеља за нормалан развој	Слагање	88,1	90,3	84,7	87,8	88,1
		Неслагање	11,9	9,7	15,3	12,2	11,9
2	Жена треба да има децу да би јој живот био испуњен	Потребна деца	72,9	74,3	67,2	-	76,0
		Није неопходно	27,1	25,7	32,8	-	24,0
3*	Брак је застарела установа	Слагање	17,1	16,6	17,8	16,8	17,0
		Неслагање	82,9	83,4	82,2	83,2	83,0
4	Жена може сама да има децу	Одобрава	64,6	60,7	66,2	59,5	70,5
		Неодобрава	35,4	39,3	33,8	40,5	29,5
5	Запослена мајка је исто тако добра као и мајка која не ради	Слагање	79,4	77,2	79,3	-	81,4
		Неслагање	20,6	22,8	20,7	-	18,7
6	Посао домаћице је подједнако испуњујући као и плаћен посао	Слагање	58,7	69,9	69,3	45,9	51,3
		Неслагање	41,3	30,1	30,7	54,1	48,6
7	И муж и жена треба да	Слагање	93,4	95,1	89,2	-	95,1

	доприносе издржавању породице	Неслагање	6,7	4,9	10,8	-	4,9
8	Мушкарци бољи лидери	Слагање	48,1	55,9	47,1	41,1	-
		Неслагање	51,9	44,0	53,0	59,0	-
9	Високо образовање важније за мушкарце	Слагање	20,6	27,2	20,7	13,6	-
		Неслагање	79,4	72,7	79,3	86,3	-

Прилог 9: Фреквенција одговора испитаника укупно и по таласима о политичком активизму

Табела 9: Фреквенција одговора испитаника о политичком активизму

			Талас			EVS	Укупно
			1996	2001	2005	2008	
УЧЕШЋЕ У ПОЛИТИЦИ: ПЕТИЦИЈЕ	Радим, већ сам радио	Count % within Талас	234 19,40%	327 28,80%	346 30,30%	327 23,20%	1234 25,20%
	Могао бих	Count % within Талас	463 38,40%	412 36,30%	383 33,50%	737 52,20%	1995 40,80%
	Никада не бих	Count % within Талас	508 42,20%	395 34,80%	413 36,20%	348 24,60%	1664 34,00%
УЧЕШЋЕ У ПОЛИТИЦИ: БОЈКОТУ	Радим, већ сам радио	Count % within Талас	79 6,70%	213 19,20%	185 16,40%	158 11,40%	635 13,20%
	Могао бих	Count % within Талас	411 34,60%	361 32,50%	427 38,00%	641 46,10%	1840 38,20%
	Никада не бих	Count % within Талас	697 58,70%	537 48,30%	513 45,60%	590 42,50%	2337 48,60%
УЧЕШЋЕ У ПОЛИТИЦИ: ДЕМОНСТРАЦИЈЕ	Радим, већ сам радио	Count % within Талас	90 7,50%	271 24,00%	251 22,30%	200 14,20%	812 16,70%
	Могао бих	Count % within Талас	469 39,30%	364 32,20%	403 35,70%	636 45,10%	1872 38,50%
	Никада не бих	Count % within Талас	634 53,10%	494 43,80%	474 42,00%	573 40,70%	2175 44,80%
УЧЕШЋЕ У ПОЛИТИЦИ: ШТРАЈК	Радим, већ сам радио	Count % within Талас	54 4,60%	82 7,50%	-	71 5,30%	207 5,80%
	Могао бих	Count % within Талас	296 25,50%	321 29,40%	-	350 26,40%	967 27,00%
	Никада не бих	Count % within Талас	812 69,90%	687 63,00%	-	907 68,30%	2406 67,20%

УЧЕШЋЕ У ПОЛИТИЦИ: ЗАУЗИМАЊЕ ЗГРАДА ИЛИ ФАБРИКА	Радим, већ сам радио	Count % within Талас	14 1,20%	22 2,00%	-	17 1,30%	53 1,50%
	Могао бих	Count % within Талас	123 10,60%	180 16,50%	-	159 12,00%	462 12,90%
	Никада не бих	Count % within Талас	1020 88,20%	888 81,50%	-	1154 86,80%	3062 85,60%
ИНТЕРЕСОВАЊЕ ЗА ПОЛИТИКУ	Веома ме занима	Count % within Талас	96 7,50%	99 8,30%	67 5,80%	122 8,10%	384 7,50%
	Донекле ме занима	Count % within Талас	374 29,30%	358 29,90%	308 26,90%	430 28,60%	1470 28,70%
	Не занима ме претерано	Count % within Талас	450 35,20%	461 38,50%	437 38,10%	489 32,60%	1837 35,90%
	Уопште ме не занима	Count % within Талас	357 28,00%	278 23,20%	335 29,20%	461 30,70%	1431 27,90%

Табела 10: Фреквенција одговора испитаника о
политичком активизму (наставак)*

			Талас			EVS	
			1996	2001	2005	2008	Укупно
Политичко уверење на скали политичке “левице” и “деснице”	Лево	Count % within Талас	11,5	5,7	4,6	5,1	6,8
	2	Count % within Талас	5,0	3,5	2,8	2,8	3,6
	3	Count % within Талас	9,7	9,2	6,6	6,4	7,9
	4	Count % within Талас	9,1	6,2	6,0	7,6	7,3
	5	Count % within Талас	30,7	34,6	26,2	40,1	33,1
	6	Count % within Талас	12,6	11,1	17,0	11,5	13,0
	7	Count % within Талас	6,7	8,2	11,4	7,0	8,2
	8	Count % within Талас	6,6	10,9	12,4	7,6	9,2
	9	Count % within Талас	3,5	3,9	4,8	4,3	4,1

	Count					
Десно	% within Талас	4,5	6,9	8,3	7,5	6,8

* Опсег одговора кретао се од 1 – лево до 10 – десно.

Прилог 10: Фреквенција одговора испитаника (укупно и по таласима) о начину владања

Табела 11: Фреквенција одговора испитаника (укупно и по таласима) о начину владања

			Талас				Укупно
			1996	2001	2005	2008 EVS	
Начин владања: Снажни вођа	Веома добар	Count % within Талас	137 12,00%	76 7,00%	120 11,90%	312 23,80%	645 14,20%
	Добар	Count % within Талас	217 19,00%	136 12,40%	202 20,00%	577 43,90%	1132 24,80%
	Лош	Count % within Талас	285 25,00%	300 27,40%	337 33,30%	302 23,00%	1224 26,90%
	Веома лош	Count % within Талас	501 43,90%	581 53,20%	353 34,90%	122 9,30%	1557 34,20%
Начин владања: Стручњаци одлучују	Веома добар	Count % within Талас	421 36,10%	401 37,60%	266 25,60%	625 44,80%	1713 36,70%
	Добар	Count % within Талас	566 48,60%	539 50,50%	487 46,80%	607 43,50%	2199 47,10%
	Лош	Count % within Талас	139 11,90%	94 8,80%	199 19,10%	143 10,30%	575 12,30%
	Веома лош	Count % within Талас	39 3,30%	33 3,10%	88 8,50%	20 1,40%	180 3,90%
Начин владања: Војна управа	Веома добар	Count % within Талас	30 2,70%	27 2,50%	79 7,60%	128 9,60%	264 5,80%
	Добар	Count % within Талас	83 7,50%	84 7,80%	135 13,00%	250 18,70%	552 12,10%
	Лош	Count % within Талас	303 27,50%	286 26,70%	349 33,60%	507 37,90%	1445 31,80%
	Веома	Count	687	676	475	451	2289

		лош	% within Талас	62,30%	63,00%	45,80%	33,80%	50,30%
Начин владања: Демократски политички систем	Веома добар	Count		544	531	367	442	1884
		% within Талас		49,80%	50,20%	34,60%	33,70%	41,60%
	Добар	Count		444	464	482	737	2127
		% within Талас		40,70%	43,90%	45,40%	56,10%	47,00%
	Лош	Count		73	48	137	108	366
	% within Талас		6,70%	4,50%	12,90%	8,20%	8,10%	
	Веома лош	Count		31	15	75	26	147
	% within Талас		2,80%	1,40%	7,10%	2,00%	3,20%	

Прилог 11: Вредности аритметичке средине и стандардне девијације укупно и по таласима, међу различитим питањима о оправданости начина понашања

Табела 12: Комплетна табела вредности аритметичке средине и стандардне девијације укупно и по таласима за област оправдање понашања

ТАЛАС			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1996	N	Valid	1242	1266	1261	1260	1184	1230	1224	1250	1121	1185
		Missing	38	14	19	20	96	50	56	30	159	95
	Mean		2,30	2,68	2,55	1,41	2,30	2,19	5,15	5,61	5,01	2,56
	Std. Deviation		1,974	2,470	2,325	1,165	2,208	1,950	2,618	2,556	3,243	2,148
	Minimum		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Maximum		10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	Percentiles	5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
		25	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	3,00	4,00	1,00	1,00
		50	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	5,00	5,00	5,00	1,00
		75	3,00	4,00	4,00	1,00	3,00	3,00	7,00	8,00	8,00	4,00
95		6,00	8,00	8,00	5,00	7,75	6,00	10,00	10,00	10,00	7,00	
2001	N	Valid	1135	1178	1167	1175	1107	1151	1114	1135	983	1043
		Missing	65	22	33	25	93	49	86	65	217	157
	Mean		2,12	2,26	2,09	1,29	1,96	1,79	4,78	5,38	4,51	1,80
	Std. Deviation		1,898	2,061	1,955	,930	1,982	1,697	2,726	2,663	3,364	1,679
	Minimum		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Maximum		10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	Percentiles	5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
		25	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	2,00	4,00	1,00	1,00
		50	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	5,00	5,00	5,00	1,00
		75	3,00	3,00	2,00	1,00	2,00	1,00	7,00	7,00	8,00	2,00
95		6,00	7,00	7,00	3,00	6,00	5,00	10,00	10,00	10,00	5,00	
2005	N	Valid	1108	1125	1121	1115	1096	1106	1100	1097	1001	1045
		Missing	112	95	99	105	124	114	120	123	219	175
	Mean		4,73	4,50	4,74	4,66	4,66	4,62	4,79	5,01	4,84	4,42
	Std. Deviation		3,299	3,221	3,490	3,683	3,508	3,515	3,045	3,046	3,172	3,555
	Minimum		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Maximum		10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	Percentiles	5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
		25	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	2,00	2,00	2,00	1,00
		50	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	5,00	5,00	5,00	3,00
		75	8,00	7,50	8,50	9,00	8,00	8,00	7,00	7,00	7,00	8,00
95		10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	
2008	N	Valid	1481	1481	1478	1491	1475	1488	1454	1465	1415	1488

EVS		Missing	31	31	34	21	37	24	58	47	97	24
		Mean		1,72	2,50	1,82	1,44	1,82	1,66	4,00	4,85	3,59
Std. Deviation		1,729	2,497	1,850	1,373	1,900	1,716	2,858	2,958	3,167	1,526	
Minimum		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Maximum		10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	
Percentiles	5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
	25	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
	50	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	4,00	5,00	2,00	1,00	
	75	1,00	3,00	2,00	1,00	1,00	1,00	6,00	7,00	6,00	1,00	
	95	5,00	9,00	6,00	5,00	6,00	6,00	10,00	10,00	10,00	5,00	
Укупно	N	Valid	4966	5050	5027	5041	4862	4975	4892	4947	4520	4761
		Missing	246	162	185	171	350	237	320	265	692	451
	Mean		2,63	2,94	2,72	2,11	2,61	2,48	4,64	5,20	4,42	2,47
	Std. Deviation		2,535	2,717	2,685	2,439	2,684	2,566	2,848	2,831	3,282	2,547
	Minimum		1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	Maximum		10	10	10	10	10	10	10	10	10	
Percentiles	5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
	25	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	2,00	3,00	1,00	1,00	
	50	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	5,00	5,00	4,00	1,00	
	75	3,00	5,00	4,00	2,00	4,00	3,00	7,00	7,00	7,00	3,00	
	95	9,00	9,00	9,60	9,00	9,00	9,00	10,00	10,00	10,00	9,00	

*1- захтевати од државе накнаду на коју немате право; 2) избегавати плаћање карата у јавном превозу; 3) утајити порез, ако имаш могућност; 4) примање мита на радном месту; 5) хомосексуалност; 6) проституција; 7) намерни прекид трудноће (абортус); 8) развод; 9) еутаназија (прекид живота неизлечивим болесницима), и 10) самоубиство

Прилог 12: Фреквенција одговора о религиозности укупно и по таласима; уз прилог о коефицијентима корелације појединих индикатора о религиозности

Табела 13: Фреквенција одговора о религиозности укупно и по таласима

			Талас				Укупно
			1996	2001	2005	2008 EVS	
Присуство верским обредима	Више од једном недељно	Count	24	38	52	24	138
		% within Талас	1,90%	3,20%	4,40%	1,60%	2,70%
	Једном недељно	Count	50	76	78	87	291
		% within Талас	3,90%	6,30%	6,70%	5,80%	5,70%
	Једном месечно	Count	113	123	190	208	634
		% within Талас	8,80%	10,30%	16,30%	13,90%	12,30%
	Само у време верских празника	Count	451	533	473	514	1971
		% within Талас	35,20%	44,50%	40,50%	34,40%	38,30%
	Једном годишње	Count	169	139	163	113	584
		% within Талас	13,20%	11,60%	13,90%	7,60%	11,40%
Ређе	Count	148	125	85	263	621	
	% within Талас	11,60%	10,40%	7,30%	17,60%	12,10%	
Никад, готово никад	Count	325	165	128	285	903	
	% within Талас	25,40%	13,80%	10,90%	19,10%	17,60%	
Да ли сте религиозни	Религиозна особа	Count	713	819	929	1288	3749
		% within Талас	59,70%	74,50%	85,50%	90,20%	78,00%
	Нерелигиозна	Count	423	250	115	102	890

	особа	% within Талас	35,40%	22,70%	10,60%	7,10%	18,50%
	Убеђени атеиста	Count	58	31	43	38	170
		% within Талас	4,90%	2,80%	4,00%	2,70%	3,50%
Да ли верујете у Бога	Да	Count	786	896		1283	2965
		% within Талас	69,20%	82,50%	-	92,00%	82,00%
	Не	Count	350	190		112	652
		% within Талас	30,80%	17,50%	-	8,00%	18,00%
Да ли верујете у загробни живот	Да	Count	286	256		434	976
		% within Талас	26,50%	27,10%	-	34,10%	29,60%
	Не	Count	793	688		837	2318
		% within Талас	73,50%	72,90%	-	65,90%	70,40%
Да ли верујете у пакао	Да	Count	223	179		377	779
		% within Талас	20,60%	18,00%	-	29,70%	23,30%
	Не	Count	857	814		893	2564
		% within Талас	79,40%	82,00%	-	70,30%	76,70%
Да ли верујете у рај	Да	Count	248	168		480	896
		% within Талас	23,00%	17,40%	-	37,80%	27,00%
	Не	Count	829	799		790	2418
		% within Талас	77,00%	82,60%	-	62,20%	73,00%
Вера пружа утеху и наду	Да	Count	568	650		1098	2316
		% within Талас	50,00%	63,40%	-	78,60%	65,10%
	Не	Count	569	376		299	1244
		% within Талас	50,00%	36,60%	-	21,40%	34,90%

Табела 14: Фреквенција одговора испитаника о важности Бога у животу испитаника (укупно и по таласима)

			Талас			EVS	Укупно
			1996	2001	2005	2008	
Колико је важан Бог у вашем животу	Потпуно неважно	Count	241	140	71	111	563
		% within Талас	19,40%	12,10%	6,10%	7,60%	11,20%
	2	Count	100	73	23	37	233
		% within Талас	8,10%	6,30%	2,00%	2,50%	4,70%
	3	Count	81	80	32	54	247
		% within Талас	6,50%	6,90%	2,80%	3,70%	4,90%
	4	Count	76	46	47	59	228
% within Талас		6,10%	4,00%	4,10%	4,10%	4,60%	
5	Count	183	178	97	199	657	
	% within Талас	14,80%	15,30%	8,40%	13,70%	13,10%	
6	Count	89	80	134	109	412	
	% within Талас	7,20%	6,90%	11,60%	7,50%	8,20%	

7	Count	76	101	145	139	461
	% within Талас	6,10%	8,70%	12,60%	9,60%	9,20%
8	Count	131	148	187	196	662
	% within Талас	10,60%	12,70%	16,20%	13,50%	13,20%
9	Count	57	72	168	145	442
	% within Талас	4,60%	6,20%	14,50%	10,00%	8,80%
Веома важно	Count	206	243	251	403	1103
	% within Талас	16,60%	20,90%	21,70%	27,80%	22,00%

Прилог о коефицијентима корелације појединих индикатора о религиозности

Сумирајући налазе праћења промена вредносних оријентација у Србији заснованих на нешто комплекснијој анализи (корелацији међу варијаблама, али по таласима) утврђен је тренд промене код следећег списка варијабли:

- 1) *важност појединих области живота за испитанике* – важност доколице;
- 2) *питања о браку, породици и родној равноправности* – запослена мајка је исто тако добра мајка као и мајка која не ради и мушкарци су бољи лидери;
- 3) *питања о религиозности* – колико је важна религија; да ли верујете у бога; да ли верујете у загробни живот; вера пружа утеху и наду.

Из године у годину расте пропорција одређеног одговора. С' годинама све већи број испитаника тврди да је доколица важна у њиховом животу, да је запослена мајка исто тако добра мајка као и мајка која не ради, да су мушкарци бољи лидери; да им је религија важна; да верују у бога; да верују у загробни живот; те да им вера пружа утеху и наду. Ако те промене нису само случајне промене једног (или једне групе) показатеља него показују промене у 'систему вредности', онда треба очекивати да варијабле које током овог периода показују тренд раста исто тако и релативно високо корелирају међусобно. Израчунавањем Спирмановог (Spearman) коефицијента корелације установљено је да четири од седам варијабли које су показале јасан тренд промене међусобно корелирају, док су остале три варијабле (важност доколице, запослена мајка је исто тако добра мајка као и мајка која не ради и мушкарци су бољи лидери) не корелирају ни међусобно нити са остале четири варијабле (видети табелу редукованих корелационих матрица у наставку). Када покажемо коефицијенте корелације по таласима јасно се издвајају четири варијабле које мере различите аспекте религијског живота: важност религије, вера у бога, вера у загробни живот и уверење да религија пружа утеху и наду. На нивоу ових анализа можемо јасно да видимо како се мења повезаност наведених варијабли. Језгро овог комплекса је уверење да је религија важна и да вера у бога пружа утеху и наду. Нешто слабија, али ипак пристојна веза учоава се и између ових варијабли и вере у загробни живот. Следи сумирана табела коефицијената корелације по таласима.

Табела 15: Сумирана табела коефицијената корелације по таласима

	Укупно	1996	2001	2008
ВАЖНОСТ РЕЛИГИЈЕ				
Вера у Бога	0,425	0,462	0,467	0,320
Вера у загробни живот	0,247	0,237	0,291	0,225
Вера пружа утеху и наду	0,484	0,505	0,552	0,406

Да ли сте религиозни	0,462	0,562	0,506	0,350
ВЕРА У БОГА				
Вера у загробни живот	0,293	0,364	0,293	0,204
Вера пружа утеху и наду	0,650	0,671	0,643	0,543
Да ли сте религиозни	0,822	0,762	0,769	0,999
ВЕРА У ЗАГРОБНИ ЖИВОТ				
Вера пружа утеху и наду	0,345	0,431	0,377	0,227
Да ли сте религиозни	0,303	0,385	0,301	0,199
ВЕРА ПРУЖА УТЕХУ И НАДУ				
Да ли сте религиозни	0,667	0,700	0,668	0,519

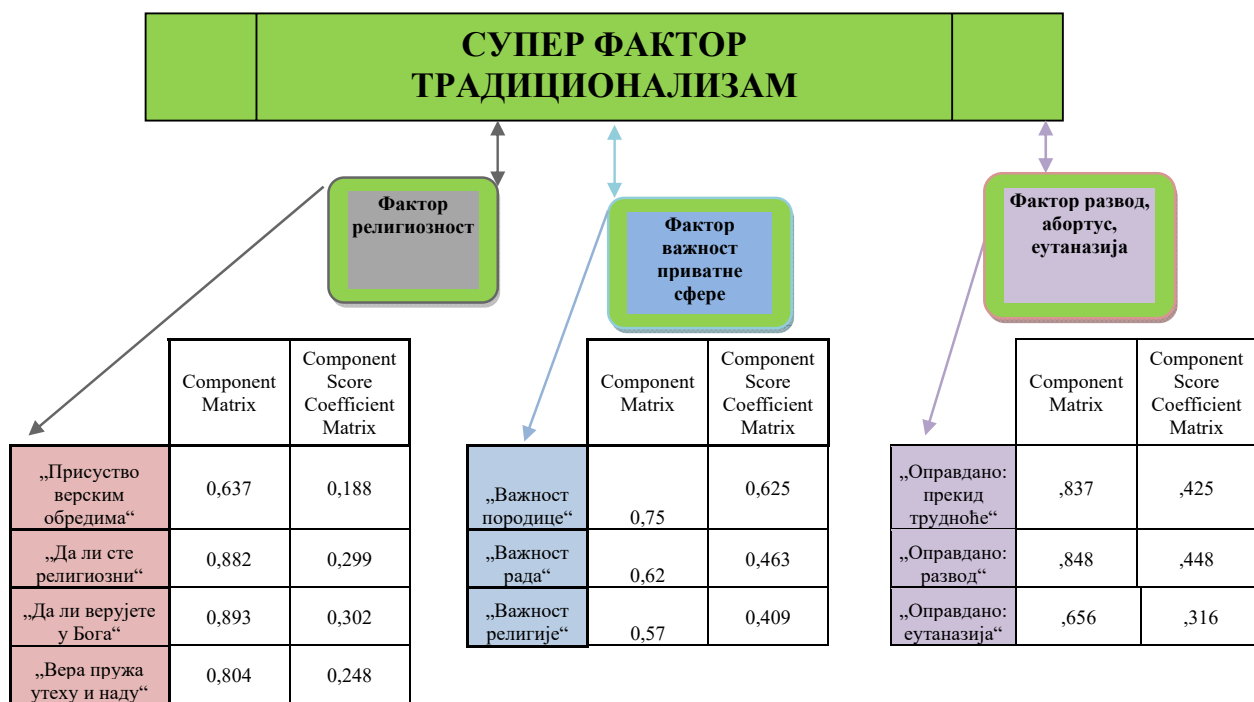
Када погледамо како се коефицијенти корелације мењају по таласима, уочићемо благи тренд смањивања коефицијента корелације, односно слабљење везе између ових индикатора религиозности. Мада сви набројани индикатори расту, они, изгледа расту неједнаком брзином код различитих испитаника, тако да у појединим периодима та веза изгледа слабија него када се посматра за читав период. Корелације 2008. године су дефинитивно ниже него 1996. године и мање него што је просек за цео период.

Варијабле: (важност доколице, запослена мајка је исто тако добра мајка као и мајка која не ради и мушкарци су бољи лидери) не корелирају нити међусобно нити са варијаблима индикаторима религиозности. Оне представљају неке друге димензије 'система вредности' и мењају се различитим темпом и, вероватно, под утицајем различитих чинилаца од оних који одређују промене религијских схватања.

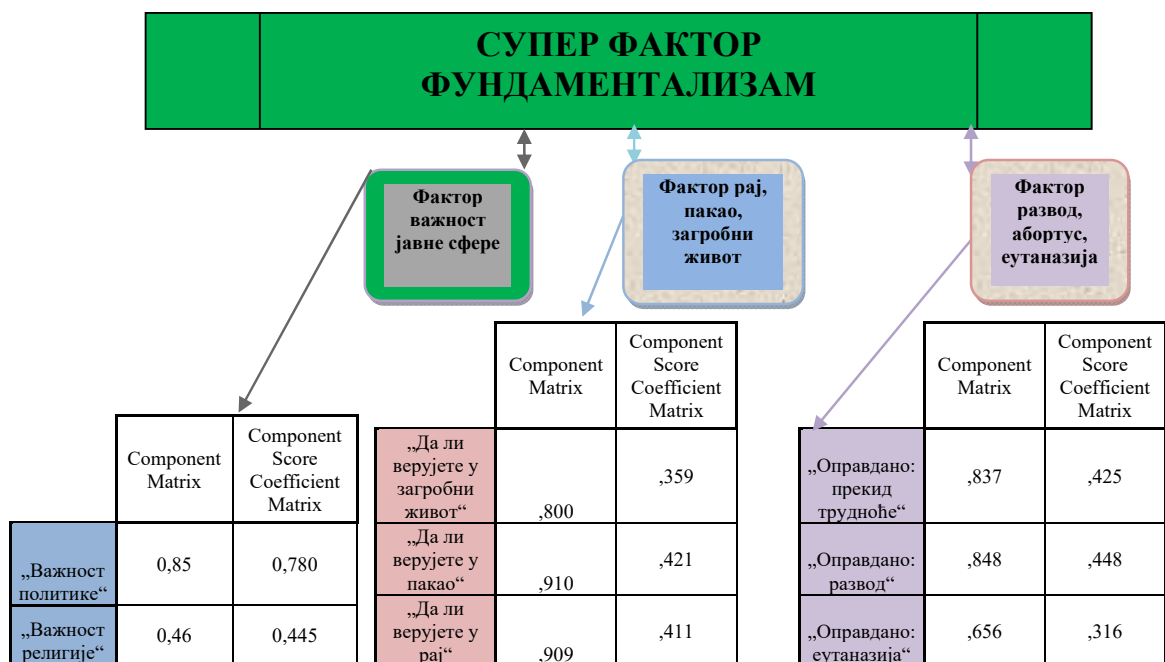
Прилог 13: Шематски приказ два добијена супер фактора са детаљнијим информацијама

Следећи шематски приказ јасно издваја два добијена супер фактора, са детаљним информацијама о: факторима из којих су изведени, са нагласком фактора који их пуне и вредностима коефицијената (Component Matrix и Component Score Coefficient Matrix) (видети табели 16 и табелу 17).

Табела 16: Шема првог супер фактора – Традиционализам

Табела 17: Шема другог супер фактора – Фундаментализам

Прилог 14: Укупно објашњење варијанси за два супер фактора

Табела 18: Укупно објашњење варијанси за два супер фактора

Компонента	Иницијалне сагласности			Екстракција суме квадратних оптерећења			Ротација суме квадратних оптерећења		
	Укупно	% варијансе	Кумулативно %	Укупно	% варијансе	Кумулативно %	Укупно	% варијансе	Кумулативно %
1	1,559	31,190	31,190	1,559	31,190	31,190	1,450	29,007	29,007
2	1,047	20,937	52,126	1,047	20,937	52,126	1,156	23,119	52,126
3	,941	18,825	70,952						
4	,852	17,040	87,992						
5	,600	12,008	100,000						

Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.

Прилог 15: Операционализација прихода (у децилима)

Табела 19: Дистрибуција узорка према приходу испитаника

		ТАЛАС				Укупно	
		1996	2001	2005	2008 EVS		
Приход	Најнижи децил	Count	134	147	63	90	434
	% within Талас		11,1%	14,4%	5,3%	6,8%	9,2%
2	Count	158	115	108	115	496	
	% within Талас		13,1%	11,3%	9,1%	8,7%	10,5%
3	Count	124	119	179	179	601	
	% within Талас		10,3%	11,6%	15,1%	13,6%	12,7%
4	Count	81	151	204	143	579	
	% within Талас		6,7%	14,8%	17,2%	10,8%	12,2%
5	Count	146	91	250	197	684	
	% within Талас		12,1%	8,9%	21,0%	14,9%	14,5%
6	Count	92	44	169	149	454	
	% within Талас		7,7%	4,3%	14,2%	11,3%	9,6%
7	Count	122	131	138	125	516	
	% within Талас		10,1%	12,8%	11,6%	9,5%	10,9%
8	Count	178	110	61	149	498	
	% within Талас		14,8%	10,8%	5,1%	11,3%	10,5%
9	Count	60	60	13	107	240	
	% within Талас		5,0%	5,9%	1,1%	8,1%	5,1%
Највиши децил	Count	107	54	3	65	229	
	% within Талас		8,9%	5,3%	0,3%	4,9%	4,8%
Укупно		Count	1280	1200	1220	1512	5212
		% within Талас	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		Missing:	№78	№178	№32	№193	№481
		%:	6,1%	14,8%	2,6%	12,8%	9,2%

Прилог 16: Издвојена запажања на основу различите комбинације модела у регресионој анализи

Да би смо поједноставили моделе – одабрали смо само оне који најмање укључују варијабле, а највише имају посто објашњене варијансе. Отуда смо, пре него што смо издвојили овај модел, пратили и друге моделе, у којима смо убацивали исте варијабле различитим редоследом убацивања, али и оне моделе у којима смо убацивали неке друге варијабле (рађене су различите ствари: пробали смо посебно образовање, посебно приходи). Споменућемо да смо

увидом у све добијене моделе, могли да запазимо да, рецимо, у моделу у коме смо контролисали утицај животног циклуса (животног доба), и свих осталих већ унетих варијабли, десило нам се то да овај ефекат, поред тога што и сам није сигнификантан, учини да и сигнификантност ефекта кохорте постане безначајна. Дакле, ефекат животног циклуса потискује истовремено и генерацију. Испоставило се да, с обзиром на близину таласа, односно периода у којима смо хватали испитанике, нисмо добили довољно велику разлику за животно доба испитаника који би били у истој генерацији. Практично није било довољно времена да у посматраном периоду испитаници промене животно доба. Дакле, животно доба и генерација нам високо корелирају, те не можемо да изолујемо ефекат животног циклуса (доба) и ефекат кохорте. Када убацимо једно, друго нам постаје безначајно, или нам оба постају безначајна.

Издвојићемо и још једно запажање, из модела, где смо следили утицаје социо-економског статуса (праћене, поред већ убачених образовања и прихода испитаника, и варијаблу која мери социјалну класу испитаника). Поред, већ увиђане промене: да ефекат животног циклуса потискује истовремено и кохорту; запазили смо да и класа није статистички значајна, кад имамо и образовање и приход. Постоје и модели који показују да је класа значајна, када се у моделу нађе са неким од ових индикатора појединачно, с обзиром да је могуће да нам, на пример, класа и образовање, или класа и приходи, високо корелирају. Ипак, у регресионом моделу у коме смо све убацили нису нам значајни ни класа, ни, генерација, ни животно доба, ни талас. Од социо-економских индикатора током модела издваја нам се образовање као најјачи ефекат (како у свим осталим, тако и у нашем издвојеном моделу).

Скраћенице

GESIS – <i>German Social Science Infrastructure Services</i> – Немачке друштвене научне инфраструктурне услуге
EVS – <i>European Values Survey</i> – Европско истраживање вредности
ESS – <i>European Social Survey</i> – Европско друштвено истраживање
EVSSG – <i>European Value Systems Study Group</i> – Европске вредносне системске студије групе
ESeC – <i>European socio-economic classification</i> - Европска социо-економска класификација
ISSP – <i>International Social Survey Programme</i> – Међународни програми социјалног истраживања
ICPSR – <i>Inter-university Consortium for Political and Social Research</i> – Интеруниверзитетски конзорцијум за политичка и друштвена истраживања
NDB – <i>New Democracies Barometar</i> – Нови демократски барометар
NVO – <i>Non-governmental organization</i> – Невладина страна организација
SEESSP – <i>South Eastern European Social Survey Project</i> – Пројекат социјалног истраживања југоисточне Европе
SEI – Социо-економски индекс - односно индекс социо-економског статуса (добијен факторизацијом варијабли образовање, приход и класа испитаника)
SPSS – <i>Statistical Package for the Social Science</i> – Статистички пакет за друштвене науке
WVS – <i>World Values Survey</i> – Светско истраживање вредности

Списак графикана

Графикон 1: Мотивациони ланац понашања.....	28
Графикон 2: Структурно-сукцесивни однос између уверења, вредности, намера и понашања (према Пенингтону).....	34
Графикон 3: Динамична структура односа између типова вредности.....	43
Графикон 4: Универзална структура вредности према Инглехарту, Фланагану и Хелевику .	44
Графикон 5: Узрочни чиниоци одржавања и промене вредносних оријентација	58
Графикон 6: Хипотетички сплет утицаја и вредности	59
Графикон 7. Полазне Инглехартове тезе	61
Графикон 8: Масловљева вредносна хијерархија и материјалистичко- постматеријалистичка скала	64
Графикон 9: Хијерархија потреба према Масловљевом моделу	65
Графикон 54: Разлике система вредности богатих и сиромашних земаља у односу на приход – Економске зоне	74
Графикон 10: Рангирање материјалистичких вредности	78
Графикон 11: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике теоријског и методолошког карактера.....	87
Графикон 11а.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике упућене на дизајн мерења	88
Графикон 11б.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике базиране на налазима и упућене на избор индикатора.....	88
Графикон 11в.: Критички осврт на Инглехартове тезе – Критике упућене на сензитивност индикатора.....	88
Графикон 12: Вредносне промене и културне посебности	94
Графикон 13: Ефекти који утичу на формативна искуства појединца	95
Графикон 14: Ефекти који утичу на промену друштвених вредности а који су предмет наше анализе	95
Графикон 15: Чиниоци који утичу на промену вредносних оријентација а који су предмет наше анализе.....	129
Графикон 16: Коришћени таласи WVS у нашем истраживању.....	132
Графикон 17: Коришћен талас EVS у нашем истраживању	134
Графикон 18: Дистрибуција индекса постматеријализма 1996–2008.....	145
Графикон 19: Екстраховани фактори из сваке области који су ушли у анализу	213
Графикон 21: Промене вредности у Србији 1996–2008 Индекс постматеријализма – Традиционализам	221
Графикон 22: Промене вредности у Србији 1996–2008 Индекс постматеријализма – Фундаментализам.....	221
Графикон 22: Промене вредности у Србији 1996–2008 Традиционализам - Фундаментализам.....	222
Графикон 23: Укупна генерацијска дистрибуција	226
Графикон 24: Укупна дистрибуција узорка према животној доби.....	228
Графикон 25: Укупна дистрибуција узорка према образовању испитаника	229
Графикон 26: Дистрибуција узорка према приходу испитаника (по квантилима) по таласима	231
Бокс: Модел интерпретације утицаја независне варијабле на промену индекса или факторског скорa.....	234
Графикон 29: Наша аналитичка шема.....	232
Графикон 30: Индекс постматеријализма * Генерација (кохорта) На нивоу целог узорка ...	236
Графикон 31: Индекс постматеријализма у односу на генерацију испитаника (по таласима)	238
Графикон 32: Индекс постматеријализма * Животна доб На нивоу целог узорка	240
Графикон 33: Индекс постматеријализма у односу на животну доб испитаника (по таласима)	241

Графикон 34: Индекс постматеријализма * Приход испитаника На нивоу целог узорка.....	243
Графикон 35: Индекс постматеријализма у односу на социо-економски статус/ приход испитаника (по таласима).....	245
Графикон 36: Индекс постматеријализма * Образовање испитаника На нивоу целог узорка	246
Графикон 37: Индекс постматеријализма у односу на социо-економски статус/ образовање испитаника (по таласима).....	248
Графикон 38: Традиционализам * Генерација (кохорта) На нивоу целог узорка.....	256
Графикон 39: Факторски скор: Традиционализам у односу на генерацију испитаника (по таласима).....	257
Графикон 40: Традиционализам * Животна доб На нивоу целог узорка	259
Графикон 41: Факторски скор традиционализам у односу на животну доб испитаника (по таласима).....	260
Графикон 42: Традиционализам * Приход испитаника На нивоу целог узорка.....	261
Графикон 43: Факторски скор традиционализам у односу на приход испитаника (по таласима)	263
Графикон 44: Традиционализам * Образовање испитаника На нивоу целог узорка	264
Графикон 45: Традиционализам у односу на образовање испитаника (по таласима).....	266
Графикон 46: Фундаментализам * Генерација (кохорта) На нивоу целог узорка	274
Графикон 47: Факторски скор фактора фундаментализам у односу на генерацију испитаника (по таласима).....	276
Графикон 48: Фундаментализам * Животна доб На нивоу целог узорка.....	277
Графикон 49: Факторски скор фактора фундаментализам у односу на животну доб испитаника (по таласима).....	279
Графикон 50: Фундаментализам * Приход испитаника На нивоу целог узорка	280
Графикон 51: Факторски скор фундаментализам у односу на приход испитаника (по таласима)	281
Графикон 52: Фундаментализам * Образовање испитаника На нивоу целог узорка.....	282
Графикон 53: Фундаментализам у односу на образовање испитаника (по таласима)	284

Прилог тезе

Графикон 55: Различите димензије вредносних оријентација.....	372
Графикон 56: Хантингтонова и Инглехартова теорија.....	372
Графикон 57: Креација Инглехарт-Велзел културне мапе света 2010. г. на основу World Values Survey	373
Графикон 58: Промена вредности	374

Списак табела

Табела 1: Фазе и кораци истраживања.....	8
Табела 2: Традиционална, модерна и постмодерна друштва: друштвени циљеви и индивидуалне вредности.....	63
Табела 3: Кључни индикатори материјализма.....	78
Табела 4: Кључни индикатори постматеријализма.....	79
Табела 5: Инглехартове две димензије крос-културних варијација.....	79
Табела 6: Проширена скала са дванаест ставки.....	82
Табела 7: Корелација додатних ставки димензије Традиционалне/Секуларно-рационалне вредности.....	83
Табела 8: Корелација додатних ставки димензије Вредности опстанка/Вредности самоизражавања.....	84
Табела 9: Предиктори типа вредности.....	113
Табела 10: Врсте истраживања према нивоу и предмету.....	116
Табела 11: Величина узорка нашег истраживања.....	135
Табела 12: Циљ државе – први избор, фреквенце одговора (%).....	141
Табела 13: Циљ државе – други избор, фреквенце одговора (%).....	141
Табела 14: Сматрају важним – први избор, фреквенце одговора (%).....	142
Табела 15: Сматрају важним – други избор, фреквенце одговора (%).....	142
Табела 16: Лични циљ – први избор, фреквенце одговора (%).....	143
Табела 17: Лични циљ – други избор, фреквенце одговора (%).....	143
Табела 18: Дескриптивна статистика промене индекса постматеријализма по таласима и укупно.....	145
Табела 19: Области вредносних оријентација.....	147
Табела 20: Одабране области са детаљима о варијаблама и формулацијама у упитнику.....	148
Табела 21: Процент испитаника којима је сфера живота „веома важна“ или „важна“ укупно и по таласима.....	151
Табела 22: Корелације између важности сфера за све године.....	152
Табела 23: Корелациона матрица варијабла које мере важност појединих области живота за испитанике, по таласима.....	153
Табела 24: Издвојени фактори за област важност сфера живота, за читав посматрани период са факторским пуњењима.....	154
Табела 25: Факторски скорови за издвојене факторе у области важност сфера живота, по таласима.....	154
Табела 26: Пожељне карактеристике посла. Процент испитаника који су одабрали карактеристичну као важну.....	156
Табела 27: Корелације међу различитим карактеристикама посла (укупно).....	157
Табела 28: Корелациона матрица за пожељне карактеристике посла по таласима.....	158
Табела 29: Издвојени фактори за област пожељне карактеристике посла за читав посматрани период са факторским пуњењима.....	159
Табела 30: Факторски скорови за издвојене факторе у области пожељне карактеристике посла, по таласима.....	160
Табела 31: Фреквенција (%) одговора на питања о браку, породици и родној равноправности, по таласима.....	161
Табела 32: Корелације између ставова о браку, породици и родној равноправности, 1996-2008.....	162
Табела 33: Пирсонов коефицијент корелације између ставова о родним улогама по таласима.....	164
Табела 34: Издвојени фактори за област брака, породице и родне равноправности за читав посматрани период са факторским пуњењима.....	164

Табела 35: Факторски скорови за три издвојена фактора за област брак, породица и родна равноправност, по таласима.....	166
Табела 36: Фреквенција одговора испитаника о политичкој партиципацији	167
Табела 37: Фреквенција одговора испитаника о политичком уверењу	168
Табела 38: Укупна корелације различитих индикатора политичког активизма	168
Табела 39: Корелације између облика политичке партиципације по таласима	169
Табела 40: Издвојен фактор за област политичка партиципација за читав посматрани период са факторским пуњењима	170
Табела 41: Факторски скорови за политички активизам по таласима	171
Табела 42: Фреквенција одговора испитаника о начину владања.....	171
Табела 43: Укупне корелације између различитих питања која мере пожељан начин владања	172
Табела 44: Корелације између начина управљања земљом по таласима.....	173
Табела 45: Издвојени фактори за област начин владања за читав посматрани период са факторским пуњењима	173
Табела 46: Факторски скорови за два издвојена фактора за област начин владања, по таласима	174
Табела 47: Аритметичке средине (и стандардне девијације) за област оправданост начина понашања укупно и по таласима	175
Табела 48: Корелације између степена оправдања врста понашања 1996-2008	176
Табела 49: Корелације између степена оправданости понашања по таласима	177
Табела 50: Издвојени фактори за област оправданост понашања, за читав посматрани период са факторским пуњењима	179
Табела 51: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора у области оправданост понашања, по таласима	180
Табела 52: Фреквенције одговора на питања о религиозности	181
Табела 53: Колико је Бог важан у вашем животу	183
Табела 54: Корелације између индикатора религиозности за све године	183
Табела 55: Корелације између индикатора религиозности по таласима	184
Табела 56: Издвојени фактори за област религиозности за читав посматрани период, са факторским пуњењима	185
Табела 57: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора за област религиозност, по таласима	186
Табела 58: Просечни скорови на појединим карактеристикама тржишне економије (мах 10, мин 1).....	188
Табела 59: Корелације о карактеристикама тржишне економије за све године	189
Табела 60: Корелације између карактеристика тржишне економије по таласима.....	189
Табела 61: Издвојени фактори за област карактеристике тржишне економије за читав посматрани период, са факторским пуњењима.....	189
Табела 62: Кретање факторских скорова за два издвојена фактора у области карактеристике тржишне економије, по таласима	190
Табела 63: Корелација међу различитим издвојеним факторима првог реда	214
Табела 64: Шема формирања друге димензије са варијаблама чију вредност ти фактори детерминишу	215
Табела 65: Факторска пуњења два издвојена супер фактора за читав посматрани период...216	216
Табела 64: Шема формирања друге две димензије – два супер фактора	217
Табела 67: Структура и интерпретација скорова супер фактора – Традиционализам	217
Табела 68: Факторски скорови другог супер фактора – Фундаментализам.....	218
Табела 69: Кретање факторског скорова за два супер фактора по таласима	219
Табела 70: Вредности три пронађене димензије из године у годину.....	220
Табела 71: Операционализација генерације за сваки талас истраживања.....	225
Табела 72: Дистрибуција генерацијске припадности	226
Табела 73: Операционализација животне доби за сваки талас истраживања	227
Табела 74: Дистрибуција узорка према животној доби.....	227

Табела 75: Операционализација периода.....	228
Табела 77: Дистрибуција узорка према степену школске спреме (ревидирана).....	229
Табела 79: Дистрибуција узорка према приходу испитаника (по квантилима).....	230
Табела 87: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Генерација (кохорта).....	235
Табела 88: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Генерација (кохорта) *Талас	236
Табела 89: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Животна доб	239
Табела 90: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Животна доб По таласима	240
Табела 91: Индекс постматеријализма (min=0, max=3) * Приход (по квантилима).....	242
Табела 92: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Приход испитаника По таласима..	243
Табела 93: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Образовање испитаника	246
Табела 94: Индекс постматеријализма (min=0, max=3)* Образовање испитаника По таласима	247
Табела 95: Традиционализам * Генерација (кохорта)	255
Табела 96: Традиционализам * Генерација (кохорта) * Талас.....	256
Табела 97: Традиционализам * Животна доб	258
Табела 98: Традиционализам * Животна доб – По таласима	259
Табела 99: Традиционализам * Приход	261
Табела 100: Традиционализам * Приход испитаника – По таласима	262
Табела 101: Традиционализам * Образовање испитаника	264
Табела 102: Традиционализам * Образовање испитаника По таласима.....	265
Табела 103: Фундаментализам * Генерација (кохорта).....	273
Табела 104: Фундаментализам * Генерација (кохорта) * Талас	274
Табела 105: Фундаментализам * Животна доб	277
Табела 106: Фундаментализам * Животна доб – По таласима	278
Табела 107: Фундаментализам * Приход.....	280
Табела 108: Фундаментализам * Приход испитаника – По таласима.....	280
Табела 109: Фундаментализам * Образовање испитаника.....	282
Табела 110: Фундаментализам * Образовање испитаника – По таласима	283
Табела 112: Поткрепљене хипотезе наших зависних варијабли	291
Табела 111: Зависне варијабле у односу на важност периода	293
Табела 113: Коефицијенти модела регресије – Индекс постматеријализма	295
Табела 114: Коефицијенти модела регресије – Индекс постматеријализма	296
Табела 115: Јачина ефекта предикторских варијабли на индекс постматеријализма	298
Табела 116: Коефицијенти модела регресије * Традиционализам	300
Табела 116: Коефицијенти модела регресије * Традиционализам	300
Табела 118: Предиктори типа вредности за фактор традиционализам.....	301
Табела 119: Коефицијенти модела регресије * Фундаментализам	303
Табела 120: Коефицијенти модела регресије * Фундаментализам	303
Табела 121: Коефицијенти регресије за фактор фундаментализам.....	304
Табела 121: Сложен утицај образовања на вредности на више различитих начина	308

Прилог тези

Табела 1.: Коришћене варијабле у SPSS анализи.....	375
Табела 2: Десет ајтема који су ушли у факторску анализу	388
Табела 3: Укупно објашњење варијанси екстрахованих фактора	388
Табела 4: Укупно објашњење варијанси након ротације (наставак).....	389
Табела 5: Факторска оптерећења издвојених фактора	389
Табела 6: Факторска оптерећења издвојених фактора након ротације.....	389
Табела 7: Допринос варијабли укупном фактор скору	390
Табела 9: Фреквенција одговора испитаника о политичком активизму	392
Табела 10: Фреквенција одговора испитаника о политичком активизму (наставак) *	393
Табела 11: Фреквенција одговора испитаника (укупно и по таласима) о начину владања	394

Табела 12: Комплетна табела вредности аритметичке средине и стандардне девијације укупно и по таласима за област оправдање понашања	395
Табела 13: Фреквенција одговора о религиозности укупно и по таласима	396
Табела 14: Фреквенција одговора испитаника о важности Бога у животу испитаника (укупно и по таласима)	397
Табела 15: Сумирана табела коефицијената корелације по таласима.....	398
Табела 16: Шема првог супер фактора – Традиционализам	400
Табела 17: Шема другог супер фактора – Фундаментализам	400
Табела 18: Укупно објашњење варијанси за два супер фактора	401
Табела 19: Дистрибуција узорка према приходу испитаника.....	401

Биографија

Биљана Продовић Милојковић је рођена у Прокупљу, 05. 05. 1982. године. Након завршене средње медицинске школе „Доктор Миленко Хаџић“ у Нишу 2001. године, уписала је и дипломирала социологију (2007) на Департману за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу (са просеком оцене 9,20 и оценом 10 на дипломском испиту). Године 2008. уписала је и докторске академске студије социологије на истоименом факултету.

Са звањем истраживача-сарадника (одлуком Статута Института за политичке студије у Београду) учествовала је на бројним пројектима који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије. Такође је, као истраживач била ангажована у извођењу међународног истраживања на тему: „Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану“, уносу резултата у постојећу базу података и анализи добијених резултата. Пет година је била ангажована на пословима техничког секретара Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Поред тога, у својству студента докторских студија, волонтерски је била ангажована у извођењу наставе из предмета *Увод у социологију*, *Социјална политика* и *Социологија науке*. Тренутно без посла.

У току досадашњег научно-истраживачког рада објавила је више рецензираних радова у научним часописима и тематским зборницима радова и учествовала на неколико научних конференција националног и међународног карактера. Приређивач је и монографске студије *Традиција, модернизација, и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* - Извештај о раду 2011-2016. године, на истоименом пројекту (179074), на коме је била ангажована.

Удата је, и мајка једног седмогодишњег дечака Василија.

Прилог 6. Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом:

ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ - Провера алтернативних хипотеза на подацима светске и европске студије вредности за Србију у периоду од 1995. до 2010. године

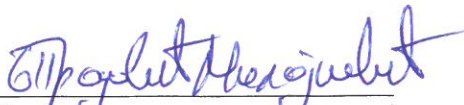
која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу,
03.03.2020.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 2.

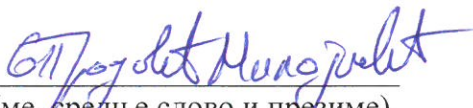
**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације: *ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ - Провера алтернативних хипотеза на подацима светске и европске студије вредности за Србију у периоду од 1995. до 2010. године.*

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предала за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**, истоветан штампаном облику.

У Нишу,
03.03.2020.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 3:

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

ПРОМЕНЕ ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ - Провера алтернативних хипотеза на подацима светске и европске студије вредности за Србију у периоду од 1995. до 2010. године.

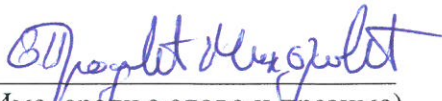
Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)⁴

У Нишу,
03.03.2020.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

⁴ Аутор дисертације обавезан је да изабере и означи (заокружи) само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у наставку текста.

ТИПОВИ ЛИЦЕНЦИ КРЕАТИВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ⁵

1. Ауторство (CC BY)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. Уодносу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

⁵ Више о лиценцама Креативне заједнице на адреси: http://creativecommons.org.rs/?page_id=74CC. Овај текст НИЈЕ саставни део изјава аутора!